GESCHIEDENIS VAN DE HERVORMING IN EUROPA

TEN TIJDE VAN CALVIJN

DOOR

Dr. J. H. MERLE d'AUBIGNÉ.

"De dingen van korte duur verwelken gewoonlijk wanneer hun tijd voorbij is."

"In de Christusregering verkeert slechts de nieuwe mens in de staat van bloei; slechts hij heeft daarin kracht en slechts hij heeft daarin gewicht." CALVIJN.

Uit het Frans vertaald

BOEK 9

HERVORMING VAN GENÈVE DOOR HET LERAARSAMBT VAN FAREL EN AANKOMST VAN CALVIJN IN DIE STAD NA ZIJN VERBLIJF IN ITALIË.

BOEK 10

CALVIJN EN DE BEGINSELEN VAN ZIJN HERVORMING. Blz. 134

AMSTERDAM,

B. H. BLANKENBURG JR.
1869.

STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2016

NEGENDE BOEK.

Hervorming van Genève door het leraarsambt van Farel en aankomst van Calvijn in die stad na zijn verblijf in Italië.

EERSTE HOOFDSTUK.
VOORUITGANG, STRIJD EN MARTELAARSCHAP VAN DE HERVORMING IN GENÉVE.
(Januari tot Juni 1535.)

Is de vrijheid een weldaad? De Zwitsers verlaten Genève. De gekozen overheid is Hervormingsgezind. De Hervormde partij neemt toe. Een monnik biedt aan het Evangelie te preken. Tegenstand te St. Germain. De raad wil dat de monnik predikt. Oproer in de kerk. De Avondmaalsviering op Pasen. Een ridder van Rhode predikt het Evangelie. De rovers van Peney. Wrede strafoefening van Gaudet. Standvastigheid van de martelaar. De bewoners van Genève vallen het kasteel aan. Terugtocht en moed.

TWEEDE HOOFDSTUK.
VERGIFTIGING van de HERVORMERS.BEKERING VAN, HET HOOFD DER FRANCISCANEN.
(Lente 1535.)

Antonia. De priesters halen haar over. Antonia maakt het vergift gereed. De vergiftiging. Antonia op de vlucht en teruggebracht. Indruk in Genève. Veroordeling en opgewondenheid van de vergiftigster. Gevolgen van de misdaad. Twee vrijmakingen noodzakelijk. Bekering van de superieur van de Franciscanen. Hij predikt gedurende de gehele vasten. Laten de handvesten van de Kerk uitspraak doen. De gardiaan vraagt een openbare bijeenkomst tot bespreking.

DERDE HOOFDSTUK.
DE OPENBARE REDETWIST WORDT IN GENÈVE VOORBEREID.
(Van April tot Pinksteren 1535.)

Vijf positieve en vijf negatieve stellingen. De Raad machtigt Bernard om ze te verdedigen. De openbaarheid door de Hervorming vastgesteld. Het katholicisme antwoordt met een processie. De nonnen tonen alleen moed te bezitten. Beroemde leraars worden uitgenodigd. Een verwaande leraar. Zijn redenen om naar Genève te komen. Gesprek van Farel met Caroli. Farel berispt hem. De rol van de overheid in de redetwist. Commissarissen tot de beide partijen behorende 170177.

VIERDE,HOOFDSTUK.
DE GROTE OPENBARE REDETWIST OP DE GRONDSLAGEN VAN HET EVANGELISCH GELOOF.
(Juni 1535.)

Strijd van het opperhoofd van de Franciscanen en dat van de Dominicanen. De stellingen worden gezonden naar Furbity. Caroli erkent de noodzakelijkheid van de genade. Caroli nodigt Furbity uit tot de redetwist. Caroli blijft terughoudend met betrekking tot de mis. Hij herstelt zich en verdedigt zijn zaak met welsprekendheid.

Virét, Caroli, Farel. De Hervorming behaalt de over winning

VIJFDE HOOFDSTUK.
ZEGEPRAAL VAN HET GESCHREVENE OF GEPREDIKTE WOORD VAN GOD.
(Juni tot Augustus 1535.)

Eerste Bijbel van de Hervorming. De drukker en het drukken. Beroep van Olivetan op de kerk. Bekeringen na de redetwist. Het uitstel van de Raad. Grote ellende in Genève. De Hervormden vragen om vrije prediking. Farel predikt in de Magdalenakerk. De Raad verbiedt het hem. Farel predikt in verschillende kerken. de St. Pieterskerk. De valse en de was godsverering. Prediking van Farel in de St. Pieterskerk. Twee stelsels met: betrekking tot de staat.

ZESDE HOOFDSTUK.
DE BEELDEN EN DE MIS WORDEN AFGESCHAFT.
(8, 9, 10 en 11 Augustus 1535.)

Gezang van de kanunniken. Het spelen van de kinderen in de St. Pieterskerk. Vernieling van de beelden, Wat men daarvan te denken heeft. De hostie. Ontdekking van de Hugenoten. Verontwaardigring van de inwoners van Genève. Drie afdelingen trekken op tegen de afgoden. Het bedrog van St. Gervais. De wonderen van de heiligen Dominicus. Berisping van Farel. De Hervorming vesticht zich allengs meer. Smart van de priesters. Standvastigheid van de Hervormden. Farel voor de grote Raad. Opheffing van de mis. De priesters zijn de kerk niet. Droefheid en murmurering. In plaats van kerkgebruiken, Jezus Christus. 10 Augustus 1535

ZEVENDE HOOFDSTUK.
PRIESTERS, MONNIKEN, NONNEN EN VICARIS GENERAAL GAAN HEEN
(Augustus tot December 1535.)

De opgeroepen monniken spreken niet. De priesters weigeren op hoogmoedige toon om te spreken. Vlucht van de aanhangers van de paus. Wie zal de oorlogskosten betalen? Het afschaffen van de mis aan de paus verkondigd. Farel predikt voor de nonnen. Hoe ze hem ontvangen. Bekering van een non. Claudine en Blaisine willen de zusters onderrichten. Vertrek van de nonnen. Haar reis en aankomst te Annecy. Ongeregeldheden en vlucht van de vicaris generaal. Schanddaden der priesters, ijver van sommigen. Stichting van een algemeen hospitaal. Stichting van de scholen. De priesters geroepen om hun geloof te verdedigen. Het Rooms-katholicisme neemt een einde. De leer van Christus wordt gepredikt

ACHTSTE HOOFDSTUK.
EEN KRACHTVOLLE BURGER VAN GENÈVE ROEPT DE HULP VAN ZWITSERLAND IN VOOR GENÈVE EN VOOR DE HERVORMING.
(September en October 1535.)

Men maakt zich gereed om Genève in te nemen. Voornemens van de keizer. Schrik en toevlucht. Bern wordt in een andere zin bewerkt. Edel antwoord aan de hertog door de inwoners van Genève. Tweedracht tussen twee opperhoofden. De la Maison-Neuve, kapitein-generaal. De gevaren vermeerderen. Savoye wendt zich naar het Juragebergte. Wildermuth belooft zijn hulp. Ehrard en de heldin van Nidau. De inwoners van Neuchâtel geven gehoor aan de roepstem. De gouverneur verzet zich.

De bende hulptroepen vormt zich. De inwoners van Neuchâtel aarzelen. Worsteling en gebed. De troep tot op de helft verminderd

NEGENDE HOOFDSTUK.
DE OORLOG EN DE SLAG VAN GINGINS.
(11 en 12 October 1535.)

De bende beklimt het Juragebergte. Sneeuw, vermoeienis, hongersnood, moed. De troep te St. Cergues. Drie jongelieden beiden zich aan. Savoye vertrekt naar Coket. De Zwitsers dalen het Juragebergte af. Drie à vier duizend mannen wachten hen op. Ontmoeting van de vijandige opperhoofden. De slag begint. Veel edelen en priesters sneuvelen. Dood van honderd priesters. Mangerot verschijnt. Tweede gevecht. Het lied van Gingins. Een derde aanval wordt voorbereid

TIENDE HOOFDSTUK.
DE STAATKUNDE OF HET KASTEEL VAN COPPET.
(12 October 1535.)

De oorlog en de staatkunde. Staatslieden op het kasteel van Coppet. De Lullin, de Berners en Savoye. De Berners brengen de gouverneur tot bedaren. De gouverneur houdt de Berners op. Vertrek van Coppet. De gouverneur ziet zijn leger op de vlucht gaan. De afgezanten houden de Zwitsers tegen. De tijding van het gevecht komt te Genève. Baudichon vertrekt met vijf honderd man. Schrik van de vluchtende Savoyaarsd. De Berners geven bevel aan de dapperen om terug te trekken. De Zwitsers aarzelen maar geven toch toe. De Berners gevangen genomen. De nadering van De la Maison-Neuve brengt onrust te weeg op het kasteel van Coppet. List van de staatkundige lieden op het kasteel. Drie afgevaardigden uit de mannen van Genève gaan naar het kasteel. Ze worden gevat en te Chillon opgesloten. De la Maison-Neuve laat zich bedriegen. De Zwitsers eveneens. Verontwaardiging te Genève. De inwoners van Genève nemen drie gijzelaars

ELFDE HOOFDSTUK.
AANSTALTEN TOT de AANVAL EN DE VERDEDIGING VAN GENÈVE.
GELOOF EN, HELDENMOED.
(Van het begin van November 1535 tot het einde van Januari 1536.)

Genève omsingeld. Strijd en gebed. De hulp komt van Frankrijk. Genève slaat muntstukken. Bern gaat naar Aoste om voor Genève te pleiten. Samenspraak in de stad Aoste. De inwoners van Genève weigeren een wapenstilstand. Gunstige uitslag voor De la Maison-Neuve te Bern. De Franse hulptroepen in het Juragebergte verslagen. Vermaning aan de Raad door Farel. François I wil beschermer van Genève worden. Aanval van 3 Januari. Heldhaftige verdediging van de toren van de Kerk Notre Dame. Welk is het was geneesmiddel? De oorlog van Cologny.

TWAALFDE HOOFDSTUK.
DE ROGGE NOOD.
(Januari en Februari 1536.)

Medici, kastelein van het kasteel Musso. Hij ontvangt bevel om Genève te verwoesten. Bern besluit om Genève te hulp te komen. Naegueli maakt het leger gereed. De Hervormer zegent het. Optocht van het leger. Ellende te Genève. Inneming. Van Versoix door Genève. Veranderingen in de staatkunde van Europa. Vereniging van de vorsten. De bisschop van Lausanne wil zich tegen de Zwitsers ver zetten Medici en Naegueli tegenover elkaar. Medici heeft geen moed. Waarom? Hij

scheept zich in. Algemene ommekeer.
.Macht van,do zedelijke recht. De edelen in liet land wapenen zich niet. Het volk sparen, de kastelen vernielen. François en Magaretha van Gingins. De vicaris generaal van Gingins verborgen te Divonne. Naegueli verdeelt zijn leger in drie afdelingen. Intocht van de Zwitsers in Genève. De bewoners van Genève geven God de eer.

DERTIENDE HOOFDSTUK.
VERWOESTING van de KASTELEN. BLIJDSCHAP TE GENÈVE, VERLOSSING VAN BONIVARD.
(Van Februari tot het einde van Maart 1536.)

Samenkomst van Bern en Genève. De kastelen worden verbrand. Cirkel van vuur. Verwoesting van Peney. Een geest van vrede te Genève. Verkiezing van de syndici. Het leger nadert. Het leger beraadslaagt. De Fransen in Savoye. Ze maken zich meester van de staten van de hertog. De hertog valt en Genève richt zich op. Eis van de Berners, standvastigheid van de Genèefse. Verovering van Waadtland. Bonivard te Chillon. Genève en Bern willen hem verlossen. Ze bombarderen Chillon. Het garnizoen gaat op de vlucht, Chillon geeft zich over. Verlossing van Bonivard. Een altaar van het Evangelie en de vrijheid

VEERTIENDE HOOFDSTUK.
HET VOLK TE GENÈVE WIL LEVEN OVER.nNKOMSTIG HET EVANGELIE.
(Maart tot Juni 1536.)

In de stad en op het land wordt het Evangelie verkondigd. De Raad maakt zichzelf tot bisschop. De staat en de kerk. Moeilijkheden. Een maand verleend aan de priesters. Furbity verlost. De zeden te Genève. Reden van de tegenstand tegen de leraars. Reden van Farel om het geloof te eisen. Het volk en niet alleen de hoofden. Gevaren van het beroep op de massa des volks. Zondag 21 Mei. De grote vraag aan het volk voorgelegd. Een bolwerk tegen de paus. Het opschrift van de Hervorming. De gevluchte mannen uit Genève keren terug. Verdraagzaamheid. Verandering. Pasen. Geen goede leraars. Waar is de uitverkorene Gods?

VIJFTIENDE HOOFDSTUK.
CALVIJN TE FERRARA.
(Winter en Lente.)

Twee Fransen komen te Ferrara. Renée ontvangt ze met blijdschap. Gesprek van Renée met Calvijn. Noch her noch derwaarts overbuigen. Langdurige betrekking tussen Renée en Calvijn. De gravin van Marennes. Bijeenkomsten in de hofkapel. Toehoorders van Calvijn. Anne de Beauregard. Soubise. Zijn ijver. Bevilacqua, de Titiaan. Het woord door de wereld uitgedoofd. Meester Francois. Calvijn geeft de kapelaan de Institutie. De mis. Helena. Onrust bij de kapelaan. Calvijn aan de hertogin over de kapelaan. Calvijn rechtvaardigt Duitsland. Calvijn schrijft aan Duchemin. Zich losmaken eau Egypte. Roussel wordt bisschop. Calvijn schrijft hem. Uitdaging van Calvijn aan Roussel. Wat hij in zijn brieven toont. Invloed in Italië. Gevaar.

ZESTIENDE HOOFDSTUK
VLUCHT VAN CALVIJN.
(Lente van 1536.)

De Fransen moeten Ferrara verlaten. Calvijn gevat. Hij wordt verlost. Door wie? Zijn vlucht. Zijn weg. De stad Aoste. Tegenstand tegen het Evangelie. IJver van bisschop Gazzini. Vergadering van de staten. Was Calvijn toen te Aoste? Tweemaal te Aoste? De hut van Calvijn. De brug en de kloof van Calvijn. Het monument van Aoste. Calvijn te Noyon. De hartstocht van Calvijn

ZEVENTIENDE HOOFDSTUK.
AANKOMST VAN CALVIJN TE GENÈVE.
(Zomer 1536.)

Een reiziger komt te Genève. Farel en Calvijn. Farel wil hem te Genève houden. Tegenwerpingen van Calvijn. Geestdrift van Farel. Vervloeking. De donderslag. De grote herinnering. Reis naar Bazel. Terugkomst. De roeping van Calvijn Een misstap. een verontschuldiging. De heerschappij van het geweten. Liever omkomen dan toegeven. Calvijn ontdekt de dwaling, De een en levende gemeente vormt zich. Besluit van de Raad..

EERSTE HOOFDSTUK.

Vooruitgang, strijd en martelaarschap van de Hervorming in Genève. (Januari tot Juni 1535).

De Hervorming van Genève, voorbereid door het herstel van de burgerlijke vrijheid, begonnen door het lezen van het woord van God en het onderwijs van verschillende Evangelischen, zou beslist tot stand gebracht worden door de trouwen arbeid van Froment, van Virét, maar vooral van Farel. Later zou Calvijn, in overeenstemming met de Raad, die nooit afstand deed van zijn tussenkomst, daarvan de fondamenten bevestigen, haar regelen en er de kroon op zetten. De burgerlijke en de kerkelijke macht hadden, vooral sinds de dagen van Hildebrand met elkaar geworsteld in de verschillende landen van de Christenheid, en haat, verdeeldheid en oorlogen opgewekt. Een betere staat van zaken zou in de plaats treden van die eeuwigdurende onlusten. Kerk en staat zouden het ongetwijfeld niet altoos eens zijn te Genève; maar ze zouden meer gematigdheid tonera in hun aanraking met elkaar, zouden meestal dezelfde gedachte hebben, en samen een onderlinge onafhankelijkheid tegemoet gaan, die evenwel niet veroorzaken zou, dat ze van elkaar vervreemd werden.
In het begin van 1535 was de tegenstand tegen de Hervorming nog levendig in die stad, en werd er beraadslaagd over de gewichtige vraag, of de vrijheid goed dan wel kwaad was? De aanhangers van de paus en van het huis van Savoye trachtten die burgers, welke bekend stonden als liefhebbers van burgerlijke vrijheid en godsdienstige Hervorming aan te tonen, dat ze van kwaad tot erger zouden komen,
zij niet de heerschappij van hun bisschop, het beschermheerschap van een naburig vorst en de opperheerschappij van de paus, drie meesters voor één, aannamen. De vruchten van die onafhankelijkheid, waarmee ze zozeer ingenomen waren, zouden, zo zei men, niet anders zijn dan beroering, wanorde, gewelddadigheden en ellende. De partij van het leenstelsel was oprecht overtuigd, dat de weg van de vrijheid hobbelachtig en gevaarlijk is; dat hij die hem bewandelt, struikelt, valt en de nek breekt; dat een volk, hetzij groot of klein,. Een bepaalde en krachtige macht nodig heeft, die de orde handhaaft
Deze partij raadde de burgers van Genève, om hun schone theorieën, hun oude perkamenten, hun oude vrijdommen te laten varen, en een meester te nemen, indien ze de vrede, de rijkdom, de genoegens en de welvaart binnen hun muren wilden zien bloeien.
De burgers verwierpen deze redeneringen. Ze meenden, dat dewijl de vrijheden, die ze bezaten, van hun voorouders afkomstig waren, ze hun kinderen daarvan niet beroven moeten. Ze wisten dat de onafhankelijkheid gevaren, ontberingen en moeiten mede-brengt, waaraan men zich moet onderwerpen. Maar heeft het leven die ook niet, en zou dit dan een reden zijn om het zich te ontnemen? Als God de mens met edele vermogens heeft verrijkt, dan heeft Hij dat niet gedaan, opdat hij ze zou verminken en uitdoven, maar ze ontwikkelen, regelen en doe toenemen. Een mens, die deze naam waardig is, neemt, niet gewillig wetten aan, aan wier vervaardiging hij volstrekt geen deel heeft. De willekeur, het geweld, de geheime genootschappen kunnen bij een volk niet in de plaats treden van de onafhankelijkheid. rechtvaardigheid en openbaarheid. De willekeur verlaagt de mens, de vrijheid verhoogt hem. Wil men om de misbruiken te voorkomen de mens de vrijheid ontnemen, dan verandert men het werk en het plan des Scheppers.

En toch scheen alles aan te kondigen dat de vrijheid en de Hervorming in Genève

zouden verwoest worden. Een vergadering van de Zwitserse kantons, zoals wij gezien hebben, op 1 Januari 1535 te Lucern bijeengekomen, had zich met Genève beziggehouden, en het enige kanton, dat de bewoners van Genève enigszins goed-gezind was, Bern, had toegestemd dat de bisschop en de hertog weer werden hersteld in de rechten, die ze beweerden te hebben, mits dat de godsdienst vrij bleef; "want, hadden de bewoners van Bern er bijgevoegd, "het geloof is een gave Gods."
Maar de gezanten van Savoye hadden de zuivere en eenvoudige erkenning verlangd van het bepaalde gezag van de bisschop; daardoor alleen kon, volgens hun mening, alle haat en alle bloedstorting ophouden. De rijksdag had het aldus afgekondigd, zodat de Hervorming en de onafhankelijkheid van Genève door de Zwitsers zelf zouden worden vernietigd.
Maar als de mensen zich onttrekken, is de hulp het meest nabij. Indien allen, die buiten Genève stonden, besloten waren haar Hervorming te verwoesten, zo was de kleine schaar van haar burgers daarbinnen niet minder gezind haar te handhaven. Drie partijen te gelijk eisten haar. De oude Hugenoten verlangden haar onmiddellijk, des noods zelfs met geweld; de overheid begeerde haar langs wettige, langzame, diplomatieke weg; de Evangelischen wilden haar geestelijk en vreedzaam tot stand gebracht zien door Gods woord. Er waren zowel in de woningen van enige aanzienlijken, als in nederige verblijven, vrome zielen, die nacht en dag tot God riepen, om de zegepraal van de goede zaak. De kleine stad van twaalf duizend zielen had besloten weerstand te bieden aan de machten, die haar wilden verpletteren. Zonder aarzeling,
Zonder vrees vertrouwde Genève op God en ging voorwaarts. Toen de tijd daar was, waarop jaarlijks de overheid gekozen werd, benoemden de bewoners van Genève met beslistheid op 7 Februari enige vrienden van de onafhankelijkheid en van de Hervorming tot de voornaamste betrekkingen in de staat. Onder de raadslieden bevonden zich ook enige van de meest besliste Hugenoten. Met zulke mannen, met Farel, Virét en Froment binnen haar muren, en met de Goddelijke bescherming scheen de Hervorming van Genève dreigend te zijn, niettegenstaande de pogingen van Zwitserland, van Piémont, van de keizer en van de paus.
De regeringspartij wilde niets overhaast doen; ze meende de tegenstrijdige meningen te moeten sparen en een zekere middenweg te moeten zoeken, waarmee iedereen genoegen nam; maar de zaak van de Hervorming en van de vrijheid kookte in de harten. Die wateren, welke de overheid graag onbewegelijk had willen zien, waren hevig beroerd, en het reeds van masten ontblote Roomse schip kon plotseling verzwolgen worden. Bijna elke dag verliet een burger, een vrouw, een monnik zelfs de kerk van De paus en ging over in die van het Evangelie; of wel een vreemde Christen, die alles verlaten had om zijn geweten geen geweld aan te doen, trad de vrije stad binnen, voornamelijk door de deur van Frankrijk.
Die vrome vluchtelingen werden als broeders opgenomen. Ze werden omringd, be-schouwd en ondervraagd. Ze verhaalden. hoe ze een zware strijd gestreden, "lelijke verwijtingen" verduurd, veel geweend en veel gezucht hadden. Maar de verdrietelijkheden, die ze ondergaan hadden, voegden ze er bij, schenen hun ligt toe, nu ze verlossing en vrijheid vonden. De Christenen van Genève werden door het geloof van die edele belijders van Jezus Christus versterkt. De stroom van de Hervorming werd broeder, men zag hoe hij tegen de verzwakte dijken van het bijgeloof sloeg. Tevergeefs poogden de Rooms-Katholieken binnen en buiten de stad hem tegen te houden, de vermolmde palen van het pausdom zouden daardoor uit elkaar geslagen worden. De raad evenwel scheen onbewegelijk te zijn. De vurige Bandière joeg voorwaarts, de Katholiek Philippin hield terug; maar het

middengevoelen van de eerste syndicus en van Du Molard behield ten slotte de bovenhand.
De gematigde partij was evenwel van oordeel, dat de Evangelische partij iets toegegeven moest worden, als men er meester over wilde blijven. Een goede gelegenheid bood zich aan, om dit plan te verwezenlijken: Men vond een minderbroeder, die aanbood het woord Gods te preken, terwijl hij de monnikskap van St. Francis kus behield. Een verwaterd Evangelie te geven, in Roomse, vorm, ziedaar het plan, dat gewoonlijk gekozen is geworden door hen, die de vrede vóór de waarheid geplaatst hebben" Een of twee dagen na de verkiezing van de syndici vroeg die "zekere minderbroeder," die door de Raad ondersteund werd,?" een plaats om te preken."
De kanunniken, die hem een weinig wantrouwden, onderzochten hem; hij droeg wel het bruine kleed van St. Franciscus en had een touw tot gordel, maar ze vreesden toch, dat hij er iets onder verborgen hield. "Ga naar mijnheer de vicaris episcopaal, te Gex," zeiden ze tot hem. De Evangelische monnik begaf zich dus naar die stad. De vicaris zag hem dadelijk met een wantrouwender aan. "Monseigneur de bisschop," antwoordde hij, "zal spoedig te Genève komen, en dan zal hij een prediker naar eigen goedvinden medebrengen."
De arme Franciscaner kwam terug bij de Raad, om te zeggen, dat hij overal afgescheept werd. Twee raadsheren begaven zich nu naar de heren van het kapittel, om het verzoek van de monnik te ondersteunen. Deze, die een kanunniken leven leidden, zo lui als men het zich slechts denken kan, waren plotseling overkropt met bezigheden. Wij moeten het officie waarnemen," antwoordden zij, en die is zo lang! en dan weer een ander werk dan is er weer processie, waar wij allen bij tegenwoordig moeten zijn. Wij hebben geen tijd om ons met preken op te houden, voorzie daarin zo goed mogelijk!"
De Raad was verontwaardigd. Litaniën brullen: daar is haast bij! maar het woord Gods te preken, dat is een overtollig werk.
"Welaan," zeiden de misnoegde syndici tot de monnik, "dan zullen wij u een plaats geven;" en ze gaven hem de kerk van St. Germain, gelegen in een wijk, die aan het Katholicisme gehecht was. Dit geschiedde op Zaterdag 12 Februari.
Het gerucht van dit besluit bracht de Roomsen in die streek geheel in verwarring en in veel huisgezinnen hadden ernstige tonelen plaats. De vrouwen waren buiten zichzelf; ze deden haar mannen verwijtingen, noemden hen lafaards, en gelastten hen zich te verzetten tegen de prediking van de monnik.

Een van die vrouwen, Pernette geheten, onderscheidde zich in die tegenstand. Daar ze klein en dik was, korte benen had en het hoofd tussen de schouders, geleek ze veel op een bal, en werd ze dan ook gewoonlijk in de stad: de ronde genoemd. Maar in dit kleine lichaam woonde een oproerige geest, en er kwam een zware stem uit. Pernette was zeer bewegelijk, ze ging overal in de huizen de mensen ophitsen, schreeuwde op de openbare markt, en ging eindelijk naar mijnheer de pastoor.
De priester van St. Germain, procureur fiscaal van het bisdom, Thomas Vandel, broeder van Robert, van Pierre en van Hugues, had een onstandvastig karakter; hij was gezind om evenals zijn broeders de weg van de onafhankelijkheid te bewandelen, maar hij was door nauw banden gehecht aan het bisdom, en hij aarzelde. Door zijn dubbelhartigheid werd hij onophoudelijk door tegenovergestelde gevoelens geslingerd.
Voor het ogenblik, dank ze de pogingen van enige kanunniken eu enige aanzienlijke dames, woei de wind in de pastorij in de zin van het pausdom. Evenwel zekere

Hugenoten verhieven hun stem; Vandel besloot zich noch voor de een zijde noch voor de andere te verklaren, en de last op de voornaamste leden van zijn kerspel werpende, nodigde hij ze uit een verzoekschrift bij de Raad in te dienen.
's Zondags morgens, vóór het uur, waarop de monnik zou preken, begaf de deputatie zich naar het stadhuis. Die heren spraken in de grond van de zaak voor hun vrouwen. Er was dus geen spraak van ketterij. "Wij vrezen," zeiden zij, "dat er geweld zal plaats hebben; daarom verzoeken wij dat ons onze gewone dienst gelaten worde." De syndici antwoordden: "Gij zult de prediker horen. Als hij goed spreekt, dan blijft hij; maar spreekt hij iets nieuws, dat tegen de Heilige Schrift is, dan zal hij weggejaagd worden." Die ten gevolge liet de pastoor in de kerk bekend maken, dat de monnik daar zou preken op bevel van de Raad. De vrouwen en enige mannen gingen zeer toornig naar huis. Dadelijk ontstond er een oproer; een geestelijke bracht op de straat een gedeelte van zijn leden bijeen en riep uit: ""Sluit de kerk voor de minderbroeder!" Pernette, die er ook bij was, ging naar haar woning, greep met veel drift naar een grote houten stamper, waarmee ze haar zout stampte en daarmee als met een knots zwaaiende, trad ze haastig ten strijde.
Een aantal vrouwen, waaronder er waren, wier zedelijkheid een weinig verdacht was, omringden haar en riepen uit: "De Luthersen willen ons een prediker geven! O, die honden! die honden!" Pernette lichtte haar knots op, en verklaarde, dat ze de eerste ketter, die de kansel zou durven naderen, zou terneer slaan. Haar oproerige gezellinnen volgden haar, gingen de kerk binnen, schaarden zich in slagorde, en wachtten de vijand af. Toen de minderbroeder verscheen begonnen ze een groot getier te maken, en vlogen schreeuwende en haar armen en haar wapenen omhoog heffende de monnik tegemoet. Pernette klom op een stoel, en zwaaide haar stuk hout over de hoofden heen.
De Hervormden van hun kant hadden de deuren weten binnen te komen; ze schaarden zich rondom de prediker en zeiden: "Vooruit, moed gevat!" ze maakten plaats voor de monnik, die van lieverlede de voet van de kansel bereikte.
"Toen," zegt zuster Jeanne de Jussie " begon die afvallige van St. Franciscus, die nog het kleed van de heilige godsdienst droeg, op de ketterse wijze te preken."
Maar op het ogenblik dat de Franciscaan zijn mond opende, gaf Pernette een teken, door het opheffen van haar stamper, en plotseling maakten de vrome mannen en vrouwen zo'n geraas, dat de minderbroeder zwijgen moest.

De Raad duldde niet dat zijn bevelen tegengestaan werden; hij liet een onderzoek instellen tegen de muitelingen; de vriend van de priesters, die tot het oproer aangezet had, verloor zijn burgerschap; Pernette werd veroordeeld tot enige dagen gevangenisstraf op water en brood, en twee andere vrouwen van een slecht gedrag werden uit de stad gejaagd. Van toen af predikte de minderbroeder rustig, en de pastoor ziende uit welke hoek de wind woei, ontving hem vriendelijk in zijn eigen huis. Weldra zelfs begon hij smaak te krijgen in de gevoelens, van die monnik, en scheen hij te beslissen in de zin van het Evangelie.
Deze overwinning gaf in Genève natuurlijk een stoot aan de Hervorming. Het Paasfeest werd ijverig gevierd door de vrienden van het Evangelie. Een aanzienlijk aantal van hun zette zich aan de tafel des }keren, die in het klooster van Rive was aangericht. De mannen gingen er heen met hun vrouwen; de jongelieden geleidden de grijsaards. Enige Hugenoten, die waarschijnlijk niet onder het getal van de Avondmaalgangers waren, en de Roomsen wilden tonen dat, ofschoon het de laatste dagen van de heilige week waren, de klokken de reis naar Rome niet gemaakt hadden, zoals de priesters dit het bijgelovige volk diets maakten, luidden ze met alle kracht 's

Donderdags, Vrijdags en Zaterdags, zegt zuster Jeanne.
De dweepzieke tegenstanders van de Hervorming, over die vooruitgang vertoornd, zouden zich op een wrede wijze gaan wreken.

De oude ridder van Rhodus, de vrome Gaudet, van St. Cloud bij Parijs, zag met blijdschap die beweging van de Hervorming. Hij had dan ook zijn oom, de commandeur van Rhodus, Loys Brunis van Compesières, een man, die zeer aan de paus gehecht was, ver laten, en was zich met zijn vrouw en zijn huisgezin. Te Genève komen. Vestigen. De stad van de Hugenoten was bijzonder geschikt tot schuilplaats voor de bannelingen. Er was ten minste destijds daar geen uitsluitende regering van de adel; iedere stand had zijn plaats onder de zon. Iedereen kon met zijn kennis en zijn geestkracht een plaats onder de aanzienlijken nemen. Gaudet was over die liberale gezindheid getroffen, en werd gesticht door de ijver, waarmee Farel en de andere leraars de was leer van de Zone Gods verkondigden te midden van grote moeilijkheden; hij leefde gelukkig in Genève, was blijmoedig in de huiselijke kring, hoorde preken en predikte zelf, hetgeen bij een ouden ridder van Rhodus iets buitengewoons was.
Eens toen een Roomse bewoner van Genève de commandeur van Compesières een bezoek bracht, verhaalde hij hem wat zijn neef deed. Toen Loys vernam, dat de ridder van Rhodus ketter en zelfs prediker geworden was, besloot hij hem uit zo'n gevaarlijke stad uit te halen, en gaf hij die ten gevolge aan zijn be. Zoeker een brief mede, waarin hij Gaudet uitnodigde zich naar Gex te begeven, waar hij belangrijke tijdingen uit Parijs vernemen zou. Gaudet vertrok. Het was niet gemakkelijk om destijds zo'n reis te doen. Genèefse Mamelukken, Savoysche edellieden en andere condottieri zaten in het kasteel van Peney. Achter hun muren verborgen, bespiedden ze de omliggende streken, en zodra ze oenen reiziger bespeurden, schoten ze toe op hun prooi en namen hem in hun nest. De rooftochten waren het voorname onderwerp van de gesprekken in die streek.
Op 9 Februari van dit jaar, werd te Genève verhaald, zijn drie minderbroeders en twee drukkers, allen discipelen van het, Evangelie, die uit Frankrijk kwamen en zich hier-heen begaven, in de herberg waar ze afgestapt waren, gevat door twaalf boogschutters van Peney. Een weinig later is een andere Fransman gevangen genomen, gemarteld en opgehangen.
Van 1 tot 5 April zijn veel bewoners van Genève met de handen op de rug gebonden als misdadigers naar het kasteel gebracht. Een Hugenoot, die zonder enige grond beschuldigd was, meegewerkt te hebben aan het vertrek van de bisschop van Genève, is op de binnenplaats van Peney door vier paarden gevierendeeld. Het garnizoen van dit kasteel maakt nacht en dag rumoer, rooft vee, huisraad, zelfs ook kleine en jonge kinderen, mannen en vrouwen.
Die wrede daden waren alleszins geschikt om Gaudet tegen te houden aan de uitnodiging van zijn oom gevolg te geven; maar een ridder van Rhodus kent geen vrees.
Op 22 Juni zonder ongeval te Gex aangekomen, vertrok hij van daar weer de volgende dag. Zonder vrees ging hij zijn weg, toen hij plotseling door gewapende mannen werd aangevallen, die hem naar het kasteel van Peney brachten.
De dwepers, die daar huisvestten, trachtten eerst Gaudet weer tot de leer van Rome terug te brengen, maar hun pogingen waren vruchteloos; daarop namen ze een ander middel te baat, dat voorwaar niet in de smaak viel van de oom. Ze deden hem ongeveer vijf dagen lang allerlei kwellingen aan. " Als gij herroepen wilt, zeiden zij, zal uw leven gespaard worden."

Maar de oude ridder wist, "dat wij voortdurend te strijden hebben, en de leer van de zaligheid was te diep in zijn hart gegrift, om haar te verliezen. "Hij bleef," melden de kroniekschrijvers, "standvastig verbonden aan de partij des Evangelies." De heren van Peney hadden dit niet verwacht; de standvastigheid van Gaudet was in hun oog een misdadige hardnekkigheid; ze besloten hem de wreedste dood te doen ondergaan, waarvan ooit in het land gehoord was geworden.
Ze bepaalden dat hij levend gebraden zou worden, omdat hij zich te Genève had gevestigd, daar in de preek was geweest, en het Evangelie gehoord en gepredikt had. Dit was zijn misdaad. Daar de edellieden hun buren het genot wilden verschaffen van een schouwspel, dat zozeer waardig was gezien te worden, nodigden ze de boeren uit de omtrek, mannen, vrouwen én kinderen uit het bij te wonen. Gaudet werd uit zijn gevangenis gehaald en op de binnenplaats van het kasteel gebracht, die vol toeschouwers was; daar werd hij vastgebonden. Een van de bewoners van Peney bracht vuur aan en plaatste dat "aardig" onder zijn voeten; toen de ballen van de voeten verbrand waren, werd het vuur elders geplaatst, en achtereenvolgens op verschillende deden van het lichaam aangebracht.
Maar de Christelijke ridder bleef standvastig. Hij wist, dat wanneer God iemand Zijn Heilige Geest geeft, hij niet bezwijken kan, al was het ook dat de hemel viel. Zijn wrede beulen toonden evenveel standvastigheid. Ze riepen elkaar toe, dat Gaudet lid was van de beruchte orde van St. Jan van Jeruzalem, in het Heilige land gesticht, onder bescherming van de Heiligen stoel geplaatst, en die met zoveel roem het kruis verdedigd had tegen de Halve maan. De gedachte dat een van die ridders zich bij de ketters voegde, dat hij zelfs prediker werd, bracht hen buiten zichzelf van woede. Ziende dat hun vurige kolen niets konden uitrichten, bonden ze de discipel des Evangelies aan een pilaar, schaarden zich gewapend rondom hem, en wreder dan de Roodhuiden, begonnen ze hem dan hier dat daar te steken met hun lansen en hun hellebaarden. Gaudet, vol van zachtmoedigheid, zegende zijn vijanden. "Gij doodt mij," zei hij, "omdat ik Gods woord heb gepredikt. Ik smeek God om barmhartigheid, en bid Hem, dat Hij u de tirannie vergeve, die gij mij aandoet.

De martelaar verzwakte zichtbaar; maar hij hield niet op. De naam van Christus aan te roepen; en dit aanroepen: "zegt de kroniekschrijver" gaf hem verlichting in zijn bittere kwellingen. Hij had zijn hoop gevestigd op de trouw van de onzichtbare God. Dit vonnis en de blijdschap van de martelaar maakten op de boeren een indruk, die geheel anders was dan men daarvan verwacht had; " ze waren met afgrijzen vervuld, slaakten diepe zuchten, en keerden over zo'n daad ontzet wenende en zuchtende naar hun woningen terug. Eindelijk gaf de uitgeputte Gaudet de geest, twee dagen nadat hij aan de pilaar was gebonden geworden. Genève, dat martelaars voor de vrijheid had gehad, had thans martelaars voor het geloof.
Zo'n wrede daad bracht aller harten in opstand. De priesters zeiden: "Dat zal ons meer nadeel doen dan twintig preken van Farel." De Hugenoten riepen uit, dat dit roversnest moest uitgeroeid worden. De bloedverwanten van de burgers, die,daar gevangen waren, vreesden dat ook deze het lot van de Parijzenaar zouden ondergaan, en vroegen om hun bevrijding De raad vergaderde op een avond laat, nadat de poorten van de stad reeds gesloten waren, en men besloot Peney aan te vallen. Het baatte niet, of er al ingebracht werd, dat oude in de krijg geoefende soldaten daarin huisvestten, en dat het, kasteel sterk en goed van geschut voorzien was. De wrede strafoefening van Gaudet had invloed op de stemming, en het voorstel om aan te vallen werd aangenomen.
De heraut liep midden in de nacht door de straten en riep uit, dat iedereen, die de

wapenen kon dragen, onmiddellijk zich naar zijn loopplaats moest begeven; de troep vertrok. Er waren ongeveer 500 man en twee stukken geschut. Des nachts ten een ure stond het kleine leger voor de vesting. Alles was daar rustig; iedereen sliep. Ongelukkig de ladders nog niet aangekomen, en daar de mannen van Genève vreesden dat ze bemerkt zouden worden als ze met de aanval draalden, richtten ze hun kanonnen en schoten een kogel af.

De mannen in het kasteel werden wakker; in het eerste ogenblik waren ze verrast.
Maar weldra herstelden ze zich; sommigen vlogen ijlings naar de klok, om hun vrienden bijeen te roepen; en andere liepen naar de muren. De bewoners van Genève zagen er nu van af om het kasteel te beklimmen, maar richtten hun kanonnen op de deur, en deden haar splijten; de mannen in het kasteel hadden dadelijk een andere opgericht; geweer en kanonskogels regenden op de aanvallers en de muren schenen in brand te staan. Enige Genèefse vielen neer, en andere, die gevoelden dat ze gewond waren, begaven zich al waggelende buiten het bereik van de kogels, en zetten zich treurig langs de weg neer. Op dit ogenblik kwam er bericht, dat de heer de Lugrin, die het bevel te Gex voerde, met zijn bende aanrukte; de Genèefse zouden dus tussen twee vuren geraken, en tot de aftocht werd besloten.
De ganse stad kwam aan de poorten bijeen, om de troep tegemoet te gaan. Welk een onheil! welk een gekerm! De vrouwen zochten haar mannen; de moeders haar kinderen!
"Welk geneesmiddel," riep men uit, "bestaat er tegen de rampen, die ons treffen?" De stem van de Hervormers bracht de gemoederen tot bedaren. Ze zeiden; "God wil andere en grotere dingen doen. Hij zal u van uw "vijanden verlossen, maar door andere middelen, die gij niet weet, opdat Hij daarvan alleen de eer ontvange, en niet uw menselijke ondernemingen en uw geschut. De Genèefse verzuimden niets tot hun verdediging. Ze namen de klokken van de kloosters en goten er kanonnen van; ze slechtten de muren van de voorsteden, die nog bestonden; ze stelden een troep manschappen aan, om de akkers te beschermen en levensmiddelen te halen; de verraders eindelijk, die in de stad werden gevonden, werden daaruit verwijderd. Ze vertrouwden op God, maar wilden voor de slag gereed zijn.

TWEEDE HOOFDSTUK.
Vergiftiging van de Hervormers. Bekering van het hoofd der Franciscanen.
(Lente 1535.)

De Ultramontanen van hun kant verdubbelden hun ijver. Velen wilden alleen wettige wapenen gebruiken, maar er waren er ook, die volstrekt niet nauwgezet waren in de keuze van de middelen, om de vijanden van Rome te overwinnen. De dwepers vormen zich een vals geweten, en houden alsdan zeer schuldige daden voor zeer goede. De kerk verloor haar heerschappij; ze moest die tot eikenprijs terug hebben, zeiden in Genève de vurige Rooms-katholieken. De kanunnik Gruet, vooral, zijn *famulus*, priester Gardet, en Barbier, die tot het bisdom van Maurienne behoorde, dachten dat daar geen hertog, bisschop of Mamelukken iets daaraan doen konden, er andere middelen moesten worden aangewend, om die woedende stroom tegen te houden, die het pausdom, zijn tempels, zijn priesters en zijn beelden dreigde te verslinden. Dwepers, over wie door de wijze mannen van de Roomse kerk eenparig een afkeurend oordeel wordt uitgesproken, maakten samenzweringen in het duister, en zeiden in

stilte, dat daar Farel, Virét en Froment alle drie in hetzelfde huis woonden, men zich in één slag van hen allen zou kunnen ontdoen. Omtrent dit boze voornemen lekte iets uit, en de Hervormers werden gewaarschuwd op hun hoede te zijn. Maar ze verschrikten daarvoor niet. "Al zouden wij allen drie dood zijn," zei Froment, "dan, zou God er wel andere weten te verwekken. Maakt Hij niet uit stenen zelfs Abrahams kinderen?" Het werk van de duisternis begon.

Er was toen te Genève een gehuwde vrouw en moeder, Antonia Vax geheten; bij een zwaarmoedig karakter had ze een opgewonden verbeelding, en was meer zwak dan ontaard. Destijds werd er veel gebruik gemaakt van vergift. Bonivard had dikwijls verhaald, "hoe paus Alexander VI, die belust was op het geld en de bezittingen van twee of drie kardinalen, bij vergissing gedronken had uit de beker, waarin de wijn was, waarmee ze moesten vergiftigd worden, en alzo gevangen was in de strik, die hij gespannen had."
Antonia had dikwijls vergift zien gebruiken. Negen jaren vroeger in een dienst te Lyon zijnde, had ze opgemerkt, dat een van haar kameraden altijd een klein doosje bij zich had, waarop een Agnus Dei stond. Ze noemde dit sublimaat vergift. Sinds die tijd had de ongelukkige zwaarmoedige vrouw, wanneer ze gevoelde, dat haar hersenen ontsteld waren, uitgeroepen: "Ach wat ben ik ongelukkig! was ik maar uit de Wereld! Ach had ik maar sublimaat!" Te Bourg had ze gezien, dat haar meesteres in overeenstemming met een Spaanse geneesheer, vergift aan haar man had toegediend. Later in dienst getreden zijnde bij een vermaard geslacht, de heer de Challe, neef van de bisschop van Maurienne, meende ze te zien, dat haar meester de echtgenoot van zijn moeder vergiftigde, Van daar begaf Antonia zich met haar man en haar kinderen naar Genève.
Barbier, een van de voornaamste aanstokers van de samenzwering, had Antonia gekend, teen ze bij de heer de Challe diende; bij zijn terugkomst van een mondgesprek, dat hij te Thonon gehad had, viel zijn oog op haar om het vreselijk plan, dat hij met zijn medeplichtigen gevormd had, ten uitvoer te brengen. Te Genève evenals in Engeland was het een vrouw, die door de priesters gekozen werd, om de slag toe te brengen, die naar ze hoopten, de Hervorming zou vernietigen. De een zo min als de andere was ontbloot van alle zedelijk gevoel; maar de verhitte verbeelding van de non van Kent en van Antonia en haar ziekelijke gevoeligheid waren oorzaak, dat ze met geestdrift dat plan van slechte en listige mensen omhelsden. Barbier vervoegde zich bij vrouw Vax, sprak met haar over de predikers en de dienden, waardoor de heilige kerk bedreigd werd; toen hij meende haar genoegzaam bewerkt te hebben, wees hij haar op de grote dienst, die ze aan de godsdienst bewijzen zou, indien ze Genève van die ketters verloste.
"Als men iets bemerkt," voegde hij er bij, "hebt gij slechts te gaan naar de kanunnik Gruet, secretaris van monseigneur de Maurienne." Antonia aarzelde. Monniken uit de abdij van Ambournay in Bresse, die ze gekend had en die toen te Genève waren, omringden haar met hun "rode mutsen," en gingen zo ver van haar te beduiden, dat ze door zo'n werk de hemel zou verdienen. Ze scheen gevoelig te zijn voor hun redenen, en toch deinsde ze voor de daad terug. Om haar tot een beslissing te doen komen, bracht Barbier haar bij een zeer geachte kanunnik, d' Orsière. "Doe het, doe het onverschrokken," zei de kanunnik; "bekommer u over niets!" De ongelukkige gaf toe.
Thans moesten de middelen beraamd worden. Antonia werd gebracht bij Claude Bernard, in wiens woning Farel, Virét en Froment gehuisvest waren; ze werd hun voorgesteld als een arme vrouw, die om het Evangelie naar Genève gekomen was. Hierdoor werd het hart van Bernard getroffen; hij nam Antonia om zijn drie gasten te

bedienen, die afzonderlijk hun maaltijd gebruikten. Zij wist zich zo goed te houden, dat ze werkelijk beschouwd werd " als een vurige aanhangster van het Evangelie." Zich vergift te verschaffen, viel haar niet moeilijk; ze had enige tijd gewoond bij Michel Vallot, een apotheker, en had daar vrije toegang.

Op zekere dag bracht ze hem een bezoek, en in een gunstig ogenblik nam ze behendig een doosje met vergift weg, en ging heen.
Toen ze het vergift in handen had, had ze naar liet schijnt, nog een ogenblik van onrust; maar de ongelukkigen, wier werktuig ze was, drongen er bij haar op aan, om Genève van de ketterij te verlossen. Op 8 Maart dus, vatte Antonia moed en bereidde een gerecht van spinazie, dat ze zeer dik maakte, uit vrees dat het vergift ontdekt zou worden; ze wierp er de dosis in, en de kamer, waar Farel, Virét en Froment aan tafel zaten, binnentredende, zet ze de dodelijke spijze veer hen. Farel beziet ze en vindt ze te dik naar zijn smaak, en ofschoon hij niets vermoedt, zegt hij: "Geef mij gewone soep." Froment, die minder moeilijk te voldoen was, neemt reeds de lepel op, en zou die aan zijn mond brengen, toen er iemand binnen kwam, om hem te zeggen dat zijn vrouw en kinderen te Genève aangekomen waren. Hij stond dadelijk op, liet alles staan, en ging heen om ze te ontvangen.
Nu bleef Virét nog over, die daar neerzat, bleek en nog niet genezen van een steek, hem door een priester bij Payerne toegebracht; de trouweloze Antonia had gezegd, dat ze een spijs zou gereed maken, die goed was voor zijn maag; hij at dus bedaard de spijze, die ze gereed gemaakt had om hem te doden.
De misdaad was verricht. Indien de goede voorzienigheid Gods op wonderdadige wijze twee van de Evangelisten gered had, zo was de derde ten minste verloren. Op dit ogenblik werd de ongelukkige plotseling bewogen; haar geweten verweet haar hare misdaad; ze smolt weg in tranen en begaf zich ijlings naar de keuken, waar zij begon te snikken. "Wat scheelt er aan?" vroegen haar kameraden, maar ze antwoordde niet. Daar ze geen weerstand kon bieden aan de wroeging, en meende dat versch water een goed tegengift voor dit vergift was, vatte ze het voornemen op om haar slachtoffer te redden, goot water in een glas, bracht het dadelijk naar boven en verzocht Virét dit te drinken. Deze daarover verwonderd, wilde ten. Minste de oorzaak van deze handelwijze weten; ze weigerde het hem te zeggen, maar hield niet op hem uit te nodigen, totdat hij gedronken had. Froment, die zeer vertoornd was op die vrouw, heeft haar droefheid voor niets anders gehouden dan krokodilletranen; hij zegt dit in zijn kroniek. Wij geloven veeleer dat haar tranen oprecht waren.
Virét werd ziek en zijn vrienden waren beangst. "Helaas!" zei Froment, "wij wachten voor hem de dood en niet het leven!" Men vroeg zichzelf af, waaruit die plotselinge ongesteldheid ontstaan was; men vermoedde dat Antonia daaraan niet vreemd was; ze verschikte zeer, en beschouwde zich reeds als gevangen genomen en geoordeeld. "Ik weet wel, dat het geen spelletje is!" zei zij. Haar verbeelding ontvlamde; ze begaf zich naar het huis waar haar kinderen woonden, en het jongste in haar armen en een tweede bij de hand nemende, terwijl de andere om haar heen liepen, begaf ze zich verschrikt naar de oever van het meer, met de bedoeling om met haar kinderen op de vlucht te gaan. "Breng mij ver buiten de stad," zei ze tot de bootslieden. Ze brachten haar naar Coppet, op ongeveer drie mijlen afstand. Claude Bernard en een paar van zijn vrienden die reden hadden de vrouw te wantrouwen, gingen in een vaartuig haar achter na, en toen ze haar gevonden hadden, brachten ze haar terug, zonder dat ze haar nochtans van iets konden beschuldigen. Maar haar geweten beschuldigde haar; gedurende de overtocht nam haar ontroering voortdurend toe; haar wilde blik sloeg ze op haar ouden meester, op zijn vrienden, op de bootslieden. "Gij verraadt mij," zei zij;

"gij speelt mij een poets!" Eindelijk kwam men aan wal.
Antonia verliet het vaartuig het eerst, en terwijl,Bernard en zijn vrienden de kleine kinderen hielpen, maakte ze zich behendig weg, ging een donkere laan door tussen le Molard en La Fusterie, de straat De la Pelisserie op, en kwam bij de kanunnik d'Orsière, die tot haar gezegd had: "Doe het, doe liet, bekommer u om niets!" "Red mij!" riep ze uit. De kanunnik verborg haar in zijn kelder. Maar men had een vrouw hard zien lopen; de rechters bevalen een huiszoeking bij de kanunnik; Antonia werd gevonden, neergehurkt in een donkeren hoek van de kelder, en naar de gevangenis gebracht, waar ze alles bekende.
Intussen was Virét in doodsgevaar, en daar er bij Bernard geen vrouw was om hem op te passen, verzocht een vrome Christin,.Iernette geheten, de vrouw van de raadsheer Michel Balthasard, laan naar haar woning te vervoeren, hetgeen dan ook geschiedde. Froment, die hem dikwijls kwam bezoeken, zeide: "Waarlijk, mevrouw Pernette bewijst hem grote diensten en menslievendheid!"
De een dokter zei dat hij vergiftigd was, een andere ontkende het. De ganse stad was met deze zaak vervuld; mannen nu vrouwen kwamen bijeen en slaakten verzuchtingen. "Moet dan," zo zei men, "door zo'n ellendige vrouw de kerk van zo'n Farel beroofd worden!
Arme Virét, arme Hervormers! Het zwaard dreigt hen van achteren en vergift van voren. Dat is dan nu de prebende van hen, die het Evangelie verkondigen!" Virét herstelde; maar zijn ganse leven lang ondervond hij de gevolgen van die vergiftiging.

Op 13 April nam het proces een aanvang; Antonia had geen hart om haar misdaad te verbergen; de giftmengster, zoals men haar noemde, verklaarde openlijk, dat ze door de ronde mutsen daartoe verleid was geworden." De priesters, de kanunnik zelfs, die haar in het verderf hadden gestort, werden gevat en naar de gevangenis gebracht. Een kanunnik door leken gevat! De gehele geestelijkheid kwam in opstand. Aimé de Gingins, vicaris generaal van de bisschop, gaf de syndici te kennen, dat een kanunnik door niemand mocht gevangen genomen worden, daar hij geen onderdaan was van de staat, maar alleen van het kapittel. De overheid verklaarde, dat het beoordelen van misdaden haar toekwam, en dat de priesters het zich moesten laten welgevallen om overeenkomstig het gemene recht geoordeeld te worden; voorwaar een nieuwigheid in de zestiende eeuw!
Antonia werd veroordeeld om onthoofd te worden, terwijl "haar lichaam aan de galg van Champel en haar hoofd met een nagel vastgespijkerd moest worden." In het eerste ogenblik hield ze zich goed. "Pas op, mijn heren," zei zij, "dat uw dienstboden u niet vergiftigen, want velen zijn er op uit."
Maar toen ze in de gevangenis teruggebracht was, verviel ze in een diepe neerslachtigheid. Bleek en sprakeloos sloeg ze haar ogen verwilderd in het rond. Dit was nog erger toen ze naar de plaats van de strafoefening geleid werd. Haar geestvermogens geraakten geheel in verwarring; ze geleek wel een van die personen, waarvan de oude geschiedenisboeken melding maken, die door de furiën vervolgd werden. Hoewel er een talrijke volksmenigte op de been was, bemerkte ze er niets van, terwijl haar strakke blik niet anders dan op geheimzinnige wezens scheen te staren. Ze meende de priesters van Genève, de monniken van Ambournay rondom haar geschaard te zien. Hun blikken verschrikten haar. "Neem weg! neem weg!" schreeuwde zij, haar hand uitstrekkende; en daar haar geleiders hun verwondering lieten blijken en te kennen gaven, dat ze niet wisten wat ze bedoelde, hernam zij, terwijl ze met de vinger wees naar hetgeen ze meende te zien: "neem weg, in 's hemelsnaam neem spoedig die ronde mutsen weg, die daar voor mij staan; want ze

zijn de oorzaak van mijn dood!"
Op het schavot gekomen, riep ze opnieuw in grote angst uit: "Neem weg, neem weg!" en haar hoofd viel. Ze betaalde haar misdaad duur, een misdaad, die dikwijls voorkwam in die tijden, toen menige dweper in de mening verkeerde, dat hij door een misdaad de zaak kon redden, die hij dacht de zaak Gods te zijn. De tegenstanders van de Hervorming hebben in de streken, waar ze doordrong, maar al te dikwijls om haar te bestrijden, hun toevlucht genomen tot de wapenen van de ongerechtigheid.

Het misdadige plan om zich van de drie Hervormers te gelijk te ontdoen, had gevolgen, die geheel tegenovergesteld waren aan hetgeen de uitvoerders daarvan gehoopt hadden. De afschuwelijkheid van die daad vermeerderde de liefde des volks voor de Hervorming, en deed de roem van de priesters sterk dalen. De akeligste geruchten kwamen omtrent hen in omloop. Men zeide, dat ze het brood en de wijn van het Avondmaal wilden vergiftigen, om in één slag al de Hervormden te doen omkomen. Men ging achteruit, wanneer ze voorbijgingen, alsof hun nabijheid de dood kon aanbrengen.
Alles in Genève was in gisting; een omkering bij dit kleine volk werd dringend noodzakelijk. Heerzuchtige pausen en d'Espotische vorsten oefenden een onbeperkte macht uit; de Christenheid had behoefte om op een dubbele wijze vrijgemaakt te worden, namelijk wat de natie en wat de kerk aangaat. De mannen van Genève zochten beide; sommigen schaarden zich onder de banier des geloofs, andere onder die van de vrijheid; maar de meest verlichten begrepen, dat deze heilige dingen, nooit gescheiden moeten worden; dat de staatkundige ontwaking van een volk alleen dan geregeld kan voortgaan, wanneer de ontwaking des gewetens daarmee gepaard gaat, en alzo een noodlottige wanorde wordt voorkomen.
Nergens misschien hadden die beide bewegingen zo gelijktijdig plaats als in Genève. Gelijk zekere natuurverschijnsels uit onbeduidende diertjes bestudeerd kunnen worden, zo kan het zedelijk verschijnsel, dat uitgedrukt kan worden door deze woorden: "die vrij wil zijn, moet geloven, geleerd worden uit de geschiedenis van deze onbeduidende stad."

Het Evangelie zegevierde er evenwel nog niet. Terwijl de Rooms-Katholieken nog altijd hun parochiën en talrijke kerken en priesters hadden, hadden de Hervormden slechts een kerk en drie leer aars. Die staat van zaken kon niet lang duren. Een belangrijke gebeurtenis verhaastte de overwinning van het Evangelie en van de vrijheid.

In dezelfde tijd dat een vrome Hervormer nabij de dood was zette het hoofd van de Franciscanen in Genève zijn schreden op de weg, "die tot het leven leidt." De drie broeders Bernard, de oudste Claude, bij wie de Hervormers een Christelijke gastvrijheid genoten, Louis, priester van de St. Pieterskerk, en Jacques, bewaarder of superieur van het klooster van de Franciscanen, werden onder de aanzienlijkste burgers van Genève gerekend. De beide oudsten hadden sinds enige tijd de Hervorming omhelsd; maar de derde, de monnik, was een ijveraar voor het pausdom gebleven. Weldra geraakte hij zelf aan het wankelen. Daar hij bij zijn broeder Claude de drie leraars van nabij gadesloeg, leerde hij door hun wandel hun leer hoogachten, en hun deugden troffen hem nog des te meer, omdat hij zelf in het pausdom een zeer ongeregelder wandel had geleid. Hij vroeg zichzelf ernstig af, of hij niet wel zou doen, als hij het monnikenleven vaarwel zeide. Het licht des Evangelies begon zijn hart te verlichten. Niets trof hem zozeer als de gedachte, dat Christus in zijn grote liefde,

door Zijn dood voor al de Zijn een volkomen verzoening met God had teweeg gebracht. Hetgeen door het pausdom aan de mis werd toegeschreven, kwam hem voor een te kort doen te zijn aan de oneindige waarde van het lijden des Zaligmakers. "Ik ben overtuigd," zei hij tot Farel, na een met hem gehouden gesprek, "ik behoor tot de uwen!" "Het is wel," zei de Hervormer, "maar als het geloof in uw hart ontstoken is, dan moet die vlam zich ook naar buiten vertonen. Belijd uw geloof openlijk voor de mensen." Jacques was besloten om zichzelf niet te ontzien, en niet alleen om zich vóór het Evangelie te verklaren, maar ook om te trachten zijn medeburgers daarmee bekend te maken. Hij liet op 19 Februari 1535 aanplakken, dat hij gedurende de gehele vasten zelf des namiddags in de kerk van zijn klooster zou preken.

Dit was iets nieuws; een talrijke menigte kwam in de kerk bijeen. "Mannen en vrouwen, Katholieken en Luthersen stroomden toe," zegt de zuster van St. Clara, "en dit ging de gehele eerste week zo voort." Enige verbeeldden zich, dat de superieur tegen de Hervorming zou uitvaren; maar weldra viel er niet meer aan te twijfelen. Hij sprak en de verwondering was algemeen. De Hervormden stonden verbaasd, toen ze zagen, dat de man, die vroeger de genade van Christus zo krachtig verwierp, zich nu als een eenvoudig soldaat op het slagveld vertoonde en de genade verdedigde. De Katholieken waren nog meer verbaasd. "Hij maakt het teken van het kruis niet bij het begin en het einde van zijn preek," zeiden zij. "Dit ergerde hen zozeer," voegt de non er bij, "dat geen van hun er meer kwam. Het scheen onmogelijk te zijn, elkaar te verstaan, en de verwarring nam voortdurend toe.
Hoe zou men uit een worsteling geraken, die nimmer aan een einde scheen te zullen komen? Er deed zich een zeer natuurlijk middel voor, dat een eer is voor de tijd, waarin men het aanwendde. Wanneer de overheid in de zestiende eeuw, hetzij in Zwitserland, hetzij elders, moest uitmaken wat recht en billijk was, dan onderzocht ze die wetboeken, en ging de beginselen opsporen, waarvan men bij het opstellen daarvan was uitgegaan. Maar hun liefde tot het recht was geen Platonische liefde, zoals dit, bij verwijfde rechtsgeleerden het geval is. Die uitgelezen mannen wilden in hun bestuur over het volk verwezenlijken wat er in de staatsregeling voorgeschreven was. Was nu het boek, dat de vrijheid, de privilegiën, de belastingen, gebruiken en gewoonten in Genève regelde, het wetboek van de staat, dan was de Heilige Schrift dat van de Kerk; de Bijbel, was het grote document van de geestelijke vrijheden Alles moest dus overeenkomstig die regel beslist worden.
Terwijl de syndici met deze gedachten vervuld waren, waren ook de Hervormers door deze begeerte bezield. "Wij zijn bereid te sterven," zeiden zij, "als wij niet uit de Heilige Schrift kunnen bewijzen, dat hetgeen wij preken, waar is." een bijeenkomst, waarin men met het Goddelijk wetboek in de hand het geloof, de plichten en rechten van de Christenen zou vaststellen, scheen het meest wijze middel te zijn, om uit de moeilijkheid te geraken.
Ene zaak was er echter, die de leden van de Raad tegenstond; het beviel hun niet, dat vreemdelingen, twee Fransen en een Waldens aan het hoofd van de strijd zouden staan. Farel eerbiedigde die gevoeligheid, en verlangde dat de naam van een ouden inwoner van Genève bovenaan werd geschreven op de lijst van de Hervormers. Hij begaf zich naar Jacques Bernard.
"Broeder," zei hij, de verandering in uw leven moet dienen tot stichting van het volk. Breng enige stellingen op schrift; verklaar u bereid om ze allen in een openbare redetwist te beantwoorden, en verdedig uw stellingen, met duidelijke en overtuigende redenen. Ons vreemdelingen zou die gunst geweigerd worden; maar gij zijt een burger van Genève, en superieur van een aanzienlijke, kloosterorde; uw verzoek zal worden

toegestaan."
Daar Bernard nog pas zo kort geleden tot bekering gekomen was, daar hij nog weinig Christelijke ervaring had, en hij zich daardoor aan verdrietelijkheden en gevaren blootstelde, zou het niet te verwonderen geweest zijn als hij dit verzoek had afgeslagen. Maar hij wist, dat het in het nieuwe leven, dat hij ingetreden was, de regel was, dat een ieder zichzelf verloochenen en het welzijn zijns naasten behartigen moest; en wat zijn onbekwaamheid betrof, daarin zou God voorzien. Het hoofd van de minderbroeders vroeg de raad verlof om openlijk de Evangelische leer te verdedigen in een bijeenkomst, waartoe al de geleerden uit de stad en daar buiten zouden worden uitgenodigd. De syndici, die wensten dat de Hervorming door redenen en niet door geweld tot stand werd gebracht, stonden het verzoek toe, en alles werd voor die belangrijke bijeenkomst in gereedheid gebracht. Reeds lang had men in Genève de partijen van hoofd tot tenen gewapend hun zwaarden en hellebaarden zien kruisen, thans zou het er op aan komen hun overtuiging op het slagveld te brengen, en dit geestelijk gevecht zou naar alle waarschijnlijkheid over de toekomst van de Hervorming beslissen.

DERDE HOOFDSTUK.
De openbare redetwist wordt in Genève voorbereid.
(Van April tot Pinksteren 1535.)

Jacques Bernard en de Hervormers kwamen bijeen, om hun stellingen te maken. De rechtvaardigmakende kracht des geloofs moest daarin de eerste plaats bekleden; want volgens het Evangelie moest de mens vóór alle dingen het zelfzuchtig bestaan veroordelen, dat hij gehad heeft tot op het ogenblik van zijn ontwaking, en al zijn vertrouwen stellen in de verlossing, die door Jezus Christus alleen is te weeg gebracht. De volgende stellingen werden door de Hervormers gemaakt.

- De rechtvaardigmaking van de zonde moet in Jezus Christus ALLEEN gezocht worden.
- God ALLEEN moet godsdienstig aangebeden worden.
- De inrichting van de Kerk moet ALLEEN geregeld worden naar Gods woord.
- De verzoening van de zonden moet toegeschreven worden aan de offerande van Christus, EENMAAL geschied, en waardoor een gehele en volkomen vergeving wordt geschonken.
- Er is slechts EEN middelaar tussen God en de mensen, namelijk Jezus Christus.

De fout van Rome was geweest, dat ze bij het Evangelie veel vreemde leerstellingen en gebruiken gevoegd en boven op het oorspronkelijk gebouw stelling op stelling en verdieping op verdieping geplaatst had, zodat het moest instorten; dat is wat eigenlijk het woord bijgeloof betekent. De Hervormers wilden de stellingen wegnemen, en de Christelijke waarheid ontdoen van al de fabels, die haar verminkten. Zoals men ziet speelde het woord alleen dan ook een grote rol in deze redetwist. Ze stelden zich daarmee ten doel al de menselijke bijvoegsels uit te sluiten en God alleen, Christus alleen, het Evangelie alleen te verheffen. Farel evenwel was met deze stellingen niet geheel voldaan. Naar zijn meerling moest men, nadat men de waarheden had vastgesteld, ook wijzen op de dwalingen. Bij de vijf stellingen, in een positieve zin, werden dus vijf gevoegd van een negatieve aard.

- Het is verkeerd zijn vertrouwen te stellen in goede werken, en daarin zijn

rechtvaardigmaking te zoeken.

- Door het aanbidden van de heiligen en van de beelden maakt men zich schuldig aan afgoderij.
- De menselijke overlevering en de kerkelijke, of liever Roomse inzettingen, zijn niet alleen onnut, maar verderfelijk.
- Het misoffer de gebeden tot de doden en voor de doden zijn een zonde tegen Gods woord, en men bedriegt zich, wanneer men daarin zijn zaligheid zoekt.
- Het aanroepen van de heiligen is door het gezag van mensen en niet van God in de kerk ingevoerd.

In onze dagen zouden die stellingen niet anders zijn dan Godgeleerde formules; maar ze waren meer dan dat. Ze droegen het kenmerk van een Goddelijke ingeving. "Men kan," zei later een vriend, aan wiep Farel meedeling van die redetwist gedaan had " op verschillende wijzen spreken; het brullen van de leeuw is iets anders dan het balken van de ezel." En werkelijk was er iets van het vreselijk gebrul van de leeuw in deze, stellingen, die bestemd waren om een wereld van dwalingen neer te slaan.

Jacques Bernard begaf zich op 23 April naar het stadhuis, en bood zijn stellingen de Raad aan, die hem vergunde ze te verdedigen, en hem uitnodigde daarvan kennis te geven aan de heren van het kapittel van Pieter en andere priesters, monniken en leraars. Te Constanz was de vrijheid van discussie opgeheven; die vergadering had dan ook geen ander licht verspreid dan de vlammen van de brandstapels. Zo moest de Hervorming niet te werk gaan. "Laat de waarheid te voorschijn komen en zegevieren!" De stellingen werden dan ook uitgedeeld in al de kerken en kloosters van de stad. Een gelovige kon niet over de drempel van het heiligdom gaan zonder daar een van die gedrukte blaadjes te ontvangen. De superieur van de Franciscanen ging persoonlijk naar de kanunniken, en gaf hun eigenhandig een exemplaar van de stellingen. Hij gaf ze aan alle staatslieden, geestelijken en leken; er was geen winkel of eetzaal, waar de tien stellingen niet gelezen en besproken werden. Ze werden aangeplakt aan de deuren van de Kerken en langs de straten te Genève en in de bevriende en naburige steden. Ze werden zelfs gezonden aan de woningen van de edellieden. Van de eerste aanvang af heeft de Hervorming de meest uitgestrekte openbaarheid gewild. De trompet werd op alle openbare plaatsen van Genève geblazen; de heraut kondigde aan, dat op 30 Mei in de grote gehoorzaal van de minderbroeders van Rive een redetwist zou gehouden worden, en dat allerlei geleerden, hetzij uit de stad, hetzij van daarbuiten, geestelijken en leken uitgenodigd werden daar te komen, met volkomen vrijheid om te spreken, en onder bescherming van een vrijgeleide. "Als zo'n vrijheid," zei Froment, een van de kampvechters, "door alle vorsten gegeven werd, dan was de zaak spoedig afgedaan, zonder dat er zoovele arme Christenen behoefden verbrand te worden I Maar de paus en zijn kardinalen verbieden om daarover anders te disputeren dan door het vuur en het zwaard, iets dat ze ongetwijfeld van de grote Turk geleerd hebben.

Dit woord was maar al te waar. Nauwelijks was de tijding van de redetwist de bisschop ter ore gekomen, of hij werd met afgrijzen vervuld. "Wat!" zei hij, "wil men in mijn stad een concilie bijeenroepen! Wie anders heeft daartoe het recht dan ik?" En dadelijk liet hij in het gehele kerspel afkondigen, dat "ieder gelovige, die deze vergadering zou bijwonen, in de ban zou worden gedaan." De hertog van Savoye verbood ook de vergadering bij te wonen, en de Franciscanen, te Grenoble tot een algemeen kapittel bijeengekomen, verklaarden toen ze de uitnodiging ontvingen, dat ze niet zouden komen. Er waren ongetwijfeld bekwame mannen onder hen; maar

waarheden, die door de kerk geleerd werden, bespreken, was in hun oog, een aanval doen op haar gezag. Hoe het ook zij, de priesters bleven allen achterwege! ze wisten wel wonderverschijningen, dode en opgewekte kinderen te voorschijn te brengen; maar besprekingen, nee, dat niet! Een of twee vurige Katholieken zouden toch graag met Farel een lans gebroken hebben, maar ze werden weerhouden door de bevelen van hun opperhoofden. Het leger van de paus, met trompetgeschal bijeengeroepen, bleef in gebreke als het er op aankwam om de strijd aan te binden.

Toch deed het Rooms-Katholicisme iets. Monseigneur de Bonmont begaf zich op 25 Mei naar de raad, en nodigde de heren syndici uit tot het bijwonen van een processie met fakkels en tot andere plechtigheden, die plaats zouden hebben op 27 Mei, de Sacramentsdag. Deze processie, hoe schitterend ze ook zijn mocht, mishaagde de vurige Hervormers zeer; het beviel hun niet, dat de borduurwerken, kanten en al het ijdel klatergoud, dat in de priesterlijke kleding aangebracht werd, om de ogen te verblinden, in de plaats gesteld werd van het Woord van God.
Het antwoord van de raad was vrij gepast: "Wij hebben een redetwist uitgeschreven," antwoordde de eerste syndicus aan de episcopale vicaris; het zal bij die gelegenheid blijken of die processie al dan niet heilig is. Wacht dus een weinig. Spreekt de bijeenkomst zich uit ten gunste van de processie, dan zal ze met trompetgeschal afgekondigd worden.
Te gelijkertijd besloot de Raad, om enige uit hun midden af te vaardigen, ten einde de monniken in alle kloosters uit te nodigen de redetwist bij te wonen. Ze antwoordden: "Er is in ons klooster geen enkel geletterd man; wij kunnen dus onmogelijk daaraan deelnemen.
Eén klooster evenwel toonde moed te hebben, het was het nonnenklooster van St. Clara. De moeder vicaris, mejuffrouw de Montluet de Chateaufort, een vrouw van een driftig en opvliegend karakter, antwoordde op de uitnodiging " Gaat heen, gij zijt niet anders dan kwade jongens, die de dienstmaagden Gods smaadheid wilt aandoen." De afgevaardigden antwoordden: "Er wordt gezegd. Mejufvrouw, dat sommigen van uw nonnen alleen door geweld onder uw opzicht blijven en graag de stem van den, goeden Herder zouden willen horen."
Daarop barstte de moeder vicaris uit: "De duivel heeft aan ons niets!" en zich daarop tot de nonnen wendende, riep zij: "Zusters, spreekt, spreekt!" Bijna allen riepen nu luidkeels: "Wij willen in onze heilige roeping leven en sterven!"
Dit veroorzaakte zo'n rumoer, dat de afgevaardigden niet aan het woord konden komen. "Weest niet bevreesd, mijn heren," zei de moeder, "gij zult nog iets anders horen als gij ons in uw synagoge brengt. Daar zullen: wij zoveel gedruis maken, dat wij het veld zullen behouden. "Dame vicaris," zei de afgevaardigde, "gij zijt vrij trots." Daarop gingen die heren heen, in de overtuiging, dat ze zo'n moed in de kloosters van de monniken niet aangetroffen hadden.
Farel, wie het speet dat de priesters van Genève weigerden aan de redetwist deel te nemen, zou graag gezien hebben dat ze vervangen werden door beroemde kampvechters, die tot de een of andere partij behoorden. Hij schreef aan de beroemden leraar van de Sorbonne, Lefèvre d'Etaples, en nodigde hem uit tot de strijd, die door de vrijheid en de waarheid te Genève zou gevoerd worden. De oude en eerwaarde leraar stortte tranen en dankte God voor hetgeen hem bericht werd. Maar hij was te oud om deel te nemen aan een redetwist; misschien zelfs was zijn geloof niet sterk genoeg; hij wees de uitnodiging af. Farel richtte toen zijn blikken naar een andere kant. Er was destijds te Lyon een kapittel van de orde van St. Franciscus, onder bestuur van Pierre de Corrie, of de Cornibus, de meest onverschrokken tegenstander

van de ketters, het voorwerp van de spotternijen van de beruchte Rabelais en enige ongelovige wereldlingen, maar zeer geprezen door de vromen en vooral door Franciscus Xaverius, de vriend van Loyola.
Farel drong er bij de Cornibus op aan te Genève te komen; de Hervormer kon geen schitterender blijk geven van de ernst van zijn bedoelingen en de onpartijdigheid van de strijd. "Ik ben volkomen bereid om in Genève een lans te komen breken," schreef Cornibus. Dit antwoord verblijdde de Raad van Genève, die zich gereed maakte de oproerigen leraar met grote eerbewijzingen te ontvangen. Maar plotseling liet Cornibus weten dat hij niet komen zou.

Niettegenstaande de strijders niet in groten getale zouden opkomen, kwamen nochtans de toeschouwers van alle kanten opzetten; er waren mannen en vrouwen, klein en groot. Allen wilden zien en horen, maar niemand wilde spreken. De Hervormers waren bedroefd, daar ze vreesden dat de samenspraak meer zou gelijken op een alleenspraak, dat de redetwist slechts een groot gevecht zou zijn, waarin het een leger alleen op het slagveld komen zou.
Ene onverwachte hulp kwam. " toen opdagen; een leraar van de Sorbonne, Caroli geheten, kwam te Genève, en verklaarde zich bereid om deel aan de redetwist te nemen. Met een onverdraaglijke trotsheid bezield doorwandelde hij de straten van Genève met een opgericht hoofd, liet overal zijn onbeschaamdheid en verwaandheid blijken, maakte een grote beweging, sprak onophoudelijk, leefde op een prachtige voet en vertoonde in alles iets groots te zijn. Zeer ingenomen met zichzelf was hij gesteld op eerbewijzingen, en om die te bekomen nam hij behendigheid, list en kuiperij te baat. Hij maakte zichzelf tot bisschop, of liet zich alzo noemen.
"Weet gij wel," zo werd er in de ganse stad gesproken, "dat er een bisschop uit Frankrijk gekomen is. Iedereen dacht, dat Farel eindelijk zijn man gevonden had. Maar de Hervormer, die hem reeds lang kende, schudde het hoofd. De dwaze wijze, waarop Caroli zichzelf bewonderde, had hem de verachting op de hals gehaald van allen, die zich door zo'n snoeverij niet lieten verblinden.
De Hervormer wist, dat hij een gladde tong had, maar geen standvastig beginsel, en geen oprecht en eerlijk karakter bezat, en dat hij niets anders verlangde dan zich een naam te maken, en dan deed het hem er weinig toe of hij die naam op het Evangelische of op het Roomse gebied verwierf. Met iedereen trad hij in verbintenis en kwam hij in onmin. Hij was niet Katholiek en niet Hervormd, maar eenvoudig Caroli.
Even bekwaam in spotternij als de beruchte Beda, had hij te Parijs, met die beroemden kampvechter gestreden, en daar de Sorbonne hem had verwijderd, beschouwde Margaretha van Valois hem als een slachtoffer van het Evangelie, en gaf hem de pastorie van, Alençon. Uit die stad was hij te Genève gekomen, waar hij door niemand verwacht of begeerd werd. Overal sprak men er over, dat hij veel opgang zou maken, en Caroli, die, zoals een tijdgenoot zegt "een hondenneus" had, dacht dat Genève het schouwtoneel voor hem zou zijn, om zijn diepzinnige geleerdheid en zijn schone stem te doen horen, en de lauweren te plukken, die zijn hoofd moesten versieren. Slechts één punt was er waaromtrent hij nog aarzelde, namelijk of hij zich aan de zijde van Rome of van de Hervorming scharen zou.

Farel hield niet van die dubbelzinnige karakters, die dan eens deze dan wederom een andere vlag hijsen, al naar gelang van de plaats waar ze zich bevinden. Daar hij te Parijs Katholiek, te Alençon een aanhanger van Erasmus was, zou hij waarschijnlijk te Genève Hervormd zijn. Farel begaf zich naar zijn herberg, waar hij hem aan het ontbijt vond. De Hervormer begon dadelijk de reden van zijn komst bloot te leggen en

zei ronduit: "Gij zijt, zoals gij zegt, om het geloof uit Frankrijk verjaagd; waarlijk, dat hebt gij niet verdiend; want gij hebt niets gedaan dat de paus onwaardig, of Jezus Christus waardig was." De leraar van de Sorbonne, door die woorden beledigd, zweeg en zette zijn ontbijt voort. "Dat liedje, dat ik hem voorzong, terwijl hij ontbeet," zei Farel, "scheen hem niet zeer aangenaam te zijn.
"Wilt gij nu," hernam Farel, "openlijk de waarheid belijden, zoals God dit verlangt, en het kwaad herstellen, dat gij door uw geveinsdheden, veroorzaakt hebt?" De Parijs leraar gaf nu op een behendige wijze het gesprek een andere wending en trachtte een grote ijver voor de armen aan de dag te leggen. "Ik zal mijn knecht naar Frankrijk terugzenden," zei hij, "om mijn inkomen te halen, en dan zal ik dat geld aan uw arme uitgewekenen uitdelen."
Farel dacht hierbij aan zekere monniken, die in Parijs een grote beweging maakten van een collecte voor de armen, waarvan deze nooit een penning gezien hadden. "God," zei hij, "zal noch de armen noch ons gebrek laten lijden; laat ons nu aan de zielen het brood des woords geven;" daarop verliet hij hem. Er verliepen verscheiden dagen; Caroli zocht een vergoeding voor. De vernedering, die Farel hem aangedaan had, door zich overal uit te geven voor een van de eerste redenaars van Frankrijk; een ieder in Genève wilde hem dan ook horen. "Welaan," zei Farel, "laten wij hem op de proef stellen," en hij nodigde hem uit te preken. Maar Caroli, die ongetwijfeld voor die proef bevreesd was, bracht duizenden verontschuldigingen in om er af te komen. "Uw preken brengen mij in verrukking," zei hij tot Farel, "en ik kan er niet toe besluiten om ze niet te horen."
Die pochende priester, die beweerde de uitgewekenen te onderhouden, leefde zelf van hun geld, daar hij hen hun geld, hun wijn en andere dingen afperste.
"Onze meester," zei een van hun tot Farel, "gaat op een zeer Godgeleerde wijze te werk; hij drinkt wijn op magistraatse en zelfs sorbonische manier."
Zekere leraars van de Sorbonne waren in dit opzicht berucht geworden. "Hij heeft iemand," zei men, die zijn bed opmaakt, hem zijn kousen uittrekt, en met wie hij slaapt."
Die ongelukkige verbeeldde zich, dat daar hij in een land kwam, dat de wet van de paus verwierp, hij daar de wet Gods verwerpen kon. Farel, die zich van de waarheid van zijn inlichtingen overtuigd had, begaf zich naar die ijdele en onreine priester, hield hem zijn ongebonden leven voor ogen, wees hem op het oordeel des Heeren en bezwoer hem zijn leven te veranderen.
Farel sprak met zoveel gezag, dat allen die er bij tegenwoordig waren, er door getroffen werden. De leraar van de Sorbonne werd beschaamd, boog zijn hoofd en sprak geen woord.
"Van toen af was hij enigszins voorzichtiger" en deed niets, ten minste niet openlijk, dat hem verweten kon worden. Hij had gegronde redenen om niet met de Hervormers in onmin te geraken.

Jacques Bernard, die pas de monnikskap had afgelegd, zag alles niet zo goed door als Farel; Caroli trachtte daarom hem zand in de ogen te strooien. Hij trachtte hem te beduiden, dat hij als leraar van de Sórbonne, vermaard vanwege vroegere twistgesprekken met de beroemdste leraars, zeer geschikt was om benoemd te worden tot scheidsrechter en alzo de eindbeslissing uit te spreken. Alzo scheidsrechter tussen Genève en Rome geworden, beschouwde hij zich reeds als de voornaamste persoon in de Christenheid. De eenvoudige Bernard, misleid door de kunstgrepen van de listige Fransman, besloot dit vreemde voorstel aan Farel te doen.
"Nee," antwoordde de Hervormer daarop, "God, de Heilige Schrift komt alleen die ere

toe. Wij hebben geen mensen nodig, die beslissen aan welke zijde het recht is; de enige rechter is de Heer, die door de Schriften beslissen zal. Die trotse man zou bij de redetwist niet anders zoeken dan zijn eigen eer." De overheid was van hetzelfde gevoelen.
De Raad die tussen twee belijdenissen stond, een die aan het opkomen en een andere die aan het verdwijnen was, beschouwde dan ook werkelijk zichzelf als middelaar, en wilde tien wie gelijk of ongelijk had; daarna, naar gelang van omstandigheden, te werk gaan zoals sommige goede koningen van Israël en van Juda, namelijk de afgoderij van hun volk uitroeien. Aan het hoofd van de Republiek geplaatst, begreep de overheid niet, dat de godsdienstzaken, die destijds zo belangrijk waren, niet tot haar bevoegdheid behoorden; en zelfs toen later de grote vraag beslist was, toen de standvastige Calvijn zich te Genève had gevestigd, hield de staat nog niet op al die zaken, welke thans beschouwd worden tot de kerk te behoren, onder zijn beheer te houden.
De Raad benoemde dus acht commissarissen, die belast werden om de redetwist te leiden; ze werden gekozen uit de meest geëerbiedigde hoofden des volks; vier behoor de tot de Katholieke partij, en vier waren de Hervormde gevoelens toegedaan; allen waren syndici geweest. De Raad benoemde daarenboven vier secretarissen, tot de beide partijen behorende, en deze waren belast om aantekening te houden. De redetwist werd uitgebazuind en overal afgekondigd, dat de bespreking geheel vrij zijn zou. Om verder te voorkomen dat de vijand van deze gelegenheid gebruik zou maken, om Genève aan te vallen, lieten de syndici aan de kapitein-generaal zeggen: "Zet goede wachten uit aan de poorten, op de torens en op de schansen, en laat overal uitbazuinen, dat er volstrekt geen rumoer in de stad mag gemaakt worden.

VIERDE HOOFDSTUK.
De grote openbare redetwist op de grondslagen van het Evangelisch geloof.
(Juni 1535).

Zondag 30 Mei, het Pinksterfeest en de dag, waarop de strijd een aanvang zou nemen, brak eindelijk aan. Het was nu een jaar geleden, dat de Hervorming haar openbaren intocht in Genève had gehouden, ze zou nu een nieuwe stap doen, en deze moest haar de overwinning verzekeren. De dag van het Pinksterfeest, die zo gewichtig is voor de vestiging van het Christendom, Zou ook gewichtig worden voor de Hervorming. Dezelfde Geest, die de kerk gesticht heeft, moet haar ook vernieuwen, wanneer ze in verval is. Vrienden en vijanden begaven zich op die dag naar het klooster van Rive, met de levendigste en meest verschillende gevoelens bezield. Niets was er gespaard geworden om de bijeenkomst plechtigheid bij te zetten. Een verhevenheid was in de grote zaal opgericht. De acht commissarissen namen daarop plaats, en een grote toevloed van inwoners van Genève en vreemdelingen vulde de ruime zaal. Een tafel was geplaatst geworden voor de strijders in het worstelperk. Jacques Bernard verscheen het eerst; hij werd gevolgd door Farel, Virét en Froment; maar de plaatsen voor de kampvechters van de Roomse kerk bleven onbezet, en men begon reeds te vragen, of Rome in gebreke zou blijven. Eindelijk kwamen er twee geestelijken; de een was Chapuis, prior van het Dominicaner klooster, de geleerdste priester, die destijds in Genève was; de andere was de leraar van de Sorbonne Caroli.
Bernard vatte eerst het woord op. Hij zou bewijzen, dat de Roomse kerk de rechtvaardigmaking van de zonden niet in Christus zocht, en daartoe wees hij op de

regelen van zijn orde, en toonde aan hoe de monniken beweerden zalig te worden door hun ijdele verrichtingen, en zich overgaven aan hoogmoed, gierigheid en zelfs aan grote onreinheden. Hij sprak uit ervaring. Daar hij oprecht, levendig en zelfs een weinig heftig was, verwierp hij met kracht de ongeregeldheden, waaraan hij zelf deel had gehad. In de grote gehoorzaal van zijn klooster staande verbrak hij wat hij daar als opperhoofd aangebeden, en aanbad hij wat hij daar verbroken had. De biechtvader van St. Clara, die tegenwoordig was, riep dan ook uit: "Wat veracht die vervloekte Jacques Bernard het kleed dat hij droeg!"
De Dominicaan Chapuis trad beslist voorwaarts, om de kloosterorden te verdedigen, en weerlegde de gardiaan streng. Farel stond op om Bernard, te ondersteunen; maar Chapuis, die voor zo'n tegenpartij bevreesd was, verklaarde, dat niemand anders dan Bernard hem moest beantwoorden. de volgende dag traden de beide opperhoofden van de twee grote kloosters te Genève opnieuw in het strijdperk; maar Chapuis kreeg bevel van zijn provinciaal, om onmiddellijk Genève te verlaten.

De overheid werd hierdoor zeer in verlegenheid gebracht; ze herinnerden zich Furbity en zijn buitensporige ijver, die hem de gevangenisstraf op de hals gehaald had; ze twijfelden niet of hij zou met blijdschap de gelegenheid aangrijpen, om het geloof van Rome te verdedigen. De vrouw van de cipier werd geroepen, en deze werd belast om de punten ter behandeling de eerwaarden vader ter hand te, stellen. Daar ze een strenge Rooms-katholieke vrouw was en in een goede verstandhouding stond met Furbity, meende de overheid, dat hij ze liever uit haar handen zou ontvangen dan uit die van haar man, die een vurige Hervormde was. De cipiersvrouw, een schroomvallige ziel, was voor iedereen bevreesd; voor haar man, die ze niet wilde kwaad maken wanneer ze die boodschap niet verrichtte, en voor de eerwaarden vader, die ze niet graag wenste te beledigen door hem ketterse stellingen in handen te geven; ze zond ze hem dus door een van de knechten.
"Helaas!" riep Furbity uit, "mijn arme gastvrouw zelf tracht mij te verleiden!" En hij wierp het papier buiten de gevangenis. De cipiers vrouw zond het hem weer terug door haar dochtertje; maar deze werd zeer slecht door hem ontvangen en moest het aan haar moeder terug brengen, die verschrikt over het gevaar, dat ze liep om de heren te mishagen, de stellingen door een dakvenster in de cel liet vallen. Toen de eerwaarde vader het papier, dat hij vervloekte, voor zijn voeten zag neervallen, raapte hij het op, verscheurde en vertrapte het. Er was dus geen kans op, dat men hem het pausdom zou zien verdedigen.

De redetwist begon weer zonder hem. Bernard en Farel met Caroli tot tegenpartij, bewezen uit de Schriften dat Jezus Christus alleen de mens van de zonde verlost. Caroli was zeer zwak, maar liet zijn aanhangers weten, dat hij zijn beste slagen voor het laatst en dan zijn tegenpartij tot stof zou vergruizen. Hij sprak geen ja of nee. De eerlijke Virét over zo'n gedrag verontwaardigd, viel hem zo behendig aan, dat hij hem noodzaakte zich voor of tegen de waarheid uit te spreken. De leraar van de Sorbonne schaarde zich nu aan de zijde van de Hervormers.
"Tevergeefs," zei hij, "zijn de pogingen van de mens; hij kan zonder de genade van Christus niet beginnen wat goed is, ook niet voortgaan, ook niet volharde." "Go "d!" riep Farel uit, "ik dank u doctor! De ere Gods en de stichting van het volk is alles wat wij verlangen."
Caroli toonde zeer tevreden te zijn dat hij zo goed gesproken had.
De Hervormers hadden alzo opnieuw geen tegenstander, dewijl Caroli het met hen eens scheen te zijn. De overheid dacht weerom aan Furbity, en daar Caroli te Parijs

zijn onderwijzer in de Godgeleerdheid geweest was, verzocht de Raad hem zijn ouden leerling uit te nodigen, om zijn leer te komen verdedigen, of evenals hij zijn dwalingen te veroordelen.
"Graag," zei de verwaande doctor. Na het middagmaal gingen de vier syndici, de grote doctor van Parijs, de satan Guillaume Farel, zegt zuster Jeanne, Pierre Virét en veel van hun vrienden naar de gevangenis.
De Dominicaan verscheen; hij was mager, zwak, en zijn tred wankelend. Toen hij de leraar van de Sorbonne in gezelschap van al die ketters zag, viel hij in bezwijming. Men richtte hem op, en toen hij zijn bewustzijn teruggekregen had, sprak Caroli hem op een doctorale toon aldus aan: "Wel broeder Guy, wilt gij in uw hardnekkigheid en ketterij sterven. Wij hebben in de dwaling geleefd; thans zijn wij tot de waarheid gekomen. Erken dit gij u bedrogen hebt, en keer terug tot God!"
Furbity, die aan de een kant eerbied had voor zijn ouden professor en aan de andere kant de paus getrouw wenste te blijven, riep uit: "Dat ze verre, dat ik met mijn meester twisten zou. Ik wil sterven in de Waarheid, zoals ik die van u geleerd heb."
"Kom haar dan verdedigen," zei men. Maar Furbity maakte een vreemdsoortige voorwaarde. Hij eiste dat Farel zijn baard zou laten wegnemen. Het is bekend, dat de vromen dachten aan het aanwezig zijn van een bozen geest in ieder haartje van de Hervormer. "Als ik met die idioot een twistgesprek moet hebben," riep hij uit, "laat dan eerst het verblijf van zijn meester, de duivel, hem ontnomen en al zijn haar afgeschoren worden." Tevergeefs werd er op de leraar gewerkt. Niets kon hem doen wankelen. Geen baard, of geen twistgesprek.

De bespreking nam opnieuw een aanvang, en die dag was Caroli van hoofd tot teen Rooms-katholiek. Bernard hield staande, dat Christus de enige Middelaar is; Caroli hield vol dat het Maria was. "Daar de maagd na de dood des Zaligmakers op aarde gebleven is," zei hij, "is de moeder natuurlijk de Zoon opgevolgd." "Maria, erfgename van haar zoon!" riep Farel uit: "Laat ons die dwaze vraagstukken verwerpen; laat ons die doolhof van haarkloverijen" ontvluchten, die Rooms-katholieke Godgeleerdheid genoemd wordt!" Er werd overeengekomen dat er de volgende dag over de mis gesproken zou worden.
Caroli, die zich voorgenomen had zich met alle mogelijke stukken te wapenen, ten einde dit palladium van het pausdom te verdedigen, bracht een gedeelte van de nacht door, om folio werken te onderzoeken, en op te tekenen, wat ten gunste van dit offer zou kunnen aangevoerd worden. De 111,9steria missae van Innocentius III, de Summa theologiae van Thomas van Aquino, de uitspraken van Bonaventura werden beurtelings door hem doorbladerd. De volgende dag begon hij de bewijzen aan te voeren, die hij in haast bijeengebracht had.
"Vooreerst," zei hij, ten tweede.". Maar hij verloor de draad, en bleef steken, terwijl hij voortdurend dezelfde woorden herhaalde. De leerling kende zijn les niet. Er bleef om de vertoning volledig te maken, nog slechts over, dat Farel hem de bewijzen influisterde, die hij tekort kwam.
"Wilt gij dit en dat niet zeggen?" zei hij.
"O ja!" hernam alsdan de arme doctor, dat wilde ik juist zeggen.
Caroli over die zegepraal van Farel verbitterd, deed nog een poging, zette zich weer in het zadel, en begon dapper door te draven.
"Waarlijk!" zei Froment, "hij spreekt geestig en met grote toegevendheid. De Katholieken waren verrukt, en zonder het antwoord van de Hervormer af te wachten, begaven ze zich naar de kanunniken.
"De Parijse doctor," zeiden zij, "spreekt wonderbaarlijk." De kanunniken gaven bevel,

dat hem van hun besten wijn gebracht moest worden, Caroli was op dit ogenblik de gelukkigste man van de wereld, het pausdom en de Hervorming waren gunstig jegens hem gestemd.

De volgende dag was het gehoor talrijker dan de vorige dagen; er was veel gesproken geworden over de welsprekendheid van de doctor, en Roomsen kwamen er in menigte. Gezworen vijanden van de Hervorming spraken tot elkaar: "Laat, ons de zegepraal gaan bijwonen van de Goddelijke verborgenheden van het pausdom." Die dag zou de transsubstantiatie, het misoffer, de aanbidding van de hostie, het weglaten van de beker, de aanroeping van de heiligen, het gebruik van een vreemde taal en andere gebruiken en instellingen ter sprake komen.
Caroli, opgeblazen over het schone standpunt, dat hij bereikt had, hief zijn hoofd omhoog, en daagde zijn tegenpartij uit met een doordringende stem: "Geef mij een man, die man toont te zijn," zei hij, "en wij zullen samen strijden." Toen verscheen er een kleine jongen om hem te beantwoorden. Toen de oude doctor die zo zwak uitziende jongen zag, verachtte hij hem, zoals Goliath David verachtte.
"Gij wilt mij timers toch niet die jongen voor een van uw herders geven!" zei hij. Die jongen was Pierre Virét, toen vier en twintig jaren oud; zijn gezondheid was nog geschokt door het vergift, zijn gelaat was zo bleek, en hij zag er zo zwak uit, dat het scheen alsof hij bezwijken zou.
"Helaas!" zei hij zelf, "ik ben slechts een geraamte met vel overdekt!" Zijn woorden waren niet sterk gekleurd en niet zeer sierlijk; maar hij sprak zeer logisch, volkomen duidelijk, zijn rede was scherp getekend, hij had werkelijk iets van een redenaar, en dit alles ging gepaard met een onbeschrijfelijke zachtmoedigheid en aantrekkelijkheid.
De beide worstelaars werden handgemeen, en Virét weerlegde de beweringen van Caroli zo duidelijk en zo juist, dat al de toehoorders hem gelijk gaven.
Caroli, die niet meer wist wat hij, zeggen zou, begon aanhoudend te schreeuwen: "Bah, bah, bah! tevergeefs bracht Virét grondige redenen voort, de doctor van de Sorbonne wist geen ander antwoord dan deze zotten uitroep. "Wat beduidt dat?" riep Farel uit, "als wij op die wijze antwoordden, zouden wij schaamrood worden!" Caroli zweeg en enige Katholieken begonnen zichzelf af te vragen, of de leerstellingen, die ze voor heilig hadden gehouden, werkelijk niet anders dan menselijke meningen waren.

Daarop stapte de doctor van dit onderwerp af, en begon hij de vormen van het pausdom te verdedigen. "Wat is de godsdienstoefening verhevener als er in het Latijn gesproken wordt! Welk een majesteit in de gebruiken van de Roomse kerk! De geschoren kruin is voor de priesters een kroon!"
"Christus," antwoordde Farel, wil dat wij de schaduwen voorbijziende, de Vader aanbidden in geest en in waarheid! Als de kerk overladen wordt met ceremoniën, tekenen en versieringen, dan wordt ze beroofd van de tegenwoordigheid van Jezus Christus. Als koning Hiskia de koperen slang verbrijzelde, wat moet er dan gedaan worden met al die bijgeloviqheden, die de afgoderij van de Joden in schandelijkheid overtreffen.
Dit was teveel. De bisschop, omtrent de loop van de redetwist ingelicht, zond uit Arbois op 13 Juni, tijdens dat de bespreking gehouden werd, een vonnis, inhoudende dat het " aan lieden van allen rang verboden was, van dit uur af zo vermetel en stoutmoedig te zijn, om te spreken en te twisten met de syndici, predikers en burgers van Genève, op straf van in de ban gedaan te worden en boete van vijfentwintig livres."

Alzo trok de bisschop een gezondheidskordon, om Genève van de Christenheid te verwijderen; maar juist van dit ogenblik af kwam de onbekende stad in aanraking niet de wereld, en verspreidde ze overal het licht, dat ze ontvangen had. Terwijl het pausdom ophield daar zijn godspraken te doen horen, en slechts stommen in zijn dienst had, liet het woord Gods door middel van de Hervormers een heldere en krachtige stem vernemen.
Dit was de uitslag van de redetwist. "In dit twistgesprek," heeft een latere geschiedschrijver, die niet tot de Hervorming behoort, gezegd"" werden de Katholieken door de Hervormden overwonnen."

VIJFDE HOOFDSTUK.
Zegepraal van het geschreven of gepredikte woord van God.
(Juni tot Augustus 1535.)

Rome had naast de Bijbel en zelfs daarboven het woord en de overlevering van de mensen geplaatst. De Hervorming wilde, dat de Heilige Schrift door allen gelezen en van de kansels gepredikt werd. Het geschreven woord en het mondeling onderwijs moesten in de plaats komen van die zogenaamde onfeilbare stoel, die daar men beweerde, alleen belast was om de wil van God kenbaar te maken.
Er gebeurde toen iets, dat van groot belang was. De bespreking, die te Genève door Farel, Bernard, Chaliuis en Caroli gehouden werd, was slechts een geweervuur; maar op enige afstand,van die stad, te Neuchâtel, was het aan de arbeid van Calvijn en Olivetan te danken, dat een handwerksman, Picard geheten, een grof geschut laadde, dat wanneer het losbrandde, de muren van de dwaling zou terneerschieten, op wier puinhopen een Goddelijke hand de waarheid van Jezus Christus zou oprichten.
Pierre Robert de Noyon, bijgenaamd Olivetan, had het werk volbracht, dat de kerk hem opgedragen had. Op 4 Juni 1535 verscheen de eerste Franse bijbel van de Hervorming. "Met een levendige en doordringende geest begaafd," zei een van de lezers, die goed in staat was de vertaling te beoordelen, "ontbreekt het de vertaler niet aan kennis; hij heeft geen arbeid, geen zorg, geen moeite gespaard, en de plichten van een vertaler des Bijbels goed volbracht."
"Ik heb zoveel mogelijk mijn best gedaan," zei de vertaler zelf, toen hij zijn boek zijn broeders aanbood; "ik heb zo diep mogelijk gewroet en gegraven in de levende mijn van de zuivere waarheid, maar ik beweer niet haar geheel te hebben uitgeput." Sommigen hebben beweerd, dat de Bijbel van Olivetan slechts een afschrift was van die van Lefèvre d'Etaples.
De vertaling van het Oude Testament, waarschijnlijk aangevangen vóór de reis van Olivetan naar de Valleien, is het beste gedeelte van zijn werk, en men kan zeggen, dat ze oorspronkelijk is. De neef van Calvijn was ongetwijfeld in het bezit van de vertaling van zijn voorganger; maar deze heeft geen drie achtereenvolgende verzen, waaraan Olivetan niet iets veranderd heeft. Zijn nieuwe Testament heeft meer overeenkomst met dat van Lefèvre; toch zijn er talrijke veranderingen in gemaakt. Men heeft bevonden, dat de nieuwe vertaler de Bijbelse tekst van de doctor van de Sorbonne op drie en twintig duizend vijf honderd plaatsen had gewijzigd, en op meer dan zestig duizend, als men al de kleine veranderingen in stijl er bij telt.

> Olivelan maakte gebruik van al de Hebreeuws "uitleggingen en omschrijvingen, die in de Bijbel van Bomberg voorkomen. (Venetië van 1518 tot 1526.)

Het werk van Calvijn heeft vooral betrekking op de latere uitgaven van die Bijbel. Wat het stoffelijk gedeelte betreft, daarvoor hadden de beide neven een aanzienlijken helper gevonden.
Pierre de Wingle (bijgenaamd Pérot Picard) was een van de beste drukkers in de zeventiende eeuw. Het metropolitaanse officie van Lyon, waar hij woonde, had hem vervolgd voor het drukken van "zekere uit Duitsland gekomen geschriften;" hij was toen naar Genève gevlucht; maar het drukken van het nieuwe Testament en van verschillende andere geschriften had hem in 1532 genoodzaakt te vluchten naar Neuchâtel, een stad, die sinds 1530 Hervormd was, die zich meer gastvrij P betoonde, en hem zelfs later met het burgerrecht begiftigde. Op nagenoeg een half uur afstand van Neuchâtel ligt het dorpje Serrière; daar plaatste Wingle zijn drukpersen; dat nederige, maar gelukkige plekje, waar het Evangelie voor hete eerst door Farel was gepredikt geworden moest ook het eerste zijn, waar de Bijbel door Olivetan in het licht verscheen. Deze had zijn opdracht gedagtekend:
Des Alpes, ce XIIe de Feburier 1535,
alsof hij de Valleien van de Waldenzen tussen het Alpengebergte, waar het plan gevormd was geworden, wilde verenigen met de streken van Zwitserland, waar het ten uitvoer was gebracht. De Waldenzen hadden voor deze uitgave vijfhonderd gouden kronen gecollecteerd, hetgeen tegenwoordig geschat zou kunnen worden op ruim acht en twintig duizend gulden.

Nauwelijks kwam het boek van de pers, of het werd door Wingle en zijn vrienden overal heengezonden, waar de Franse taal gesproken werd. "Heeft de Koning der koningen," zo dachten zij, "niet bevolen, "dat Zijn woord verkondigd moet worden tot aan de uiterste einden van de aarde?"
"Het volk, dat u dit geschenk geeft," zei Olivetan tot de kerk, "is het was volk van de lijdzaamheid, dat in stilte en verwachting al de aanvallen overwonnen heeft. lange tijd heeft het gezien, dat gij kwalijk geleid werd, en dat gij meer op een arme slavin geleekt, dan op de dochter, van de Heere van alles. Maar nu gij begint te erkennen uit welk geslacht gij gesproten zijt, komt dat volk, uw broeder, tot, u en biedt u vriendelijk zijn alles aan. Vooruit dus, arme kleine kerk! ga uw bemodderde lompen afborstelen, ga uw vuile handen wassen. Wilt gij dan altijd onder meesters staan? Wordt het geen tijd dat gij aan uw echtgenoot denkt? Ziehier een kostbaar kleinood, dat Hij u toezendt als een bruidsgeschenk en als een onderpand van huwelijkstrouw. Zijt gij bevreesd, dat Hij u de een of andere tijd tot weduwe zal misken, Hij, die eeuwig leeft? Moed gevat! Zeg die verraderlijke stiefmoeder, die gij zo lang moeder genoemd hebt, vaarwel. Het is waar, gij kunt die echtgenoot niets medebrengen, dat waarde heeft; maar kom, kom vrijmoedig met al de edelen van uw hof, met al de uw die beledigd, in de ban gedaan, gevangen genomen, verbannen en wier goederen verbeurd verklaard, zijn! Kom met de uwen, die met gloeiende tangen geknepen, geschandvlekt, wier oren afgesneden en wier ledematen verbrijzeld zijn. De zodanigen roept Christus, om hen met Hem in Zijn hemels hof te doen zegevieren."

> De Bijbel is, volgens Olivetan, de bruidsmand, waarin zich al de kostbaarheden en geschenken bevinden, die de echtgenoot aan zijn echtgenote zendt.
> Calvijn plaatste vooraan in het boek twee stukken, een zendbrief aan alle keizers, koningen, vorsten en volken, die onderworpen zijn aan het rijk van Christus, en een voorbericht, dat nog lange tijd daarna in de oude Geneefse Bijbel geplaatst werd.

Hoewel de vruchten van de te Neuchâtel uitgegeven bijbel talrijker waren dan die van de redetwist te Genève, zo ontwikkelden de laatste nochtans sneller. De oprechtste Katholieken waren er door getroffen, toen ze zagen dat de mannen, die aan de zijde van de Hervorming stonden, rekenschap gaven van hun geloof, terwijl die van de andere zijde bleven zwijgen. Die tegenstelling was welsprekend. Van daar dat dan ook priesters, leken en vrouwen, die niet met vooroordelen besmet waren, verklaarden, dat de waarheid Gods, in de redetwist aan het licht getreden, hun ogen geopend had. Wel is waar lieten velen alleen de vormen van het pausdom varen, om de vormen van het Protestantisme aan te nemen. Het bijgeloof verwerpen, de beelden verbreken, het gezag van de paus verlagen, daarin bestond voor hen de Hervorming; aan hun hoofd stond Ami Perrin.
Maar bij een groot aantal inwoners van Genève was de inwendige beweging, de bekering des harten, in overeenstemming met het uitwendige. Er waren in die stad stromen des levenden waters, die door niemand konden worden tegengehouden, en waaraan velen hun dorst lesten.

De overheid evenwel, wel ver van de Roomse godsdienst te Hervormen, bleef onbewegelijk en sprakeloos. Van de vrienden van het Evangelie ging het eerste voorstel uit.
Claude Bernard, de broeder van Jacques, een van de stadskapiteins, volijverig voor de waarheid, ging op 28 Juni naar de Raad, vergezeld van de leraars en veel aanzienlijken, en toonde aan, dat,. daar de mis, de beelden en andere uitvindingen en afgoderijen in strijd waren met de Heilige Schrift, zoals uit de besprekingen gebleken was, het tijd werd om ze af te schaffen De wet des gewetens moest ook de wet van de staat worden. "Moet een vader," zei Bernard, "toelaten dat de zonen, waarover God hem gesteld heeft, zich hechten aan dwalingen, die strijdig zijn met de waarheid Gods? Gij overheid, handelt als vaders! Dat zal tot eer van God zijn en tot heil van, het volk."
De syndici en raadsheren konden niet tot een beslissing komen; de stap, die van hen geëist werd, was waarlijk een reuzenstap. Ze vreesden, dat daardoor de Katholieken naar de wapenen zouden grijpen, en de hertog van Savoye Genève met zijn geschut zou omsingelen. Met besliste schreden de grenzen te overschrijden, die de ouden en nieuwe staat van zaken van elkaar scheidden, dat was voor hen teveel. Hadden Paulus en de apostelen het in hun tijd gedaan, de Hervormers deden het nu; maar de syndici van Genève waren geen Paulussen of Farels. Ze vreesden voor burgeroorlog en belegering; ze wensten liever te wachten totdat de Hervorming zonder hen tot stand kwam, en dat alles veranderd was zonder dat iemand daarvan iets bemerkt had. "De Raad dus aarzelde en deed niets." "Het duurt lang eer dat de processen verbaal van de redetwist in orde zijn," antwoordde de eerste syndicus aan Claude Bernard; "als de secretarissen ze zullen hebben opgesteld, zullen wij zien wat er te doen is." De grote beweging van de Hervorming werd door die goede bouwmeesters in een kwestie van een proces-verbaal herschapen. Om te tonen hoezeer ze het status quo begeerden, veroordeelden ze een Hugenoot, die beelden in een kapel van onze Lieve Vrouw had verbrijzeld, tot drie dagen gevangenis op water en brood.

De vrienden van Farel besloten nog te wachten. Maar al had men ook tienmaal de tijd om de processen-verbaal op te maken, geen maatregel tot Hervorming verscheen. De Hugenoten vonden, dat de Raad zich in " scheve schuilhoeken" terugtrok, wanneer het er op aankwam in het daglicht dapper op te treden. De Evangelischen meenden, dat

"daar God ons alles met een opene hand geeft, ook ons hart naakt en geopend moet zijn."
Nooit was er meer behoefte geweest aan moed en standvastigheid. De grote ellende begon. Alles was door de vijand onderschept. Sinds dat de redetwist was gehouden, was er geen wagen hout, geen zak koren meer in de stad gekomen, terwijl er vroeger twee malen per week een groot aantal wagens kwamen. Geen eieren, geen boter, geen kaas, geen vee. Op zekere dag evenwel werd door een man uit een naburig dorp een koe binnengebracht; welk een provisie voor een ganse stad! maar nauwelijks had de man de stad weer verlaten, of de vijanden vatten hem op een ruw wijze aan, en lieten hem driedubbel de som betalen, die hij ontvangen had. Als vrienden trachtten uit de naburige boerderijen enige geringe provisie binnen te brengen, dan durfden ze dit niet anders te doen dan des nachts. Alzo in de uiterste nood ge. bracht, beproefden enige burgers een of twee malen uit de stad te gaan om brood te halen; ze werden met beledigingen en verwijtingen overladen. "Als wij slechts onze vinger verroeren," zeiden die ongelukkigen, "en als wij slechts een haarbreed ons van de stad verwijderen, dan schreeuwen onze vijanden reeds alsof wij hemel en aarde omver wierpen."
Omdat de Evangelische mannen zagen dat ze niet vooruit kwamen, besloten ze de vrijheid te veroveren tot verkondiging van Gods Woord. Het was hun niet genoeg dat het gedrukt was. Ze wilden het ook gepredikt hebben, niet meer alleen in kleine huizen, of in de gehoorzaal van de Rive, maar in de kerken. Ze hadden binnen hun muren een van de krachtigste predikers van die tijd. Farel; ze meenden aan God en hun medeburgers verplicht te zijn zijn welsprekende stem aan de menigte te doen horen.

Op 22 Juli was het St. Magdalenafeest. De mis was plechtig geluid om de gelovigen naar de kerk van die naam te roepen, en reeds bevond zich een groot aantal Katholieken en zelfs Evangelischen in het kerkgebouw. Moest door een mis in het Latijn gedachtenis gevierd worden van die Magdalena, tot wie Jezus gezegd had: *Uw geloof heeft u behouden?* Moest niet het woord, door Jezus tot haar gesproken, gepredikt worden, in plaats van al de dwaasheden, waarmee de priesters hun schapen in slaap susten?
Zo dachten de Hervormden. Daarenboven zagen ze in, dat de Katholieken, die minder talrijk waren dan de Protestanten, zes kerken hadden, terwijl ze nauwelijks een of twee plaatsen voor hun godsdienstoefening bezaten. Ze voegden er bij, dat indien het zo wonderbaar in Genève aangevangen werk tot stand zou komen, er grote bijeenkomsten in de kerken moesten gehouden worden.
Enige riepen: "Farel!" "Ja, Farel," herhaalden velen, "laat ons Farel gaan halen." Men ging naar het klooster van Rive. De Hervormer was daar; hij had juist de kansel beklommen, toen hem de boodschap overhandigd werd. Farel was altijd gereed, en meende recht te hebben om in een kerk te spreken. a, Vrienden," zei hij tot zijn hoorders, "ik moet heden de blij boodschap onder de gewelven van de Magdalenakerk preken en de afgoderij daar te niet doen." Daarop verliet hij de kansel en begaf zich naar de oude grote kruisboogvormige kerk, met haar Karolingische klokkentoren, die in de elfde eeuw gebouwd was. Zijn toehoorders volgden hem. Hij treedt binnen; zijn vrienden geven hun blijdschap te kennen; de priester, die voor het altaar staat, waar hij de mis vierde, verschrikt en neemt de vlucht; zijn helpers volgen hem en al de vromen doen hetzelfde. Maar de Hugenoten, die begrijpen, dat voor hen juist het woord Gods nodig is, sluiten de deuren.
De Katholieken worden ontsteld, de verschrikte vrouwen beginnen te schreeuwen, en allen maken zo'n geweld, dat de Hervormden de deuren openen, en allen die dit

verlangen laten heengaan. Er bleef evenwel nog een aantal onbesliste personen, en Farel begon met kracht de Zaligmaker te verkondigen, die Madalena vergeving had geschonken, en die nog aan zondaren vergeving schenkt.
Intussen verspreidden degenen, die gevlucht waren, zich in de straten en in de huizen, overal hun ergernis uitschreeuwende, terwijl de pastoor naar het stadhuis ging en bij de Raad een klacht indiende. Aan Farel werd verboden in die kerk te preken. Toen de preek geëindigd was, gingen de Katholieken weer naar de Magdalenakerk, en werd de mis met meer ijver dan ooit te voren door de priesters gevierd. De Hugenoten verzetten zich daartegen niet, maar ze eisten ook, dat niemand zich tegen hun vergaderingen verzette. De beide godsdienstoefeningen moesten vrij zijn. "En werkelijk op dezelfde dag, in de vesper, nam dit canaille", zegt zuster Jeanne, "weer de heilige kerk in bezit, en sinds die tijd waren ze dagelijks gewoon daar te preken."

De Raad was vertoornd en Farel werd gedagvaard om op 30 Juli voor hem te verschijnen.
"Mijn heren," zei de Hervormer, "gij hebt zelf erkend, dat alles wat niet door de Schrift kan worden be bewezen, afgeschaft moet worden. Waarom draalt gij dan, om dat te doen? Zijn de verdedigers van het pausdom dan niet door ons verslagen geworden? En heeft niet bijna de ganse stad in die duidelijke nederlaag des pausdoms de vinger Gods erkend? Geeft ons, mijn heren! bevelen, die wij kunnen gehoorzamen, anders zullen wij genoodzaakt zijn u met de Schrift te antwoorden, dat wij God meer moeten gehoorzaam zijn dan de mensen. Laat de vergadering van de Tweehonderd bijeenkomen, en laten ze beslissen."
De syndici, wel wetende dat de vrienden van de Hervorming in die vergadering de meerderheid uitmaakten, weigerden dit verzoek toe te staan, herhaalden hun verbod, en voegden er bij: Om goede redenen.
Farel geloofde dat die redenen slecht waren. In zulke zaken kende hij slechts gene goede reden: *Predikt het Evangelie aan alle creaturen*, had de Heere gezegd. Zijn verlangen naar de zegepraal van de waarheid, en zijn verwachting dat hij met Gods hulp de overwinning behalen zou, kende geen grenzen. Een heilige geestdrift, die niet wilde beperkt worden, bezielde hem, en naar het woord van Eliza sloeg hij vijf of zes maal, totdat de vijand overwonnen was! Farel was een van die mannen, die door God verordend worden, om grote en heilzame Hervormingen tot stand te brengen; de tegenstand vuurde zijn moed nog des te meer aan.

Op 1 Augustus ging hij naar St. Gervais, waar de vrienden van de Hervorming talrijk waren; de syndici werden ongerust en zonden er vijftig wachters heen; maar Farel beklimt de kansel en predikt in de oude kerk liet altijd nieuwe Evangelie van Jezus Christus. Op 5 Augustus verstout hij zich nog meer, en verkondigt de anti-Roomse leer in de kerk van de heilige Dominicus, de vader van de inquisitie. Die leraar verrichtte zijn ambtsbezigheden niet op bepaalde uren alleen, en naardat het hem gelegen kwam; hij spaarde zichzelf nooit, welke verdrietelijkheden hem ook berokkend werden. Hij nodigde de vermoeide zielen uit tot de rust bij Christus; hij vervolgde de tegensprekers; hij betoogde, bestrafte, smeekte en vermaande. Hij vermenigvuldigde de prikkels, om de achterblijvers op de weg des levens voort te drijven, en: "Zijn vurigheid was altijd met zachtmoedigheid besprengd."
Het uur was aangebroken, waarop de Goddelijke waarheid over de menselijke dwalingen moest zegevieren; hij vermenigvuldigde dus de aanvallen. Een donderslag zou op de verdorde aarde een overvloedige regen brengen, en de uitstorting des Geestes, die uit de hemel neerdaalt.

De St. Pieterskerk, die op het hoogste punt van de stad haar drie oude torens omhoog stak, speelde daar een grote rol, en iedere inwoner van Genève had een welgevallen aan haar stenen, ofschoon ze thans als het was verbroken en vergruisd waren, en de godsdienstoefening door smartelijke ontheiligingen werd verminkt. Maar hoe groter de verwoesting was, hoe meer de waarlijk vrome mannen wensten, dat die verheven tempel gezuiverd en de blij boodschap onder haar gewelven verkondigd werd. Er waren nog veertien kanunniken in, die aangesteld waren om haar te verdedigen; maar die ongelukkige geestelijken, die gevoelden dat ze alleen stonden, verschrikten, en daar ze zich reeds vooraf overwonnen zagen, verwachtten ze bevende dat de stroom van de Hervorming, die voortdurend honger werd, ook hun heiligdom bereiken zou. Ze behoefden daarop niet lang te wachten.

Op Zondag morgen 8 Augustus beklom een menigte inwoners van Genève de straten, waarmee men naar deze kerk gaat, met het vaste voornemen om daar het licht weer op de kandelaar te plaatsen. "Als het ijzer door de roest verteerd is," zei een Hervormer, "tracht men het weer zijn ouden glans terug te geven, moet men dan niet van de kerk van Christus de dikke roest afvegen, die eeuwen van duisternis op haar gebracht hebben?"
Toen de Hervormden het, statig gebouw waren binnengetreden, brachten ze de grote klok in beweging, om het volk op te roepen tot het horen van het Evangelie. Die klok luidde toen het laatste uur van de middeleeuwen, het de *defunctis* van de beelden, "die goden van de priesters," zoals de Hugenoten ze noemden.
De kapel, waar de arm van de heilige Antonius gevonden werd, waarbij men in ernstige gevallen gewoon was een eed te doen, moest vernietigd worden al die menigte van waskaarsen, die door de gelovigen geofferd werden, en duizend andere even domme reliquiën moesten verdwijnen. In die tempel " zo geheel met afgoden gevuld," moesten God en Zijn woord voortaan alleen heersen.
Farel kwam en beklom de kansel. De godsdienstoefening, die gehouden zou worden, moest geen gewone dienst zijn; een godsdienstige omwenteling zou er plaats grijpen. De Roomse gebruiken waren de kern van het pausdom. Farel nu was volkomen overtuigd, dat er in het Christendom geen ceremoniële wetten zijn; dat een godsdienstoefening, overeenkomstig de regelen van de Kerk, niet op zichzelf Gode aangenaam en verdienstelijk is; dat het overladen van de gelovigen met feesten, hoofdbuigingen, tekenen des kruises, van kniebuigingen voor schilderijen, en andere gebruiken strijdig is met de aanbidding in geest en waarheid; dat het opvullen van de Kerken met beeldjes, offeranden, reliquiën en waskaarsen is een smaad aandoen aan de rechtvaardigmaking door het geloof, en aan de verdiensten van de dood van Christus, waardoor de zondaar alleen behouden wordt.
Hij geloofde met zijn ganse ziel, dat de godsdienstoefening volgens het nieuwe Testament niet bestaat in processiën, opheffingen, groetenissen, buigingen en aanbidding van de hostie en andere bijgelovige gebruiken; dat de kern daarvan is het geloof in het Evangelie, de liefde, die daaruit voortvloeit, de lijdzaamheid om het kruis te dragen, de openlijke belijdenis van Jezus Christus, het levende gebed des harten. Bij het aanschouwen van die beelden, van die schilderstukken, van die ex voto, die hem omringden; bij de gedachte aan de bijgelovige ceremoniën, waardoor sinds eeuwen deze kerk ontheiligd was geworden, werd Farel zodanig bewogen, dat hij tot alles bereid was, al was zijn leven er ook mee gemoeid, om alles te doen, ten einde de godsdienst, die geest en leven is, vast te stellen. "Die afgoden," zei hij van de kansel op de hem omringende beelden wijzende, "de mis en het ganse pausdom zijn door de Heilige Geest veroordeeld. De door God aangestelde overheid moet alles neervellen

wat zich verheft tegen de ere Gods."
De beelden zouden, volgens zijn bewering, indien ze bleven staan, het teken zijn van de overwinning van het Katholicisme; maar zo ze vielen, zou hun val de overwinning van de Hervorming verkondigen.
Dit punt was dikwijls besproken geworden. De priesters en de vrome Roomsen verzetten zich met alle kracht tegen het voornemen van Farel, en beweerden, dat voor zulke veranderingen de toestemming van een algemeen concilie vereist werd. De staatkundige mannen, die daarvoor schrikten;wierpen tegen, dat indien de beelden,werden weggenomen, Genève honderd vijanden tegen een zou krijgen, de hertog van Savoye, de koning van Frankrijk, de keizer, de paus, de kardinalen en de bisschoppen van de ganse aarde.

Er waren toen in de stad twee machten en twee stelsels. De Hervormers, wier idealen nog niet gewijzigd waren door dé werkelijkheid, zeiden dat de Staat zowel als ieder afzonderlijk persoon een nieuwe schepsel moest worden; dat het Evangelie die verandering zou tot stand brengen; dat de kerk het volk veranderen en de staat tot een regering Gods op aarde maken zou. Helaas, wat is het er ver van af, dat die taak vervuld zou zijn; en kan ze wel ooit vervuld worden?
De staatkundige mannen van hun kant, zonder de invloed van het Evangelie te willen verwerpen, dachten evenwel, dat de Staat de voornaamste plaats bekleedt in de menselijke samenleving, en dat zonder hem de handhaving van de orde niet mogelijk zou zijn. Ze geloofden, dat van de overheid, zonder dat deze meesteres over het geloof was, het beginsel moest uitgaan van de Kerkregeling; daarom meende de Staat ook de Evangelische mannen in toorn te moeten houden.
Later deed hij dit met Calvijn; thans deed hij dit met Farel. Na de preek in de St. Pieterskerk liet de Raad hem voor zich roepen, en vroeg hem waarom hij in de hoofdkerk gepredikt had. "Het verwondert mij," zei de Hervormer, "dat gij mij als een misdaad aanrekent wat overeenkomstig de Schrift is."
Evenwel als hij Gode gaf wat Godes is, wilde hij ook de keizer geven wat des keizers was. Hij gaf dus zijn verlangen te kennen, dat de Hervormingen door de wettige overheid zouden afgekondigd worden, en herhaalde zijn verzoek tot bijeenroeping van de raad van de Tweehonderd.
De syndici bevalen hem zijn predikingen in de St. Pieterskerk tot nader order te staken.

ZESDE HOOFDSTUK.
De beelden en de mis worden afgeschaft.
(8, 9, 10 en 11Augustus 1535.)

De Hervorming verzette zich tegen een godsdienst van ceremoniën en van verdiensten; tegen die menigte van feesten, wijdingen, kerkelijke gebruiken en gewoonten; tegen een aanbidding hoe dan ook van schepselen, beelden, reliquiën; tegen het aanroepen van middelaars, die het middelaarschap van Gods Zoon te niet deed; eindelijk en vooral tegen een zogenoemd verzoenend offer, door de priesters gebracht, dat in de plaats werd gesteld van de enige offerande van Jezus Christus.
Al die menselijke ijdelheden zouden gaan verdwijnen. Farel zijn vrienden wachtten op het Hervormende bevelschrift; maar de vurige Hugenoten, aan wier hoofd Ami Perrin stond, werden ongeduldig door het eeuwigdurend aarzelen van de Raad. Een toevallige gebeurtenis was oorzaak, dat ze een krachtige daad verrichtten. Op dezelfde

Zondag 8 Augustus, des namiddags, bij de vesper zongen de kanunniken, opnieuw in hun kerk bijeengekomen de Psalm *In exitu Israël,* over de uitgang uit Egypte, en allen, zonder dat ze dit zelf begrepen, schreeuwden overluid in het Latijn, wat Farel die morgen in het Frans gezegd had.

"Simulaera gentium argentum et aurum:
"Opera manuum hominum.
"Os habent et non loquentur.
"Oculos habent et non videbunt.
"Similes illis haat qui faciunt ea
"Et onmes qui eonfidunt in illis.

Psalm CXIV en CXV; in de Vulgata CXIII
"Hunlieder afgoden zijn zilver en goud, het werk van des mensen handen. Ze hebben oenen mond, maar spreken niet. Ze hebben ogen, maar zien niet. Dat die hen maken hun gelijk worden, en al wie op hen vertrouwt."

De kanunniken konden geen beteren tekst gekozen hebben. Enige Hugenoten, die misschien beter dan ze de Latijnse taal verstonden, glimlachten en riepen uit: "Wel mijn heren geestelijken, gij vervloekt in uw gezang degenen, die de beelden gemaakt hebben en daarop vertrouwen, en toch behoudt gij ze."
Ze hielden zich echter voor het ogenblik in. De overheid hield niet op met te herhalen: "Het is niet nodig dat gij de mis en de beelden te niet doet; want alsdan zullen zeer gevreesde vorsten op u afkomen als woedende wolven, die op schapen aanvallen."

Er gebeurde toen iets buitengewoons. Niemand wilde het werk aanvangen en toch kwam het tot stand. "God," zeiden de Hervormers, "die de gehele wereld in zijn handen heeft, verkiest het verachte boven hetgeen groot en sterk is." En waarlijk, het was een onbezonnenheid van enige kwajongens, waardoor de eerste greep geschiedde. "Tot dit werk," zegt Froment, "verwekte God een twintigtal kleine kinderen. Dikwijls hadden die jongens over de priesters, hun dwalingen en hun misbruiken horen spreken; en hun ouders hadden gezegd, dat er een einde aan komen moest. Ze sluipen in de St. Pieterskerk, staan stil, luisteren naar de vreemdsoortige geluiden van de kanunniken. Daarop gaan ze naar een hoek van de kerk, op een afstand van de plaats waar de eerwaarde vaders zingen; daar beginnen zij, zoals dit kinderen van hun leeftijd eigen is te spelen, "zonder dat iemand er gedachte op heeft," zegt de kroniekschrijver. Ze beginnen te zingen, te schreeuwen en de stem van de kanunniken na te bootsen.
Weldra lichten ze de kleppen op van de koorstoelen, waarop de eerwaarde vaders zaten, als ze niet in dienst waren, en laten ze met geweld neervallen; het is bekend dat kleine jongens gewoonlijk veel smaak in zulk soort van vermaken hebben. Ze worden hoe langer hoe darteler; daarbij komt nog een zekere tegenzin in de godsdienst, die door hun ouders afgekeurd wordt. Ze gaan al verder en vergeten de plaats, waar ze zijn. De onstuimigheid, aan hun leeftijd eigen, sleept hen mee. Ze zien in zekere hoeken sommige dingen, die op poppen gelijken; ze kunnen de lust niet weerstaan om ze te nemen, en de "potsierlijke figuren van de priesters," zoals Froment ze noemt, grijpende, werpen ze elkaar de kleine en grote figuren toe, die de kapel versieren.

Op dit ogenblik komen Perrin, Goulaz en hun vrienden, misschien door het gedruis opmerkzaam gemaakt, de kerk binnen. Ze zien dat de grote strafoefening een aanvang heeft genomen, en dat de kinderen hen vooruit zijn. Ze worden door hun hartstocht

vervoerd; wel weten zij, dat de overheid alleen een Hervorming mag tot stand brengen; maar als de overheid weigert haar plicht te doen, wat dan?
"Wij hebben de Raad aangezocht om de afgoden neer te werpen," zeiden zij, "en hij heeft het niet gedaan uit gebrek aan moed. Laten wij hem daarom ter hulp komen en doen wat God ons gebiedt."
Die vermetele burgers gaan nu verder dan de kinderen, en dringen in het koor, waar de kanunniken zingen; deze verschrikt, vragen wat die leken willen uitrichten. "Plotseling, zegt de geschiedschrijver, werpen Perrin en zijn metgezellen de afgoden neer en verbrijzelen ze."
De kinderen, dit ziende, gaan er op af, "springen met die afgodjes in het rond," nemen de overblijfselen op, lopen naar de deuren en schreeuwen het volk, dat voor de kerk is blijven staan, verheugd toe: "Wij hebben de goden van de priesters, zijt gij er van gediend?"
En tegelijkertijd werpen ze hun de stukken voor de voeten. Het was een grote opschudding. Tevergeefs eisten de meer verstandigen, dat dit werk van de Hervorming aan de raad zou worden overgelaten; die Hugenoten waren in het minst niet in twijfel omtrent hetgeen hun plicht was. Al wil de overheid niet dat de beelden vernield worden, dan wordt het toch door de Bijbel bevolen.
"De zon gaat nu op," zeide, men, "en verdrijft over de ganse Christenheid de dikken mist, die de godsdienst van Jezus Christus verduisterde."

De staat van zaken in de middeleeuwen was werkelijk onbestaanbaar met de nieuwe behoeften van de maatschappij. Later, ten tijde van Calvijn, zou, nadat de eerste overwinning behaald was, het er vooral op aankomen de leer vast te stellen en de Christelijke maatschappij te ordenen; maar nu was het de tijd van Farel. Er moest een beroep gedaan worden op de vrijheidsgeest en op de krachtige openbaring van de wil. Het was een behoudsman heeft het erkend ene, behoefte in de eerste eeuwen, toen het Christendom gevestigd werd; die behoefte was niet geringer in de zestiende eeuw. De,machten, die zich van de kerk hadden meester gemaakt, waren zo vasthoudend, dat de nodige arbeid om ze te niet te doen, een werk was van revolutie en van oorlog. Uit een zedelijk oogpunt was het feit in beide die grote bedelingen hetzelfde. Hij die het goedkeurt, dat het kolossale standbeeld van Serapis te Alexandrie werd omgehouwen, "kan het niet afkeuren, dat in de kerken van Genève de beelden van een bedorven godsdienst werden neer geworpen.
Doch toen dit plaats greep, werden de vrome Roomsen door grote smart aangegrepen; ze verbeeldden zich het pausdom zelf te zien vallen. Sommigen, die in de kerk gebleven waren, zagen dit schouwspel van ver aan. Dwaze vrouwen uit de stad, zegt Froment, begonnen te wenen en te kermen! "Och onze goede heiligen, onze heilige beelden," zeiden zij, "waarvoor wij neerknielden! "Wie zullen wij nu aanbidden?" En "ze vervloekten die ellendelingen."

Een nieuwe nog treffender daad vermeerderde de toorn van de priesters en hun aanhangers. Van al de Roomse leerstukken was er geen, waarover de Hugenoten meer verontwaardigd waren dan over de transsubstantiatie. Volgens dat stelsel beweerde men dat Jezus Christus, de Godmens, in een ouwel veranderde. Van daar dan ook, dat een Frans vluchteling, Maigret, bijgenaamd de Voortrefelijke, een man zonder de minsten eerbied voor de Roomse dwalingen, toen hij hostiën, in de kerk vond, ze nam en op de grond wierp; zijn hond die bij hem was, viel er op aan en at ze op. "Waarlijk," zei de onbarmhartige Maigret, als die ouwels wezenlijke goden waren, dan zouden ze zich door dit van dier niet hebben laten opeten. Niemand heeft meer de

leer van de transsubstantiatie bestreden dan Calvijn, maar zo'n ruwe handelwijze zou hij niet hebben goedgekeurd; later heeft hij haar uitdrukkelijk veroordeeld. "Laat ons," zei hij, "niet al te losbandig worden."

De schrik van de priesters kende geen grenzen meer; ze verlieten de kerk, gingen naar het stadhuis en verhaalden de Raad het treffende toneel, dat er had plaats gegrepen. De syndici, die vertoornd waren omdat de Hugenoten hun bevelen niet geëerbiedigd hadden, zonden twee uit hun midden, Antoine Chiquand en Ami Bandiere naar de kerk. Ze waren "zeer verhit," en schreeuwden en dreigden tegen "degenen die dit gedaan hadden."
Maar de Hervormden waren niet gezind om toe te geven. Ze hadden vreemdsoortige dingen ontdekt. Sommigen, die de beroemden arm van de heiligen Antonius waren gaan zoeken, bij welke men in belangrijke gevallen, onder klokgelui en met "grote pracht een eed aflegde, vonden in plaats van de arm van een heilige een gedeelte van het lichaam van een hert. Andere openden de kostbare reliquiekas, waarin de schedel van de heilige Petrus was, en vonden in plaats van de schedel, daarin een stuk puimsteen. "Ziet, zeiden zij, terwijl ze die voorwerpen aan allen die hen omringden, vertoonden, "ziet wat men ons liet aanbidden!" Dit gaf aan de verontwaardiging van de afgevaardigden van de Raad een andere richting; en iemand, over die gemene bedriegerijen verontwaardigd, zei tot de andere: "Als de goden van de priesters was goden zijn, laten ze zich dan verdedigen! Wij weten niet meer wat wij er aan doen moeten!"
De Hugenoten, die deze schandelijke dingen aan het volk wilden bekend maken, plaatste het stuk puimsteen en het hertenbeen onder prachtige verhemelten, en gingen deze kostbare reliquiën van een apostel en van een heilige de ganse stad ronddragen. Deze nieuwe processie bracht een talrijke menigte op de been. De walgelijke leugens, waarvan hier het bewijs geleverd werd, openden de ogen van de hardnekkigsten! " "Zo," zei men, "nu weten wij wat de woorden van de priesters waard zijn; ze lieten ons vijf gulden voor de plechtigheid betalen; ze beweerden, dat indien iemand een valse eed aflegde, de heilige zijn hand deed verdorren. Maar dat was alles slechts om ons te verschrikken en ons te beroven."
Iedereen begon een geestelijkheid te verachten, die sinds zoveel eeuwen van de lichtgelovigheid des volks misbruik maakte. Een oude schrijver heeft gezegd: "Justae quibus est irae". " Er bestaat een rechtmatige toorn."
"Wee u gij Schriftgeleerden en Farizeën, gij geveinsden."

's Avonds laat kwamen een zeker aantal van de meest hartstochtelijke burgers bijeen; in die vergadering, werd voorgesteld de andere kerken te gaan bezoeken, en overal de afgoden neer te halen. "Nee," zeiden de verstandigen, "nu niet; als wij dit zo laat in de nacht deden, zou er, zoals vroeger bij het Pinksterfeest, gezegd worden, dat wij vol zoeten?rijm zijn. Loot ons wachten: tot morgen ochtend". Dit was het algemeen gevoelen.
De volgende dag, Maandag 9 Augustus, werd reeds vroeg in de morgen de trom geroerd. Sommigen vroegen "of er enige vijandige bedoeling was."
"Wees gerust," werd er geantwoord, "er wordt alleen gevochten tegen Rome en haar afgoden." Alles geschiedde ordelijk; de burgers schaarden zich volgens hun afdelingen. Baudichon De la Maison-Neuve, Pierre Vandel en Ami Perrin, die de drie kapiteins van de stad waren, plaatste zich aan het hoofd; daarop begaf men zich met slaande trom naar de St. Gervaaskerk. Het was geen oproerige bende, maar de meerderheid van het volk, dat onder bevel van zijn kapiteins geregeld optrok. Geen

van die burgers voedde de minsten twijfel aangaande het wettige van zijn daad. De nieuwe kruistocht had evenals die van Peter de kluizenaar plaats onder de kreet: *God wil het!*
Er waren in de St. Gervaas nog grotere schandalen dan in de St. Pieterskerk. Om aan geld te komen, gaven de priesters voor, dat de heilige Nazareüs, de heilige Celsius en de heilige Pantaleon onder het grote altaar begraven lagen. Als arme vrouwen in de nabijheid daarvan kwamen, hoorden ze een verward geraas. "Dat is de stem van de heilige lichamen," zeiden de priesters, "die vragen om opgericht en gecanoniseerd te worden; maar daartoe worden rijke offers vereist."
Andere verhaalden, dat er dikwijls midden in de nacht kleine lichtgevende wezens langzaam heen en weer op het kerkhof wandelende, gezien werden. "Dat zijn de zielen uit het vagevuur," zeiden de geestelijken weerom; "zij zwerven heen en weer, en vragen missen tot hun verlossing."
Sommige personen, die hiervan iets meer wilden weten, slopen op zekere nacht op het kerkhof, grepen enige van die arme zielen, en bevonden dat het waren kreeften, met kleine waskaarsjes op hun rug, die door de geestelijken daarop waren geplakt. De lichtzinnige mensen lachten, maar de ernstigen, die zagen tot welke schandelijke kunstgrepen de priesters door de liefde tot het geld gedreven werden, waren met afgrijzen vervuld.
"De gierigheid verdwaast hen zozeer," zei Calvijn eens, "dat er niets is, hoe slecht dan ook, dat ze niet gebruiken bedrog, ontelbare listen, haat, vergiftiging zodra de glans van het geld of het goud hun ogen heeft verblind."

De drie kapiteins en hun compagnieën in de kerk gekomen, begonnen met het onderaards gewelf te onderzoeken, waar de drie heiligen zuchtten, en ontdekten het bedrog. Er waren onder het altaar twee aarden potten, door een pijp aan elkaar verbonden, en met gaten, gelijk aan die, welke in de orgelpijpen gemaakt worden, zodat de minste drukking boven de potten dezelfde uitwerking deed als een blaasbalg bij het orgel, en een geluid te weeg bracht, dat enige overeenkomst had met het onduidelijk geprevel van mensen die spreken.
De arme pausgezinden konden het niet geloven. "Nee," zeiden zij, "het is de heilige Nazireus, de heilige Celsius en de heilige Pantaleon."
"Komt en ziet," antwoordden hun de Hervormden. Ze kwamen en zagen, en van toen af hebben sommigen van hen nooit meer geloof willen slaan aan die misbruiken.

Toen het Godsoordeel aan St. Gervaas voltrokken was, begaven de drie kapiteins zich naar de St. Dominicuskerk, een van de voornaamste heiligdommen van het pausdom tussen de Jura en de Alpen. Daar geschiedden grote wonderen; de Hugenoten zeiden: grote bedriegerijen. Een schoon beeld, versierd met prachtige opschik, en onze Lieve Vrouw voorstellende, was in de kerk opgericht, en wekte, zo zei men, de kinderen op, die ongedoopt gestorven waren. Arme mensen kwamen te Genève uit al de omliggende streken, met hun dode kindertjes, en legden ze voor het beeld, op het altaar. Dan zag men dat een veer boven de mond van het kind in de hoogte vloog, of wel dat de wangen kleurden; soms haalde het kind adem. De toeschouwers riepen dan uit: Een wonder!
"Het kind is opgewekt," zeiden de monniken. Dadelijk werden de klokken geluid, het kind gedoopt en daarna begraven.
"Nooit," zeiden de Hugenoten, "is het kind levend aan zijn vader of moeder teruggegeven! Toch moesten ze daarvoor veel geld betalen." De burgers lichtten het altaar op en vonden daaronder twee machines; aan de ene kant zekere instrumenten,

waarin geblazen werd, om het kind adem te doen halen; en aan de andere kant enige stenen, die warm werden gemaakt, om het van kleur te doen veranderen of uitwasemen; een balsem, waarmee het ingesmeerd was geworden, werd week en gaf een zekere kleur aan het vlees.
"Waarlijk," riepen de mannen van Genève uit, "zij die zulke grove ongerijmdheden geloven, moeten wel dom zijn!" Onze Lieve Vrouw deed geen wonderen meer.

Daarna gingen de Hervormden naar de eetzaal, waar ze een afbeelding aantroffen, voorstellende een dikke vette vrouw aan een tafel zittende, bezig met een grote pastei te snijden, en daaromheen de geestelijken. Daaronder stonden deze woorden uit Psalm 133: "Ziet hoe goed en liefelijk is het, dat broeders samenwonen."
Farel, die mee binnentrad, zeide: "Legt gij goede paters, de Schriften op die wijze uit; hebt gij nog niet genoeg gespot met de mensen, moet gij nu nog met Gods oord spotten? Met welk recht gebruikt gij het voor uw brasserijen?"
"Helaas!" antwoordden de monniken, "vergeef ons, gij zijt te laat gekomen, om ons Van onze goede gewoonten af te brengen."

Intussen waren enige Hugenoten blijven stilstaan voor een ander beeld, dat hen zeer verbaasde. Bovenaan zag men de duivel met zeven hoofden; uit de duivel kwam de paus met zijn driedubbele kroon; uit de paus kwamen de kardinalen, uit de kardinalen de bisschoppen, de monniken en de priesters … en onder hen was een vurige oven de hel. De mannen van Genève verwonderde zich, dat ze in een klooster van de heilige Dominicus een bespotting aantroffen van het pausdom, scherper dan allen, die ze ooit uitgedacht hadden.

> Froment, *Gestes de Genève*, bl. 152 - 153. Een tekening van dit beeld vindt men in het werk van Froment, uitgegeven door de heer Revilliod.

De drie kapiteins en hun compagnieën kwamen eindelijk aan de Onze lieve Vrouwenkerk; maar de syndici vernomen hebbende wat er voorviel, kwamen er te gelijkertijd aan, en daar ze een beroemde schilderij van de maagd wilden redden, lieten ze die naar het stadhuis brengen. Het ontbrak nu niet aan scherts; men vroeg hun of ze het beeld wonderen gingen laten doen. Ze moesten het in de grote zaal laten verbranden, om bevrijd te blijven van de laffe scherts, waaraan ze bloot stonden.

De veldtocht geëindigd zijnde, keerde een ieder naar zijn woning terug; het Christelijk geweten keurde hun werk goed. Was de opheffing van zulke schandelijke bedriegerijen niet opgeschreven in de hemel? Van toen af werd de mis niet meer in enige kerk gelezen. De daad van de burgers was meer dan een volksbeweging; daardoor werd de Hervorming gevestigd. Niemand zou meer dan de eerlijke en moedige Luther de lage bedriegerijen van de priesters hebben veroordeeld. Maar daar Luther het grote leerstuk van de rechtvaardiging des mensen door het geloof voorop plaatste, donderde hij tegen. De aflaten en andere voorgewende goede werken, maar duldde de beelden; terwijl Zwingli, Farel en Calvijn, die zich vooral met God, zijn eer en zijn genade bezig hielden, zich verzetten tegen elke vergoding van het schepsel, tegen alle heidendom, en vooral tegen elk beeld in de tempelen des Heren. Hierin bestond dus een karakteristiek onderscheid tussen Luthers en Hervormd.

De smart van de priesters en hun toorn waren groot. Rondom de puinhopen van hetgeen ze aangebeden hadden, bleven sommigen sprakeloos, terwijl andere schreeuwden van schrik. De dreigingen de geestelijkheid waren van die aard, dat de

verschrikte Raad op dezelfde dag, Maandag 9 Augustus, de drie kapiteins voor zich liet verschijnen, en hun vroeg of ze hun durfden ongehoorzaam zijn.
"Wel zeker," antwoordden zij: "wij hebben de beelden vernield, omdat ze tegen Gods woord opgericht waren." De syndici door de standvastigheid van die burgers getroffen, riepen tegen de volgende dag de Raad van de Tweehonderd bijeen.

De volgende dag, 10 Augustus, was de gedenkwaardige dag,. waarop het lot van Genève zou beslist worden. De onrust was groot in de stad. Enige vrienden van Rome hadden nog hoop, omdat ze vertrouwden op de oudheid van hun vormen en van hun overleveringen; maar de Hervormden beschouwden de zaak van de Hervorming als gewonnen, omdat ze God, Zijn woord en da meerderheid van het volk en de Raad aan haar zijde had.
Nadat de Tweehonderd senatoren plaats genomen en veel andere aanzienlijken zich bij hen geschaard hadden, verscheen Farel, vergezeld van Pierre Virét, Jacques Bernard en veel leken. Zijn zwak voorkomen, zijn door de zon verbrand gelaat; en zijn rode baard, waarvoor de priesters zo bevreesd waren, hadden niets indrukwekkends; maar die man had een hart, brandende van liefde voor het Evangelie van Christus, en van zijn dikke lippen stroomden de woorden van, mannelijke welsprekendheid, waardoor ieders gemoed meegesleept werd. Hij trad voorwaarts, moedig en verzekerd van de zegepraal van de Hervorming. Er staat geschreven: *Wat uit God geboren is, overwint de wereld.* Vrees niet. Er werd gesproken en weer gesproken in deze vergadering; de mannen, waaruit ze was samen gesteld, waren zich bewust, dat het hier gewichtige zaken gold; ze begrepen het belang,der crisis, en vervuld van angst over hetgeen er gebeuren zou, richtten ze hun blikken op Farel.

Nadat er stilte gekomen was, nam de Hervormer, met het proces-verbaal van de gehouden redetwist in zijn hand, het woord, en gaf als de voornaamste punten van de bespreking aan, de beeldendienst en het misoffer. Hij wees er op, dat "de meesten dergenen die ze wensten gehandhaafd te zien, niet verschenen waren, dat andere ze niet hadden kunnen verdedigen, en dat velen ze verworpen hadden. Waarom zouden," zo riep hij uit, "niet allen het Evangelie omhelzen? Onze ambtgenoten en ik zijn bereid, niet alleen om dat Evangelie openlijk te belijden, maar ook, zo het nodig is, het mot ons bloed te bezegelen."
Daarop zich rechtstreeks tot de Raad wendende, en; terwijl hij, zoals een Rooms-katholiek schrijver zegt, zijn donderstem liet weergalmen, daagde hij de vergadering uit een oordeel uit te spreken, waardoor God werd verheerlijkt. "Hoe!" zei hij, "het rijk van het pausdom stort in, en zou gij de handen opheffen, om te ondersteunen wat God omverwerpt? Wilt gij dan altijd op twee gedachten blijven hinken? Als de paus waarlijk godspraken geeft, hoort ze dan. Maar als de stem, die in de Schrift wordt gehoord, de stem Gods is, doet dan wat ze beveelt."
Hier hield Farel op; hij gevoelde het gewicht van de beslissing, die genomen zou worden; een diepe aandoening greep hem aan; hij hief zijn handen ten hemel en riep uit: "O God, verlicht deze Raad" doe hem verstaan, dat het hier Uw eer en de zaligheid van al dit volk geldt; breng het ijdel gesnap van de priesters tot zwijgen, en doe Uw zaak zegevieren."
Dit "vurig gebed," zoals het in een geschrift genoemd wordt, maakte op degenen, die het hoorden, een diepe indruk.

De beraadslaging begon; ze was kalm, ernstig, verlicht, en droeg het kenmerk van de waardigheid, die voor zo'n belangrijke zaak vereist werd. De vurigste Hervormers

zouden gewild hebben, dat het pausdom onmiddellijk ophield te Genève te bestaan; maar de Raad meende dat het verstandiger was om langzaam te werk te gaan.
Farel had de priesters opnieuw een weerlegging voorgesteld; de eerste syndicus stelde dus voor hen op te roepen, om indien ze dit konden, de mis en de beelden te verdedigen. Intussen werd er bevel gegeven dat er, om de Roomsen niet te beledigen, opgehouden zou worden, met het omverhalen van de beelden, en om de Hervormden niet te beledigen, dat er zou opgehouden worden met het vieren van de mis. Deze besluiten werden met bijna algemene stemmen genomen.

Evenwel Rome was reeds overwonnen, en de vrienden der Hervorming waren er op gesteld, dat dit blijken zou. Een leek stond op en zeide: "Gij roept de priesters op, maar ik vrees dat er geen enkele in de stad blijven zal. Ze denken er allen aan om te vluchten en de kerkgoederen mee te. nemen. Waarom altijd dat uitstellen? De Hervorming van de gebruiken, die de godsdienst misvormden, zal wel ver van haar bestaan in de waagschaal te stellen, haar weer tot zichzelf brengen, evenals door het wassen een vuil en bemorst schilderstuk de oorspronkelijke natuur terugkrijgt. Die bisschop, die priesters, die burgers, die heengaan, zijn de kerk niet; dat zijn slechts deserteurs!"
De Raad gaf eenparig als zijn mening te kennen, dat de Roomse priesters die inpakten, de kerk van Genève niet meenamen, en beval dat al de kerkelijke goederen onder inventaris gebracht werden. Daarna werd de zitting opgeheven.

De mis was afgeschaft; dit was een belangrijke stap; de afschaffing van de mis was de afschaffing van het pausdom. De Hervorming werd dadelijk ten uitvoer gebracht. De volgende dag, 11 Augustus, werd er "op hoog bevel bekend gemaakt, dat er geen mis geluid of gelezen mocht worden in de stad Genève."
De verschrikte priesters gehoorzaamden; ze trokken zich terug, ze verborgen zich en wachtten zich wel het minste gezang te doen horen.
Weldra een nieuwe hartzeer. Ze zien de commissarissen van de Raad de kerken binnenkomen, om de inventaris van de meubelen, edelgesteenten en kerkelijke goederen op te maken. Met een sombere blik en sprakeloos staan de priesters van Rome daar, en zijn getuigen van de verdwijning van de schone afbeeldingen, hostiekasten, kelken en andere kostbare werken, die weggenomen worden, om ze naar een veilige plaats te brengen, waar ze voor hun verkwisting beveiligd zijn. Er was voor meer dan tien duizend kronen.
Sinds die dag had er geen Roomse godsdienstoefening meer in de stad plaats. Er werd onder de ganse geestelijkheid geen enkele ziel gevonden, die genoeg geestdrift bezat, om het gevaar te trotseren en haar geloof te belijden en te handhaven.

Die stoutmoedige daden kwamen evenwel niet zonder enige murmurering tot stand. Het gemene volk was over het algemeen voor de Roomse godsdienst, en enig geschreeuw werd er vernomen. "Als de mis niet meer gelezen wordt," zeiden enige vreesachtige zielen tot de syndici, "dan zal er oproer onder het volk komen."
"Maar," zeiden enige voorzichtige mannen, "als de mis opnieuw gezongen wordt, dan zal dit nog groter oproer verwekken."
De Raad handhaafde dus het verbod. Toch zag men enige Katholieken, die getrouw bleven aan die geestelijke bijgelovigheden, zich op de bepaalde uren naar hun dodige kerken begaven, en daar als schaduwen door die ledige gewelven wandelden onder het storten van tranen. Helaas! geen gezang, geen gebeden, geen litanieën, geen wierook. De priesters, de orgels, alles zwijgt.

In die dagen van grote schrik hadden enige vrouwen alleen moed. "Wij halen onze uithangborden niet in," zeiden de zusters van St. Clara. En werkelijk, ze lieten, de dienst verrichten met gesloten deuren, midden in het koor, en soms om meer veilig te zijn, in de eetzaal. IJverige Katholieken kwamen heimelijk aan de deur van het klooster kloppen, en verzochten fluisterend om toegelaten te worden bij die zogenaamde stille missen. Ze woonden die bevende bij; ze spitsten de oren en schrikten bij het, minste gedruis.

Die getrouwheid duurde niet lang. Vijf dagen later, 15 Augustus, op het feest van Maria hemelvaart, had de laatste communie plaats. De biechtvader en zijn metgezellen verlieten na schroomvallig de mis gevierd te hebben, heimelijk de stad.
Terwijl de nacht allengs zijn sluier over het pausdom en zijn aanhangers uitbreidde, ging de zon op voor de vrienden van de Heilige Schrift. Geen Latijns gezang, geen gebaren, geen priesterlijke kleding, geen schilderstukken, geen wierook meer; niets meer van al die verrichtingen, die het oog, het oor of de reuk streelden en zo lang in de kerk geheerst hadden; maar in plaats daarvan Jezus Christus.
Christus in het verleden, aan het kruis de verzoening te weeg brengende voor de zonde van Zijn volk, Christus in het tegenwoordige, altijd in het midden van de Zijnen, de harten verlevendigende, heiligende en vertroostende.
Die Christelijke mannen waren het nieuwe tijdperk binnengetreden van de waarheid en van de liefde, waartoe de Hervormers hen riepen. Terwijl de regering zich vooral bezig hield met de handhaving van de rust, terwijl de grote menigte in de grond van de zaak slechts onafhankelijkheid en vrijheid zocht, ongetwijfeld kostbare goederen, maar die niet voldoende zijn, was de kleine gemeente van de waarlijk vrome zielen, die de Zone Gods erkenden als de bron van een nieuwe leven, vast besloten om Hem overal te volgen, waar Hij hen leiden zou.
De val van de mis, die van 10 Augustus dagtekent, werd door de Hervormden beschouwd als het teken van de zegepraal, en de kerk te Gelieve aan dit denkbeeld vasthoudende, viert elke eeuw, in de maand Augustus van het jaar. 35 het jubelfeest van haar Hervorming. Na drie jaren strijd was er een eerste overwinning behaald; maar er moest nog een vierde jaar verlopen, voordat de Hervorming bepaald gevestigd werd. Laat ons dus ons verhaal tot in Mei 1536, en zelfs tot aan de komst van Calvijn voortzetten.

ZEVENDE HOOFDSTUK.
Priesters, monniken, nonnen en vicaris-generaal gaan heen.
(Augustus tot December 1585).

De Hervorming verzette zich tegen de hiërarchie. Ze ontkende dat Christus aan de kerk of aan haar hoofden de macht had gegeven, om wetten te maken, door wier volbrenging de Christenen voor God, gerechtvaardigd zouden zijn. De Hervorming verzette zich tegen het monnikenleven; ze ontkende, dat het monnikenleven de zaligheid kon verdienen, en een meerdere godsvrucht bewerkte dan die, welke Gods woord van alle Christenen eist; ze verweet aan de monnikentucht, dat deze de Goddelijke instellingen van het huwelijk, de overheid en de arbeid verlaagde, en een oorzaak was van ongehoorde zonden en schandalen.
De priesters gingen Genève verlaten en deze misbruiken mee nemen; maar de. Raad, die er zich altijd op toelegde om langs eerlijke wegen te werk te gaan, wilde hen niet veroordelen zonder hen gehoord te hebben. De geestelijken van verschillende

kloosters, ontzedelijkt, bevende als schuldigen, hadden wel is waar in grote getale de vlucht genomen, maar er bleven nog enige, en deze kregen bevel, om voor de grote Raad te verschijnen, en daar hun getoet te verdedigen. Ze waren daarover zeer verschrikt; maar het bevel was onherroepelijk.
Op 12 Augustus zag men in de ochtendstond naar het stadhuis opgaan de leden van de orden van de heiligen Franciscus, van de heiligen Augustinus en van de minderbroeders van St. Clara, die nog te Genève waren. Ze waren ten getale van twaalf, een treurig overblijfsel van die machtige lichamen, die zo lange tijd in de stad zoveel macht gehad hadden. Dit twaalftal stond voor de Raad met gebogen hoofd, terwijl hun de hoofdinhoud werd voorgelezen van de redetwist; onder dit lezen nam hun verbazing voortdurend toe.
Toen de eerste syndicus hun vroeg, of ze iets te zeggen hadden ten gunste van de mis en de beelden, zwegen allen. De heilige Dominicus, de heilige Franciscus, de heilige Augustinus zelf zwegen tegenover de Hervorming. De syndici, die in allen geval enig geluid van hen wilden vernemen, gaven bevel dat de monniken een voor een zouden ondervraagd worden. Een van de broeders van de heiligen Dominicus, Chapelain, was de eerste, die opgeroepen werd. "Wij zijn eenvoudige mensen, die niet kunnen antwoorden door gebrek aan kennis," zei hij. "Wij zijn gewoon te leven zoals onze vaders, en te geloven zoals de kerk; vraagt ons geen dingen, die boven ons bereik zijn." De andere monniken verzochten eenparig, dat zulke vragen niet tot hen gericht werden.
Het monnikenwezen viel in Genève. Te midden van de algemene verwondering en verontwaardiging.

Maar na de monniken kwamen de priesters. Monseigneur de Bonmont, vicaris episcopaal, had op verzoek van de Raad de kanunniken en de wereldlijke geestelijkheid bij zich verenigd. Op dezelfde dag, 12 Augustus, na de middag, begaf een aanzienlijke commissie uit de syndici en de raadsheren, omdat ze de, kerk wilden eren, naar de grootvicaris, in plaats van die waardigheidbekleders evenals de monniken op het stadhuis te ontbieden. De wijze en vrome Savoye, die in last had het woord te, voeren, kondigde de priesters aan, dat er een kort verslag gemaakt was van de grote redetwist, en dat dit voorgelezen zou worden, "ten einde ze daarvan beter kennis zouden dragen."
Deze toonden minder zachtmoedig te zijn dan de monniken. Ze waren er verontwaardigd over, dat leken de mannen van de priesterschap de les wilden lezen, en antwoordden op hoge toon: "Wij hebben niets met uw redetwist te maken, en bemoeien ons niet met hetgeen Farel heeft kunnen zeggen. Wij willen leven zoals wij gewoon zijn, en verzoeken u ons met rust te laten." Daar de priesters de gelegenheid verwierpen, die hun gegeven was om hun leer te rechtvaardigen, werd het hun verboden de mis te vieren tot nader order. Enige dagen later beval de Raad, dat God moest gediend worden overeenkomstig het Evangelie, en verbood elke daad van pauselijke afgoderij.
Een grote en heilzame omwenteling was alzo tot stand gekomen. De Roomse priesters, die nu zagen, dat hun kerkgebouwen eenzaam, hun rijke altaren beroofd en ze zelf tot zwijgen gedoemd waren, besloten Genève te verlaten. De vrees van teruggehouden te zullen worden, deed hun tot verschillende uitwegen de toevlucht nemen. Des avonds of 's morgens vroeg slopen ze heimelijk uit de stad, of verborgen zich 's daags in de een of andere kerk, en vluchtten des nachts. Priesters, leken, vrouwen met haar kinderen aan de hand, zeiden de levendige stad, de oevers van het schone meer en de lachende heuvels vaarwel; ze hadden Rome lief, en Rome was hun

genoeg.
Op 13 Augustus werd er een alarmkreet in de Raad aangeheven. "Genève," zo zei men, "zal door het verlies van een gedeelte van haar bevolking, haar belangrijkheid verliezen." Het tegendeel zou plaats hebben. Belijders van het Evangelie, die om des geloofswil verplicht waren hun vaderland te verlaten, vooral Fransen, zouden de ledige plaats, die de aanhangers van de paus veroorzaakt hadden, weer aanvullen.

De uittocht ging dag en nacht voort, niet zonder moeilijkheid evenwel. De priester Jean Regis en twee van zijn ambtgenoten slopen in de ure van de duisternis achter St. Victor gingen in de stallen en namen drie paarden weg. Ze maakten zich gereed die dieren te bestijgen, toen ze aangehouden werden. De Raad kwam des nachts ten twee ure bijeen, en zond die priesters naar de gevangenis, die op hun vlucht paarden stalen. De Raad kwam er tegenop, dat de priesters zich meester maakten van hetgeen hun niet toekwam, maar niet daartegen dat ze heengingen waar ze goedvonden.
Een groot aantal Roomse geestelijken en leken evenwel gelukte het de staten te bereiken van de hertog van Savoye, en overal waar ze kwamen, wekten ze de toorn van de Katholieken tegen Genève op.

Het onweer dat er broeide, werd voortdurend dreigender. Het was niet genoeg, dat de bewoners van Genève hun akkers zagen verwoesten, ze vernamen uit Savoye, dat de stad zelf zou verwoest worden. De burgers beefden van woede. "Daar de aanval moet geschieden ten voordele van het pausdom," zeiden zij, "is het ook billijk, dat het pausdom de verdediging betaalt." De Raad besloot dus, dat de kostbaarheden van de Kerken aangewend zouden worden ten behoeve van de staat. De priesters van St. Germain, van St. Gervais en andere parochiën brachten hun reliquiekasten en andere voorwerpen; maar de gevolmachtigden van de Magdalenakerk kwamen op liet stadhuis met ledige handen en zeiden: "Met welk recht vraagt men ons onze schatten af?" Tegelijkertijd maakten de oude syndicus Jean Balard. en andere Katholieken van de gelegenheid gebruik, en riepen uit: "Waarom ontneemt gij ons onze missen? Maar de Raad bleef standvastig, en de priesters van de Magdalenakerk moesten diep bedroefd hun kelken en andere voorwerpen aanbrengen, ten einde behulpzaam te zijn om de steunpilaren van hun geloof te bestrijden. Daar de waarde van deze kostbaarheden niet meer beliep dan driehonderd kronen, werden die van de St. Pieterskerk er bijgevoegd.

Het werd tijd voor Genève om op haar hoede te zijn. In het begin van September 1535 gaf de gezant van de hertog van Savoye, prins van Piemont, uit naam van zijn meester aan de paus bericht van hetgeen er voorgevallen was, en vroeg een besliste tussenkomst. Hij deelde de paus mede, dat "op 10 Augustus de ellendige Luthersen daar de godsdienst hadden afgeschaft; dat ze in de kerken waren gegaan en de reliquiën en de beelden uitgeworpen en verklaard hadden dat de mis een misbruik was en de leraars hadden laten preken."
Paulus III was verslagen. Stilzwijgend van aard, gaf hij nu ook zijn afschrik door tekenen te kennen; hij trok zijn schouders samen, alsof een rilling van afgrijzen hem beving. Daarop het hoofd buigende, zei hij langzaam en met een zachte stem: "Heilige maagd! heilige maagd!" waarop weer een diep stilzwijgen volgde. Maar al was zijn mond gesloten, al was zijn lichaam onbewegelijk, zo was zijn altijd werkzame geest in beweging, was op reis en zocht naar een middel, om het kwaad te beteugelen. Eindelijk brak hij het stilzwijgen af, richtte zich tot de gezant, en zeide: "Zeg aan de hertog, dat hij gehandeld heeft als een goede dienstknecht van de Kerk. Hij heeft alles gedaan wat in zijn macht was, om deze ramp te voorkomen. Laat hij nu voortgaan!"

De hertog begreep dit, en daar hij verzekerd was van de hulp van de paus en van zijn schoonbroeder van de keizer, zette hij zijn plannen tegen Genève voort.
Intussen weerklonken de woningen van de priesters, die in de stad gebleven waren, en de gewelven van de bijna ledige kloosters van klachten; dit had vooral plaats in het klooster, van St. Clara.
Dit klooster was het enige, dat enige belangstelling waardig was; de Hervormden wilden beproeven er een weinig licht in te laten doordringen. Op Zondag van het octaaf van Maria Boodschap, gingen de syndici, Farel, Virét, een van de geestelijken, die tot de Hervorming was overgegaan en ongeveer twaalf aanzienlijken uit de stad, 's morgens ten tien ure daarheen.
Al de zusters kwamen bijeen; er heerste een diepe stilte. Farel nam tot tekst het Evangelie van de feestdag: "Maria abiit rum festinatione in civitatesn Judae: *Maria reisde met haast naar een stad van Juda* (Lukas 1: 39), en met het doel om de nonnen te verlichten, zei hij: "Gij ziet dus, dat de maagd Maria geen eenzaam leven geleid heeft; ze was naarstig om andere te helpen, en ging naar de stad, waar haar nicht woonde, die ouder was dan zij, om haar dienst te bewijzen. God zei ten dage van de schepping: *Het is niet goed, dat de mens alleen zij*. Waarom zou dan de mens die wet van God tegenspreken? De Heere wil niet, dat de gewetens onder de dwang worden gelegd daar Hij hun de vrijheid heeft gegeven. De dienst, die God in de kloosters bewezen wordt, is dus een duivelse tirannie."

Bij deze woorden stond de moeder vicaris, een driftige vrouw, plotseling op, verliet haar plaats, ging tussen de zusters en de ketters staan, en zei heftig tot de laatste: "Gaat heen! want het zal u toch niet baten!"
"Ga naar uw plaats," zeiden de syndici.
Maar de moeder vicaris antwoordde: "Dat doe ik niet!" Daarop werd ze buiten de deur gezet.
Farel vervolgde: "Wat is," zei hij, "dat kloosterleven, dat in de plaats van het heilig huwelijk en de vrijheid gesteld wordt? Het is een leven vol van ernstige misbruiken, monsterachtige dwalingen en vleselijk bederf."
Nu begonnen. De zusters te schreeuwen: "Dat is leugen," en uit nijd bespogen ze de Hervormer. Maar Farel, die wel zwaardere beledigingen ondervonden had, zei tot de biechtvader: "Wij weten, dat veel van die arme jonge meisjes zeer graagt ot de waarheid en de vrijheid zouden komen, indien ze niet door u en de ouden zo kort gehouden werden".
Toen hij deze woorden sprak, moest hij plotseling ophouden door een geweldig kloppen, waardoor het onmogelijk werd elkaar te verstaan. Het was de moeder vicaris, die vernemende wat er gesproken werd, met haar beide vuisten tegen de wand sloeg, en uitriep: "Ellendige en vervloekte man! Uw geveinsde woorden baten niets, ga heen, gij zult er niets door winnen!"
Ze deed deze woorden gepaard gaan met een hevig en aan houdend bonzen met haar vuisten. Enige zusters stopten haar oren met was, om de woorden van Farel niet te horen. Deze dacht aan de woorden: Werp uw paarlen niet voor de zwijnen; hij ging heen, gevolgd door de gehele commissie.
De geestelijke, die tot de Hervorming was overgegaan, was de achterste in het afgaan van de trappen; een van de zusters ging hem achterna, en sloeg hem met haar beide vuisten op de schouders, uitroepende: "Ellendige afvallige, maak dat gij uit mijn ogen komt!"
"Maar die goede man deed alsof hij het niet bemerkte," zegt zuster Jeanne, die er bij tegenwoordig was; "hij sprak geen woord; zijn tong was verlamd."

Dit kon niet gezegd worden van de moeder vicaris en van enige andere, die, niet ophielden te schreeuwen en met vuisten te slaan. Farel ging niet weer naar het klooster.

Een non evenwel had haar hart geopend voor het Evangelie. Claudine Levet, die een zuster onder de nonnen had, Blaisine Varembert geheten, had haar dikwijls bezocht, haar een nieuwe Testament gegeven, en God dag en nacht gebeden, dat Blaisine verlicht mocht worden. Deze werd getroffen door de liefde van de Zaligmaker, waarover Claudine met haar sprak; en op de Sacramentsdag weigerde ze het heilig sacrament te aanbidden. Drie van de zusters vielen op haar aan, en "verwondden haar." Ze werd in de gevangenis gezet en aan handen en voeten gebonden. "Gij zet mij gevangen, zei Blaisine, "omdat ik u berisp over uw ongebonden leven en over uw dag en nacht twisten met elkaar."
Claudine Levet, andere dames uit Genève, Baudichon De la Maison-neuve en Pierre Volde begaven zich naar het klooster, met het doel om het arme meisje te verlossen. De moeder vicaris dit vernemende, richtte zich in haar volle lengte op en zeide: "Mijn heren! overweegt wel wat gij doet, want als er een man durft te naderen, zal hij of ik het met de dood bekopen."
Daarop bleven de mannen achterwaarts en traden twee of drie dames vooruit tot de gevangene. Deze plaatste zich naast haar zuster, verklaarde God oprecht te willen dienen overeenkomstig de Heilige Schrift, en voegde er bij, dat ze tegen haar zin en wil in het klooster gehouden werd.
"Dan zijt gij vrij," sprak De la Maison-Neuve. Tevergeefs vloog de moeder vicaris woedend op haar aan, om haar met alle geweld terug te houden, en deden veel nonnen hetzelfde. Blaisine verliet zonder een woord te spreken het klooster, ging in een naburig huis, "legde het nonnenkleed af" en begaf zich in burgerlijke kleding naar haar zuster.

Claudine en Blaisine konden het evenwel niet over zich verkrijgen om de arme opgeslotenen te verlaten. Daar ze het woord Gods en de daarin verkondigde zaligheid deelachtig waren geworden, zouden ze haar zo graag ook die schatten meegedeeld hebben. Bij de dames te Genève, die het Evangelie waren toegedaan, werd veel geloof en werkzaamheid aangetroffen.
De beide zusters gingen dus wederom naar het klooster, op Zaterdag 28 en Zondag 29 Augustus, en mejufvrouw Claude begon te spreken; maar de nonnen schudden het hoofd en riepen uit: "O, die grote leugenaarster! o die vlees geworden duivelin!"
De moeder vicaris wendde zich daarop tot een syndicus, die met andere "mannen van aanzien" Claudine vergezeld had, en zei tot hem: "Neem die goochelaarster weg."
"Wacht u haar te beledigen," antwoordde de overheidspersoon, want ze is een heilig schepsel, door de waren God verlicht, en die veel vruchten afwerpt door haar Goddelijke leer, daar ze arme onwetenden tot bekering brengt en veel moeite doet. Tot redding van de zielen."
"Bekeren" riep de moeder, "dat noem ik bederven." En nu spogen de zusters, zo verhaalt een van haar, Claudine in het aangezicht.
De syndicus dit ziende, gaf alle hoop op. De hertog van Savoye nodigde de zusters uit, naar zijn staten te vluchten, waarbij hij haar schone beloften deed.
"Waarde dames," zei de overheidspersoon, "bepaalt de dag, waarop gij wilt vertrekken."
"Morgen," riep de moeder, "morgen met het aanbreken van de dag?"
"Waarde dames," was het weerantwoord, "gij hebt slechts uw goed in te pakken.

De volgende dag, 's morgens zeer vroeg, nadat de syndici waren aangekomen, namen de zusters, na een *De profundus* gezongen te hebben, haar getijboeken onder de arm, en plaatste zich in twee rijen. De moeder vicaris paarde de jonge zusters, die enige neiging hadden om de sluier af te leggen, bij krachtige nonnen, die ze konden terughouden.
Een grote menigte was voer het klooster en in de straten bijeengekomen. Veel nonnen dit ziende, begonnen " van vrees te sidderen;" maar de moedige moeder sprak op bezie lenden toon: "Houd u bedaard, zusters! maakt het teken des kruises, en hebt de Heer in uw harten!" ze traden voorwaarts.
Die optocht van gesluierde dames vertegenwoordigde het Rooms-Katholicisme, dat Genève verliet. Hier en daar zag men tranen. Drie honderd boogschutters liepen voor, achter en bezijden de nonnen, om ze te beschermen. "Die de minste beweging maakt," zei de syndicus tot de menigte, "zal onthoofd worden." De burgers zagen bedaard de zusters vertrekken.

De optocht kwam aan de Arvebrug, waar het gebied van de stad eindigde, De nonnen, die zich verbeeld hadden dat de hertog met zijn hofstoet aan de grenzen van zijn staten haar met grote eerbewijzen zou ontvangen, zagen niemand. Alleen een arme monnik kwam met een ellendige kar, om de ouden en zieken daarop te plaatsen.
Door de regen en de moerassige weg werd de tocht vertraagd. De arme nonnen waren met niets anders dan met haar klooster bekend; daarom schrikten ze voor alles. Toen ze enige schapen in de weide zagen grazen, begonnen ze te schreeuwen, daar ze ze hielden voor grijpende wolven. Enige schreden verder waren enige koeien op het land, die toen ze dit gezelschap zagen voorbijgaan, haar koppen naar de zijde van de weg uitstrekten en een langdurig geloei deden hoorgin; de nonnen verbeeldden zich, dat het verscheurende beren waren, en gevoelden dat ze geen kracht bezaten om zich te redden.
Tegen het vallen van de avond kwamen ze te St. Julin, en hadden alzo in vijftien uren tijds een kleine mijl afgelegd. De daarop volgende dag kwamen ze te Annecy, waar de hertog haar het klooster gaf van het Heilig kruis. Bij haar aan komst werden al de klokken geluid. Daar vonden die arme nonnen enige rust; maar ze vergaten niet het oordeel Gods, dat haar uit Genève gebannen had, en verborgen niet voor elkaar de oorzaak van haar rampen.
"De prelaten en de geestelijken," zegt zuster Jeanne, "houden tegenwoordig hun geloften niet, maar verteren op een losbandige wijze de kerkelijke goederen; ze houden vrouwen in overspel en geilheid, en wekken de toorn Gods op, waardoor ze zijn eeuwige straffen zich op de hals halen.

Als een non, die een eerlijke maar dweepzieke discipelin van het pausdom was, door de waarheid gedrongen werd zo'n getuigenis af te leggen, dan kan men begrijpen, wat de Hervormden dachten en zeiden. Een algemeen geroep ontstond er tegen de onzedelijkheid en huichelarij van degenen, die hun leidslieden hadden moeten zijn. De beweging onder de priesters was dan ook groot. Monseigneur de Bonmont zag hen dan ook heen en weer lopen, bij hem komen en vragen: "Wat moeten wij doen? Moeten wij blijven of heengaan?"
De groot vicaris meende dat men vertrekken moest. De publieke mening verzette zich krachtig daartegen; hij was een van die kerk voogden, die zuster Jeanne deden zuchten. "Monseigneur onderhoudt in zijn huis veel bijzitten en ontuchtige lieden," zei men. "Spel, vuile woorden, dans, gastmalen, ontucht en allerlei zedeloosheid, dat is zijn genot. Hij heeft gewoonlijk vijf gemene hoeren aan zijn tafel, naar rang geplaatst,

twee aan zijn rechter en twee aan zijn linkerhand, terwijl de oudste de andere bedient; Hij lacht, wanneer er over de ontucht gesproken wordt, en zegt: Dat is een zonde die er mee doorgaat, die niet geteld wordt."
Toen de ongelukkige priester zag, dat het onweer dreigender werd, werd hij in zijn geweten verschrikt, en besloot hij te doen zoals zijn bisschop, en een stad te verlaten, waar hij niet meer kon leven zoals hij altijd geleefd had. De Hervorming was het herstel van de zedenleer zowel als van het geloof.
Monseigneur vluchtte naar de bergen in de eenzaamheid, in zijn abdij van Bonmont, in de nabijheid van Nyon, op een lage bergweg van waar men het uitzicht heeft op het meer Leman en de prachtige vallei. Een andere schrik zou hem weldra van daar verjagen.

De toorn Gods, waarvan zuster Jeanne spreekt, ging voort zijn oordelen uit te storten; de smaad vermeerderde over het hoofd van die priesters, die gemeend hadden de koningen van de aarde te zijn.
Op 18 September hadden enige burgers een priester betrapt op de daad van ontucht; ze plaatste hem op een ezel, en lieten hem de stad rondrijden, met zijn bijzit als lakei gekleed achter hem. Meer ernstige mannen keurden deze kluchten af. "De ziekte," zeiden zij, "die het gevolg is van hun ongebonden leven, heeft hen zodanig gekastijd, dat als men hen bij hun processies ziet gaan, men zich verbeeldt mensen te zien, die uit een veldslag komen, zó zeer zijn ze met wonden overdekt, het zijn was martelaars van de paus".
De overheid zou gewenst hebben niet dat ze gekastijd en verjaagd, maar dat ze Hervormd werden.
"Verwerpt", zei ze hun, de dans, de dronkenschap, de zedeloosheid, en leeft in onze stad naar de wil Gods, als burgers en goede vrienden." Maar dit kwam hun te moeilijk voor; ze verkozen liever Genève te verlaten.

De ijverigsten bleven nochtans. Dupan en enige van zijn collega's gingen van huis tot huis, om de zwakken te versterken. Men zag ze de straten doorgaan in hun priesterlijke kleding. Als er een kind geboren werd, waren ze er dadelijk bij, om het op de Roomse wijze te doopgin; als vurige Katholieken het Avondmaal verlangden te vieren, kwamen ze heimelijk in het een of ander vertrek bijeen, voor een in haast opgeslagen altaar, knielden neer, maakten het teken des kruises, en lazen de mis. Ze dreven hun ijver zelfs zo ver, dat ze zich soms naar zekere Hervormden begaven, ten einde ze in de schoot van de Kerk terug te brengen.
Op het ogenblik, dat het gebouw aan alle kanten instortte deed hun natuurlijke onbuigzaamheid, hun geestdrift voor het pausdom hen alleen daarin blijven, alsof hun zwakke hand voldoende was geweest om het staande te houden. Die moed verdient bewonderd te worden; maar de Hervormden zagen daarin veeleer een oorzaak van ernstige bezorgdheid. Ze gevoelden in dit ogenblik van crisis behoefte aan overeenstemming en eenheid.
"Ziet," zeiden ze tot de overheid, "waaraan wij door uw toegevendheid blootstaan. Op het ogenblik, dat de vijand tegen onze stad optrekt, zullen de priesters een burgeroorlog binnen onze muren verwekken.
De syndici, die het gevaar en de behoeften van de stad inzagen, meenden dat het beste middel om aan Genève haar onafhankelijkheid en haar geloof te verzekeren, daarin bestond, om alles goed in orde te brengen. De Hervorming is een goede boom; laat hij dus zijn vruchten dragen! De Christenen moeten zorgen voor hun zieken en hun armen. Een algemeen hospitaal werd dus gesticht in St. Clara; daaraan werden

toegekend de inkomsten van de oude hospitalen, en de goederen, die vacant waren geworden door het vertrek van de geestelijken. Claude Salomon, een van de vurigste Evangelischen, bood om het te dienen zichzelf, zijn vrouw en zijn vermogen aan.

Christenen moeten zorg dragen voor hun kinderen. De syndicus F. De Versonex had wel is waar in 1429 een school gesticht voor de spraakkunst, de logica en de liberale kunsten. Maar sinds de directeur dezer inrichting de stad verlaten had, was de school gesloten geworden. Ze moest hersteld en verbeterd worden. Farel en zijn vrienden drongen er op aan, dat het onderwijs algemeen was voor alle kinderen. De school werd gevestigd op de plaats, die nog heet "Rue du Vieux College", en het bestuur daarvan werd aan de bekwamen Saunier toevertrouwd.

Na de uitroeiing van de onwetendheid volgde die van de bedelarij. Met trompetgeschal werd op 29 October afgekondigd, dat niemand mocht bedden, maar zich naar de inrichting voor armen kon begeven.
Later werden die inrichtingen belangrijk uitgebreid. Eerst toen het college en de academie door Calvijn gesticht werden, nam het onderwijs in Genève die vlucht, waardoor de verstandelijke ontwikkeling zo hoog werd opgevoerd. Maar het punt van uitgang was het college van Saunier, waar het lager onderwijs gepaard ging met het geloof.
De Hervorming dreef Genève voort als een vaartuig, dat eerst de meest nabij zijnde oevers aandoet, maar daarna zich naar de verst verwijderde zeeën begeeft. Ze was niet alleen een zaak van Godgeleerde leerstellingen, zoals men vaak meent, ze ontwikkelde het geweten, het verstand, het hart en regelde de wil. Ze vormde niet alleen enige Christelijke mannen; ze deed in die stad een nieuwe volk, scholen, kerk, letterkunde, wetenschap en liefde ontstaan; ze maakte dat de voorname belangen des mensen hem dierbaar werden, en deed een overvloed van nuttige onderzoekingen en verheven gedachten geboren worden. De Hervorming kon zeggen: "Vreemd is mij geen van de behoeften van de mens."

Terwijl de Raad weldadige maatregelen nam, gingen een zeker aantal bewogen en angstige priesters van huis tot huis, beraadslaagden met elkaar, en beleden gevoelens, die opstand moesten bewerken. In plaats Van gestrenge maatregelen tegenover hen te nemen, besloot de overheid hun een nieuwe gelegenheid aan te bieden om hun geloof te verdedigen.
Op 29 November verschenen dertig priesters, met Dupan aan hun hoofd, voor de Raad. Er waren nog dertig priesters te Genève, en slechts drie leraars! De Hervorming werd alzo niet door het aantal en door de macht der mensen, maar door de macht Gods gevestigd. De eerste syndicus vroeg hun het pausdom te verdedigen.
"Daartoe zijn wij niet in staat en ontbreekt ons de kennis," antwoordde Dupan, en hij voegde er bij: "Wij zien liever van elke herderlijke bediening af, dan dat wij onze godsdienst aan een nieuwe bespreking blootstellen."
De priesterschap deed dus afstand.
De Raad riep op 6 December weer die priesters bijeen, en legde hun het volgende voor om een keus te doen. "Is uw leer goed verdedig haar; is ze kwaad verlaat haar." Toen begon er een ommekeer te komen. "Reeds sinds lang," zei Delorme, "vier ik met tegenzin de mis," en met enige andere ging hij tot de Hervorming over.
Enige verlieten de stad; de Raad stelde degenen die bleven voor, de priesterlijke kleding af te leggen, en als burgers te leven. Eindelijk besloot de Raad, ten einde te doen zien dat er in Genève geen bisschop, geen kerkvorst meer was, het bisschop-

pelijk paleis in een gevangenis te veranderen.
Volgens enige boosaardige Hugenoten kreeg het gebouw daardoor geen andere bestemming, dewijl de bisschop en zijn bisdom nooit tot iets anders gediend hadden dan om de waarheid gevangen te houden. Alzo eindigde in Genève het bestaan van de Roomse priesterschap.
De overheid, wel ver van het Katholicisme te vervolgen, had onderscheidene malen de priesters gelegenheid gegeven het te verdedigen; het was de godsdienst van de pausen, die wegtrok en plaats maakte voor die van de Heilige Schrift. Wel is waar stond de volkomen godsdienstvrijheid, die eerst een verovering van de laatste tijden is, niet op de voorgrond in de raadsvergaderingen van de Republiek; maar, zoals een geschiedschrijver van Genève, die niet Protestant is, gezegd heeft: "Men moet niet van een zekere eeuw denkbeelden, theorieën en daden verwachten, die eerst, konden ontstaan na nog toekomstige gebeurtenissen en omwentelingen.

Terwijl de priesters heengingen, hun gezang niet meer in de gothische gewelven weerklonk, de waskaarsen niet meer op hun rijke altaren brandden, en de menigvuldige gebruiken te niet gingen, traden Farel, Virét en Frornent voorwaarts, en zeiden: "Wij zijn bereid om te preken zonder enige moeite of inspanning te ontzien, en om al de prikkels des Woords aan te wenden, ten einde de kudde met wijsheid en zachtmoedigheid te leiden op de rechten weg."
En van toen af werd werkelijk het woord, dat wakker inzakt en onderwijst, elke dag gepredikt in de kerken, vooral in de St. Pieters en in de St. Gervaaskerk. De hoorders zeiden tot elkaar, dat die was leraars van het Evangelie " niet deden zoals de opkopers, die gewoon zijn hun waren op te smukken, en hun oude prullen te glansen, ten einde daarvoor een hogen prijs te bedingen; maar dat ze de zuivere leer van Jezus Christus aanboden." Velen gevoelden, dat het woord Gods een zwaard is, dat diep doordringt, en de ouden mens doodt, zodat er een nieuwe mens in de plaats komt voor de ouden, die gedood is.
Farel vergaderde het volk in de hoofdkerk, om van God de vrede af te smeken. Die gebeden klommen op ten hemel. Genève zal vrede hebben, maar na nieuwe beproevingen.

ACHTSTE HOOFDSTUK.
Een krachtvolle burger van Genève roept de hulp van Zwitserland in voor Genève en voor de Hervorming. (September en October 1535).

De blijdschap, die toen in Genève ondervonden werd, zou niet lang duren. Het was een schone dag, en toch was het aan enige tekenen te zien, dat het onweer niet ver verwijderd was. De tot stand gebrachte Hervorming wekte te Turijn, te Rome en rondom de machtige Karel V het grootste misnoegen op. Tot dusver hadden er enige schermutselingen tegen die stad plaats gehad; de akkers waren verwoest, de toevoer van levensmiddelen was afgesneden; er waren zelfs ladders tegen de muren geplaatst; maar nu zou er een geregelde veldtocht ondernomen worden; de vijand had besloten de wapenen niet neer te leggen, voordat hij de stad ingenomen en haar in een pauselijke of Savooysche veranderd had. De aanhangers van Rome beseften het gevaar; ze begrepen dat Genève de deur was van Frankrijk, Italië en Duitsland" en dat, wanneer de Hervorming zich daar vestigde, zelfs het bestaan van het pausdom bedreigd werd. Ze dachten dan ook aan niets anders dan om de opstand te bedwingen,

al moest het ook veel bloed kosten, en met Genève te handelen zoals vroeger met Alby, "heiliger en roemrijker gedachtenis." Paulus III, een vriend van de wereld en van de schone kunsten, wilde echter eerst zachtere middelen aanwenden, en wel de stad laten uithongeren.
"Die nieuwbakken Luthersen," zei hij, "zullen weldra een afkeer krijgen van hun ketterij." Hij bedroog zich; maar de hertog van Savoye deelde niet in zijn dwaling. Deze vorst, die een zekere mate van goedheid bezat tegenover. " de zijnen, was wanneer het Genève gold, hard, toornig, onbarmhartig; hij zou de Simon van Montfoort van de nieuwe kruistocht zijn.
"Het is onmogelijk," werd er gezegd, "dat de Genèefse het uithouden tegenover al de bondgenoten van de hertog. Aan de ene kant hebt gij de keizer zijn schoonbroeder, de koning van Frankrijk zijn neef, de koning van Portugal zijn schoonvader, de Zwitsers zijn bondgenoten; en daarbij al zijn onderdanen, die Genève omsingelen twee honderd mijlen in het rond, als wolven, die een weide met zwakke schapen omringen. Aan de andere kant staat de paus, de kardinalen, de bisschoppen en de priesters, die de bisschop van Genève steunen en begunstigen."
Het kabinet van Turijn besloot dus de hand aan het werk te slaan. Op 30 Augustus verklaarde de hertog openlijk dat Genève met de pest besmet was, en verbood op doodstraf aan zijn onderdanen enige gemeenschap met de inwoners te hebben, terwijl hij aan allen, die de besmetting zouden willen ontvluchten, gastvrijheid in zijn staten aanbood.
Men dacht te Piémont, dat er slechts enige warhoofden zouden overblijven, en dat een overrompeling voldoende zou zijn voor het hertogelijk leger, om zich van de stad meester te maken. In de staten van Karel III werd alles in gereedheid gebracht, om een beslissende slag toe te brengen.

Op 28 Augustus en 24 September kwamen talrijke legerafdelingen voor de poorten van de stad, maar ze werden door de Genèefse afgeslagen. Dit waren slechts schermutselingen van degenen, die op verkenning uitgingen; er werden vreselijker aanvallen voorbereid. Karel V, de overwinnaar van Barbarossa, vroeg aan de Zwitserse bondgenootschappen, die te Baden bijeengekomen waren, ondersteuning voor de hertog van Savoye.
Op veel plaatsen was het gerucht verspreid geworden, dat deze machtige vorst voornemens was vier steden te verwoesten, en wel: Algiers, Genève, Wittenberg en Constantinopel, twee Mohammedaanse en twee Evangelische steden. Een oude profetie had immers voorspeld, dat er een keizer zou komen, die de wereld zou overwinnen, op doodstraf de aanbidding van het kruis zou bevelen, en vervolgens te Jeruzalem door een engel Gods gekroond zou worden.
"Die keizer, "zei men," is Karel V."

De bevolking van Genève begon angstig te worden; in de raadsvergaderingen werd beraadslaagd, maar Tevergeefs, over hetgeen er te doen was om de stad te redden; men zag huisvaders zitten in hun woningen, met,neergeslagen oog, met gesloten mond, en met een voorhoofd, waarop de zorg te lezen stond; terwijl op de straat overal groepjes mensen bijeenstonden.
"Helaas!" riep men uit, "welk een ellende! Rondom de stad afsluiting van de toevoer van levensmiddelen, plundering, brandstichting en belegering. In de stad zelf, grote vernuften ten gunste van onze,vijanden. Hoe zou een handvol mensen kunnen bestaan tegenover zulke menigten?" Toen wezen de predikers des Woords op de heerlijke overwinningen die in de Schrift meegedeeld worden.

"De Heere," zeiden zij, "zal ook nu alzo voor u doen, mits dat gij uw volkomen vertrouwen op Hem stelt," En door dit krachtig woord bemoedigd, riepen die mensen, tegen welke de vorsten samen beraadslaagden: "In God alleen willen wij onze hoop en onze schuilplaats hebben.
Karel III door de ondersteuning des keizers bemoedigd, zond ze ne gezanten naar de Zwitserse cantons, en gaf zijn wens te kennen, dat de hertog en de bisschop, "door mijn heren van Bern geleid, weer Genève binnentraden, om daar al hun voorrechten te hernemen; en dat niemand nieuwigheden invoerde." Gelukkig dat de afgevaardigden van Genève, Lullin, des Clefs en Claude Savoye daar waren en pal stonden als een rots in het handhaven van de rechten van hun vaderland. Toen de Zwitsers zagen, dat de beide partijen niet wilden buigen, trokken ze zich terug en zeiden: "Die zaak van Genève verveelt ons verschrikkelijk; redt er u zo goed mogelijk uit." Lullin en des Clefs keerden naar Genève terug, maar Claude Savoye, die vast besloten had alles te doen om hulp te bekomen, bleef in het bondgenootschap.

De verwachting van die krachtvolle Hervormden was niet geheel ongegrond. Toen de Raad van Bern vernomen had, dat de mis te Genève was afgeschaft, had deze zich daarover verblijd, en op 21 Augustus een brief van gelukwensing aan de overheid geschreven. "Dewijl gij de waarheid bekend hebt," zo had hij gezegd, "zo waakt daarover en volhardt daarin standvastig. Dit doende, behoeft gij niet te vrezen, dat God u ten slotte zal doen omkomen,"
Claude Savoye begaf zich naar Bern. Daar aangekomen, ging hij van huis tot huis, en verscheen voor de hoofden van de staat. "Hoe," zei hij, "gij hebt ons uw leraar Farel gezonden, en nu wij gehoor gegeven hebben aan het woord, dat hij ons verkondigd heeft, zou gij ons nu aan de wrede handen onzer vijanden overleveren?"
De edele Hervormer Berthold Haller ondersteunde hem met alle macht, en drong er op aan, dat "Bern toch niet Genève lafhartig verlaten zou."
Maar de afgevaardigden van Turijn werkten op de heren van de Raad in een tegenovergestelde zin. Het eigenbelang behield de bovenhand bij die patriciërs. "Werf troepen aan tot uw verdediging," antwoordden ze Savoye, "als het maar niet op onze gronden is; alles wat wij niet mogelijkheid voor u kunnen doen, is, dat wij u aan Gods genade aanbevelen."
En ze besloten met dat kernachtige, maar een weinig alledaagse spreekwoord: "Het hemd, mijnheer, is ons nader dan de rok."

Toen de Genèefse de weigering van Bern vernamen, waren ze verslagen. Bern, dat evenals zij Hervormd was, liet hen in de steek. Het geloof, dat de volken zozeer nodig is, begon in veel harten te wankelen. Maar Farel trachtte degenen, die geschokt waren, te bemoedigen. "Voorwaar," zei hij hun, "mijn heren van Bern hebben ons gewezen op een Meester, die groot en sterk is, op God. Hij alleen moet al de eer hebben van onze verlossing, en niet de mensen. Hij heeft grotere dingen gedaan dan dit. Hij toont altijd zijn macht, wanneer de zaak hopeloos is, en wanneer het schijnt dat alles verloren is, dan is juist alles gewonnen."
Het hof van Turijn dacht er niet zo over als Farel, en daar het zag, dat de Zwitsers Genève aan haar lot overlieten, twijfelde het niet of die zozeer begeerde stad zou weldra in zijn handen vallen. Van de mismoedigheid van de burgers moest gebruik gemaakt worden; het kabinet van Piémont zond daarom dadelijk gezanten, die uit naam van hun meesters, van de voortreffelijke heren van Genève verlangden, dat de ketterij en de ketters verbannen, de bisschop en de geestelijkheid in hun rechten hersteld en de beelden weer opgericht werden.

Maar de Genèefse, die nog meer fier waren in het ongeluk dan in de voorspoed, gaven de afgevaardigden ten antwoord: "Edele heren, wij zullen ons vermogen, onze belangen,. onze kinderen, ons bloed, ons leven opofferen voor de handhaving van Gods woord. En evenals vroeger de Helvetiërs steken ook wij liever onze stad aan de vier hoeken in brand, dan dat wij dit heilig pand overleveren."
Dit heldhaftig antwoord werd door de afgevaardigden aan hun meester overgebracht, en de hertog haastte zich met zijn toebereidselen.

Door een niet minder groot, misschien nog groter gevaar werd Genève bedreigd, namelijk door tweedracht, Een onverzoenlijke haat, "gelijk aan dien, welke vroeger Cesar en Pompejus elkaar toedroegen," zei men, bestond er tussen de kapitein generaal Philippe en de syndicus Michel Sept; een noodlottige haat, die oneindige ellenden, verlies van goederen, eer en personen, verbanningen en verlies van levens ten gevolge zou hebben. Sommigen trokken partij voor Philippe, andere voor Michel Sept.
"Toen de oudste zoon van de kapitein generaal," zeiden de eerste, "door de mannen van Peney gevangen genomen werd, en deze voor zijn losprijs eisten de in vrijheidstelling van al de hun, die te Genève gevangen waren, antwoordde Michel Sept: "Nee, dit zou niet in het belang van de staat zijn." Wel zeker," antwoordden de vrienden van de syndicus; "maar, heeft hij er bijgevoegd: "Laat ons den. Zoon van Philippe vrijkopen, ik geef daarvoor driehonderd kronen. Al gold het mijn eigen zoon, zo zou ik geen ander gevoelen voorstaan."
Daar de Raad alzo de uitwisseling had geweigerd, had de kapitein generaal, een vrijzinnig en moedig, maar trots, onstuimig en roekeloos man, Michel Sept een eeuwige haat gezworen. Overal spoog hij vuur en vlam tegen de eerwaardige man, en daar hij de belangen van zijn vaderland aan zijn haat opofferde, begaf hij zich als Achilles naar zijn tent. "Ik ben ziek," zei hij herhaaldelijk "ik wil niet langer, kapitein generaal zijn." Een verregaande gevoeligheid kan de ondergang van een mens en dikwijls van een ganse staat zijn.

Het ontslag van de kapitein generaal onder zulke ernstige omstandigheden, als waarin Genève verkeerde, alsmede de verdeeldheden, die daarmee gepaard gingen, vermeerderde zeer de gevaren van de stad. Daarenboven wist men niet wie tot opvolger van Philippe moest aangesteld worden. Velen wezen op Baudichon De la Maison-Neuve; maar deze was even kortaf en onstuimig als de andere, en de Raad had liever iemand, die meer bezadigd, meer doordenkend en behoedzaam was; hij was bevreesd voor de onstuimigheid en het gebrek aan bezadigdheid bij die stoutmoedige burger. Maar zijn vrienden beweerden, dat niemand groter voorstander was van de zaak van de onafhankelijkheid en des Evangelies; dat er nu behoefte was aan een onverschrokken en vurig opperhoofd. De la Maison-Neuve werd tot kapitein generaal benoemd.
De nieuwe opperbevelhebber gaf dadelijk bevel tot een wapenschouwing van al de dapperen, die gezind waren met hem de vijand tegemoet te gaan. Er waren slechts vier honderd man. Het doet er niet toe. De la Maison-Neuve grijpt een banier, waarop hij vurige tranen had laten af beelden. Die banier met haar tranen is wel wat toneelmatig; meer eenvoudigheid zou beter betaamd hebben. Toch was het een waar en diepzinnig beeld van de treurigen toestand, waarin Genève verkeerde, en waardoor De la Maison-Neuve werd aangevuurd. Hij ontplooide zijn banier voor zijn vierhonderd soldaten, en riep uit: "Laat iedereen bereid zijn om te sterven. Er moeten niet meer gewone tranen gestort worden, maar tranen van vuur, tranen van bloed!"

De troep in de stad teruggekeerd zijnde, begaf zich naar de kerken. Farel betoonde evenveel ijver om te bidden als Baudichon om te vechten. elke dag werden er predikatiën en bijeenkomsten tot gebed gehouden. *"O God!" zei de Hervormer, "laat het U behagen uw zaak te verdedigen!"*

Het was dan ook niet alleen de onafhankelijkheid van Genève, die bedreigd werd; het was de Hervorming. De bewoners van Genève somden hun smarten op: beledigingen, armoede, hongersnood, koude, verlies van goederen, huisraad en vee, dat geroofd werd door benden plunderaars, jonge kinderen en zelfs mannen en vrouwen weggevoerd, mishandeld en ter dood gebracht, belegeringen, die elk uur en zo geducht plaats vinden, dat het niet meer is uit te houden! Maar de grootste ellende moest nog komen.
Karel van Savoye, ondersteund door de keizer, nam oude Italiaanse en Spaanse soldaten in dienst, en koos tot hun bevelhebber een van de wreedste kapiteins van die tijd, die later door Karel V gebruikt werd tegen de Protestanten van Duitsland.
De hoofden van de staat, doordrongen van het grote gevaar, legden op 3 October de volgende verklaring af. *Onze vijanden maken zich elke dag gereed om ons te beledigen, zodat als God ons niet helpt, wij aan hun bloeddorstige handen niet zullen kunnen ontkomen.*

Intussen ontmoette Claude Savoye, die de hulp van Bern inriep, niet anders dan weigering. Hij was bedroefd en angstig, alles werd duister rondom hem; hij wist niet meer van waar hij hulp zou bekomen. Plotseling brak er voor hem een lichtstraal door. Farel had te Neuchâtel het Evangelie verkondigd, dat hij te Genève predikte. De stad, de dorpen, de valleien van dit land waren het schouwtoneel van talrijke overwinningen van de Hervormer. Hij had ook gepredikt onder de bergbewoners van het bisdom Bazel, die zich verbeeld hadden "een uit de hemel neergedaalde engel" te horen.
Door de heren van Bern afgewezen, wendde Claude Savoye nu de blik naar het Jura gebergte, waar de Franse taal gesproken werd, en het hem aldus gemakkelijk zou vallen de zaak des Evangelies te bepleiten. Hij schudde tegen Bern het stof af van zijn voeten en vertrok.

Er was in die streken een man, die bekend stond vanwege zijn ijver voor het Evangelie, een vriend van Farel, op wie Savoye meende te kunnen rekenen. Jacob Wildermuth, of Wildermeth, behoorde tot een familie, wier leden de hoogste betrekkingen bekleedden te Bienne, waar ze erfelijke maires waren; maar ze waren ook in het bezit van het burgerschap van Neuchâtel, en hij, van wie wij thans spreken, schijnt dikwijls in de laatste landen zijn verblijf gehouden te hebben. Zijn vader had veel roem behaald in de beruchte veldslagen van Morat en van Grandson, en hij zelf had de veldtochten in Italië van 1512 tot 1515 medegemaakt. Zijn naam Wildermuth (wilde moed) paste waarlijk voor die onverschrokken krijgsman. Ofschoon reeds bejaard, bezat hij nog het vuur van de jeugd, en kon hij zware vermoeienissen doorstaan.
Toen Farel in het laatst van het jaar 1529 zich te Neuchâtel had vertoond, had Wildermuth hem opgenomen, en toen de overheid de Hervormer verbood in de kerken te preken, had die soldaat hem toegevoegd: "Blijf hier, ik zal zorgen, dat gij in de huizen kunt preken."
Dadelijk was hij met bedreigingen bestormd geworden. "Ik kan ze wel trotseren," had hij gezegd, "want ik weet, dat God sterker is dan de mens of de duivel."

Ziedaar de man, wie Claude Savoye het gevaar van Genève blootlegde. Dadelijk vatte hij het plan op, om die stad te verlossen. Wildermuth had niet alleen een krachtig geloof in het Evangelie en een afkeer van de Ultramontaanse bijgelovigheden, maar was daarbij verstandig, bekwaam en moedig; hij had vroeger de oorlog in Italië mee gemaakt, en wist beter dan iemand een korps vrijwilligers bijeen te brengen en te leiden.
"Een burger uit Bern," zei Claude, "heeft mij zes honderd kronen ter hand gesteld, om een hulptroep bijeen te brengen, ten einde de hertog en de paus terug te dringen." "Welnu," sprak de Zwitserse krijgsman, "dan neem ik het op mij, om met behulp van mijn neef Ehrard van Nidau, die een sterke hand heeft, u sterke soldaten te leveren " en ze op heimelijke maar zekere wijze te Genève te brengen."

Op een half uur afstand van Bienne, aan het meer van die naam, in Seeland, dat een gedeelte uitmaakt van het kanton Bern, ligt het liefelijke stadje Nidau. Ehrard Bourgeois was een van de burgers van die stad, die het meest aan het Evangelie en aan de vrijheid gehecht was; maar daarenboven nog een van die krachtige praktische mannen, die zozeer de kunst verstaan om invloed op andere uit te oefenen, en die, wanneer ze eenmaal een zaak aanvaard hebben, ze niet opgeven voordat ze de overwinning behaald hebben.
Dadelijk maakte hij te Nidau en in de omliggende plaatsen de treurigen toestand van Genève bekend. Wel had hij een sterke hand, maar niet minder een krachtige stem; ze die het Evangelie lief hadden en het despotisme haatten, gaven aan zijn roepstern gehoor.

In een eenvoudige woning in die streek woonde, met haar man en drie kinderen, een vrouw, wier naam ons niet bewaard is gebleven. Deze vrouw, die met een vurige ijver voor het Evangelie bezield was, besloot mee te werken aan de verlossing van haar broeders te Genève. De godsdienstige gezindheid heeft dikwijls de vrouw een kracht verleend, die niet het deel van haar sekse schijnt te zijn. De heldin van Nidau staat op; ze grijpt een zwaard, en tot haar man en haar drie zonen wendende, spreekt ze hun allen moed in. Ze brandde van verlangen om met haar huisgenoten los te gaan op die soldaten van Savoye, die door de paus gedrongen, tegen Genève vertrokken. Hun aantal, hun kracht was niet in staat haar terug te houden.
"Al stond ik alleen," zei ze tot haar man en haar kinderen" "Zo zou ik nochtans met dit zwaard al die Savoyaards willen bevechten. De vader en de zonen waren ook zelf zeer dappere mannen en vurige aanhangers van het Evangelie. Ze boden zich alle vijf bij Ehrard, aan, om Genève te bevrijden.
Het is een goed teken, heeft men weleens gezegd, als de vrouwen zelf zich er mee bemoeien, om de rechten te handhaven, en in plaats van hun zonen en echtgenoten van het slagveld terug te houden, hen aanmoedigen; als dat gebeurt, dan is de vijand vooraf reeds verloren: Dit is in vroegere dagen en ook in latere tijd gezien. Het vuur, dat deze heldin bezielde, verspreidde zich overal in het rond, en een goed aantal dappere strijders uit Seeland, Bienne en de valleien van het Juragebergte, schaarden zich onder de vanen van Ehrard,
Intussen riepen Claude Savoye en Wildermuth de goedgezinden te Neuchâtel en in de valleien bijeen. Overal hief Savoye treurige klachten aan over de arme stad Genève. "In Gods naam," zei hij, "helpt ons. Verleent hulp en bijstand aan uw Christelijke broeders, die onder een zelfde wet leven en een zelfde geloof bezitten als gij, en die omdat ze het Evangelie laten verkondigen en hun vrijheden verdedigen, door de vijanden van het geloof omsingeld worden." Die woorden waren niet tevergeefs

gesproken. Veel edelmoedige mensen wierpen de zelfzuchtige gedachten, waardoor ze zich zonden hebben laten terughouden, ver van zich. "Zullen wij niet met barmhartigheid bewogen worden jegens onze broeders in de Heer," zeiden de mannen van Neuchâtel tot elkaar; "zal de liefde, die wij onze naaste verschuldigd zijn, ons niet dringen?"
Een van de vurigsten was Jacques Baillod, ook genoemd de Baanderheer Baillod, wiens familie, een van de oudste van Val de Travers, de hoogste betrekkingen in de staat bekleedde. Hij was naar het schijnt enigszins misvormd, klein, een weinig gebocheld, nagenoeg zoals Esopus, zeiden sommigen; maar hij was een bekwaam en dapper veldheer. Veel mannen uit Val de Travers en andere plaatsen gaven aan zijn roepstem. gehoor. Te Neuchâtel zelf onderscheidde zich een oud raadslid door zijn ijver; het was André, bijgenaamd Mazellier, dat wil zeggen de slachter" een van die standvastige karakters, die als ze eenmaal de hand aan de ploeg hebben geslagen, niet achterom zien.
"Weldra," zegt een kroniekschrijver van die tijd, "was er een duizendtal uitgelezen mannen, dappere oorlogslieden, met een getrouw en edel hart, zoals er in Zwitserland niet beter gevonden worden, bijeen, en gereed om te vertrekken, ten einde op hun eigen kosten Genève te hulp te komen." Volgens andere werden de wapenen slechts door acht à negen honder d man opgevat.
Het gerucht van die toebereidselen bereikte weldra het kasteel van Neuchâtel. De Site de Rive de Prangins, gouverneur van het graafschap voor de prinses de Longueville, "een pausgezind man en Savoyaard," zegt de kroniekschrijver Roset, "een grote tegenstander van het Woord," zegt Froment" had alles gedaan wat in zijn vermogen was, om te beletten dat de Hervorming in het land gevestigd werd, en thans wilden de bewoners van Neuchâtel die Hervorming gaan steunen te Genève. Verbaasd over zoveel stoutmoedigheid, verbood hij de dapperen zich te verroeren, en dat wel op straf van zijn verontwaardiging te ondervinden.
Onder degenen, die aan de roepstem van Savoye gehoor verleend hadden, waren er toen die aarzelden. Een zeker aantal van die goede mensen had geen sterk geloof en geen krachtige wil om hen staande te doen blijven. Vervuld van eerbied voor mevrouw de prinses en haar gouverneur, bogen ze zich gemakkelijk onder het gezag, dat hen meende te kunnen dwingen. Hun vrouwen trachtten hun ijver te verlevendigen. Naar de mening van deze was het geen gewone oorlog, het gold hier een strijd voor Gods woord. Als ijverige Hervormden ging haar evenzeer als Farel de handhaving des,geloofs ter harte, terwijl bij haar het voorstaan vau de zuivere leer gepaard ging met die gevoeligheid, die hartelijkheid, waardoor de vrouw zich gewoonlijk kenmerkt.
"Gaat, gaat er heen," zeiden zij, "als gij niet gaat, dan gaan wij zelf!" En sommigen gingen werkelijk, evenals de heldin van Nidau. Andere wekten in naam van de godsdienst haar mannen op en brachten hen tot een beslissing. "Wij willen onze Christelijke broeders te Genève niet op een ellendige wijze laten omkomen," gaven de bewoners van Neuchâtel degenen die hen terug wilden houden, ten antwoord. De oorlog wordt hun om geen andere reden aangedaan dan om het Evangelie en hun vrijheden te verwoesten. Voor zo'n strijd willen wij allen ons leven geven!"

Nu moest er opgetrokken worden. De mannen, die in de steden, in de valleien en op het land opgestaan waren, om zonder officieel karakter een stad te verdedigen, die ze nimmer gezien hadden, waren niet van het hoofd tot de tenen gewapend, zoals de schitterende Savooysche ridders, die ze gingen bevechten. Sommigen hadden musketten, allen hadden degens, maar ze hadden gene helmen of harnassen. De

rechtvaardigheid van hun zaak meende hun helm zijn.

Op 7 October des avonds ging het verst verwijderde korps, dat van Bienne, uit het bisdom Bazel, uit Nidau en Seeland kwam, op mars. Waarschijnlijk trok het over het Meer van Neuchâtel, om de stad te mijden. Bij de ingang van het Val de Travers gekomen, hield men stil; daar zou men bijeenkomen. Die van Neuchâtel, van Valangin en uit andere plaatsen kwamen weldra aan, en allen waren alzo verenigd in die schilderachtige streken, waar de rivier de Areuse door de vallei stroomt. De onverschrokken Wildermuth aanvaardde het bevelhebberschap.

> De documenten in de Franse taal, de Gestes de Genève van Froment, een officiële brief in de Archieven van de staat te Genève (Portefeuille historique no. 1152) noemen Jakob Versier (welke naam glasblazer betekent) als opperbevelhebber. De glasblazers waren over het algemeen in het land rijke en invloedrijke mannen. Wildermuth behoorde tot die soort van mensen. (Zie Correspondance des Reformateurs dans les pays de lanque Francaise, II, bl. 211.)

De troep maakte zich gereed te vertrekken, toen ze van de kant van Neuchâtel enige ruiters zagen aankomen; het waren officieren door de regering afgezonden, om te beletten dat onderdanen van Madame tot hulp van Genève optrokken. Bij de troep geko men, spraken die afgevaardigden van de Sire de Prangins de lieden van hun ressort aan, en bevalen dat een ieder naar zijn woning zou terugkeren. Als ze gingen strijden tegen de hertog van Savoye, dan zouden ze daardoor in opstand komen tegen hun vorstin, die hen als oproermakers zou behandelen. "Zij werden veel ernstiger verboden dan vroeger, met strenge bedreigingen, zodat velen de moed verloren." Die mannen van Neuchâtel hadden er zo dadelijk niet aan gedacht, dat hun regering sterk gekant was tegen de Hervorming. Thans kwam hun eerbied voor de gestelde machten op tegen de gevoelens, die hen gedwongen hadden het Evangelie te hulp te komen. Ze vreesden voor de noodlottige gevolgen, die hun ongehoorzaamheid voor hen en voor hun huisgezinnen zou kunnen hebben. Men kon dan ook zien dat ze onrustig en verdeeld waren.
Toen Wildermuth en enige andere dappere mannen bemerkten, dat sommigen terugtrokken, smartte het hun; maar ze wilden geen mannen hebben, die zwak van moed waren. Het was rechtvaardig in hun oog om de onschuldigen tegen de bozen te beschermen; maar ze wilden hun overtuiging niet aan hun broeders opdringen. Wildermuth riep uit: "Kameraden, zo gij de moed niet hebt om voor Genève te sterven, en zoveel valse priesters te doden als er zich zullen opdoen, gaat dan heen! Het is beter dat wij weinig in getal, maar moedig zijn, zoals ten tijde van Gideon, dan dat wij vreesachtigen medeslepen."

De strijd bij de mannen van Neuchâtel werd voortdurend heviger; zullen ze voorwaarts gaan, of zullen ze terugkeren? Wildermuth had Gideon genoemd; men herinnerde zich, dat deze bevelhebber in Israël met God geraadpleegd had, om te weten of hij tegen Midian moest optrekken. Die goede mensen, die de wapenen voor de zaak des Heeren hadden opgevat, geloofden in God en ver trouwden op Zijn bijstand, Allen begaven zich dus in het gebed, op de plaats zelf waar ze zich bevonden, ten einde de Heere zelf te vragen, welke weg ze moesten inslaan, en die eerst zo onstuimige troep was gedurende enige minuten in diepe stilte. God zelf moest kiezen wie Hij voor de veldslag wilde. Toen het, gebed geëindigd was, stonden allen

op, en riep de krachtvolle kapitein met lui der stem en met grote hartelijkheid: "Laten nu zij, die door de bedreigingen verschrikt worden, naar hun woningen terugkeren; maar gij, wie God een hart heeft gegeven om voor uw broeders te strijden, zonder vrees voor uw leven, voorwaarts!" Drie á vier honderd keerden naar hun haardsteden terug. Er is niet aan te twijfelen, dat ze dit deden uit het beginsel van gehoorzaamheid aan de wettige overheid.
De andere, die vooral tot het kanton Bern en het Juragebergte behoorden, hadden zo'n verbod niet ontvangen, en hoewel verminderd, aarzelden ze niet. Het kleine legerkorps was tot op de helft versmolten en bestond uit vierhonderd vijftien man; maar degenen die bleven, waren met geloof en moed vervuld. Ze vertrokken onder aanroeping van de naam Gods, en onder afsmeking van Zijn bijstand.

NEGENDE HOOFDSTUK.
De oorlog of de slag van Gingins.
(11 en 12 October 1535.)

Welke weg zou dit kleine leger inslaan? Er scheen voor hetzelve geen andere weg te zijn dan door Waadtland. Maar de bevelhebbers van de hertog van Savoye hielden zich in die streek op; zij, maakten een scheiding tussen Genève en de legerbende van Wildermuth, en Vonden gemakkelijk vier of vijfduizend man tegenover hem stellen. Daarenboven, indien de Zwitserse hulptroepen die weg hadden ingeslagen, zouden ze Yverdon en andere versterkte steden voorbij hebben moeten trekken, waar ze zeker zouden aangehouden zijn.
"Ik neem het op mij," had Wildermuth gezegd, "om mijn makkers heimelijk en beslist te Genève te brengen." Maar heimelijk vier k vijfhonderd man te leiden, hoe zou dat geschieden? Hij had daartoe een gewaagd en vreemdsoortig plan, gevormd, en door middel daarvan zou hij de afstand van Neuchâtel naar Genève afleggen zonder dat men zelfs wist dat hij dit deed, en zich aan de in nood zijnde inwoners van Genève en aan de Savoijaards hun vijanden vertonen, op het ogenblik, dat niemand van hun dit verwachtte. De oude bevelhebber dacht het Juragebergte om te trekken, door het Val de Travers in Frane Comté te trekken, daarna naar St. Claude en van daar door La Faucille rechtstreeks op Genève af te gaan.

Zij begaven zich dus op weg, en gingen door Couvet, Motiers en andere dorpen van de vallei; maar nauwelijks waren ze de laatste weilanden doorgetrokken, of ze vonden de bergachtige en oneffee wegen, die ze doortrekken moesten om naar Verrières en Pontarlier te komen, geheel door Savoyaards afgesloten. Wildermuth, na de raad van de andere bevelhebbers ingewonnen te hebben, besloot nu, inplaats van het Juragebergte om te trekken, door de hoge valleien te gaan. Enige maakten bedenkingen en wezen op het jaargetijde, de afgronden, het gebrek aan gebaande wegen, maar de bevelhebbers zagen geen ander middel om te ontkomen aan de legerbenden, die hen wilden tegenhouden. De bende was zo klein in getal, dat indien ze twee of drie gevechten leverde voordat ze Genève bereikte, er nauwelijks een handvol mannen de ongelukkige stad zou binnentrekken.
Nadat men de weg links naar het zuiden had ingeslagen en het dorp Butte doorgetrokken was, werd met veel moeite het steile pad beklommen, dat tussen de berg Chasseron en die van La CoteauxFées naar Sainte Croix leidt. Ze gingen door dit dorp, daalden af naar Vallorbe en klommen toen op naar de hoge valleien van Joux.
Die heldhaftige avonturiers brachten twee dagen, Vrijdag en Zaterdag, op die woeste en koude hoogten door. Alles was met sneeuw bedekt, ze zakten daarin tot aan hun

knieën en waren alzo genoodzaakt zich met ongelooflijke inspanning een weg te banen. Men moet niet vergeten, dat er ook vrouwen bij waren.
"Het was de koudste tijd van het jaar," zegt Froment, "de winter was vroeg ingevallen en streng. Dikke sneeuwvlokken vielen neer en overdekten die dapperen met een witten mantel; ze kwamen dan ook slechts langzaam vooruit. Maar Wildermuth, niettegenstaande zijn vergevorderde leeftijd, Baillod, niettegenstaande zijn kleine gestalte, en Savoye niettegenstaande zijn vermoeienissen, waren onverschrokken. Een van hun ging altijd voorop, en wanneer er moeilijk een doortocht te vinden was, wierpen ze zich als bij een belegering met een vurige ijver op die verschansingen van sneeuw en ijs.

Er waren destijds in de vallei slechts twintig huisgezinnen en enige monniken, die zich daar in de twaalfde eeuw hadden neergezet op de plaats, die nog de abdij genoemd wordt. Toen die onverwachte troep blanke mannen aankwam, gingen de bewoners van die hoogten verschrikt op de vlucht met het beste dat ze bezaten, en vonden alzo die edele kampvechters voor de onafhankelijkheid van het Evangelie nergens mensen of provisie, zodat ze zeer door honger gepijnigd werden. "Zij traden armzalige tuinen binnen; maar vonden tot stilling van hun honger niet anders dan enige koolstruiken en knollen, en dat nog zeer weinig," voegt de kroniekschrijver er bij. Ze verloren. evenwel de moed niet. Ze gingen Genève helpen, en elke schrede bracht hen nader tot de stad. Deze gedachte voerde hun onverschrokkenheid ten top; de opgehoopte sneeuw, die dikwijls hun weg versperde, werd telkens met vernieuwde geestdrift platgetreden.
's Zaterdags middags bereikten de dapperen het meer des Rousses; ze gingen toen links naar de vallei van het meer Leman, terwijl ze langzaam tussen rijen dennenbomen doortrokken. Eindelijk kwam de troep uitgeput van vermoeienis te Saint-Cergues, op de hoogten van het Juragebergte, nabij Nyon, 2800 voet boven de oppervlakte van het meer. De dappere mannen onder geleide van Wildermuth, verwachtten levensmiddelen in dit dorp te vinden; maar daar waren ook geen bewoners en geen levensmiddelen. Evenwel waren er huizen en zelfs bedden; de bevelhebbers beslóten daar, de nacht door te brengen en zetten schildwachten op de uitkijk.
Wat zal er de volgende dag gedaan worden? Men had wel is waar kunnen voortgaan met. De moeilijken tocht in het gebergte tot aan La Faucille, om van daar af te dalen door Gex op Genève; dit was, naar het schijnt, het oorspronkelijk plan van Claude Savoye; maar de meesten van Zijne. Metgezellen, door honger gedrongen, Vermoeid door de sneeuw en de moeilijke wegen in het Jura gebergte, wensten onmiddellijk in de schone vallei van het meer. Leman af te dalen. Tevergeefs wees men hen er op, dat ze onvermijdelijk bij Nyon de hertogelijke troepen zouden aantreffen; ze antwoordden dat ze in geen twee dagen gegeten hadden; hoe zon een uitgehongerde troep mensen Genève kunnen verlossen? Er was nog niets beslist, toen de schildwachten, die de voorposten hadden betrokken, drie jongelieden medebrachten, die ze in de nabijheid van het dorp hadden aangehouden. Wildermuth en de andere bevelhebbers onderzochten hen; het waren de eerste menselijke wezens, met wie ze in aanraking kwamen, sinds ze in het Jura gebergte waren doorgediongen. "De mannen van Genève hebben ons afgezonden, om u tot gidsen te zijn," zei een van de drie, "de troepen van de hertog zijn niet ver van de berg, ten getale van vier á vijf duizend gelegerd, zo ruiters als voetknechten, en ze staan gereed om u te omsingelen, gevangen te nemen en op te hangen. Volgt ons en wij zullen, u behouden en wel te Genève brengen." Claude Savoye kende die mannen niet, hetgeen geen goed teken was; maar

Wildermuth en de zijn waren mannen van een oprecht karakter, dat niet zo gemakkelijk andere van trouweloosheid verdenkt; ze gevoelden zich maar al te gelukkig dat ze gidsen hadden, en besloten de volgende ochtend de jongelieden te volgen. Het was avond; een ieder maakte zich gereed om de nodige rust te nemen.
Er was onder die dapperen troep evenwel een"man, die niet rusten zou. Claude, die zich overtuigd hield, dat het lot van zijn vaderland beslist zon worden, kon niet slapen. Intussen vertoonde een man met een geheimzinnig voorkomen zich aan de voorposten, en vroeg om hem te spreken. Claude was dadelijk bereid hem te ontvangen. Deze bode zei hem: "dat hij gezonden werd door een van de edelen, die zich verenigd hadden rondom Monseigneur de Lullin, gouverneur van Waadtland; het was de Lieer van Allinges. Hij had liet kasteel van zijn familie, nabij Thonon, op een steilen heuvel, waarvan de schone bouwvallen nog de bewondering van de reizigers onwel(ken, verlaten, en zich bij de edellieden van Savoye gevoegd. Daar bij een vriend van Claude Savoye was, liet hij hem zeggen dat de heren Louis de Diesbach en Rodolphe Naegueli, gezanten van Bern, op het kasteel van Coppet waren aangekomen, om als bemiddelaars in de zaak op te treden. Deze tijding bracht ontroering bij Claude te weeg. Zou de staatkunde van Bern zijn pogingen willen vernietigen? Hij zou tot de ochtendstond hebben kunnen wachten; maar zijn karakter dreef hem altijd voorwaarts. Hij besloot alleen en dadelijk te vertrekken. Allinges zond hem een papier door hem zelf getekend, dat tot vrijgeleide moest dienen. Na met Wildermuth gesproken te hebben, verliet Claude zijn tochtgenoten, op het ogenblik dat allen zich ter ruste gingen, begeven. Hij daalde snel de berg af, ofschoon niet zonder moeite, en door distels en over rotsen heen kwam hij eindelijk aan. De voet van het Juragebergte. Hij vond,daar een schoon Spaans strijdros, dat Allinges hem gezonden had. Claude sprong in het zadel, en galoppeerde naar Coppet.

Intussen lieten de Zwitsers, die te Saint- Cergues de nacht hadden doorgebracht, geen tijd verloren gaan. Des Zondags morgens vroeg vertrokken ze onder geleide van de drie gidsen. Genève was een "in de gracht gevallen schaap," het moest geholpen worden. De troep ging voorbij het kasteel, waar plotseling voor de blikken van hen, die lange tijd in de min of meer wijde bergengten opgesloten zijn geweest, zich een wereld van schoonheid ontplooit, het meer, en zijn rijke vallei geheel bezet met bloeiende dorpen; de prachtige Alpen, in wier midden de Mont Blanc zijn koninklijke kruin omhoog heft, Genève en de torens van hun oude hoofdkerk.
Verheugd bij het aanschouwen van de stad, die ze ter hulpe snelden, begroetten die edelmoedige mensen haar met blijdschap. Ze daalden af en kwamen bij Gingins, een uur boven Nyon, waarvan het kasteel toen bewoond werd door een broeder van de vicaris-generaal van Genève. De mannen van Wildermuth waren afgemat en uitgehongerd, en hoopten, naar hetgeen de gidsen hun gezegd hadden, in overvloed het voedsel te vinden, waaraan ze zozeer behoefte hadden.

Tussen de berg en het dorp was achter een kreupelbos een kloof, daar gegraven door het water, dat bij zware regens van de berg afdaalt; nauwelijks konden daarin twee mensen naast elkaar staan, een beek vloeide in de diepte en door een dikke haag was ze aan beide zijden afgesloten. De geleiders van die dappere mannen zeiden hun, dat ze niet naar het dorp moesten gaan, omdat alsdan de vijand van hun komst zou verwittigd worden, en nodigden hen uit zich in de kloof te verbergen, en daar op hun terugkomst te wachten. "Wij zullen," zeiden zij, "naar Gingins gaan en van daar mondbehoeften voor u halen; daarna zullen wij naar Genève optrekken."
"Gaat heen," werd hen geantwoord, "wij zullen alles wat gij ons brengt goed betalen."

De Zwitsers plaatste zich zonder gedruis in die holle weg en hun gidsen verlieten hen.
Te Gingins nu lag een vijandelijke bende, bestaande uit Italianen, Savoyaards, edellieden en gewapende mannen uit de banne van Nyon, La Côte, het land van Gex, van La Sarraz en andere streken. De priesters hadden de parochiën tot een kruistocht opgewekt. Ze hadden meer gedaan; ze hadden zelf de wapenen opgevat, en waren aan het hoofd van hun dorpsgenoten opgetrokken, zeggende dat ze de wapenen niet zouden neerleggen voordat de ketterij uit de vallei van het meer Leman uitgeroeid was. Al die soldaten wachtten de Zwitsers af, en waren verlangend om de kleine bende aan te vallen, die men ten getale van vier "vijf honderd slecht gewapende mannen de berg had zien afdalen."
De hertog van Savoye had volgens een officieel rapport, drie "vier duizend man op de been gebracht, om hen tegen te houden. Froment, die dikwijls de getallen te hoog opgeeft, spreekt van vier á vijf duizend, en rekent er ook de Spanjaarden onder. Deze troepen waren verdeeld in verschillende korpsen, waarvan er een te Gingins lag.

Deze eerste afdeling, bestaande uit vijftien honderd man, stond onder bevel van de heer van Lugrin, opperhoofd van het contingent van het land van Gex, en volgens een handschrift, van geboorte een Italiaan. Aan de Roomse kerk en aan zijn meester de hertog gehecht, had Lugrin een afkeer van Genève en van de Hervorming. Naar hem hadden de drie gidsen zich begeven. In het kasteel binnengelaten, maakten ze hem de uitslag van hun krijgslist bekend, waartoe ze de toevlucht genomen hadden, en verhaalden hem, dat de Zwitsers als gevangenen opgesloten waren in een engen doortocht, waar ze zich onmogelijk bewegen konden, en het gemakkelijk zou vallen hen om te brengen. Dadelijk trekt Lugrin aan het hoofd van zijn volk op, in de vaste verzekering, dat hij met de eerste slag de besten, die door honger en koude uitgeputte avonturiers negervellen, en de diepe bergkloof met het bloed van de ketters drenken zal.
De vrienden van Genève wachtten in gemoede en in stilte op de beloofde levensmiddelen. Weldra menen ze enig gedruis te horen; kapitein Erhart en enige andere heffen hun hoofden op. Groot was hun verbazing toen ze in plaats van hun drie voorgewende vrienden, die hun brood zouden brengen, een grote menigte goed gewapende ruiters en voetknechten zien aankomen, gereed om hun een geheel andere maaltijd te bezorgen. Wildermuth aarzelt niet, maar verlaat de kloof.
Op hetzelfde ogenblik nadert de heer van Lugrin, en de beide opperhoofden, ieder van een onderhorige vergezeld, ontmoeten elkaar tussen de beide troepen. "Wat zijt gij voornemens?" vraagt Lugrin.
"Naar Genève te gaan," antwoordt Wildermuth. "Wij zullen u geen doortocht verlenen."
"Welnu, dan zullen wij die nemen." Daarop geeft de officier, die bij Lugrin behoort, aan Wildermuth een slag met de kolf van zijn geweer, zodat hij ter aarde valt. Maar de man, die bij Wildermuth behoort, valt op zijn beurt de Savoyaard aan, en, zegt het handschrift, doodt hem. Wildermuth staat onmiddellijk weer op, en gaat dadelijk naar de zijnen, om bevel te geven tot het gevecht.
De soldaten, die de troep van de hertog van Savoye uitmaakten, waren dappere mannen, en vol geestdrift voor het Roomse hof. Ze plaatsten zich op een heuvel tussen de kloof en het kasteel; ze richtten zich en toen ze op een behoorlijken afstand stonden, gaven ze vuur; maar daar de Zwitsers nog in de kloof zaten, gingen de kogels over hun hoofden heen.
"Voorwaarts!" riep nu Wildermuth. Op hetzelfde ogenblik verlaten de mannen, vreselijk verontwaardigd over het verraad, hun kloof, springen door de haag heen,

plaatsen zich moedig tegenover hun vijanden, en doen door hun geweervuur er velen vedervallen.
Daarop vallen de dappere Zwitsers, die door koude en honger opgewonden, zich de tijd niet gunnen, om hun geweren weer te laden, met grote onstuimigheid op de Savoyaards aan. Het schenen wel beren of wolven te zijn, die door de sneeuw en de honger uit dit gebergte verjaagd, in de vlakte kwamen, om te trachten de een of andere prooi te verslinden. Ze die degens hadden, sloegen daarmee in het rond; ze die geweren hadden, gebruikten ze als strijdbijlen; het gevecht was man tegen man en alleszins afgrijselijk.
Midden in het gevecht stond de heldin van Nidau, met haar echtgenoot en haar drie zonen, "allen vurige aanhangers van het Evangelie." Met haar grote slagzwaard daagde ze de Savoyaards uit. "Dij huisgezin van vijf personen, vader, moeder en kinderen, stelde een zeer grote menigte mensen buiten gevecht," zegt Froment.
De man werd gedood, de kinderen werden gewond; maar de moeder geschiedde geen leed. Het was iets wonderlijks om haar te zien," zegt de kroniekschrijver; "niemand wachtte de vijand met zo'n onversaagdheid af.
Een andere vrouw wedijverde, volgens Stettler, met haar in moed; ze sloeg rechts en links, en reeds had ze vier Savoyaards het stof doen bijten, toen ze zelf dodelijk getroffen neerviel.
De mannen bleven niet ten achter. Door een krijgshaftige moed bezield, staken ze hun degens door het lichaam van hun vijanden, of velden hen met hun vuurroeren, of wel hun vuurwapenen met alle mogelijke snelheid ladende, schoten ze hen op een afstand neer. Als nauwkeurige scherpschutters kozen ze hun slachtoffers uit; veertig edellieden, meestal Lepelridders, vielen dood ter aarde, en van de priesters vonden er velen de dood. Tegenover de dweepzieke woede van de geestelijkheid, die zelf dapper meestreed, stond de wraakgierige woede van de Zwitsers, die vertoornd waren dat ze mannen des vredes op het slagveld aantroffen.

> Het schijnt wel, volgens de kroniekschrijvers, dat hier van twee verschillende gevallen sprake is. Froment (Gestes de Genève) bl. 195) zegt bepaald, dat de vrouw, waarvan hij melding maakt, geen leed geschiedde. Stettler (Chronik, bl. 7D zegt integendeel van degene, waarover hij spreekt, dat ze vóór haar dood vier man had verslagen; zou een van beide die kroniekschrijvers zich bedrogen hebben?

Wildermuth had zijn volk op die "valse priesters" gewezen. "Welaan, daar zijn ze nu." sprak hij, "zij moeten geslacht worden, zoals Elia dat eertijds deed." De pastoors, die zo'n tegenstand niet verwacht hadden, zagen hoe die vreselijke Helvetiërs, die door twee dagen lijdens en door de trouweloosheid van hun vijanden in een soort van opgewondenheid verkeerden, hen met verontwaardiging slachtten. Een verhitte verbeelding alleen misschien kon de Zwitsers van de overwinning verzekeren. Een van hun vooral, scheen de engel des doods te zijn.
De verontwaardiging, die zich van hem meester maakte toen hij zag, dat godsdienstleraars het zwaard hanteerden, vervoerde hem zozeer, dat twee en twintig van hen onder zijn slagen vielen. Waarlijk een vreselijke vervulling van dat woord des Heeren tot Petrus: *Die het zwaard nemen, zullen door het zwaard vergaan.*
Honderd van die leraars des vredes, nu leraars van de oorlog geworden, bleven dood of gewond liggen. Het rumoer was vreselijk en werd tot op verre afstand vernomen. "Terwijl dit gevecht plaats had," zegt Froment, "waren er bliksemstralen in de lucht en een zwaar onweer."

Had er een onweer plaats, of moeten die woorden zinnebeeldig opgevat worden? Misschien, hield men op een afstand het vuur en gedruis van de strijd voor bliksem en donderslagen.
De nederlaag scheen volkomen te zijn. Wildermuth en de zijnen meenden nu niets anders te doen te hebben dan naar Genève op te trekken, toen een onverwachte gebeurtenis hen noodzaakte om weer opnieuw te beginnen.

Een ander korps van het Savooysche leger, dat het dichtst in de nabijheid lag en door het gedruis van de strijd opmerkzaam was geworden, kwam Lugrin te hulp. Het stond, naar het. Schijnt, onder bevel van Michel Mangerot, baron De la Sarraz; hij is zelfs het enige opperhoofd van zijn partij, dat door enige geschiedschrijvers genoemd wordt. Mangerot, van geboorte een Fransman, maar die de heerlijkheid van La Sarraz in bezit had genomen, was sinds de dood van de heer van Pontverre, de vreselijkste van de Lepelridders. Niettegenstaande zijn pogingen, was niemand bestand tegen de geestdrift van de Zwitsers, en overal zegevierde de onverschrokkenheid over de menigte.
Die "grote Welchen," zoals de Duitse kroniekschrijver de Savoyaards noemt, waren verschrikt en ontmoedigd; ze wierpen hun wapenen weg, keerden hun vijanden de rug toe en namen schandelijk de vlucht, terwijl ze het slagveld overdekt lieten met helmen, lansen, dode paarden en lijken, waaronder, zegt de Roomse Pierre Fleur de lijken van veel goede personen gevonden werden. Het verlies van de Savoyaards werd ongelijk geschat op vijf honderd à twee duizend.
Onder de slachtoffers, die gevallen waren, herkenden de Zwitsers hun drie trouweloze gidsen. Ze zelf hadden slechts zeven man en een vrouw verloren.

> De heer Gingins van Eclépens, tegenwoordige eigenaar van het kasteel, heeft op het slagveld veel overblijfselen gevonden van het gevecht, wapenen, hoefijzers en ijzeren gereedschappen; voor hem had men er beenderen en stukken van wapenen gevonden. Hij heeft ons boven in een van de torens van het kasteel een gat getoond, dat door de overlevering wordt toegeschreven aan een kogel, die tijdens het gevecht geschoten is.

De heuvel, waar dit vreselijk gevecht geleverd werd, heet nog ter herinnering aan die veldslag *le Molard*, of de plaats van de doden.
De dappere bende van het Juragebergte bleef bij het zien van de slachtoffers van die dag op dit vreselijk slagveld staan, knielde te midden van de verspreide wapenen en de bebloede lijken van de vijanden neer, en dankte God voor de grote en onverwachte zegepraal, die hun geschonken was.
De gevoelens, die hen bezielden, zijn uitgedrukt geworden door een Zwitsers dichter van die tijd, in *het Lied van de Berner soldaat na de slag van Gingins*; daarin komt het volgende voor:

»O Bern, o Bern! gij moogt wel verblijd zijn, want God heeft ons een grote genade geschonken en een grote hulp verleend!
»Wij werden gehaat, omdat wij Zijn naam alleen ere willen geven; maar gij, oude beer hebt op u genomen ons te wreken! Gij hebt uw zonen het zwaard in handen gegeven en hebt hen in het gevecht met het schild bedekt.
» Ze traden voorwaarts, ongeduldig om Genève te verlossen, dat door de dienaars van de mis van alle kanten gedrukt werd. De honger weerhield hen niet, de hinderpalen doofden hun moed niet; de plotselinge, onverwachte verschijning van hun vijanden

was niet in staat hun harten te verontrusten.
»Deze waren zeven tegen een, en slechts een klein getal van de onze was van wapenen voorzien. Dat doet er niet toe! hebben ze gezegd: *God, onze God zal ons schild zijn.* Dadelijk springt een ieder onzer door de haag en gaat de strijd te geploot.
»God streed voor ons; ja wij gevoelden het in ons hart; Hij ontplooide voor ons zijn macht, en bracht verwarring in de rijen van de uitgedoste en luisterrijke ridders van Belial.
»O, wat leren uw beertjes hen goed dansen! met welke beleefde manieren behandelen ze de priesters! wat geven ze hun op een vrome wijze de absolutie met hun hellebaarden!
»Ons, ons is de overwinning! Vooruit! moed gevat! Naar Genève, laat ons de verdrukte stad gaan helpen, onze van allen verlatene broeders troosten, en hen redden, wier enige misdaad daarin bestaat, dat ze het Evangelie liefhebben en kinderen des Evangelies zijn!"

> "O Bern! du magst wohl fröhlich seyn, etc." (Recueil de Werner Steiner.) Dit lied is waarschijnlijk van de beroemden dichter van die tijd Manuel.
> Het is bekend dat *de beer* in het wapen van Bern voorkomt.

Het gerucht van het gevecht evenwel was in die schone streek verbreid geworden; al de naburige dorpen waren in beweging; bijzondere koeriers door Lugrin afgezonden, riepen haastig voor die ongelukkigen bevelhebber de hulp in van verschillende korpsen, die op meer afstand gelegerd waren; die troepen kwamen met versnelden mars aanrukken.
Toen de Zwitsers hun dankzegging geëindigd hadden, zagen ze voor zich uit, en bespeurden dat de vijandelijke legerhoofden bezig waren hun gedunde gelederen te herstellen, en nieuwe troepen het Savooysche leger versterkten. Sire de Lugrin en baron De la Sarraz konden aan het hoofd van die verse troepen, en ondersteund door de oude, het vreselijk bataljon, dat op de Molard post gevat had, weer aanvallen.
De Savoyaards hadden een grote meerderheid, en hun bevelhebbers hadden vast besloten alles te doen om hun eer te herstellen en in Genève de vrijheid te verpletteren.
De Zwitsers aarzelden niet, ze gingen op mars en daalden af van de berg, ten einde opnieuw hun vijanden te verstrooien. Het gevecht zou dus weer beginnen. Zouden die uitgehongerde en uitgeputte mannen de schok kunnen weerstaan van die soldaten, die van verlangen brandden om de dood van hun vrienden te wreken?
Dit was de vraag; binnen weinige uren misschien zou ze beantwoord zijn.
Maar een onverwachte omstandigheid gaf een geheel nieuwe loop aan de staat van zaken.

TIENDE HOOFDSTUK.
De staatkunde, of het kasteel van Coppet.
(12 October 1535.)

De staatkunde en de oorlog zijn de twee middelen, die aangewend worden, om de internationale geschillen te beslechte. Men is gewoon van beide veel kwaad te spreken, en dat niet zonder reden. Hij die een medelijdend hart heeft en de stoffelijke en zedelijke voorspoed van de volken begeert, beschouwt de oorlog als een misdaad tegen de mensheid en toch heeft een volk, dat overweldigd wordt door een

onrechtvaardigen en begerige veroveraar, die het van zijn onafhankelijkheid en nationaliteit beroven wil, evenveel recht om zich te verdedigen als een man, die op de openbaren weg wordt aangevallen door een rover" die hem zijn beurs of het leven wil ontnemen.
De staatkunde heeft haar gebreken evenals de oorlog. Daar ze ten doel heeft, de tegenover elkaar staande belangen te verzoenen, vervalt ze lichtelijk tot bekrompenheid, tot zelfzucht; terwijl ze een wijze onbekrompenheid moest bezitten, die haar in staat zou stellen, de geschillen onpartijdig te beslissen. Terwijl ze met een zekere wijsheid in gewone tijden inziet, welke weg ze te bewandelen heeft, wordt ze onrustig en bedriegt ze zich in tijden van overgang, wanneer de mensheid van de een toestand tot de andere komt. Het gebeurt wel eens op ver zeereizen, dat men op zekere dag, en op zekere breedte zo'n beweging in de magneetnaald gewaar wordt, dat de stuurman onmogelijk op het kompas kan afgaan tot voortzetting van zijn reis; dan gaat hij misschien links, terwijl hij rechts sturen moest. Dit gebeurt ook in de staatkunde, in die gewichtige tijden, wanneer, zoals in de zestiende eeuw, de menselijke maatschappij op haar grondvesten draait en een nieuwe baan intreedt.
In zo'n geval handelt de staatkunde in tegenoverstelling met de stoot, die de toekomst moet verhaasten; ze wendt al haar zorgen aan, om het bestaande te handhaven, terwijl het was karakter van het nieuwe tijdvak juist daarin bestaat, dat hetgeen geweest is, plaats moet maken voor hetgeen zijn zal. De regeringen, en dit is natuurlijk, beginnen altijd met zich te verzetten tegen de nieuwe ontwikkelingen van het maatschappelijke, staatkundige en godsdienstige. Dit deed ook eerst de machtige aristocratie van Bern ten opzichte van Genève; wij hebben dit reeds gezien en zullen het weerom zien. Maar is er een slechte staatkunde, er is ook een goede. Zou het zo ongepast zijn om de aandacht er op te vestigen, dat terwijl het kasteel van Coppet, waar sommige van de gebeurtenissen van ons verhaal voorvielen, in 1535 de zetel van de slechte staatkunde was, het later het verblijf van de goede werd.

De Raad van Bern had zorgvuldig het oog gehouden op de daden en bewegingen van Claude Savoye. Ze hadden vernomen, dat ongeveer vierhonderd vijftig man, "waaronder veel oriderdanen van edellieden," het Juragebergte doortrokken, om Genève te hulp te komen, "niet zonder gevaar, omdat ze zo weinigen in getal, waren." De Raad wist, dat deze gewapende mannen te strijden zouden hebben tegen de edelen en andere lieden des lands, die ten getale van ruim drie á vier duizend van alle kanten in de dorpen en op de wegen gereed lagen. De overheid van Bern wilde daarenboven de oorlog voorkomen. die ten gevolge had hij Louis van Diesbach en Rodolphe Naegueli naar Waadtland afgevaardigd, met bevel aan de vrijwilligers om naar hun woningen terug te keren. De beide afgezanten. Van Bern waren naar Coppet en liet kasteel, dat tussen Genève en Gingins lag, teruggekeerd.
Er was toen veel volks bijeen in die leenheers woning, die thans voor een nieuwerwets kasteel heeft plaats gemaakt. De plek, die later het verblijf zou zijn van de letterkunde en van de wijsheid, was toen, als bij wonderlijke tegenstelling, het hoofdkwartier van ruwe, onwetende edellieden, die tot elke prijs het leenstelsel wilden handhaven, en in Genève het licht, de onafhankelijkheid en het geloof verwoeste wilden. Monseigneur de Lullin, gouverneur van Waadtland vanwege de hertog, had zich met zijn officieren en verscheiden ridders uit die streken daar gevestigd.

Op Zaterdag 9 October, toen Wildermuth en zijn legerbende het dorp St. Cergues bereikt hadden, waren de gezanten van Bern op het kasteel van Coppet aangekomen, met het doel om met de gouverneur van Waadtland middelen te beramen, om de

veldslag, die Onvermijdelijk was, te voorkomen. Daar hadden ze vernomen, dat die slag nog dichter bij was dan ze gedacht hadden, en dat de Zwitsers de volgende dag werden verwacht. De Savooysche en Bernsehe opperhoofden traden dadelijk over die gewichtige onderwerpen in onderhandeling, en ze waren daarmee nog bezig, toen Claude Savoye, die slechts twee of drie mijlen af te leggen had, op zijn schuimend strijdros daar tegen de avond aankwam. De overmoedige man was zich zeer goed bewust, dat het gevaarlijk voor hem was om in het kasteel te komen, dat bewoond werd door de opperbevelhebber van de vijanden van Genève; maar daaraan stoorde hij zich niet; hij wilde in allen gevalle aan Diesbach de belofte afpersen, om de troepen, die hij tot hulp voor zijn medeburgers aanbracht, niet tegen te houden.
Toen Sire de Lullin bericht kreeg van zijn aankomst, was hij daarover verbaasd en verstoord; er ontstond een onstuimige beweging in de Raad, en die bekwame, maar driftige en toornige bevelhebber liet de kettersen en oproerigen Claude vatten; deze werd daarop door gewapende mannen geleid voor hem gebracht in de voornaamste zaal van het kasteel.
Een Hugenoot van Genève was voor de Savoyaards, die de gouverneur omringden, een soort van monster, die hun nieuwsgierigheid en hun afschuw opwekte. Claude, die begreep dat hij in de muil van de leeuw was, bood het papier aan, dat d'Alinges hem gezonden had. Dit voerde de toorn des gouverneurs ten top. "Met welk recht," vroeg hij aan die heer, "geeft gij een vrijgeleide?"
Lullin, menende, dat die edele Savoyaard zelf een verrader kon zijn, die het eens was met de vijanden van zijn Hoogheid, gaf bevel dat de afgever en de houder van het vrij-geleide beide naar de gevangenis zouden gebracht worden. De gezanten van Bern begrepen hiertegen niet te moeten opkomen; voor hen was het de voornaamste zaak, dat ze van de gouverneur de belofte verkregen, dat hij alles in het werk zou stellen om de aankomst van de legerbenden te verhinderen; ze verzochten hem daarom, met hen de volgende morgen Zondag 10 October met het aanbreken van de dag op te trekken, de berg te beklimmen, op wiens top ze Wildermuth en de zijn nog dachten te zullen vinden en ze te doen terugwijken.
De Lullin stemde niet met dit voorstel in. Hij wilde de kleine Zwitserse bende in de vlakte laten neerdalen, niet twijfelende of de soldaten, over welke hij te beschikken had, zouden hen daar verpletteren. Er deed zich een gelegenheid op, om een krachtige les te geven aan die avonturiers, die zich met de hertog van Savoye durfden meten; niet een van die vermetelen zou in zijn vaderland terugkeren. Maar de Berners waren nog meer beslist dan de Savooysche gouverneur, en na veel pogingen gelukte het hun hem over te halen om hun zin te doen. "Wat hadden wij," zeggen ze in hun rapport, "veel te doen om hen te gaan opzoeken en hen in zekerheid naar hun land te laten terugtrekken, ten koste van Monseigneur van Savoye.
Verschillende gedachten hielden de gasten op het kasteel bezig gedurende de nacht, die op deze beraadslagingen volgde. Terwijl de Berners peinsden over de middelen, die aangewend moesten worden om de slag te beletten, kwam de gouverneur op zijn plannen terug; hij begreep dat hij drie à vier duizend man had, fris, uitgerust en tot een gevecht gereed, terwijl de Zwitsers slechts vier of vijfhonderd man sterk, vermoeid en uitgehongerd waren. Het kwam hem voor, dat het een ernstige misstap zou zijn, indien hij niet van de gelegenheid gebruik maakte, om al die ketters en wargeesten eens een geduchte les te geven; zonder op zijn belofte terug te komen, zou het toch kunnen gebeuren, dat als hij een weinig draalde, de Zwitsers tijd zouden hebben de berg af te dalen, om door de Savoyaards vermoord te worden.
's Zondags morgens stonden Naegueli en Diesbach bij het aanbreken van de dag op, maar Lullin liet hen lang wachten. Toen hij verscheen, zeiden de Berners tot hem, dat

ze gereed waren om te vertrekken, zoals men overeengekomen was. "Met uw verlof, mijn heren, zei de gouverneur, "ik moet eerst de mis gaan bijwonen; wij katholieken gaan zo niet op reis. De mis duurde zeer lang; eindelijk zagen de Berners de gouverneur verschijnen, en dachten nu dat hun beproeving ten einde was; maar Lullin, die zich overtuigd hield, dat wanneer hij zijn troepen tijd gaf, ze de bende van Wildermuth zouden vernietigen, zei hun: "Mijn heren er zal enige spijs opgezet worden; wij kunnen onmogelijk vertrekken zonder dat wij eerst ontbeten hebben."
Op de maaltijd moest een weinig gewacht worden; Lullin en zijn edellieden spraken veel en met een buitengewone vriendelijkheid. "Waarlijk de gouverneur en de edellieden houden ons van morgen een weinig lang op," zeiden de gezanten, die dit oponthoud zeer begon te vervelen. Eindelijk ging men aan tafel, en zou nog langer aan de maaltijd gebleven zijn; maar plotseling liet zich een gedruis als van een geweervuur horen. De Berner gezanten stonden op. Er viel niet meer aan te twijfelen, het gevecht was begonnen; het was dus te laat om hun zending te volbrengen. Toch gaan ze dadelijk naar het slagveld. De Savooysche gouverneur, menende dat door al zijn oponthoud, zijn gewapende mannen de tijd gehad zouden hebben om de Zwitsers in de pan te hakken, maakte geen verdere zwarigheden.
Men begaf zich op de binnenplaats van het kasteel, waar sinds enige uren dertig paarden stonden te trappelen, en een groot aantal officieren, schildwachten en dienstboden stonden te babbelen. "Brengt mij het schone Spaanse paard van de man uit Genève," zei de gouverneur, "en geeft hem een ezel."
Het edele strijdros van Claude Savoye werd de Sire de Lullin gebracht. "Geeft mij ook zijn vuurroer," voegde de boze Savoyaard er bij, "ik ben zeker dat het uitnemend is."
De troep zette zich in beweging. De dertig ruiters en knechten van de gouverneur omringden de Sire de Lullin, zijn officieren, de Berners en Claude, die op zijn nederigen viervoeter zat. Men kon niet snel vooruitkomen, vanwege de ketterse ezel, die Lullin niet wilde achterlaten.
Claude Savoye bekommerde zich volstrekt niet over de bespotting, waaraan de gouverneur hem trachtte bloot te stellen, en verkoos liever bespot en als een gemene gevangene behandeld te worden, dan op Coppet te blijven.

Intussen kwamen de gouverneur en zijn gevolg vooruit, terwijl ze voortdurend voor zich uit zagen, of ze ook de Zwitsers gewaar konden worden. Plotseling vertoont zich op enige afstand van Gingins het vreemdsoortigste en meest onverwachte schouwspel voor hun ogen. Soldaten vluchten naar alle kanten heen; ze worden op alle wegen, op alle paden in de velden aangetroffen; overal schrik, verwarring en al de blijken van een besliste nederlaag. De gouverneur doet nauwkeurig onderzoek, en hoe graag hij zich ook zou willen bedriegen, ontdekt hij toch, dat het zijn eigen soldaten zijn. Hij had verwacht de vijandige troep verslagen te zullen vinden, en hij ziet daarentegen dat zij, die zijn plannen ten uitvoer moeten brengen, verward op de vlucht gaan. Over die lafhartigheid verontwaardigd, nadert hij enige vluchtelingen, en roept hun toe: "Lafaards, wat doet gij? Staat stil, waarom vlucht gij? Zijt gij niet tienmaal talrijker dan die ketters? Komaan, keert terug, en helpt mij hen ophangen."
Maar de Savoyaards door een panische schrik bevangen, gaan hem voorbij, zonder hem bijna te bemerken. Het was onmogelijk hen in hun vlucht tegen te houden.
Wat was er in zo'n vreemde omstandigheid te beginnen. Een zaak bleef er nog over. De regering had zich gevleid; de Zwitsers verslagen te zullen zien, of ze zelf te verslaan, en ze vond ze als overwinnaars.

In plaats van tot het zwaard de toevlucht te nemen, moest men besluiten om een

nederig verzoek te doen. Het schijnt dat noch Lullin, noch Diesbach hoop hadden, dat een derde aanval gelukken zou. De Berner gezanten, die door hun Raad gelast waren als middelaars op te treden, moesten dus voorwaarts komen en de vreselijke bende tegenhouden. De Lullin gaf hun enige van zijn ruiters tot geleide en ze vertrokken. Meer dan eens werden ze tegengehouden door troepen vluchtelingen, en dan weerom vielen ze midden onder de Savooysche ruiters, die voortvlogen om zich weer onder hun vanen te scharen; ze kwamen evenwel op het slagveld aan. Dit geschiedde op het ogenblik, toen de Zwitsers, na twee overwinningen behaald en God gedankt te hebben, nieuwe troepen hadden zien aankomen, en zich voorbereidden om ten derde male een slag te beginnen. Maar toen ze de heren van Bern zagen, bleven ze staan. Deze belangrijke gebeurtenis zou een nieuwe en onverwachte loop aan de staat van zaken geven.
Wat deed intulchen Claude op zijn ezel? De kronieken melden het ons niet; hij verdween.

> "Vermahnet sic inren Feinden bey Heneken zugestehen." (Stettler, Chronik, bl. 71.) Stellier zegt, dat de Zwitsers reeds naar Genève waren vertrokken, toen de Berners aankwamen. Runchat en andere bevestigen dit. Wanneer men echter de registers van de Raad van Genève leest, ziet men dat het rapport van de heren van Bern juist het tegendeel zegt. Froment bevestigt dit rapport, bl. 196.

Men kan veronderstellen, dat hij, ziende dat Lullin bezig was zijn troepen weer bijeen te brengen, hopende dat er nog een nieuwe slag zou geleverd worden, en de noodzakelijkheid inziende, om de Raden inlichting te geven aangaande hetgeen er plaats had, van de algemene verwarring gebruik maakte, om zich naar Genève te begeven, zijn medeburgers op te roepen om deel te
nemen aan deze heldhaftige zaak, en zich bij de Zwitsers te voegen. Hoe dit ook zij, op1 October 's daags na de veldslag) 's morgens, werd de tijding van het gevecht bij Gingins te, Genève gebracht, door Savoye of door een ander, en kwam de gehele stad daardoor in beweging. Een hardnekkig gevecht heeft er plaats gehad tussen onze bevrijders en onze verdrukkers, werd er gezegd. Vier honderd Savoyaards bleven op de plaats, maar de Zwitsers, door talrijke troepen omringd, zijn bij Nyon ingesloten, en in gevaar van te bezwijken!
Op dit bericht werd er een geschreeuw in de vrije stad gehoord. Het aantal Savoyaards was bekend, het werd zelfs ver overdreven. De Zwitsers moesten tot elke prijs gered worden. Daarenboven was er niet aan te twijfelen, dat zodra deze kleine bende vernield was, Lugrin, Mangerot en de andere bevelhebbers tegen Genève zouden oprukken. De mannen van Genève aarzelden niet. Ze hadden reeds zoveel gevechten bijgewoond, ze waren gereed er ook andere te leveren. De sterke man is hij, die altijd worstelt. Hij die ophoudt tegen de stroom in te zwemmen, wordt door de vloed meegesleept en verdwijnt. De volken, wier vrijheid of geloof bedreigd wordt, moe ten evenals de sterke man, tot het einde toe worstelen, anders zullen ze door de hogen vloed overstroomd worden. Dit voorbeeld heeft de kleine stad Genève lange tijd gegeven. Sinds eeuwen streed ze toen voor haar onafhankelijkheid; eeuwen achtereen weerom streed ze voor haar geloof.

Baudichon De la Maison-Neuve, de kapitein-generaal, riep al de burgers onder de wapenen. Hij had goeie moeite ons ze bijeen te brengen. Men verhaalde elkaar in Genève de ongehoorde moeilijkheden, die de Zwitsers bij het overtrekken van het Juragebergte hadden doorgestaan. Zou zoveel lijden, zei men, zoveel arbeid, zoveel

vlijt, zoveel liefde en zoveel treffende diensten, en het grote gevaar, waaraan die goede mensen zich voor ons blootgesteld hebben, door ons met ondank beloond worden? De mannen van Genève besloten de Zwitsers te verlossen of met hen te sterven. In een ogenblik waren ze onder de wapenen; "ongeveer twee duizend man," zegt Froment, "schaarden zich goed uitgerust onder het bevel van Baudichon. De la Maison-Neuve; andere geschriften spreken slechts van vijf honderd; dit cijfer schijnt de waarheid meer nabij te komen; Froment telde ongetwijfeld al degenen, die de wapenen opvatten, de oudsten, die in de stad bleven om haar te verdedigen, zowel als de jongeren, die haar verlieten, om de legerbende van Wildermuth ter hulpe te snellen. Acht stukken geschut werden uit het tuighuis gehaald, en toen het leger in drie afdelingen, onder bevel van drie kapiteins verdeeld was, aanvaardde Baudichon De la Maison-Neuve daarover het opperbevel.
Men vertrok. De soldaten van Genève begaven zich met geestdrift op weg naar Waadtland, en verhaastten hun schreden dewijl ze vreesden anders te laat te zullen komen. Toen de verstrooide Savoyaards, die door schrik gedreven tot aan Versoix en de omstreken van Coppet gevlucht waren, en nog beefden bij de gedachte aan het gevecht van de vorigen dag, het kleine leger van Baudichon zagen aankomen, dachten ze dat nu alles verloren was.
"Wij zullen allen gedood en het land veroverd worden," zeiden zij. Sommigen vluchtten hier en daar in het veld; andere, die vreesden geen tijd meer te zullen hebben, verborgen zich in de omstreken van Coppet, in de omhemde stukken land; weerom andere, die nog meer verschrikt waren en over het meer wilden vluchten, sprongen in vaartuigen, die ze aan de oever vonden liggen, en bij gebrek aan riemen, bedienden ze zich van hun hellebaarden, en roeiden alzo met alle macht, om de grenzen van Savoye te bereiken. De Genèefse hielden zich niet op met de vluchtelingen na te zetten, maar kwamen tot op kleinen afstand van Coppet. "Zijn wij eenmaal met de Zwitsers verenigd," zeiden zij, "hetgeen gemakkelijk geschieden kan, dan is ons land gered."

's Zondags avonds en 's Maandags morgens had ook de staatkunde niet stil gezeten. De gezanten van Bern, die daags te voren op het slagveld waren gekomen, op het ogenblik dat de Zwitsers voor de derde maal het Savooysche leger zouden aanvallen, hadden zich tegenover die heldentroep geplaatst, en getrouw aan de staatkundigen geest, die destijds de Raden van de machtige Republiek bezielde, hadden ze hun toegeroepen: "Houdt op. In naam van onze zenders bevelen wij u terug te trekken. De Savoyaards zijn velen in getal, en allen gereed om u goed te ontvangen."
De Berner heren waren gewoon te bevelen, en hun onderhorigen om te gehoorzamen; men hoopte dus de mannen van Seeland te winnen. Louis Diesbach, die zich onderscheiden had in de oorlogen van Italië en in 1512 aan het hoofd van de regering te Neuchâtel had gestaan, nadat de Zwitsers die stad aan haar vorst Louis van Orleans ontnomen hadden, meende van zijn kant reeds daarom alleen geschikt te zijn, om die mannen van Neuchâtel, welke de onderneming getrouw gebleven waren te overtuigen. Hij nam ze ter zijde, en gaf hun evenals aan de Berners te verstaan, "dat het voor hen beter zou zijn met een goede overwinning terug te trekken dan zich in groter gevaar te brengen."
"Alles werd in het werk gesteld, om met zachte woorden die dappere kampvechters te doen terugkeren," zegt Froment tot tweemalen toe.
In de grond van de zaak was de staatkunde, minder dan ze liet blijken, zeker van de nederlaag, die zoals ze zeide, de mannen van Wildermuth te wachten stond. Hadden ze alleen reeds twee overwinningen behaald, wat zouden ze dan niet doen ondersteund

door de mannen van Genève? Hun vijanden zouden tussen twee vuren geraken, en zoals door sommigen gezegd werd, allen gevangen genomen en het land gewonnen worden. De mannen van De la Maison-Neuve, met die van Wildermuth verenigd, zouden de Savoyaards uit het land verjagen, en het met Genève of met Zwitserland verenigen. De gezanten integendeel gaven de Zwitsers te kennen, dat men door een aanval zich zou blootstellen aan een nederlaag, even schitterend als de overwinning geweest was; dat het gevecht, dat die dappere lieden hadden geleverd, overigens niet vruchteloos zou zijn; dat de Berners, die in last hadden de zaak te bemiddelen, van Savoye een gewenste vrede ten gunste van Genève zouden verkrijgen.
"Gij hebt nu reeds in twee of drie dagen niet gegeten," voegde Diesbach er bij, "twee gevechten hebben uw krachten uitgeput. Gaat naar het dorp Founex, boven Coppet; levensmiddelen in overvloed staan voor u gereed, en daar zult gij onze laatste bevelen ontvangen." Zo spraken de heren van Bern.

Maar de meest onverschrokken mannen van Neuchâtel en Seeland waren "grotelijks vertoornd;" ze vroegen zichzelf af, of ze zich met liefelijke woorden of dwaze vreesaanjaging zouden laten verleiden; ze lachten er mede, toen men hen bevreesd wilde maken voor de Savoyaards, die naar hun overtuiging, zo beangst waren, dat ze niet wisten wat ze zouden beginnen! De gezanten evenwel hielden vol. Reeds waren er Zwitsers, die wankelden. Een groot aantal Berners wilden niet in verzet komen tegen de regering van hun kanton; de mannen van Neuchâtel wezen er op, dat de heren van Bern het werk van de Hervorming te Neuchâtel hadden ondersteund, en ze dat dus in Genève niet zouden verlaten. Velen eindelijk, uitgeput en machteloos door twee dagreizen in de sneeuw en door het leveren van een zware strijd gedurende een gansen dag, terwijl ze geen ander voedsel dan enige knollen hadden, waren van oordeel, dat terwijl ze uitgehongerd waren en hun te Founex het voedsel werd aangeboden, dat hun te Gingins geweigerd was geworden, het zeer natuurlijk was daarheen te gaan, Daarenboven gaven ze daarmee hun plan niet op. Lag Founex niet op de weg naar Genève? De gezanten verdubbelden hun aandrang. Allen vertrokken, hoewel ze niet zonder leedwezen het roemrijk slagveld verlieten. "Zo kwamen ze te Founex, waar men hun, zoals de registers van Genève zeggen" volop te drinken en te eten gaf.

De Berner heren zagen hen optrekken, en toen de laatste voorbijgegaan was, haalden ze adem, wendden de teugels en sloegen met hun geleide de weg in naar Coppet, zeer tevreden zijnde dat ze zo goed geslaagd waren. Maar ze waren hun angsten nog niet te boven. Nauwelijks hadden ze een eind weegs afgelegd, of ze werden door een grote schrik bevangen. Een escorte Savoyaards zestig man sterk, kwam hen tegemoet; toen ze de Berners tot op enige afstand waren genaderd, gaven die ruiters hun paarden de sporen en vielen op de gezanten en hun gevolg aan, onder de uitroep: "Vermoordt ze! vermoordt ze!" terwijl een hunner, zijn geweer op de borst van Diesbach richtende, gereed stond hem te doden.
Te midden van de schrik, die hen bevangen had, begonnen de Berner gezanten te begrijpen, dat het niet verstandig is een slechte keus te doen van vrienden. Diesbach kwam evenwel met de schrik vrij; een van de edellieden keerde het schot af. De inlichtingen van de gezanten voldeden echter de Savoyaards niet. Het waren ruiters, die tot versterking naar Gingins waren afgezonden, om zich te wreken over de nederlaag, die hun landgenoten ondergaan hadden. Ze waren woedend, en zeiden, dat ze hun kameraden, die tot tweemaal toe door de Berners verslagen waren, wilden wreken. Daar ze zich overtuigd hielden, dat deze aanzienlijke Berner heren het eens waren met de overwinnaars, namen ze hen gevangen, bevalen hun van het paard te

stijgen, en dwongen hen tussen hen als dieven te voet te gaan; ze waren voornemens hen naar de gevangenis van Nyon te brengen.
Eindelijk evenwel, na herhaalde inlichtingen, begrepen die ruwe ruiters, dat ze met vrienden van de gouverneur te doen hadden, en door die gedachte verschrikt, haastten ze zich hen los te laten. De heren van Bern bestegen weer hun paarden en begaven zich naar Coppet; het was laat toen ze op het kasteel aankwamen, waar ernstige omstandigheden hen verbeidden.

De volgende dag, Maandag 11 October waren de gouverneur, de beide afgevaardigden van Bern en veel edellieden op het uur van het ontbijt bijeengekomen om te bespreken wat er nu te doen stond, terwijl ze zich intussen bezig hielden niet goed "te eten, te drinken en te banketteren."
Op dit ogenblik komt een officier binnen en bericht dat een Geneefsch leger, onder bevel van De la Maison-Neuve het kasteel nadert. Het gehele kasteel geraakt in verwarring. Het Savooysche leger was ver verwijderd, zodat de Genèefsen zich zonder slag of stoot van de gouverneur van Waadtland, zijn officieren en edellieden, en zelfs van de heren van Bern konden meester maken en ze naar Genève brengen. Zo'n slag zou geheel in de geest zijn geweest van de moedige De la Maison-Neuve. Had hij de bisschop uit Genève weten te verdrijven, dan zou hij ook, zo dachten velen, zijn stad wel weten te verlossen van de heren, die op Coppet een samenzwering smeedden. Wat kon er gedaan worden om hem tegen te houden?
"Die heren zegt de kroniek, bedachten een oude krijgslist, daarin bestaande, dat ieder man, die buiten staat is zijn tegenpartij weerstand te bieden de schijn aanneemt alsof hij vrede verlangt, hetzij om tijd te winnen, hetzij om zijn vijand in de een of andere strik te vangen." Hoe het ook ging, de mannen van Genève moesten terugkeren. De staatkunde begon dus weer met list te werk te gaan. De gouverneur van Waadtland, ofschoon vaster dan ooit besloten de onrustige stad te bevechten, gaf bevel aan enige van zijn edellieden om de bevelhebber kennis te geven, dat men bezig was te beraadslagen, en zelfs gereed stond om de voorlopige punten van een voor de stad voordelige vrede te tekenen; maar dat er om de zaak tot een beslissing te brengen, drie afgevaardigden van Genève nodig waren.

De Savooysche edellieden, met deze boodschap belast, kwamen aan de voorposten van het Genèefse leger; ze werden bij De la Maison- Neuve gebracht en maakten hem met hun vredelievende zending bekend. De gevoelens waren verdeeld. Sommigen vermoedden een list, en waren van mening, dat wanneer de troepen van Genève en van Neuchâtel bij elkaar konden komen, de onafhankelijkheid van Genève verzekerd was. Ze deden alles wat in hun vermogen was, om zich tegen de uitnodiging te verzetten; maar andere begrepen, dat de heer van Diesbach wel te vertrouwen was; dat het het beste was drie van hun te zenden, die zich omtrent de oprechtheid van het aanbod van vrede zouden kunnen vergewissen, en verslag van hun zending zouden doen. "Wie verzekert ons, dat ze zullen terugkomen?" riepen degenen, die de Savooyschen gouverneur niet vertrouwden. Daarop gaven de edellieden van de Sire de Lullin de verzekering en belofte, dat de afgevaardigden volstrekt geen leed zou geschieden. De eerlijke Genèefsen gaven toe, daar ze aan geen meineed wilden denken. Ze kozen tot afgevaardigden Jean d Arlod, Thibaut Tocker en Jean Lambert.

Toen deze afgevaardigden op het kasteel aankwamen, zaten de heer de Lullin en zijn gasten opnieuw te eten, te drinken en te banketteren. Deze vertrouwelijkheid van de heren van Bern met de vijanden van Genève beviel d'Arlod en zijn meelgezellen

volstrekt niet; evenwel besloten ze getrouw hun zending te volvoeren. Maar spoedig werden ze gewaar, dat de Savooysche hoofdlieden er geenszins aan dachten om vrede te maken, dat ze die secte wilden vernietigen, die zich verzette tegen de wetten des lands; die secte, die ze reeds zoolang veracht hadden, die verklaarde onafhankelijk van de paus te zijn, die wetten maakte, geheel en al in strijd met die, waaronder de Christenheid sinds eeuwen geleefd had, en die meende met Rome te kunnen handelen alsof ze haar gelijke was.
Die Hugenoten hadden de heiligen de eer ontnomen, die hun toekwam, de beelden vernield, de mis afgeschaft, de heilige gebruiken verboden. Wat kon men beter doen dan hun afgevaardigden als misdadigers behandelen? De gevolmachtigden van Genève verzochten de voorlopige voorwaarden te mogen weten van de vrede, waarover men met hen wilde onderhandelen. De Sire de Lullin kon nu zijn oren niet geloven, en sidderende van toorn, sprong hij bij het vernemen van zo'n vermetelheid van zijn zetel op. "Hoe!" riep hij uit, "oproerlingen vragen naar vredesvoorwaarden!" Hij gaf bevel dat ze gegrepen zonden worden.
Tevergeefs beriepen de mannen van Genève zich op het gegeven woord, Lullin wilde van niets weten, en daar hij tot elke prijs de oorlog wilde, had hij besloten de onschendbaarheid van de wetten ten opzichte van de parlementairen te overtreden. De drie Genèefse gezanten werden " als rovers gebonden en gekneveld."
"Brengt ze naar de vesting van Chillon," zei Lullin "daar kunnen ze zich vermaken met mijnheer de Saint-Victor (Bonivard), die daar reeds ruim zes jaren voor de zaken van Genève heeft doorgebracht."
Die drie edele burgers werden werkelijk weggebracht en in het kasteel Chillon opgesloten. Men dacht toen te Coppet, evenals een eeuw vroeger te Constanz, dat niemand verplicht is een eed aan ketters gezworen, te houden.
De La Maison-Neuve en zijn hoofdlieden wachten met ongeduld op de terugkomst van hun afgevaardigden; de tijd ging voort en ze kwamen niet terug. De vrees voor noodlottige gebeurtenissen begon de minst lichtgelovige gemoederen te bevangen. "Het is waarschijnlijk," zeiden sommigen, "dat dit een heengaan is, waarop geen terugkomen zal volgen."
De bevelhebber zond de trompetter Ami Voullier, om te vernemen wat er plaats had, hetgeen destijds diens post was. Deze, hetzij hij naar de slechte kant overhelde, hetzij dat hij door de vijand overgehaald werd, hetzij eindelijk dat hij zich door de een of andere listige Savoyaard liet overreden, kwam terug, en berichtte, dat die heren op het kasteel bezig waren de vredesvoorwaarden op te stellen; dat overigens het kasteel goed verdedigd was; want dat hij in de wijngaarden, die het omringden, meer soldaten dan wijnstokken gezien had. Hij voegde er bij, dat daar de, vrede getekend zou worden, de tegenwoordigheid van gewapende mannen, die niet nodig hadden te vechten, overbodig was, en dat het het beste zou zijn, dat een ieder naar huis terugkeerde.
De meest vredelievenden onder de Genèefse mannen, die geloofden dat hun gezanten werkelijk bezig waren een goed tractaat te sluiten, drongen er ook op aan, dat men naar de stad terug zou keren. Een bevelhebber, die ervaring heeft en goed doordenkt, zou met dit verslag van de trompetter niet tevreden zijn geweest. Hij zou de plek niet hebben verlaten voordat hij rechtstreeks met de drie gevolmachtigden in betrekking was gekomen. Als hij de trouweloosheid van de Savooyschen gouverneur had ontdekt, zou hij, vooral door de Zwitsers ondersteund, het kasteel hebben kunnen omsingelen, de gouverneur, zijn volk en zelfs, de Berners kunnen gevangen nemen, en hen niet behoeven los te laten voordat hij de bevrijding van de gevolmachtigden verkregen had. Zelfs al was het waar, dat er vrede gesloten werd, was het niet dan nog nuttig, dat

de krachten van Genève in de nabijheid van Coppet bleven, ten einde de voorwaarden van hun gevolmachtigden klem bij te zetten.
De la Maison-Neuve was een goed burger, een goede Protestant, een goed soldaat; maar hij was geen groot generaal, en geen geslepen staatkundige. Een edele eenvoudigheid van hart heeft daarenboven geen vermoeden van geveinsdheid. Die fiere Hugenoten, die soms zondigden door teveel geweld te gebruiken, zondigden toen door teveel goedhartigheid. Er werd besloten, dat daar de vrede zou getekend worden, de Genèefse naar hun haardsteden zouden terugkeren. De troep vertrok dus naar Genève. Deze misstap woog van toen af zwaar op Baudichon De la Maison-Neuve, en was oorzaak van een onrust, die hem zijn ganse verdere leven bijbleef.

Toen de bekwame staatkundige mannen, die op het kasteel van Coppet bijeen waren, zich alzo van de mannen van Genève bevrijd hadden, poogden ze zich ook op dezelfde wijze te ontdoen van de Zwitsers, die zich te Founex bevonden. Enige begaven zich tot Iaen. "De vrede is gesloten," zeiden zij, "de soldaten moeten allen weer aftrekken. De stad van de Hugenoten zal vrij zijn. Gij held wel verdiend, enige rust te nemen. De gouverneur van Waadtland is overigens bereid de reiskosten te betalen." De Zwitsers lieten zich evenals de mannen van Genève vangen. Op hun heldhaftige overwinning volgde een staatkundige nederlaag.
Hebben de rechtvaardigen hun macht, de bekwamen ontbreekt het er ook niet aan. Het is het lot van de nederige en oprechte mensen en volken, dat ze soms door slimmen en machtigen worden misleid. Wat de Zwitsers betreft, uit het laatste couplet van het strijdlied van Gingins blijkt, dat ze de terugtocht aannamen in de overtuiging, dat de verlossing van Genève zeker was.
"Maakt een einde aan de zaak," hebben wij gezegd, "laat de stad Genève verlost worden, ziedaar alles wat wij verlangen; dat haar vrede worde bevestigd; dat het woord Gods er met alle vrijheid moge worden verkondigd; dat het schaap des Heeren moge gered worden, en dan zullen wij verheugd naar onze haardsteden terugkeren!"

Maar dit lied was de hersenschim van eerlijke zielen. Hadden de wapenen te Gingins het recht en de vrijheid doen zegevieren, nu had door de staatkunde te Coppet het bedrog en het despotisme de overwinning behaald.
Er doet zich evenwel een vraag voor: Was de slag bij Gingins vruchteloos?
Nee, Genève werd daardoor gered. De dapperheid van de Zwitsers en hun overwinning werden diep in de harten van de bevolking van Waadtland gegrift. Men sprak daarvan in de dorpen, op de kastelen en zelfs tot in Savoye. Toen dan ook later een leger, door de Raad van Bern gezonden, in het land verscheen, durfde niemand zich daarmee meten, dewijl de dapperheid van de Zwitsers nog aller harten met schrik vervulde.

Louis van Diesbach en zijn metgezellen kwamen daags na het verraad van Coppet te Genève aan, en deden de Raad het voorstel, een tractaat met de hertog te sluiten, waarin onder andere ook zou voorkomen, dat de verraders van Peney in al hun rechten zouden worden hersteld. "Hoe," zei de eerste syndicus, "gij hebt de mannen die ons kwamen helpen, teruggezonden, en nu wilt gij degenen, die niet ophouden ons de oorlog aan te doen, binnen onze muren brengen!"
Toen De la Maison-Neuve ontdekte dat de trompetter een vals rapport had gemaakt, en dat de troepen, in plaats van naar Genève terug te trekken op Coppet hadden moeten losgaan, kon hij zijn smart en toorn niet inhouden; hij verklaarde die man schuldig aan hoogverraad, en velen verenigden zich met hem, om te eisen dat hij

onthoofd zou worden. Hij bleef leven, maar had de achting van zijn medeburgers verloren.

De verontwaardiging van de overheid en van de militaire bevelhebbers was echter nog gering in vergelijking van de toorn van het volk. De gedachte, dat de parlementairen binnen de muren van Chillon opgesloten waren, deed het bloed koken. "Laat ons weerwraak nemen," zeiden de vrienden van de slachtoffers tot de syndici, "en om zeker te zijn dat ons onze medeburgers worden teruggegeven, moeten wij gijzelaars nemen, die tegen hen kunnen opwegen.
Drie aanzienlijke mannen, die destijds in handen van de Genèefse overheid waren, de heren de Sales, de bastaard de Wufflens en de heer de Montfort werden werkelijk gevat. Deze laatste was een monnik uit het klooster van St. Jan, gelegen op de heuvels aan de oevers van de blauw wateren van de Rhône, bij de poorten van Genève, hoewel reeds op het grondgebied van de hertog. Het volk weegt niet de rechten van de rechtvaardigheid zoals de deskundigen dat doen in hun raadsvergaderingen. De vlammen, die in de harten brandden, barstten eensklaps uit. Men schreeuwde, men kwam bijeen. De volksmenigte groeide voortdurend meer aan in de straten, de opgewondenheid nam toe, en men riep uit: "Zullen wij nabij de poorten van de stad een gebouw laten staan, waaruit de vijand zijn geschut op ons kan losbranden?"
In een ogenblik werden de muren beklommen, de Montfort werd gegrepen; men klom op de daken, brak, verbrijzelde, wierp omver alles wat men ontmoette, en hield niet op voordat het huis van St. Jan in puin lag. De misdaad van Coppet deed het onweer over St. Jan losbarsten. Het verontwaardigde volk had er niet aan gedacht, dat er in geen enkele Staat, en vooral niet in Republieken, iets mag geschieden buiten de wet.

ELFDE HOOFDSTUK.
Aanstalten tot de aanval en de verdediging van Genève.
Geloof en heldenmoed.
(Van het begin van November 1535 tot het einde van Januari 1536.)

Een onheil is niet altijd kwaad, het kan soms een beslissend gevolg hebben. Er waren weinig geregelde troepen onder die, welke te Gingins verslagen waren; die nederlaag was een les, waarmee de hertog van Savoye winst kon doen. Hij besloot werkelijk zijn maatregelen te nemen, in de strijd geoefende troepen op de been te brengen, aan hun hoofd een beroemden generaal te plaatsen, en alzo die oproerige stad, die aan Rome een onbekende godsdienst wilde opleggen, te verpletteren. Maar daar die troepen nog niet gereed waren, beval Karel III aan de heren van de grote vallei van het meer Leman van hun vazallen de militaire dienst te eisen, die ze hun verschuldigd waren. De edellieden uit die streken waren overtuigd, dat ze Genève gemakkelijk zouden ten onder brengen, indien de Zwitsers haar niet te hulp kwamen. Dewijl hiervan geen sprake was, waren de haat, die men de stad toedroeg, en de hoop, die men koesterde, zich aan haar buit te verrijken, oorzaak dat de dienstplichtigen in grote getale onder de banieren van hun opperhoofden optrokken.
Op het laatst van October maakte de Sire de Lullin zich gereed om Genève in te sluiten. Mangerot, baron De la Sarraz, een beslist, driftig, hardnekkig man, die de Hervorming van de Kerk en de vrijheid van de burgers grotelijks verachtte, werd weldra aan het hoofd van de aanvallers geplaatst.
Op 1 November bezetten die gewapende benden de dorpen of kleine steden, die als het was een cirkel rondom de stad vormden, en begonnen alles wat hun in handen

kwam te plunderen, te verbranden en te doden. De hongersnood en de koude, die dit jaar zeer streng was, begonnen weldra de stad te teisteren. De kerken waren gevuld met vrouwen, kinderen, grijsaards en zelfs gewapende mannen: "Er is geen andere hulp en toevlucht dan bij God alleen, riep Farel van de kansel, en enige stemmen uit het volk antwoordden: "op Hem alleen vertrouwen wij!"
Hoorde men een geweerschot, geschreeuw of de trom, dan gingen de mannen dadelijk naar buiten, maar "zonder gedruis of onrust te veroorzaken; niemand stoorde de preek," en de dienst werd niet afgebroken. Terwijl het schieten daarbuiten onophoudelijk voortging, riepen ze die in de kerk gebleven waren, tot God; "dat ze de verlossing niet verwachtten van de dapperheid van de mensen, maar van zijn grote getrouwheid."
Op zekere nacht toen de Genèefsen plotseling werden wakker geroepen, stonden ze onmiddellijk op, en zagen dat de stad geheel omringd was door vuren, door de gewapende mannen van Savoye aangestoken met het doel om de aanval te verlichten, en hoorden ze de klokken van de kloosters of kapellen met alle kracht luiden, om de schrik te vermeerderen. Er werd dapper gevochten en weerom werd de vijand teruggeslagen.
Evenwel de stad bleef ingesloten, en men wist niet meer van waar de hulp zou opdagen. Op zekere dag gelukt het een bode, die uit Frankrijk komt, door de troepen te dringen, die Genève omsingelen; hij had een brief bij zich van de volgende inhoud.

Gij zult zekerlijk muilezelvrachten, goede en deugdzame koopwaar ontvangen, en zullen daar een van die dagen zijn.
PIERRE CROQUET

De brief werd aan Maigrot le Magnifique overhandigd.
"Goed," zei hij, "de hulp komt van de zijde van Frankrijk.
Er hadden toen in de staatkunde van de grote mogendheden van Europa zekere bewegingen plaats, die ten gunste van de verlossing van Genève zouden kunnen uitlopen. "Wilt gij Milaan hebben, neem dan Turijn," had de listige Clemens VII tot de koning van Frankrijk gezegd. Daar Sforce, de laatste hertog van Milaan, overleden was, zo moest Frans "zou hij de raad van de paus opvolgen, het een of ander voorwendsel zoeken om zijn oom, de hertog van Savoye, de oorlog te verklaren. Zo'n voorwendsel deed zich zeer natuurlijk voor. "Karel III verdrukt Genève," spraken sommigen. "Laat Frankrijk hem beletten die stad te bemachtigen, en op die wijze zal de oorlog verklaard zijn." Frans "die toen te Lyon in onderhandeling was met Karel V, begreep, dat hij Genève niet openlijk kon te hulp komen, maar gaf aan een Frans edelman, de heer van Verey verlof, om als bevelhebber een troep vrijwilligers te werven. Mannen, die ingenomen waren met de nieuwe vrijheden, vooral drukkers, schaarden zich met geestdrift onder zijn banier. De drukkers merkten aan, dat de Hervorming schrijvers voortbracht, die voor het volk schreven, en tevens een volk, dat met gretigheid hun geschriften las; zij waren daarom dan ook graag bereid om voor de Hervorming te vochten. François I vergenoegde zichzelf niet met dit lijdelijk aan te zien; hij gaf aan Verey de afdeling van Jean Paoli, zoon van de heer de Ceri, het oude opperhoofd van de Romeinse benden; deze afdeling was samengesteld uit schone cavalerie en dappere mannen.

Intussen was de stad ten toppunt van ellende. Er was geen geld meer om de soldaten te betalen. Wat zou men beginnen? In verschillende oude huizen vond men Genèefse muntstukken, waarop de zon was afgebeeld met dit devies: *Post tenebras spero lucem.*

Deze stukken bewezen, dat de stad Genève het recht had gehad om muntstukken te slaan, een recht, waarvan de vorstenbisschoppen haar beroofd hadden. Claude Savoye kreeg bevel om nieuwe geld te maken. Onmiddellijk bracht men hem zilveren kruizen, kelken, deksels van miskelken en andere heilige gereedschappen. Hij liet daarvan geldstukken slaan, waarop aan de een kant de sleutel en de arend, het wapen van Genève, met het opschrift: Deus noster pugnat pro nobis, 1535. "Onze God strijdt voor ons;" en aan de andere kant: Geneva civitas.
In het volgende jaar sloeg men nog een ander muntstuk, waarop behalve het gewone opschrift: Post tenebras lucem, nog die woorden van Jesaja en van Paulus stonden: Mihi sese flectet omne genu, *Alle knie zal zich voor Mij buigen*:" het naamcijfer van Jezus, J. H. S. Stond in het midden.
Genève geloofde niet alleen aan de overwinning, maar aan de overwinning des Heren, wiens eer, toen nog verborgen, geopenbaard zou worden voor alle volken.

Terwijl François I ondershands Genève te hulp kwam, onderhandelde de machtige Republiek van Bern over die stad. Enige van haar staatslieden trokken toen over de St. Bernhardsberg, om zich te begeven naar de stad Aoste, waar ze de hertog van Savoye zouden ontmoeten. De Hervormer Berthold Haller en de andere Berner leraars hadden zich in corps naar de Raad begeven, en die bezworen ten behoeve van Genève een beroep op het volk te doen. "Hij is bereid," hadden ze gezegd, "om zijn goederen en zijn leven te geven voor de handhaving van de Hervorming in die stad." De heren van Bern, die ten minste enige stappen wilden doen, hadden toen enige gezanten naar de hertog afgezonden, en de generaal François Naegueli, die aan hun hoofd stond" belast de zaak van Genève te ondersteunen. Als zoon van een van de beroemdste opperbevelhebbers van de Zwitserse benden, was François in het leger opgegroeid, en had evenals Wildermuth, zijn eerste veldtochten meegemaakt in de oorlogen van Italië. "Hij is een twintigjarig jongeling," zei men. Zijn gelaat, dat reeds vroeg door de zon van het zuiden bruin was geworden, vertoonde een mengsel van geestkracht, geslepenheid en was grootheid, terwijl de Christelijke godsvrucht, die hem bezielde, daaraan veel bekoorlijkheid bijzette.
D'Erlach, Rodolphe Diesbach en de kanselier P. Zyro vergezelden hem. De gezanten beklommen met moeite de bergen (het was in de tweede helft van November) en moesten koude, regen en,sneeuw trotseren, maar kwamen eindelijk aan de stad Aoste. De hertog was er niet; ze werden verzocht naar Turijn te gaan; maar de heren van Bern antwoordden, dat ze de hertog aan de voet van de ijsbergen zouden opwachten. De Berners en de mannen uit hun gevolg maakten van deze gelegenheid gebruik, om kennis te maken met de bewoners van Aoste, en spraken onbeschroomd met hen over de Heilige Schrift en de aanmatigingen van de bisschop van Rome.

Eindelijk verscheen Karel, en de onderhandeling nam een aanvang. "Voor alles," zeiden de Berners, "verzoeken wij, dat gij de burgers van Genève de vrijheid laat om het Woord Gids als hoogste gezag in zake des geloofs te gehoorzamen."
Karel III, omringd door Rome's dienstknechten en vooral gedrongen door de bisschop van Aoste, Gazzini, verklaarde dit verzoek niet te kunnen toestaan zonder de toestemming des keizers, de vergunning van de paus en de uitspraak van een algemeen concilie. "Ik vraag u op nieuw," zei Naegueli, "om vrijheid voor de Genèefse, om hun geloof te belijden." "Hun geloof, wat is hun geloof?" zei de hertog. "Er zijn geloof ik, genoeg Bijbels in Savoye," antwoordde Naegueli, "lees ze en gij zult er ons geloof in vinden."
De hertog vroeg een wapenstilstand van vijf of zes maanden, om over dit punt met de

keizer en de paus te spreken. De gezanten trokken opnieuw door de sneeuw van die hoge bergen en leverden hun rapport te Bern in.
Intussen hadden de Savooysche troepen zich rondom Genève gedrongen, en op 7 December de stad aangevallen. Rodolphe Naegueli broeder van de generaal, deelde het aanbod van Karel III tot een wapenstilstand van vijf maanden mee.
Maar de Genèefse antwoordden: "Hoe zou de hertog zich aan een wapenstilstand van vijf maanden houden, als hij er niet eens een van twintig dagen houdt? Hij stelt ons dit voor, om ons van honger te doen omkomen. Wij onderhandelen niet langer met hem dan door het zwaard. Alle uitstel is voor ons oorlog. Verleent ons uw hulp geëerde heren! Wij vragen u dit niet alleen in naam van onze alliantie, maar wij vragen u dit in naam van de liefde, die gij verschuldigd zijt aan arme broeders in Jezus Christus. Hoe het ook zij, het ogenblik is gekomen, en onze God zal voor ons strijden."
De heraut verkondigde in de stad, dat ieder burger zijn wapenen gereed moest maken en zich naar zijn kapitein begeven.

Te gelijkertijd deed Baudichon de la Maison-Neuve die toen in Zwitserland was, al het mogelijke, om de belangstelling des volks ten gunst van Genève op te wekken. Te Bern zocht hij zijn steun bij de burgers onder degenen die het Evangelie en de vrijheid liefhadden; in de overtuiging, dat deze de overheid wel zouden overhalen. Hij was onvermoeid en,bepleitte de zaak van zijn vaderland in de huizen, in de maatschappelijke kringen en in de raadsvergaderingen.
Het scheen wel alsof hij de misslag wilde herstellen, diens hij begaan had toen hij zich te Coppet door de Savooysche staatslieden had laten misleiden. Toen de gouverneur de Lullin vernam, welke pogingen er door die burger van Genève in het werk gesteld werden, gaf hij bevel hem te vatten, wanneer hij op zijn terugtocht Waadtland zou doortrekken.
De la Maison-Neuve was verheugd, want hij was voorspoedig in zijn pogingen; de goede zaak kreeg allengs in Bern de overhand; maar één zaak bedroefde hem; hij vernam niets van Genève en kon zich niet daarheen begeven, om zijn mede, burgers deelgenoot te maken van zijn grootse verwachtingen.
"Van niemand uwer," schreef hij op 9 December aan de Raad van Genève, "heb ik enige tijding ontvangen; evenmin als wanneer ik een Jood of een Saraceen was. Als ik er maar door kon, zou ik aan deze zijde niet blijven; maar ik ben gewaarschuwd dat ik overal bespied word, evenals de kat op de muis loert. Gij moet weten, dat die van Bazel en andere kantons, die het Evangelie voorstaan, met alle macht willen helpen om ons te handhaven. Gij zult binnenkort wonderen zien, en hoe God zorgen zal."

Intussen was het jaargetijde bijzonder streng; de heeren, die Genève omsingelden, de Montforts, de Gingins, de Burchiez en andere, besloten met hun volk de winterkwartieren te gaan betrekken. Tevergeefs bezwoer de Sire Mangerot De la Sarraz hen om te blijven. "Wij zijn genoodzaakt terug te keren," zeiden zij.
De Genèefse begonnen adem te halen. Hun vijanden gingen heen, en de uitgewekene Maigrot hield voortdurend vol, dat hun vrienden in Frankrijk in grote getale en vol moed zouden aankomen. De Genèefsen begonnen alzo een lichtstraal te ontwaren te midden van de duisternis, die hen omringde.
En werkelijk was de heer de Montbel de Verey, met zijn zeven honderd voetknechten en vier honderd ruiters heimelijk door de koning van Frankrijk met een persoonlijk oogmerk ter hulp van Genève gezonden, in de vallei van St. Claude aangekomen. Het was in het midden van December. De onverschrokken Mangerot was verontwaardigd over de lafheid van zijn bondgenoten, alleen op zijn post gebleven; en dit had hij

vooral gedaan om de Fransen tegen te houden. Hij beklom met vier honderd man de berg, en vond in de hoge valleien tien á twintig voet sneeuw. De Italiaanse ruiters van Verey konden niet verder voortkomen, en zijn voetknechten waren bijna bevroren. Plotseling worden er om de hoek van een weg geweerschoten gelost, en maakt de schrik en wanorde zich van die bandeloze troep meester. De onverschrokken de Verey, omringd door zeven ruiters, dringt door de vijand heen, en op 14 December komen acht man, het enig overschot van bijna twaalf honderd voor de poorten van Genève.
De afgevaardigde van Bern, Naegueli, die al het gewicht van de omstandigheden inzag, vertrok dezelfde dag. Met smart werd weldra vernomen "dat al de gewapende mannen van de heer de Verey gedood of in de sneeuw en de bossen van het gebergte verstrooid waren; tegelijkertijd omringde De la Sarraz, trots op zijn overwinning, opnieuw de stad, en zwoer, dat hij een einde zou, maken aan haar onafhankelijkheid en aan haar ketterij.

De toekomst van Genève was donker, en sommigen vroegen, of God op die wijze redde degenen, die zich scharen rondom Zijn woord.
Op 17 December, op het ogenblik, dat de verschrikkelijke tijding aankwam, ging Willem Farel naar de Raad, en zeide: "Zeer geëerde heren! het eerste dat er is te doen, is dat gij u allen tot God bekeert, en zorgt dat het gehele volk afstand doet van het kwaad, en het woord des Heeren hore. Omdat God weet, dat het niet baat wanneer ze die slapen, met zachtheid gelokt worden, daarom slaat Hij u nu met grote hamerslagen, om u wakker te maken."
Deze heilige vermaning maakte een diepe indruk, en op dezelfde dag verkondigden de officieren van staat in de stad, dat "allen de volgende dag en de daarop volgende dagen in de St. Pieterskerk moesten komen, om de hulpe Gods in te roepen."
De volgende dag verenigden de inwoners van Genève zich voor het aangezicht des Allerhoogsten, en riepen Hem aan door de mond van zijn dienstknechten.

Genève werd door een nog groter gevaar bedreigd. De Fransman de Verey, ofschoon geslagen, wilde nochtans het doel bereiken, waartoe hij gezonden was. Hij gedroeg zich jegens de burgers van Genève zeer innemend. "De koning van Frankrijk," zei hij, "neemt uw zaak zeer ter harte, hij zal om u te verlossen een. groter leger zenden, want hij heeft Genève grenzeloos lief. Evenwel, mijn heren, om hem gelegenheid te geven uw vijand te verjagen, zal het goed zijn dat gij hem enige voorrang in uw stad toekent. De koning vraagt niets anders dan dat gij hem de beschermer uwer vrijheden noemt. Hij wil u helpen om sterk te zijn."

De Raad overwoog, beraadslaagde, en berekende goed al deze dingen. Aan de een kant begeerde hij geen bescherming van Frankrijk, en aan de andere kant gevoelde hij behoefte aan de hulp van dit land. Hij laveerde. "Verjaag eerst onze vijanden," zei hij, en dan zullen wij niet in gebreke blijven de koning onze eerbied te betuigen. "Wij hadden gedacht u bereidwilliger te vinden," zei de Verey, die niet tevreden was met eerbied voor zijn meester. "Bedenkt u wel, mijn heren, bedenkt u wel."
Hij ging zeer misnoegd heen. Maar de burgers spraken zich meer openlijk uit dan de Raad. Een despotisch koning, welk een bescherming voor hun vrijheid! Een koning, die de Evangelische Christenen laat ophangen en verbranden, welk een bescherming voor hun geloof! Stoutmoedige overheidspersonen, de broeders Bernard vooral, verzetten zich en verlangden dat als het vaderland moest omkomen, het dan moest inkomen als een vrije. Laat ons de koning schrijven, sprak toen de Raad, "dat de

inwoners van Genève hem hun nederige diensten aanbieden, waar zonder enige onderwerping."
De kleine stad, die aan de rand van de afgrond lag, wees de hand af van de machtige vorst, die zich toen alleen aanbood om haar te redden. Zulke offers verhaasten de verlossing des Heren.
Zes dagen later, 23 December, beval de hertog van Savoye aan de bevelhebbers van zijn troepen aan gene zijde van de bergen, hun plicht te doen. In Genève werd besloten, dat als er storm gelopen werd, al de burgers, en zelfs de grijsaards, de vrouwen en de kinderen zich naar de muren moesten begeven.

Het jaar 1536 ving aan, en op 3 Januari trokken de Savooysche garnizoenen van Lancy, Confignon, Saconnex, aan deze zijde van de Arve en Plan-les Ouates, kastelen, die tussen de Rhône en de Arve lagen, alsmede die van Gaillard en Jussy, versterkte plaatsen tussen de Arve en het meer, te gelijker tijd tegen de stad op. Aan het hoofd van de laatste troep stond Amblard de Gruyère, een ijverig katholiek en hartstochtelijk leenheer, die besloot, zich eerst meester te maken van de kerk van Onze lieve Vrouw aan de Arve, en alzo een belangrijke stelling in te nemen, op enige minuten afstand van de stad en het Savooysche grondgebied. Pierre Jessé en drie andere dappere Hugenoten begaven zich in de toren.
Amblard trok voorwaarts, en beneden aan de muur staande, riep hij: "Geeft u over, als edelman geef ik u mijn woord, dat ik u genadig zal behandelen."
Jessé antwoordde: "Ik geef mij liever aan uw gemene kerels over, want uw edellieden zijn niet te vertrouwen."
Daarop liet Amblard de Gruyère een gestadig vuur openen tegen zijn tegenpartij. Deze verschrikten niet; ze waren standvastig en geloofden evenals Farel, dat wanneer men met de Goddelijke kracht toegerust is, men van het hoofd tot de voeten is gewapend. Ze wierpen boven uit de toren grote stenen op de belegeraars; ze schoten op hen en doodden zo veel vijanden.
Amblard gaf bevel tot de bestorming; hij verbrijzelde de ijzeren deur, waarmee men op de trap kwam, en beklom dien,met de degen in de vuist; maar op het ogenblik dat hij de deur bereikte, die,toegang gaf tot de klokkentoren, werd hij door een kogel getroffen, waardoor hij achterover viel op degenen, die hem volgden. Hoewel er achter elkaar versterking kwam ten behoeve van de belegeraars, werden toch die mensen, toen ze zagen, dat hun aanvoerder gedood was, zeer verschrikt en bevreesd. Gedurende de ganse nacht gaven de vier Hugenoten vuursignalen, om hun stadgenoten te kennen te geven, dat ze tot de dood toe stand zouden houden.
Maar de Savoyaards gaven het niet op. Met fakkels in de hand de enge trap beklimmende, staken ze de vloer van de toren onder de voeten van de vier Hugenoten in brand; weldra braken de vlammen uit. De Savoyaards, menende dat de Hugenoten daarin nu wel zouden omkomen, gingen heen, het lichaam van hun aanvoerder en van de andere doden medenemende.
De vier Hugenoten, die reeds vuur gewaar werden, sprongen de trappen af door de vlammen heen, en werden gered, terwijl alleen hun baard verbrand was. Jessé werd later tot raadslid benoemd.

Evenwel al mislukte één aanval, er werden verschillende andere voorbereid; nieuwe troepen trokken op de stad los. De Raad beraadslaagde over hetgeen er gedaan moest worden. Twee middelen werden voorgesteld. Farel drong er op aan dat men tot behoud van de stad allen op God zou vertrouwen; dat uit aller harten gemeen-schappelijke gebeden opstegen voor de vrede en de eenheid, niet alleen van Genève,

maar van de ganse Christenheid. Balard stelde een ander middel voor.
"Laat de mis," zei hij, "op nieuwe openlijk gevierd worden. De mis is een verzoening, waardoor God jegens ons goedgezind wordt."
"De mis deugt niet," riep een Hugenoot.
"Als dat waar is," hernam de katholiek, "dan deugen de dood en het lijden van Jezus Christus niet!"
Bij het uitspreken van deze woorden ontstond er een levendige beweging in de vergadering: "Godslastering!" werd er geroepen, "Balard heeft God gelasterd! Hij is een ketter! ze die het offer van de hostie voorstaan, doen het offer van Jezus Christus te niet!"
De Raad maakte een einde aan de twist door af te kondigen: "laten de priesters aantonen dat de predikers kwalijk spreken, of laten ze de prediking bijwonen, om zich te overtuigen dat ze goed spreken.

Op 12 Januari werden de poorten van de stad toegemetseld; de openingen in de muren werden gestopt, en de gewapende mannen stonden gereed. Drie legerbenden trokken voorwaarts, het een tussen het meer en de Arve, het andere tussen de Arve en de Rhône, het derde tussen de Rhône en het meer. Tegen tien ure des avonds werden er van de muren alarmkreten gehoord; de Savoyaards hechtten er hun stormladders aan, aan de kant van het zuiden, en de baron De la Sarraz met zijn troep bevond zich reeds in de grachten aan de noordwestzijde.
De inwoners van Genève verdedigden zich dapper en wierpen ladders en soldaten omver. De volgende dag liet de Raad met een bewogen hart in de registers van zijn zittingen inschrijven: "Zij hebben ons hevig aangevallen; maar God, wie alleen de ere toekomt, heeft ze teruggedrongen. Van toen af bleven de Savoyaards, "voortdurend meer verwoed, niet in gebreke om elke nacht de bestorming te herhalen."
Ze wilden meer doen.
Op 24 Januari namen de garnizoenen van Jussy en Gailard, bestaande uit zes à achthonderd man, waaronder honderd ruiters, en waarbij zich een, groot aantal boeren voegden, hun stelling in tussen Chene en Cologny, een weinig hoger dan de bergkloof van Frontenex. Honderd man voetvolk en veertig ruiters verlieten de stad Genève en een groot aantal jongens van veertien tot zestien jaren voegden zich bij hen. De kleine troep viel de grote aan, en weldra was de uitgestrekte vlakte tussen Frontenex en Ambil met vluchtelingen en doden overdekt. Er waren twee honderd lijken. De overwinnaars kwamen in triomf terug van de slag van Cologny, midden onder de hun tegemoet gesnelde bevolking, die kreten van blijdschap aanhief.
Maar al verdreef het kleine volk van Genève kleine legers, hoe zou het weerstand kunnen bieden als het grote leger zou komen?

TWAALFDE HOOFDSTUK.
De hoge nood.
(Januari en Februari 1536.)

De hertog van Savoye maakte zich gereed om Genève meer beslissende slagen toe te brengen. Hij wilde aan de vanouds bekende eerzucht van zijn stamhuis voldoen, en een stad verpletteren, die zoals beweerd werd, geroepen was, om de bevolkingen, die rondom Rome geschaard waren, daarvan los te maken. Bij werd daartoe aangezet door zijn echtgenote, de Portugese Beatrix, die bezield was met die godsdienstige dweepzucht, waardoor over het algemeen de vrouwen van het Iberische schiereiland

zich onderscheiden. De steden Asti, Ivree en Verceil waren het huis van Savoye in handen gevallen, en Genève moest hetzelfde lot ondergaan. Het ogenblik scheen daartoe gunstig te zijn. Karel V maakte zich gereed het Protestantisme te vernietigen, Duitse voetknechten door de broeder van die keizer aangeworven, kwamen uit Duitsland aan, en het leger, dat door Karel zelf uit Afrika teruggeleid werd, nam de richting naar de Alpen. Naar Bern werd geschreven, dat de keizer en de hertog beginnen zouden met Genève te onderwerpen, daarna het Hervormd Zwitserland en eindelijk het Lutherse Duitsland. Het ten onder brengen van de stad van de Hugenoten maakte dus een gedeelte uit van het algemene plan. De machtige vorst, in wiens staten de zon nooit onderging, had besloten de Hervorming uit te roeien, te beginnen met deze stad.
Karel III had begrepen, dat zijn pogingen verlamd waren geworden, doordat hij de misslag had begaan van tegen de stad van de Hugenoten geen geregelde en geoefende troepen af te zenden. Hij besloot daarom dezulken te kiezen, en deze onder het bevel te plaatsen van een van de onverschrokkenste bevelhebbers van die eeuw, die overal plundering en verwoesting te weeg bracht. Een man van geringen stand, die zich te Milaan had gevestigd, had door zijn nijverheid een kleine fortuin verworven. Deze Italiaan Bernardin Medici (een naam, die men niet verwarren moet met die van de Medicis van Florence) had twee zonen, Jan Angelo, die paus werd onder de naam. Van Pius IV, en Giangiacomo, een jong vermetel man, van een ondernemende aard, bedrieglijk, wreed, van een onverzadelijke eerzucht, en die zich aan de krijgsdienst gewijd had.
Door de hertog van Milaan naar het kasteel van Musso aan het meer van Como gezonden met een brief, waarin de kastelein de last ontving de brenger ter dood te brengen, had de listige Giangiacomo de brief geopend, enige wedgezellen bijeengebracht, zich meester gemaakt van het kasteel, en dat tot een klein vorstendom ingericht, dat hij allengs had uitgebreid, door op een verwoede wijze de omliggende streken van Valteline, het Milanesische, de staat van Venetië en Graauwbunderland aan te vallen.
De Zwitsers, met Naegueli aan hun hoofd, trokken tegen die roverhoofdman op en verwoestten zijn hol. Van toen af had die onverschrokken flibustier zijn onstuimigheid en verwoestingen elders verplaatst. Gehele streken land aan de kant van het Juragebergte waren door hem verwoest geworden. die Attilla in het klein, koos Karel III uit om aan het hoofd te staan van de oorlog tegen Genève. Het gold niet alleen het innemen van die stad, maar ze moest buiten staat gesteld worden, om ooit weer het hoofd op te heffen; ze moest verwoest worden.
Toen later Karel V hem wilde gebruiken tegen de Duitse Hervorming, benoemde hij hem tot markies van Marignan, en plaatste hem aan het hoofd van zijn artillerie, in zijn veldtocht tegen de Luthersen. Thans was het niet de stad Wittenberg, maar Genève, die door Medici ten onder gebracht moest worden.

De hertog van Savoye plaatste zijn generaal aan het hoofd van een leger, bestaande uit vierduizend Italiaanse soldaten, daarenboven Savoyaards en Spanjaards, schone mannen, meestal sterke en oude soldaten. Een aanzienlijk getal gewapende mannen uit de ganse vallei van het meer Lemma werden opgeroepen om zich bij Medici te voegen, en alzo zijn krachten twee ja driemaal te verdubbelen. De oorlogzuchtige broeder van de aanstaanden paus Pius IV, gesteund door voorname vorsten, de hertog van Savoye en zelfs de keizer, twijfelde niet aan de overwinning. Hij begaf zich op weg door de vallei van het meer Leman
Het gevaar was groot, maar was wel alles verloren? Was er niet in Genève een vlucht,

die noch in Verceil, noch in Asti gevonden was geworden?
"Er schijnt volstrekt geen middel te zijn om aan de handen onzer vijanden te ontkomen," zeiden de vrome mannen in Genève, "maar onze hoop is op God, die Zijn Naam niet door de ongelovigen zal laten lasteren."

Bern had lang zijn oren gesloten gehouden voor het geschreeuw van Genève. Baudichon de la Maison-Neuve was er heengegaan om de nood bekend te maken, waarin zijn vaderland verkeerde. Op het ogenblik, dat het gevaar op het hoogst was, werd de beer wakker, en maakte zich gereed zijn bergen af te dalen. Staatkundige bedoelingen waren in zeker opzicht niet vreemd aan de beslissing van de Raden. Sinds de oorlog van Bourgondië, was het oog van deze machtige Republiek op dit land gevestigd. Ze had later traktaten van medeburgerschap met Genève en Lausanne gesloten, en toen ze zag, dat de koning van Frankrijk een leger bijeenbracht, dat hij naar de Alpen richtte, vreesde ze dat die vorst haar vooruit zou zijn. Maar aan het aanzoek van Baudichon De la Maisonnéuve, en aan de stem van de Berner burgerij, die zich voor de onafhankelijkheid en de Hervorming verklaarde, was, naast God het grootste aandeel in dit besluit van de Raad te danken.

De Raad van Bern richtte een proclamatie aan het volk, waarin hij na de gevaren van Genève blootgelegd te hebben, zei "Deze zaak staat vooral in verband met de ere Gods; maar dan ook met de onze."
"Wij zijn bereid," antwoordde het volk, "om ons goed en ons leven op te offeren voor de handhaving van ons geloof en van onze eden."
Twintig duizend man boden zich aan om op te trekken. De verandering, die toen in de Berner raadsvergaderingen zich openbaarde, was zo onverwacht, dat ze algemeen aan een bestiering Gods werd toegeschreven. "Bern, door een Goddelijke ingeving gedrongen, wordt geschokt!" schreef een vrome Berner aan Bullinger" de opvolger van Zwingli, te Zürich. En de uitmuntende Porral van Genève sprak vervuld van blijdschap: "O God! ik dank U, dat Gij het onze medeburgers in het hart hebt gegeven, om ons hulp en bijstand te verlenen. "

Een heraut bracht op 16 Januari aan de hertog van Savoye de oorlogsverklaring te vuur en te zwaard. François Naegueli werd eenparig aangewezen tot bevelhebber van de onderneming. Als beslist Christen, beproefd bevelhebber en bekwaam onderhandelaar, was hij bijzonder bemind door zijn soldaten, die hem onze Frans noemden. Van de twintig duizend man, die zich aanboden, nam hij er zes duizend. Hij gaf tweeërlei bevel. Een nieuwe wapen kwam toen bij de hellebaarden en de breéde degens; met de snaphanen werden kogels afgeschoten, die onzichtbaar de vijand troffen. Naegueli wilde het voordeelvan dit wapen genieten: "Brengt vuurstokken aan," zei hij. Daarenboven eiste hij een strenge tucht. "Wees welgezind, rechtvaardig en goed voor de boeren en onverschrokken in de strijd."

Er was in Bern een ander man, wie evenzeer als Naegueli de zaak van Genève ter harte ging. De Hervormer Berthold Haller, met kwalen behebt, had nog slechts enige dagen te leven. Daar het leger evenwel voordat het Bern verliet, nog eerst in het openbaar de hulp Gods wilde afsmeken, stond Haller met moeite van zijn sterfbed op, en begaf zich met wankelende schreden, door zijn vrienden ondersteund, naar de kansel in de hoofdkerk. Die anders zo zachtmoedige, vreesachtige man, die zichzelf zo grotelijks wantrouwde, toonde bij het naderen van de dood een geestkracht, die men tot dusver nimmer bij hem ontwaard had.

"Mannen van Bern," zei hij met een zeer zwakke stem, "zijt standvastig en moedig. Overheid en volk, bevelhebbers en soldaten, blijft getrouw aan Gods woord. Eert het Evangelie door u rechtvaardig te gedragen, en streeft uit liefde tot God, onwankelbaar naar het bereiken van uw doel, om onze mannen broeders van Genève, die tot dusverre op zo'n treurige wijze van de mensen verlaten zijn geweest, te onttrekken aan de vernieling, waarmee ze bedreigd worden."
Daarop hief hij zijn bevende handen naar de hemel, en strekte ze toen uit over het leger, dat daar in eerbiedige stilte voor hem stond, uitroepende: "God vervulle uw harten met geloof, en zij Zelf uw troost!"
Het gehele leger, het volk, in de kerk, in de stad, ja zelfs in het gehele kanton, en tot in de hoge valleien in de altijddurende sneeuw, herhaalde dat woord, het laatste dat de Hervormer in het openbaar zou uitspreken, en dat het wachtwoord werd in deze heilige oorlog.

Op Zaterdag 22 Januari verlieten zes duizend man de stad, met fikse schreden, niet onder hun bijzondere banieren (iedere stad had destijds haar eigene) maar onder de éne banier van Bern, als zinnebeeld van kracht en eenheid. Honderd ruiters en zestien strikken geschut vergezelden de voetknechten; allen hadden een wit kruis op een rood veld; het oude teken van de kruisvaarders was hun enige uniform. Het woord van Haller had vrucht gedragen. Die kinderen van de bergen trokken met geestdrift en geloof op om hun broeders te helpen. De edele Naegueli ging te paard voorop. Hij wilde de schone vallei van het meer van Leman tot een Helvetische en Evangelische streek maken. Hij was ernstig en stil, want hij peinsde over de middelen om Genève volkomen te verlossen, maar door zo min mogelijk bloed te vergieten. De soldaten marcheerden achter hem vlug, blijmoedig, te midden van een menigte mannen, vrouwen en kinderen, die uit de omliggende dorpen waren toegestroomd, en deze onverschrokken Helvetiërs hieven hun hoofden op en deden de lucht van hun krijgsliederen weergalmen, die nog in de kroniek van Oud Zwitserland bewaard zijn gebleven.

Het leger bereikte reeds op de eerste dag het slagveld van Morat, dat de soldaten met geestdrift begroetten. De contingenten van Bienne, Nidau, La Neuville, Neuchâtel, Valengin, Chateau d'Oex, Gessenay en Payerne, die ook Genève en de Hervorming zeer genegen waren, schaarden zich in die laatste stad onder de algemene banier. De ambtman de Watteville hield op 24 Januari een wapenschouwing over dit schone leger en nam het de eed af.
Genève bood een minder schitterend schouwspel aan. De hongersnood, die sinds verscheiden maanden de stad teisterde, sloop als een afzichtelijk spooksel door de straten en verschrikte de kinderen, de vrouwen en zelfs de mannen. De koude en ziekten, als de onvermijdelijke gevolgen van het gebrek, vervulden de woningen met lijden en rouw. Deze ellende was als een bruisende stroom, die alles verbreekt wat hij in zijn vaart ontmoet. De moedigsten zelfs begonnen te wankelen.
In die toestand kwam een Berner met twee boodschappen. De een op papier was hem gegeven om verdenking te voorkomen, ingeval hij door de gouverneur van Waadtland mocht gevat worden; het was een verzoek om Furbity te bevrijden.
De andere boodschap moest mondeling gedaan worden. "Houdt mij hier gevangen," zei de Berner, "en doodt mij als de heren van Bern niet met hun leger optrekken om u te helpen."
De inwoners van Genève, "Die armen, verlassenen, konden die man niet geloven. "Binnen drie dagen," voegde hij er bij, "zult gij zien dat de kastelen in dit land in

brand gestoken worden. Dat is het teken van de komst van Bern."
Toen er niet meer aan de aankomst van de bevrijders getwijfeld werd, begon de zo lang beangstigde bevolking van Genève adem te halen en zich op te heffen. De moedigste mannen wilden niet wachten totdat hun bondgenoten waren aangekomen. Versoix, een belangrijke plaats van de hertog, kon het Berner leger tegenhouden.
Tachtig mannen uit Genève begaven zich in boten, tastten de plaats van de zijde van het meer aan, verjoegen door hun kanonvuur de soldaten van Savoye, en drongen door in de plaats. De zolders waren met koren, de kelders met wijn, de stallen niet vee gevuld; het was voor die uitgehongerde burgers een herhaling van de gebeurtenis in het legerkamp van de Syriërs aan de poorten van Samaria.
De Genèefsen brachten haastig in hun vaartuigen alles wat ze konden mee nemen; en toen ze te Genève terugkwamen, spreidden ze hun buit uit op een plein, te midden van een grote menigte. Koren, gerst en vee werd tot een lagen prijs verkocht. Iedereen kwam toelopen en kocht; allen verheugden zich over die onverwachte hulp. En toch werd Genève toen door grote gevaren bedreigd.

Bern kwam haar wel is waar te hulp, maar er was meer nodig om de stad te redden. De keizer was, dit wist men, voornemens de Hervorming ten onder te brengen, die in Duitsland zijn volstrekte heerschappij tegenhield. Er werd beweerd, dat Frans "door het aanbod van Milaan bekoord, zich bereid betoond had om Karel V te laten begaan. Zou Bern die machtige vorst weerstand kunnen bieden? Zou het verschijnsel zich niet weer voordoen, dat de aanzienlijken, die meer dan eens ten opzichte van Genève getoond hadden tamelijk koel te zijn, weerom op hun oude wijze zouden gaan schikken en plooien?
Een grote verandering in de verhoudingen van de vorsten onderling en in hun voornemens kon alleen, naar het scheen, die stad redden.
En nu had er op dit ogenblik een reeks van gebeurtenissen plaats, waardoor plotseling de staatkundige toestand van Europa veranderd werd.

Catharina van Arragon, tante van Karel V sterft. Daardoor ziet de keizer af van zijn voornemen om Engeland aan te vallen, en behoudt voor zich het hertogdom van Milaan, dat hij de koning van Frankrijk had aangeboden, ten einde hem over te halen zich met hem te verenigen tegen Hendrik VIII. François "die alzo door de keizer behandeld wordt als iemand, die niet veel in tel is, zweert zich daarover te zullen wreken.
Maar om Karel V te bereiken en zich van Milaan meester te maken, moet François I niet de hertog van Savoye zijn oom in aanraking komen. Hij aarzelt niet om hem te wijzen op "het geringe voordeel dat hij van zijn vriendschap heeft."
Indien nu de hertog van Savoye, de vorst van Piémont, door de koning van Frankrijk aan gene zijde van de Alpen en nog verder is teruggedrongen, dan is Genève behouden.

Met het oog op het gevaar, dat hem bedreigde, zou Karel III op zijn oude verbond met zijn neef hebben willen terugkomen; maar de invloed van zijn echtgenote, die hem tot die dans had uitgelokt maakte dat hij zich aan de zijde des keizers hield. In de verlegenheid, waarin hij zich bevond, nam hij een besluit, dat nog al tamelijk schrander was, en waardoor de overwinning van Genève en haar toevoeging aan de staten van de keizer onvermijdelijk werd. Karel III bood Karel V aan om hem, in ruiling voor de verschillende Italiaanse provinciën, de westelijke hellingen van de Alpen af te staan, "alles wat hij aan land bezat, van Nice af tot aan de Zwitserse

grenzen, Genève daaronder begrepen." Door alzo het huis van Oostenrijk tussen zichzelf en Frankrijk te plaatsen, richtte de hertog een onoverkomelijk bolwerk op tegen zijn onrustbarende buurman, en handelde tegelijker tijd naar de zin van het huis van Savoye, dat zich graag naar de kant van Italië uitbreidde.
Door deze ruil zouden de staten van Karel V Frankrijk aan alle kanten van de Middellandse tot de Noordzee begrensd hebben. Frans werd verschrikt. "Ik zal de keizer," zei hij, "niet toelaten zo'n cordon om mijn rijk te trekken, en het zo dicht te omsingelen." Al zijn aarzelingen weken, en hij nam het besluit om zonder uitstel zijn ontworpen plan uit te voeren, namelijk om Savoye, Piémont en Milaan aan te vallen. Toen alzo de hertog zich gereed maakte om de kleine stad Genève te verpletteren, zag hij plotseling een onweer opkomen, dat hem tegelijkertijd van de beide hellingen van de Alpen verjagen en de kleine stad redden zou. Laat ons zien of dit werkelijk de uitslag dezer staatkunde was.

Het Zwitserse leger, onder bevel van Naegueli, was de 24ste van Payerne vertrokken, en de volgende dag te Echallens aangekomen; uit die plaats moest het optrekken naar Morges. De contingenten van Orbe en Lausanne, die begerig waren om deel te nemen aan de bevrijding van Genève, kwamen de krachten van het leger versterken, dat alzo tot op ongeveer tien duizend man opgevoerd werd. De bisschop van Lausanne, Sebastien de Montfaulcon, een priester niet een hoogmoedig, indringend, heerszuchtig karakter, was met toorn vervuld, toen hij zag dat zijn burgers zich voor Genève verklaarden, en besloot troepen aan te werven om zich tegen het bevrijdingsleger te verzetten; zijn baljuw en zijn secretaris doorliepen de nauw en hoog oplopende straten van de stad, en gingen huis aan huis om te vragen of men zich aan de partij van de bisschop, of aan die van de stad wilde scharen.
Mentfaulcon zelf vertrok naar zijn kasteel Glerolles nabij St. Saphorin, om de bewoners van die streek tot opstand aan te vuren. Maar Naegueli zou op zijn tocht een vreselijker hinderpaal ontmoeten dan bisschop Montfaulcon met zijn bijeengeraapte soldaten.
Medici, het optrekken van het Berner leger vernomen hebbende, had besloten het aan te vallen voordat het te Genève was aangekomen. Hij begreep dat als Naegueli zich in die stad ging vestigen, ze niet gemakkelijk zou kunnen ingenomen worden. De Italiaanse bevelhebber zal zich dus naar Thonon en naar Evian wenden; hij zal zijn soldaten het meer laten overtrekken, hij zal de Berners slag leveren, en nadat hij ze verslagen heeft, zal hij op Genève losgaan, dat alsdan niet in staat zal zijn hem tegenstand te bieden. Het karakter en de hoedanigheden van die verwoestende rover waren voldoende om te begrijpen welk een lot hij zijn overwonnelingen zou doen ondergaan. De stad zou geplunderd, misschien verbrand zijn geworden, geheel overeenkomstig de gewoonten van Giangiacomo.

Die gevreesde bevelhebber was het meer overgetrokken op de vaartuigen van Chablais en was in de nabijheid van Morges aangekomen. Zijn voornemen was een hechte grondslag te leggen voor zijn bewegingen, niet alleen door zich meester te maken van Mor ges, dat ter beschikking van de hertog was, maar ook door met be hulp van de bisschop, Lausanne te overmeesteren, omdat hij wist dat de liberale burgerij daar gereed was zich bij Naegueli aan te sluiten.
In de avond van 27 Januari vertrok dan ook werkelijk een detachement met dat doel, onder bevel van de heer de Colloneys. Maar nauwelijks heeft het enige schreden afgelegd, of Medici bespeurt vuren op de hoogten, in de nabijheid van de dorpen Bussigny, Renens en Crissier; het waren de Berners, die zich gereed maakten de nacht

op die heuvels door te brengen. De oude kastelein van Musso had niet gedacht dat de vijand zo nabij was. Hij had zijn stellingen nog niet ingenomen, en reeds verschenen de Zwitsers. Hij liet het detachement omkeren; en de volgende dag 's morgens vroeg naderde enige van zijn ruiters, om het Zwitserse leger te verkennen en te schermutselen.
Naegueli, die begreep dat het uur van de strijd aangebroken was, schaarde op de hoogten van Morges zijn leger in slagorde; al de manschappen waren vol vuur. Medici wilde ook zijn troepen tot de strijd gereed maken, maar hij zag maar al te zeer in welk een ongunstige stelling hij geplaatst was. Terwijl Naegueli zich op de hoogten bevond, waren de Savooysche troepen in een hoek gedrongen aan de kant van het meer, en konden er gemakkelijk in geworpen worden. De generaal, die door de hertog van Savoye afgezonden was om Genève te verwoesten, beschouwde. Met verwondering het leger van de nieuwe kruisvaarders.
Hij bevond zich tegenover die dappere Naegueli, die als kapitein-generaal van de Ligue hem zijn kastgeel van Musso had ontnomen en de andere gronden, die hij door list of roof gestolen had.
"Wat noch de keizer, noch de koning van Frankrijk heeft kunnen doen," had de rover meermalen gezegd: "dat heeft die Zwitser gedaan."
Maar thans aan het hoofd van de troepen van Piémont en Savoye, en ondersteund door Karel V, had de oude bewoner van het kasteel van Muss gehoopt zich te kunnen wreken over de belediging, die hij vroeger ondergaan had; maar het tegenovergestelde geschiedde.
In plaats van aan het hoofd van zijn oude soldaten zich op zijn vijand te werpen, was hij onthutst en aarzelde; het scheen wel alsof hem de moed ontbrak.
Waarom? Zou het daardoor zijn, dat het gezicht op het Berner leger, in slagorde geschaard, hem bevreesd maakte? Zou het zijn, omdat de heren van Waadtland en van Gex, op wie hij rekende, hem in de steek lieten, omdat de dapperheid van de Zwitsers te Gingins hun nog te vers in het geheugen lag, en ze zich niet wilden blootstellen om een tweede les te ondergaan? Zou het zijn omdat de versterkingen, die hij van de kant van Savoye verwachtte, nog niet gekomen waren? Zou het zijn, omdat hij slechte tijdingen ontving uit Chambery, waaruit hem bleek, dat de hertog aan niets anders denken kon dan aan het verdedigen van zijn erfstaten tegen de koning van Frankrijk?
Al die redenen waren voorzeker gedeeltelijk oorzaak van de onrust van de oude kasteelbewoner; maar de laatste was de machtigste. Welk een verdriet voor Medici! Hij had zich gevleid een einde te maken aan het eindeloos bestaan van Genève, en nu moet hij reeds bij de eerste ontmoeting terugtrekken. Hij had er zich reeds bij voorbaat in verblijd, dat hij een nest van ketters zou gaan uitroeien, en nu kan hij het niet verhinderen, dat Naegueli het redt.
In dit hachelijk ogenblik scheen een van de meest onverschrokken bevelhebbers van die eeuw een van de lafhartigste te worden; er zijn van die karakters, die in de voorspoed vermetel, in verwarring geraken wanneer de kans hun niet gunstig is.
De kleine vloot, waarmee de bevelhebber van de Savooysche troepen het meer was overgestoken, lag op enige afstand van Morges, aan de kant van Lausanne ten anker. Medici verlaat liet slagveld voordat hij gevochten heeft, en begeeft zich in zijn vaartuigen met een gedeelte van de zijnen, terwijl het overige in Morges blijft, dat een versterkte stad was. Naegueli ziende, dat de vijand aftrekt, laat de voerhoede van de Zwitsers naar het strand afdalen.
De Italiaanse bevelhebber wil ten minste een schot lossen en laat kanonnen van zijn vloot op de Berners losbranden. "Dezen schieten ook op de vaartuigen; maar het viel hun niet moeilijk zich aan dit kanonvuur te onttrekken.

Toen de Italianen en Spanjaarden, die intussen in Morges waren, ten getale van zevenhonderd, zagen dat de Protestanten gereed waren de zegepraal te behalen, gedroegen zij zich in die stad, die de hertog toebehoorde, alsof ze in een vijandige stad waren. Ze vielen aan op het kasteel, op de huizen, op de kerken zelfs, plunderden alles en gaven zich over aan de wreedste beledigingen. Daarna openden ze de poort naar den kant van Rolle, en namen velen de vlucht.
Sommigen vluchten te paard in galop, en andere te voet in allen haast. Medici zond een of twee vaartuigen om uit Morges de manschappen af te halen, die nog niet gevlucht waren en daarna werden de zeilen gehesen en zette hij koers aar Savoye. Het scheen wel alsof een onzichtbare engel des Heeren evenals in de dagen van het koningrijk van Juda, de vijanden van Gods woord op vlucht had gedreven.

De ommekeer was werkelijk algemeen; al die soldaten waren door een panische schrik bevangen. De wegen, de velden, de paden in liet gebergte, alles was niet vluchtelingen overdekt. De redenen, die Medici er toe geleid hadden om af te trekken, waren voorzeker zijn soldaten niet bekend; maar er bestaat een andere oplossing, een zedelijke oplossing van de vraag, waarom ze op zo'n wanordelijke wijze op de vlucht gingen. Die Italiaanse benden waren de Alpen overgetrokken, omdat hun bevelhebbers hun beloofd hadden Genève hun te zullen overleveren, dat op overdreven wijze als rijk werd afgeschilderd. Door een geheel andere beweegreden werden de Zwitsers bezield: ze hadden hun bergen en dalen verlaten, om in Genève in tegenspraak met de paus, de bisschop en de hertog, de nationale onafhankelijkheid en de vrijheid des geloofs te verzekeren. De inwoners van Genève zelf werden in de hardnekkige worsteling, die ze sinds zoveel jaren volhielden, door de edelste drijfveren geleid. De zedelijke beginselen nu geven aan een leger een zedelijke geestkracht, waartegen benden rovers niet bestand zijn.
Het valt geenszins te betwijfelen, dat de rovers van Medici in veel opzichten betere soldaten waren dan de herders van de Alpen, of de kooplieden uit de kleine stad; maar deze hadden een heilige zaak te verdedigen. Hun blik was voldoende om de bandieten te verschrikken, die toen ze er van afzagen de vijandelijke stad te plunderen, de steden van de bondgenoten beroofden, en het dan op een lopen zetten, of op de vaartuigen vluchtten. De Raad van Genève kon op 30 Januari deze woorden in zijn registers schrijven: Vier duizend man, zowel Italianen als andere vreemdelingen, die zich te Morges hadden toegerust tot het verdedigen van het land (Waadtland), hebben volstrekt geen tegenstand geboden, en namen lafhartig de vlucht, zonder slag of stoot verricht te hebben."
Geduchter tegenpartijders dan de Italianen van Medici kon Naegueli echter nog ontmoeten. De heren uit al de landen tussen de Alpen en het Juragebergte, niet alleen die van Waadt land, maar van Gex, van Chablais en uit andere,gedeelten van Savoye vormden een waarlijk grote macht. Men wist toen niet welke partij ze zouden kiezen. Hun niet tegenwoordig zijn te Morges kon alleen het gevolg zijn van een oponthoud. Zouden ook niet nu de priesters overal hun gemeenteleden gaan ophitsen en aan hun hoofd optrekken, zoals ze dit drie maanden vroeger tijdens de slag van Gingins gedaan hadden? Als de ridders van de middeneeuwen zich verenigden met de huurlingen van de zestiende eeuw, dan was het met Genève gedaan.
Maar de overwinning te Gingins door vier honderd vijftig kinderen van de Hervorming op drie á vier duizend heren en soldaten behaald, had, zoals wij reeds zeiden, de schrik in die streken gebracht. Men herinnerde zich dat een er zeven op de vlucht had gejaagd; dat veel bevelhebbers gevallen waren door de kogels van die bekwame schutters; dat honderd priesters in het stof hadden moeten bijten. Het kwam

dan ook nauwelijks bij enige heren op om het zwaard, op te vatten; de priesters hielden zich stil, en de onverschrokken baron De la Sarraz zelfs ging zich binnen de muren van Yverdon verbergen. Het wezenlijke wapenfeit, waardoor Genève verlost werd, was de overwinning van de vrije vrien de van de Hervorming behaald; de officiële expeditie,van Bern was de zegetocht, die daarvan de vruchten inoogstte en de lauweren plukte.
Naegueli evenwel bleef tot de volgende dag te Morges, maar werd midden in de nacht door de zijn gewekt. De schildwachten aan de haven hoorden in de verte het gedruis van riemen, die in het water ploften. Zou de vijand met talrijke krachten uit Savoye terugkeren? Ieder zweeg, het geluid kwam nader, en weldra geschiedde er een landing. Ze kon wel door veel andere gevolgd worden; maar nee, ze was alleen, en bracht voor Medici brieven mede, die ongetwijfeld oponthoud gehad hadden. Alles werd gevat, en uit deze depeches vernam de bevelhebber van het Berner leger, dat de graaf van Challand aan de Italiaanse bevelhebber een aanzienlijke versterking zond, bestaande uit cavallerie en infanterie.
Naegueli, die deze versterking ongetwijfeld in de nabijheid van Genève dacht te vinden, haastte zich haar te gemoet te trekken. In de ochtendstond van 30 Januari vertrok hij naar Rolle; geen hinderpaal ontmoette hij op zijn weg; edellieden en soldaten " waren weggestoven als stof." De velden waren eenzaam; de kleine steden en dorpen waren ledig, de schrik voor de Berners had de ganse streek schoongeveegd. De opperbevelhebber niet zijn hoofdlieden waren eenstemmig van gevoelen, dat het niet staatkundig zou zijn, wanneer niet met een vaste hand de vrede in liet land gevestigd werd, hetzij dan voor het tegenwoordige, hetzij voor de toekomst. De Berners gingen ook nog van een andere gedachte zwanger; ze wilden de bezittingen van de Helvetische Verbonden, namelijk hun eigene, tot aan de oevers van het meer Leman uitstrekken. Zolang nu de kracht van de heren van Waadtland, die zo sterk aan Savoye gehecht waren, niet verbroken was, zouden er altijd weerom opstanden plaats hebben, en zou Bern zich met moeite staande houden. Naegueli was overtuigd, dat de kracht van de wrede ridders van die valleien in hun verblijven gelegen was. "Zullen de wolven worden uitgeroeid, dan moeten hun holen vrenield worden." De kasteles van Rolle en Rosay werden in de as gelegd; en de inwoners van Genève, die midden in de nacht de vlammen gewaar werden, riepen uit: "Zij komen!"

Naegueli zette zijn tocht voort; hij spaarde de inwoners, maar wierp overal de beelden neer. Nyon ging hij voorbij zonder het aan te vallen, waarna hij zich naar Divon en Gex begaf, twee, be langrijke plaatsen, uit welke hij de vijand wilde verjagen, voordat hij Genève binnentrok.
Francisco de Gingins, heer van Divonne en Chatelard, die eerst deel had genomen aan de belegering van Genève, maar in de koude Decembermaand zijn troepen had teruggetrokken, had zich opgesloten in zijn kasteel van Divonne, op de hoogten, die dit dorp omringen. Naegueli wilde die heer met onderscheiding behandelen, omdat zijn voorouders reeds in de tiende eeuw onder de grote vazalen van de koningen van Bourgondie behoorden, en hij een beminnelijk karakter en een vreedzaam gemoed had. Door zijn oom van moeders zijde, de graaf, de Gruyères opgevoed, daarna door de koning van Frankrijk tot hoveling verheven, was hij in het land teruggekeerd, en was gehuwd met zijn nicht Margaretha, dochter van Antoine Gingins, voorzitter van de oppersten Raad van Savoye. Hij had weinig smaak voor de priesters, daar hun ruw en dikwijls onzedelijk gedrag hem hinderde; maar hij beefde terug voor de gedachte van ontrouw te worden aan de kerk en aan het leenstelsel, en na enige aarzeling verklaarde hij zich voor het Rooms-Katholicisme en voor de hertog.

Margaretha had ongetwijfeld enig aandeel in de verandering, die in deze familie plaats greep. De dames op de kastelen waren over het algemeen beter dan haar echtgenoten; ze waren meer toegankelijk voor godsdienstige indrukken. Terwijl de heer van het kasteel de tornooispelen of spiegelgevechten ging bijwonen, bleef de vrouw meesteres op het kasteel en hield het opzicht over haar kinderen en haar dienstboden; en dikwijls ontwikkelden bij haar deugden, die men tevergeefs elders zou gezocht hebben. Een zoon, sprekende over zijn moeder, beschrijft haar schoonheid, haar altijd kalm gelaat, haar deugdsamen blik, haar bescheidenheid, haar zedigheid, haar vreze Gods, haar voorhoofd, waarop de kuisheid haar stempel heeft gedrukt. Zo stellen wij ons ook Margaretha van Gingins voor.

De jeugdige heer van Divonne hield veel van de omstreken van Genève en de schranderheid van haar inwoners, en zonder dat hij zichzelf daarvan rekenschap gaf, vatte de Hervorming enigszins post in zijn gemoed. In 1548 gaf hij aan zijn zonen zijn vier kastelen Gingins, Divonne, Chateland en La Sarraz, en begaf zich naar Genève, waar hij tot aan zijn dood bleef. Alzo werd in zijn persoon de vrede gesloten tussen de gevreesde edellieden van het land en de stad, die ze zo geteisterd hadden. Naegueli, die met de goede gezindheden van de baron bekend was, verbrandde zijn woning niet, maar vergenoegde zich van hem een rantsoen te eisen van drie honderd kronen.
Dinsdag 1 Februari kwamen twee syndici van Genève de Berner generaal de dank van de stad betuigen. Terwijl ze met hem spraken, werd er een gedruis vernomen in het kasteel. Iedereen luisterde. De oude abt van Gingins, vicaris van de bisschop van Genève, die zoals wij gezien hebben, naar het Juragebergte in zijn afgelegen klooster van Bonmont geweken was had, verschrikt over de nadering van het leger, verontrust door de gedachte aan zijn losbandig leven, in de overtuiging dat de Zwitsers niet van de slechte priesters hielden, waarvan zelfs een groot aantal te Gingins om gekomen was, zich naar Divonne begeven, naar het sterke kasteel,van zijn neef, waar hij voor elk ongeval meende beveiligd te zijn.
Hij hield zich daar zeer stil in een afgelegene schuilplaats en was zeer bevreesd, dat de Berners hem zouden ontdekken. Soldaten, die op bevel van hun generaal het gehele kasteel doorzochten vonden hem werkelijk en brachten hem meer dood dan levend voor hun bevelhebber. Toen deze daarop de heer van Divonne krachtig verweet, dat hij hun overeenkomst geschonden had, nam de schrik van de ouden zondaar nog meer toe; maar hij begon weer adem te halen, toen de generaal verklaarde, dat hij, om hem in vrijheid te stellen, zich zou vergenoegen met een rantsoen van vier honderd kronen. Hoewel de schrik des doods voorbij was, kwam de dwaze abt toch nooit weerom de schrik, die hem bevangen had, te boven.

De Savooysche troepen, die door de graaf de Challans aan Medici waren beloofd, waren niet verschenen; men begrijpt lichtelijk wat daarvan de reden was. Toen alzo Naegueli de volgende dag, 2 Februari zag, dat er volstrekt geen vijand verscheen, om hem te beletten Genève binnen te trekken, verdeelde hij zijn soldaten in drie afdelingen; de een moest het land ten onder brengen tussen de Rhône en het Juragebergte tot aan het fort de l'Ecluse, en zich daarvan meester maken; de andere moest naar Gex gaan, om het kasteel in te nemen en te verbranden; hij zelf vertrok naar Genève met het overschot van het leger.

De inwoners van Genève wachtten met ongeduld op de komst van hun bevrijders. De zon verlichtte niet haar stralen de schoonste dag, die Genève beleefd had. De sneeuw, die de berg bedekte, schitterde van verre, maar aan de voet, in de vlakte, vertoonden

zich lichtstralen, die de mannen van Genève nog meer in verrukking brachten. "Reeds op twee mijlen afstappen," zegt Froment, "zagen ze de wapenen schitteren, hetgeen voor hen een grote blijdschap was."
De jongelieden gingen hun bevrijders tegemoet" en weldra nadert het Berner leger en trekt langs de in verrukking gebrachte menigte, die zich in twee rijen langs de weg geschaard heeft. De bevelhebbers Naegueli, Weingarten, Cyro, Diesbach, Graffenried kwamen eerst te paard; daarna baanderheren, raadsheren, provoosten en andere leden van de raad van Bern; eindelijk het bevrijdingsleger, zeventien stukken geschut, de compagnieën van Neuchâtel, van Lausanne en andere plaatsen in het Waadtland. Onder het binnenrukken door de poorten van Genève hieven de Berners een lofzang aan ter ere Gods.

"Genève ontving haar bevrijders niet grote blijdschap," zegt een ooggetuige en beantwoordde hun gezang door kreten van blijdschap. De barbaarse bevelhebber, die tegen de Hugenoten afgezonden was om hen uit te roeien, was verdwenen; het wilde van die was na een gebrul aangeheven te hebben, plotseling naar zijn hol teruggekeerd. Hun goederen, hun vrijheid, hun geloof, hun leven waren gered.
Door zo'n grote verlossing bewogen, vergenoegden de mannen van Genève zich niet met de Berners hun dank te betuigen. Ze zagen hoger op. Ze wisten dat een hogere macht, een oneindige liefde de teugels van de wereld in handen heeft. Door dit geloof zou de kleine stad groot worden, en ze wilde dit te kennen geven. De Raad kwam bijeen, en besloot om in de gedenkboeken van de Republiek het getuigenis van haar dankbaarheid uit te drukken; ze liet er deze woorden in schrijven:

De macht van God heeft de verwaandheid en de vermetele stoutmoedigheid onzer vijanden beschaamd

Froment zelf, die getuige van deze dingen was, schreef in zijn Gestes merveilleux deze eenvoudige en treffende woorden:

In het jaar 1536, in de maand Februari werd Genève door de voorzienigheid Gods van haar vijanden verlost.

Registres du Conseil du 2 Février 1536. Stettler, Chronik, bl. 82.
De Roset, boek III, hoofdst. 59.

DERTIENDE HOOFDSTUK.
De verwoesting van de kastelen, blijdschap te Genève, verlossing van Bonivard.
(van Februari tot het einde van Maart 1536.)

Thans moest er een samenkomst plaats hebben van de bevrijders en de bevrijdden. Bern en Genève, door een gemeenschappelijk geloof verenigd, moesten elkaar wederkerig begroten. De leden van deze beide Republieken hadden elkaar toen lief, niet alleen als bondgenoten, maar als broeders.
Op 3 Februari kwam de Raad van de Tweehonderd bijeen, en veel andere burgers voegden zich daarbij, zodat de zaal vol was. Naegueli verscheen, omringd van zijn voornaamste officieren en de vertegenwoordigers van de Raden van Bern. Een uitbundige blijdschap maakte zich meester van de vergadering, en aller oog was op de dapperen veldheer gericht. "Reeds sinds lang, zeer geëerde heren!" zo sprak hij, "hebben wij uw klachten gehoord. Gedurende twintig maanden hebben wij niet opgehouden krachtige pogingen in het werk te stellen te Lucern, te Baden en zelfs te Aoste. Toen de middelen om vrede te bewerken, uitgeput waren, hebben wij het zwaard getrokken, en is de vijand wijd en zijd op de vlucht gegaan. Thans zullen wij doen alles wat gij ons zult bevelen; want wij zijn hier om de eden gestand te doen, waardoor Genève en Bern aan elkaar verbonden zijn."
Deze edele taal wekte aandoening op bij de vergadering. "God vergelde het u!" zei de eerste syndicus. Daarop de kroon op het werk willende zetten, voegde hij er bij: "Mijn heren, gaat nu verder; vervolgt de vijand ten einde toe; wij zijn bereid u alle mogelijke hulp te verlenen."
Er werd besloten, dat het leger zich aan de een kant zou meester maken van Chablais, op de linkeroever van het meer, en aan de andere kant tot aan Chambery zou doordringen. In al die streken zou Gods woord verspreid worden.
Eerst moest er nog een ander werk ten einde gebracht worden. De kastelen hadden eeuwen achtereen de beschaving en later het Evangelie belemmerd. "Boven uit die nesten, die soms aan de rotsen hingen, schoten de roofvogels in de vlakte neer. Menhad zelfs gezien dat bisschoppen de vorsten smeekten, die inrichtingen, welke aan een duivelse ingeving haar ontstaan te danken hadden, om der wille Gods en ter ere van de heilige Maria te verwoesten!"
De Evangelischgezinde Naegueli zou het gaan doen, en voortaan zou de landbouwer in vrede zijn ploeg trekken door het land, daar hij niet meer bevreesd behoefde te zijn, dat de schatten, die dat land hem opleverde, hem zouden ontnomen worden.

De bevolking van de kastelen was verdwenen; de schrik voor de Berners had de streek ontvolkt. Mannen, vrouwen en kinderen waren gevlucht naar de bouwvallige hutten van Salève, Voiron, de Mole en het Juragebergte. De priesters en monniken zelfs verlieten hun parochiën en kloosters, wierpen hun priesterlijke kleding weg en trokken boerenklederen aan. "Niemand in het gehele land durfde zich voor priester of monnik uitgeven." Van tijd tot tijd kwam een van hun uit zijn schuilplaats te voorschijn, in een grijs wanbuis gekleed, trad alsdan op een geheimzinnige wijze een half verlatene hut binnen, en vroeg aan de een of ander verschrikten boer wat "de beer van Bern" in het land uitrichtte.
"Maar pas op," voegde hij er bij, "dat gij niemand zegt dat ik priester ben." De despoten, zowel geestelijken als leken, van de zestiende eeuw, ondervonden op hun beurt wat het zegt te beven.

Eindelijk nam een groot toneel van verwoesting, dat het laatste zou zijn, een aanvang. Een oordeel zou men niet kunnen zeggen een oordeel Gods? werd uitgevoerd. Eerst zag men hier en daar enige vlammen flikkeren, daarna binnen een korte tijd een felle brand. Afdelingen, uit mannen van Bern en van Genève bestaande, gingen de stad uit, sommigen rechts, andere links; enige oude muren en enige oude torens dienden hun tot mikpunt. "Daaruit," zeiden de mannen van Genève, "zijn dikwijls roof en moord voortgekomen, en hebben zich op ons geworpen!"
Het gebouw werd omsingeld; de onstuimigsten drongen naar binnen; ze staken alles in brand, en wanneer de vlammen aan alle kanten uitsloegen, gingen ze weerom verder. Deze afdelingen werden gevolgd door een groot aantal mannen, vrouwen en jongens, die ook hun rol daarbij speelden. De rechtvaardigheid Gods werd openbaar in die streek, zoals dit eertijds met het land Kanaän het geval was. De kastelen van Gex, Gaillard, Jussy, die vreselijke plagen van Genève; die van Coppet, Prangins, Bellerive, Vilette, Ville la Grand en veel andere werden een prooi van de vlammen. Volgens Froment waren er in het geheel honderd twintig à honderd veertig. Soms was de stad als door een kring van vuur omringd. Hoe langduriger, hoe wreder de beledigingen geweest waren, hoe vreselijker de straf. Niemand werd ter dood gebracht; maar die holen van de aanzienlijken, die onder het gekletter van de vlammen instortten, waren om zo te zeggen een offerande, door de Zwitsers geofferd ter nagedachtenis van de burgers, die door de oude bezitters waren omgebracht.

Een kasteel vooral was er, dat de mannen van Genève wensten verwoest te zien, namelijk dat van Peney. Op 8 Februari vertrokken enige Berners, vergezeld van enige ruiters en enige artilleristen uit Genève, om deze zaak ten uitvoer te brengen. Het bloed door de bewoners van Peney gestort en hun ontelbare geweldadigheden deden van alle kanten. uitroepen: "Geen genade voor Peney!"
De bijna verlatene vesting werd gemakkelijk genomen. Een vuur werd aangestoken op die binnenplaats, waar de slachtoffers wreed gemarteld waren geworden. Weldra stond het kasteel in brand; er bleef niets anders dan ontmantelde torens en zwartgebrande muren over. Maar dit was niet genoeg; die stukken muur schenen ook nog schuldig te zijn; de mannen van Genève braken geheel en al die noodlottige puinhopen af, en thans is er geen spoor meer van te vinden. De ganse streek was eindelijk van het roofgespuis schoongeveegd; maar wij herhalen het, het blijkt niet dat een enkele van de edellieden, of van hun volk zijn misdaden met de dood, of zelfs met gevangenschap heeft bekocht. De leus van Genève en van Bern op die merkwaardige tocht was: "De tirannen gespaard, hun holen vernield."

Tegelijker tijd heerste er vrede inwendig. Een geest van vergiffenis scheen op Genève neergedaald te zijn. Het geluk verwijdde het hart van allen.
Op Zondag 6 Februari werd in de verschillende kerken een predicatie door de Hervormers gehouden, waarna de grote klok, die alleen bij plechtige gelegenheden geluid werd, het ganse volk naar de St. Pieterskerk riep. Het was als het was de eerste dag van de Republiek. "Burgers," sprak een van de syndici, "zal deze stad voorspoed hebben, dan moeten wij geloven wat het Evangelie leert, en leven overeenkomstig hetgeen het ons beveelt. Laat alzo (is ons nieuwe bevel) alle haat, door de oorlog opgewekt, uitgedoofd worden; laten alle beledigingen. Vergeven, alle twisten vergeten, alle processen te niet gedaan worden. Laat ons al die hatelijke namen laten varen! Niemand zegge meer tot een ander: Gij zijt een Papist! of weerom: Gij zijt een Lutheraan! Maar laten allen leven overeenkomstig het heilig Evangelie Gods!"
Dit was de eerste vrucht van de Hervorming.

"Ja, ja," riep het volk uit. Daarop werd er overgegaan tot de keus van de vier syndici, die aan het hoofd der, nieuwe Republiek zouden staan.
De vergadering koos de moedige Claude Savoye, de beminnelijke en volhardeden Ami Porral, de ijverige Etienne de Chapeaurouge, besliste voorstanders van de Hervorming, maar vooral staatkundigen.
Het volk wilde onder de voornaamste overheidspersonen een man hebben, die zuiver Evangelisch was, en benoemde Ami Levet, echtgenoot van de vrome Claudine, hoewel hij niet behoorde onder degenen, die door de senaat waren voorgesteld.
Later verkozen de Tweehonderd de vijf en twintig leden van de Raad, en Balard, alsmede Richardet, die Rooms-katholiek maar goede burgers waren, bleven in hun betrekking gehandhaafd. In de ogenblikken van de grootste geestdrift toonde Genève rechtvaardig en onpartijdig te, zijn, iets dat zelden in de geschiedenisboeken van de volken wordt aangetroffen.

Reeds de vorige dag had Naegueli, aan het hoofd van een leger, waarbij een Geneefs contingent gevoegd was, zich op weg begeven, om zijn overwinning tot aan Chambery en verder voort te zetten. Gedachten van misschien enigszins eerzuchtige aard kwamen toen bij enige Berners op. Voor de zegepraal van de Hervorming, zeiden ze (misschien zou men kunnen zeggen voor de grootheid van Bern) moet Savoye en zelfs het gehele noorden van Italië veroverd worden. Laat in het middenpunt van Europa, aan beide zijden van de kolossale citadellen van de Alpen een groot verbond van onafhankelijke en Evangelische volken gemaakt worden, dat in Duitsland, Frankrijk en het Italiaanse schiereiland de vrijheid en de waarheid verspreidt. Alzo "tot aan Chambery en verder!"

De droom moest op hetzelfde ogenblik in rook vervliegen. De generaal reed voorop, kalm en in gedachten verdiept, gevolgd door enige officieren. Hij keert zich om en ziet geen leger meer. Naegueli rent nu in volle galop naar de kant van Genève, en vindt zijn soldaten in een uitgestrekte weide, waar ze in een carré geschaard, op een democratische wijze bezig zijn te beraadslagen. Van waar dit gebrek aan militaire discipline? De soldaten, die tevreden waren nu ze Genève hadden, dachten er volstrekt niet aan, om hun onverschrokken bevelhebber in zijn stoute plannen te volgen. Ze beraadslaagden dus even alsof ze in hun valleien waren. Zullen ze voorwaarts gaan of terugkeren? "Naar Bern! riepen velen, naar de weiden, naar de kudden, naar de bergen!"
Het gelukte Naegueli echter zijn volk te doen optrekken. Hij was immers hun goede Frans.

Op Zaterdag 12 Februari was de voorhoede van het Zwitserse leger genaderd tot Rumilly, bij het meer van Bourget, op acht mijlen afstand van Chambery, toen de groot provoost van Parijs, de heer de Villebon met grote haast in het kamp kwam.
"De koning, mijn meester," zei hij, "is in onmin geraakt met de hertog van Savoye, zijn oom, over de rechten van zijn moeder. Gisteren 11 Februari heeft hij te Lyon het bevel getekend, waarbij de admiraal van Frankrijk, Sire de Brion-Chabot gelast wordt, Savoye aan te tasten. Acht honderd Franse lansknechten, duizend man lichte ruiterij, twaalf duizend voetknechten, zes duizend Duitse voetknechten, twee duizend Franse avonturiers, drie duizend Italianen en een goede menigte geschut zullen naar het grondgebied van de hertog optrekken; en als Savoye zal veroverd zijn, gaat het Franse leger Piémont bemachtigen. Ik verzoek u dus in naam van de koning, niet verder te gaan."

Naegueli, die reeds geschokt was door de eisen van zijn soldaten, antwoordde, dat daar de koning van Frankrijk rechten op die streken had, de Zwitsers niet verder zouden voorttrekken.
Andere handen dan die van de Zwitsers moesten de laatste slagen toebrengen, waardoor Genève in het bezit van de Hervorming en van de onafhankelijkheid zou komen. Nauwelijks was Villebon weer te Lyon teruggekeerd, of het leger van François I trok op, nam Brescia en Havoye in, maakte zich meester van Piémont en vervolgens van Milaan.
De altoos besluiteloze hertog had volstrekt geen maatregelen genomen om de Fransen tegen te houden. Tevergeefs riep hij in het uiterste ogenblik Medici te hulp; deze bevelhebber, die Genève niet ten gronde had kunnen richten, kon Piémont niet redden. Karel III, van de keizer zijn schoonbroeder verlaten, zag zich, nadat hij dertig jaren lang Genève benauwd had, binnen de tijd van vier maanden van zijn staten beroofd, waarin hij nimmer terug keerde, en werd naar de oevers van de Middellandse zee gedrongen.
Alle ongelukken troffen hem te gelijk. Zijn land werd door de pest verwoest; zijn vrienden keerden zich tegen hem; de keizer toonde geen medelijden met hem te hebben; zijn zoon, de erfgenaam. Van zijn troon, werd hem door de dood ontnomen; zijn schone en hoogmoedige echtgenote, de Portugese Beatrix, door zoveel ongelukken in haar hart aangetast, bezweek aan een kwijnende ziekte. Van al zijn staten bleef hem niets anders over dan Aoste, Nice en twee of drie andere steden. Alleen gelaten en verschrikt leidde die ongelukkige vorst een kwijnend leven. Hij betreurde zijn zoon, betreurde zijn echtgenote, betreurde zijn staten. Zijn verbeelding toverde hem allerlei droombeelden voor.
Genève, dat zonder hindernis haar roemrijk en vernieuwd bestaan ontwikkelde, was voor hem een wrekende spookgestalte. Hij werd ziek; dan eens was hij heet, dan weer koud; zijn ogen werden duister, zijn gelaat was bleek, een sluipkoorts ondermijnde hem. Na een foltering van drie en twintig jaren maakte de dood, als een gevolg vau zijn tegenspoeden en zijn droefheid, een einde aan de smartelijke toestand van de grote vijand van de onafhankelijkheid van Genève en van de Hervorming. Zijn zoon Emanuel Philibert, een man van een grootmoedig karakter, herwon zijn staten, maar daar hij veel gebreken te herstellen had, bracht hij ten opzichte van Genève een vreedzame staatkunde in beoefening.
Vier en veertig jaren van vrede gaven de Hervorming en de nieuwe Republiek gelegenheid zich te versterken en te regelen. God geeft aan de volken en aan de kerken, waarvan Hij zich bedienen wil, de nodigen tijd tot ontwikkeling.

Terwijl dit een en ander geschiedde, werd Genève door wel is waar schijnbaar minder treffende, maar toch even grote en onverwachte gevaren bedreigd. Daar de Berners voordeel wensten te trekken van de hulp, die ze aan de kleine Republiek verleend hadden, begonnen hun gezanten vreemdsoortige eisen. Te doen, die, ze een weinig later tegenover Lausanne en het Waadtland lieten gelden, en waaraan maar al te gemakkelijk toegegeven werd. De heren van Bern, die volstrekt niet bevreesd waren, dat hun het verwijt zou worden toegevoegd van in het verlenen van hun hulp hun eigenbelang bedoeld te hebben, gaven de Raad van Genève te kennen, dal ze eelle beloning moesten hebben, en eisten dat de rechten en voorrechten van de bisschop en van de hertog op hen zouden overgedragen worden. Deze eis stuitte af op de fiere onafhankelijkheid van de mannen van Genève, en ze verwierpen de opperheerschappij van Bern met evenveel beslistheid als die van Savoye. "Als wij ons onder meesters hadden willen plaatsen," antwoordden ze op besliste toon, "dan hadden wij ons al de

moeite, de onkosten en het. bloed bespaard, dat wij verspild hebben, om ons onze onafhankelijkheid te verzekeren."
Bern moest bukken tegenover een besluit, dat onwankelbaar scheen te zijn.

Toen Naegueli weer Genève binnentrok, nadat hij bij het terugkeren van zijn korte veldtocht het Fort de l'Ecluse genomen had, stond hij verbaasd over de koele en verlegen ontvangst, die zozeer afstak bij de vurige geestdrift, welke zich in de eerste dagen geopenbaard had. De edele veldheer, die niet van veel praten hield, gaf onmiddellijk bevel aan het leger om te vertrekken.
Hij had nog een groot. werk te volbrengen. Overeenkomstig het bevel van de regering te Bern, moest hij het dubbele juk van de paus en van de hertog, waaronder Waadtland gebukt ging, verbreken. Zijn gewapende mannen trokken naar die streken op, en ontmoetten volstrekt geen tegenstand. Naegueli nam Yverdon, waar de onverschrokken Mangerot zich genesteld had. Weldra kwamen steden, dorpen en kastelen tot onderwerping.
Sommige steden, die de Savooysche heerschappij moede waren, wensten aan Bern verbonden te worden. Andere, voornamelijk Lausanne en enige landelijke streken wilden hun rechten handhaven; de Berners beloofden de vrijdommen te eerbiedigen; men gaf toe. Hoe het ook zij, het was een heilzaam werk, dat die schone streken, welke zich van het meer van Genève tot dat van Neuchatel uitstrekten, aan de paus ontnomen en bij Zwitserland gevoegd werden. Naegueli kwam bedaard in Bern terug, en zijn soldaten, trots op de veldtocht van een maand, die zulke belangrijke gevolgen moest hebben, gaven hun blijdschap lucht, en besloten hun liederen met deze regel.
"Heb eerbied voor de Beer, ofwel vrees voor de jonge beren!"

Het werk scheen volbracht te zijn. De stad van de Hervorming sprong op van blijdschap, en verlustigde zich in het genot van lucht, Evangelie en vrijheid.
Evenwel er was nog reden tot droefheid en smart. Menig hart was angstig gestemd, en velen wendden met droefheid hun blikken naar de kant van Chillon, waar Bonivard sinds bijna zes jaren kwijnde. Hij had zoveel gedaan om Genève de vrijheid te bezorgen, en hij zelf was niet vrij; hij was opgesloten in de diepte van die rotsen, wier holen tot onder het meer zich uitstrekten, en een reusachtig graf vormden. Door een luchtgat evenwel drong er een flauw lichtstraal in door, en de gevangene die met een keten aan een. pilaar geklonken was, verlustigde zich dikwijls door naar die kant zijn blikken te richten, en zoals de overlevering zegt, een vogeltje gade te slaan, dat op de ijzeren traliën van die nauw opening ging zitten; maar bij het minste gedruis vloog het diertje naar het bos, achter het kasteel of ging over de wateren van het meer zweven. Het vogeltje was vrij, maar Bonivard was in ketenen geklonken.
"Ik had zozeer begeerte, om te wandelen," zegt hij "dat ik in de rots een weg uithieuw alsof het met een hamer geschied was." Op het ogenblik dat hij door zijn trouweloze vijanden gevat was, had hij uitgeroepen: "Ik ga alleen met God mijn lijden ondergaan." En dat onderging hij dan ook. Maar terwijl zijn lichaam en zijn hart leden, was zijn geest werkzaam. Wij bezitten enige gedachten, die hem toen bezielden, op schrift: "Leef alzo dat gij altijd aan de dood denkt. De moed neemt toe naarmate men meer gewond wordt," en andere dergelijke. Sinds vijf of zes maanden waren de parlementairen van Genève, die zo verraderlijk te Coppet gevat waren, ook in Chillon opgesloten, maar niet in het onderaardse gewelf.

Zulke ongerechtigheden konden niet geduld worden. Bern nam weer haar vuurstokken op, en Genève maakte haar wapenen gereed. Op 20 Maart scheepten honderd

gewapende mannen zich in op vier oorlogsvaartuigen en andere schepen. De Raad van Genève had het bevel daarover opgedragen aan de ijverige François Favre en aan François Chamois. Al de burgers zouden graag zelv9i. naar Chillon zijn gegaan, om Bonivard en de gevolmachtigden in vrijheid te stellen. Op de dag van het vertrek verliet dan ook een ieder zijn woning, en een bewogene menigte in de nabijheid van de Rhóne bijeengekomen, deed allerwegen de kreet horen: "Verlost de gevangenen!"

Op een Zondag morgen het was 26 Maart bevond Bonivard zoals altijd zich in zijn onderaards gewelf; hij luistert want het schijnt hem toe als hoort hij een ongewoon gedruis; hij had zich niet bedrogen; krachtige ontploffingen, nog op verre afstand, weerklonken tot in de gewelven van zijn gevangenis. Wat gebeurde er?
Het was het geschut van Bern, dat te Lubry tussen Lausanne en Chillon aangekomen, zijn tegenwoordigheid te kennen gaf. Maar dit sein van de verlossing moest voor de ongelukkige Bonivard en de drie parlementairen het sein van de Dood wezen. "Als de Berners zich vertonen," had de hertog van Savoye aan de gouverneur geschreven, "dan zult gij de gevangenen van Genève een paar geselingen geven en ze daarna zonder genade vonnissen." De hertog bedoelde daarmee dat de bevrijders slechts lijken mochten vinden.

De volgende dag 27 Maart, was Chillon omsingeld. Bern had haar troepen gerangschikt en haar kanonnen gericht beneden het dorp Veytaux, tussen het kasteel en Montreux. De bewoners van die streek, hoewel Katholiek, hadden ook de wapenen opgevat om de hertog uit hun omgeving te verjagen, en hun geschut geplaatst naar de kant van Villeneuve, de mannen van Genève omsingelden liet kasteel aan de zijde van het meer. Het kanonvuur begon. De gouverneur begreep, dat alle tegenstand tevergeefs was, en toen de nacht inviel, verzocht hij te onderhandelen. Naegueli, Favre en enige andere bevelhebbers, die tussen het kasteel en de batterijen der Berners, aan de voet van een steile rots verenigd waren, ontvingen zijn afgevaardigden; maar daar men het niet eens kon werden, duurde de onderhandeling lang. De mannen van het garnizoen, wie het vrij onverschillig was of ze de Zwitsers in handen vielen, besloten van deze gelegenheid en onder bedekking van de duisternis van de nacht gebruik te maken, om te ontsnappen.
Ze sluipen in stilte op, de grote galei; geen enkele kreet, geen gedruis van wapenen wordt er vernomen, en op die. geheimzinnige wijze ontkomen zijnde, varen ze zo snel mogelijk naar Savoye. Favre dit vernemende, begeeft zich dadelijk in zijn vaartuig dat aan het strand ligt, en vervolgt de vijand; maar voordat hij hen bereikt, hebben de mannen van het garnizoen hun kanonnen in het meer geworpen, het vaartuig in brand gestoken, en te Lugrin aan wal stappende, zich door de Savooysche Alpen verwijderd. Hebben ze Bonivard en de drie parlementairen medegenomen? Dat is de vraag, die moeilijk beantwoord kan worden. Favre is ongerust, hij wendt den, steven naar het noorden, en keert naar Chillon terug.

Op het ogenblik dat hij aankomt, heeft de gouverneur zich overgegeven. Toen Naegueli van Bern vertrok had hij hem geschreven, dat hij verantwoordelijk was voor het leven van de gevangenen en met zijn leven hun dood zou moeten boeten? Hij had dus enige hoop hen terug te zullen vinden. Favre, Chamois en de andere mannen van Genève verlaten spoedig hun vaartuigen, treden het kasteel binnen, en omhelzen weldra de drie parlementairen. Bonivard?
De sleutels van het onderaards gewelf worden genomen; een lage deur wordt geopend, men treedt binnen. Het is de executie zaal; onder een ruw gewelf liggen de raderen, de

bijlen, de koorden en al de wrede werktuigen, waarmee de mensen verminkt en gedood werden. Zonder zich op te houden lopen de mannen van Genève naar de deur van het onderaards verblijf, openen de sloten en schuiven de grendels weg. De vrienden van de prior van St. Victor betreden de drempel, dalen in dit donkere, verblijf en komen aan de pilaar.

"Daar is hij, hij leeft!" Bonivard valt hen om de hals. Zijn vrienden konden echter met moeite hem herkennen. Zijn gelaat, door het lijden verouderd, zijn lange wanordelijke baard, zijn haren, die over zijn schouders hangen, hebben zijn voorkomen geheel veranderd.
"Bonivard!" riep men, "Bonivard, gij zijt vrij!"
De gevangene, die uit een langdurige slaap scheen te ontwaken, dacht niet aan zichzelf; zijn eerste woord was voor de stad, die hij zo lief gehad heeft: "En Genève?" zegt hij.
"Genève is ook vrij." Zijn ketenen worden hem afgenomen, en onder geleide van zijn vrienden, verlaat hij zijn verschrikkelijke gevangenis. Het licht van de zon kunnen zijn ogen, die zoveel jaren in de duisternis rondgewaard hebben, niet verdragen, en onwillekeurig wendt hij ze weer naar de duisternis van de onderaardse gewelven. Evenwel herstelt hij zich en neemt afscheid van zijn graf.

(Msc. de Bonivard. Mémoires dArchéologje IV, bl. 207. Ménaoires du Pierre de Fleur, blz. 153.)

De menigte beschouwt he enige ogenblikken met aandoening, daarna dringt ze door in die sombere plaats, waar de ongelukkige zolange tijd gezucht heeft. Iedereen wil die plek zien, en eeuwen later zal ze nog door de reiziger bezocht worden. De beroemde gevangene was verlost, de laatste vesting van de tirannie was ingenomen, en de Hervorming tot stand gebracht. Hij die de schilderachtige oevers van Montreux bezoekt, zal deze oude muren, die als het was uit het water oprijzen, niet kunnen beschouwen zonder een gevoel van afschuw voor het despotisme en van dankbaarheid voor het Evangelie. Die rotsen, welke zo lange tijd getuigen waren van de verdrukking, worden thans door de vrienden van Gods woord en van de vrijheid niet aandoening en blijdschap begroet.

Chillon! uw gevangenis is een heilige plaats,
En uw harde vloer een altaar.

De dichter is onbekend, maar het stuk is in het bezit geweest van Bonivard. Zie Memoires d'Archéologie, IV, bl. 271.
Chron. Mse. De Roset, boek III, hoofdst. 63 tot 67. Registres du Conseil

De vloot wendde zich weldra weer naar Genève, met Bonivard en de drie parlementairen. Ze kwamen met Gods hulp blij terug, en weldra stapten ze uit hun vaartuigen, onder het gejuich van hun medeburgers en zetten hun voet op een vrije grond.

VEERTIENDE HOOFDSTUK.
Het volk te Genève wil leven overeenkomstig het Evangelie.
(Maart tot Juni 1536).

Dat een geheel volk zich werkelijk tot God bekeert, ziet men nooit. De heidense godsdiensten waren. Eenzelvig met het volk; maar de Christelijke. kerk moest daarvan onderscheiden zijn. De apostolische kerk zelfs overschreed weldra de enge grenzen van de stam van Juda; ze werd te Jeruzalem buiten de tempel, het sanhedrin en cle Joden gesticht, en later vestigde ze zich onder andere volken, in de vrijheid. Een vorst kan niet door een kabinetschrijven een godsdienst afkondigen; een volk kan daarover niet met meerderheid van stemmen beslissen. Evenwel ligt er iets groots in, wanneer men ziet, dat een vergadering des volks zonder enige dwang verklaart, het Evangelie te willen aannemen als regel des geloofs en als bron des levens. Dit ging Genève doen.
De gemeenten, die zich aan de voet van het Juragebergte tot aan. De Alpen uitstrekten, hadden, de Raad van Genève erkend als hun wettige heren, met behoud van hun gewoonten en privilegiën. Maar naar de mening van de Hervormers zou dit grondgebied slechts een belemmering zijn geweest, als niet een nieuwe leven aan die bewoners meegedeeld werd, en zich niet onder het gehele volk verbeidde. De handel, de nijverheid, de vrijheid, de letterkunde zijn veel voor de voorspoed van een volk, maar kunnen dat volk gooit leven geven. Als Gods woord, als het licht van de wereld hetzelve niet verlicht, dan valt dat volk vroeg of laat af. Dit gevoelen was in Genève algemeen verbreid, en een zeker onbekend dichter drukte dit in dichtmaat aldus uit: "Is het niet beter dat wij onze geheimen aan God dan aan een grote hoop ideoten meedelen? Is het niet beter dat wij aan de zwakke en behoeftige, klederen, brood wijn, kaarsen en olie geven, dan dat wij de zo dikwijls verboden eer bewijzen aan de zilveren, gouden, houten en stenen beelden?"

"Mijn heren," zeie Farel tot de Raad, op 13 Maart, "Gods woord moet gepredikt worden in de parochiën, die aan deze stad onderworpen zijn."
Tien dagen later richtte hij opnieuw over dit onderwerp een ernstige vermaning tot deze vergadering. De vrome lieden, de, staatkundige mannen zelfs ondersteunden dit. Door in Genève en op het platte land zaden van het pausdom te laten overblijven, stelde men de Staat aan grote gevaren bloot. Om de klippen te kunnen vermijden en de stormen te trotseren, waarmee het broze vaartuig bedreigd werd, moest er een goede verstandhouding onder de gehele bemanning zijn. Sommigen zelfs riepen met wat al teveel kracht uit: "Als de een naar de prediking en de andere naar de mis gaat, dan is de Republiek voor de duivel."
Men ging aan het werk. De Hervormers predikten in Genève; andere leraars predikten op het platte land; herauten trokken. op bevel van de Raad door de dorpen en lazen daar besluiten af onder trompetgeschal: "Geen ongehoorzaamheid!" zeiden zij, "geen kwade praktijken, geen godslasteringen meer!"
Toch wilde de Raad geen dwang uitoefenen in zake des gelooft. Toen de bewoners van Viux en andere dorpen onder het gebied van Thiez en Fancigny zeiden: "Laat ons toch op onze wijze leven wat onze kerk aangaat!" werd hun dit toegestaan. Maar de bisschop, die minder onverdraagzaam was, deed die arme, mensen in de ban, omdat zij, hoewel katholiek zijnde, een ketterse overheid erkenden.
De syndici lieten zich daardoor niet van hun stuk brengen, en bepaald verzekerd van hun bekwaamheden op kerkelijk gebied, schreven ze aan de vicarissen, dat ze hun

parochiën van die ban ontsloegen, en ze daarvan geheel en al vrijspraken; waardoor die goede boeren dan ook gerustgesteld werden.
Maar toen het Paasfeest naderde, werden ze zeer beangst. "Helaas!" zeiden ze tot de syndici, "nu wij in de ban zijn gedaan, kunnen wij op Pasen geen communie houden!" "Wij beschouwen u als volkomen absolutie te hebben ontvangen," antwoordden cle Hervormde overheidspersonen op onwrikbare toon. Daarop hielden die goede mensen hun Pasen met grote gerustheid.

Dit zijn vreemde zaken. Men heeft beweerd, dat de kerk, naarmate de politieke maatschappij Christelijk werd, allengs in de staat moest insmelten. Men heeft beweerd, dat ten tijde der Hervorming, het Christendom" zijn kerkelijk tijdvak geëindigd had, en het staatkundig tijdvak was ingetreden. Men heeft er eindelijk bijgevoegd, dat het een ijdel werk was om een kerkregeling daar te stellen, een verlies van tijd en een volstrekte onmogelijkheid, en dat presbyterie's en synoden niet anders waren dan een ellendig kinderspel. Was het feit, dat wij meegedeeld hebben, namelijk, de kerkelijke absolutie, van de Raad uitgaande, een eerste stap van die inslorping van de Kerk door de staat, en zou het waar zijn, dat de Hervorming daartoe leidt? Integendeel. Doordat het Protestantisme in het Christelijk geweten het denkbeeld van het koningrijk Gods weer opwekte, doordat het dé gelovigen van de Evangelische genootschappen tot het leven en de werkzaamheid terugriep, heeft het de kerk in de Christenheid weer in het leven teruggeroepen; Genève werd, door de stoot, die Calvijn gaf, de plek, waar de kerk op de meest onafhankelijke en op de meest Schriftuurlijke wijze tot stand kwam. De kerk moet niet ineensmelten niet de staat, en de staat moet niet ineensmelten met de kerk, hoezeer dit ook door socialisten en door de priesters geëist wordt. Wel ver dat de staat de kerk moet overleven, is de staat voorbijgaande, maar de kerk is onsterfelijk.

Doch tevergeefs kweet de overheid zich heldhaftig van zijn kerkelijke taak; ze had veel moeite om de orde te handhaven. De dorpen Vandoeuvrc en Celigny wilden iedere Zondag een mis en een protestantse predicatie hebben. De priesters vroegen overal het behoud van de Roomse gebruiken.
De Raad gevoelde behoefte om de staat van zaken bloot te leggen, en riep al de geestelijken en de lee ken van de parochiën bijeen.
Op 3 April 1536 zag men de Roomse partij aan de een kant in de zaal van de Raad plaats nemen, en aan de andere kant meester Willem Farel, de andere leraars en veel ijverige Hervormden. Claude Savoye, eerste syndicus, verzette zich tegen de vereniging van de prediking en de mis, dat door enige parochiën gevraagd was, en verklaarde dat deze wonderlijke mengeling niet in de smaak viel van de overheid. "In plaats van de volken te beletten overeenkomstig het Evangelie te leven, moest gij liever zelf het omhelzen en uw mis laten varen."
Dom Claude de Puthez, kanunnik van Satigny, trad voor, en zeide: "Als onze naburen uit het land van Gex van leefwijze veranderen, dan zullen wij het ook doen." Die buurschappelijke godsdienst kwam de Hervormden vreemd voor; die goede mensen deden hen denken aan de schapen, die de weg gaan, welke andere schapen vóór hen zijn ingetreden, en over de omheining springen, wanneer de eerste onder hen er over gesprongen is.
"Wendt liever de teugels, mijn heren," zei Farel, "dan dat gij uw rit voortzet;" en veel andere "schone beweegredenen" voegde hij er bij. "Geeft ons een maand tijd om het Evangelie te onderzoeken," antwoordden de kanunniken.
Toen de priesters vertrokken waren, vroeg de Raad het gevoelen van Farel en van

Bonivard. Deze verklaarde dat "de gewetens verlicht en niet gedwongen moesten worden." Farel zelf was van mening, dat de pausgezinden niet gestoord moesten worden in hun godsdienstige verrichtingen, ten einde hen niet te verbitteren tegen het woord; maar dat ze met een buitengewone zachtmoedigheid tot het Evangelie moesten worden getrokken. Hij stelde voor, dat "de priesters gedurende de maand, die ze gevraagd hadden, zich uitsluitend bezig zouden houden met het onderzoek van de waarheid."
De geestelijken daarop weer binnengeroepen zijnde, werd hun door de eerste syndicus aangekondigd, dat hun vraag hun met algemene stemmen werd toegestaan. Toen de maand verlopen was, bekende al die geestelijken, dat ze uit het Evangelie noch de mis, noch de oorbiecht, noch andere pauselijke verordeningen bewijzen konden. De broeder de Guy Furbity, die ook in de vergadering was, verklaarde dat de vermaning, die Farel tot de priesters had gericht "waar, overeenkomstig de Schriften en Gods wil" was. Wel is waar, had deze persoon enige redenen om zich bij de mannen van Genève behaaglijk te maken.

Er bleef dan ook werkelijk iets te doen over. De Protestant Bonivard was verlost, er werd besloten ook de Rooms-Katholieken Furbity, die door zijn broeder Willem opgeëist was, los te laten. Guy verliet, de gevangenis op 6 April. Hij was, zoals men zich herinneren zal, veroordeeld ons zijn leerstellingen te bewijzen, of zijn beledigingen in te trekken. Daarop had hij boeken gevraagd, en had de Raad hem een Bijbel gegeven. "Een Bijbel," had hij gezegd, "waarlijk men drijft de spot met mij. Wil men dan, dat ik mijn leer met behulp van een Bijbel bewijzen zal? Dat zal mij in een geheel jaar niet gelukken." Hij had de werken van Pierre Lombard, de werken van Thomas van Anuino, enz. " en men gaf hem een Bijbel!
"Voortreffelijke heren," zei hij op 6 April, "ik vraag u vergeving; ik heb dingen gezegd, die u mishaagd hebben, ik heb ongelijk gehad. Ik wist niet hoe de zaken stonden. Voortaan zal ik trachten beter te leven, en de waarheid te preken beter dan ik het tot nu toe gedaan heb." De Raad liet hem dadelijk op vrije voeten stellen.

Farel was werkzamer dan ooit. Hij hield zich bezig met de stad, met de dorpen, niet de Rooms-Katholieken, met de Hervormden; vooral nam hij ter harte alles wat strekken kon om de zedelijken en godsdienstige toestand kon opheffen. Er is op een overdreven wijze gesproken over de regeringloosheid en het bederf, dat te Genève heerste vóór de komst van Calvijn; de krachtige taal van de zestiende eeuw naar de fijn gevoelige maatstaf van onze eeuw beoordeeld, heeft misschien veel tot die verachting bijgedragen.
Ongetwijfeld heerste er in die stad vóór de Hervorming, een groot bederf onder de geestelijkheid, en vooral onder de monniken. Ongetwijfeld was die Ongebondenheid ook doorgedrongen tot de burgerij, tot de afzonderlijke personen en zelfs tot de huisgezinnen. Maar er was één trek, die dit volk en vooral de Raad onderscheidde gedurende de worstelingen van de staatkundige emancipatie, en dat is het innige verband tussen de vrijheid en de wettigheid, namelijk de orde. Toen zag men zelfs, dat de inwoners van Genève altijd gereed waren om de grootste offers te brengen van hun goederen, hun genoegens, hun huizen, hun leven liever dan hun onafhankelijkheid te verliezen; dit nu zijn geen kenmerken van een volk, dat epicuristisch gezind is. De bewondering van het tijdvak van de Hervorming moet ons niet onrechtvaardig maken jegens het tijdvak van de staatkundige emancipatie. Wel is waar hadden de Hervormers, en vooral Calvijn, een zware taak met dit krachtige en bewegelijke volk, en kwamen die worstelingen dikwijls voort uit het gebrek aan geloof en zedelijkheid,

welke deze strenge mannen bij deze of genen burger opmerkten.
Maar die worstelingen werden verergerd door de tussenkomst van de staat, waaraan de leraars niet vreemd waren, en door de tijdelijke straffen, die opgelegd werden aan hen, die de godsdienstige tucht schonden.
Misschien begreep in de zestiende eeuw niemand beter dan Calvijn het onderscheid tussen het geestelijke en het tijdelijke, en toch in al zijn uitgestrektheid begrepen noch hij, noch Farel dit onderscheid, en verwezenlijkten ze het vooral niet. "Indien er zulke onbeschaamden en aan alle ongerechtigheden overgevenen waren," zei Farel tot de syndici, "dat ze er over lachten omdat ze in de ban gedaan waren, dan zou het uw zaak zijn om te weten, of gij zo'n verkeerdheid ongestraft moest laten.

De fiere Republikeinen, die alles hadden opgeofferd om het despotisme van de bisschop en de hertog te verbreken, waren vertoornd, toen ze zagen, dat hun een ander juk in godsdienstzaken werd opgelegd. Ze hadden het echte gevoel, dat hun geweten vrij moest zijn, en indien men getracht had, hen te overtuigen, en niet hen te dwingen, had mén beter het doel bereikt, dat men zich voorstelde, sinds lang had Rome vergeten, dat de wapenen van de Evangelischen strijd niet vleselijk zijn. Ongelukkig vergaten de overheid en de Hervormers dit ook soms. Dit was een dwaling, en deze dwaling was oorzaak van veel misslagen.
Evenwel was de tucht niet het hoofdzakelijk karakter van Farel, van Calvijn en van hun vrienden; ze waren bovenal mannen des geloofs, en van een levend geloof. Het geloof was in hun oog het een nodige, het bij uitnemendheid goede. Ze wilden, dat de mens heilig zou zijn en goede werken deed; maar daartoe moest hij geloven in de liefde, die God hem in Christus bewezen heeft.
Het geloof is, volgens de Hervormers, het machtige beginsel van de zedenleer. Heeft de mens het geloof, dan is hij een kind Gods; heeft hij het niet, dan verkeert hij onder de macht van het kwade. Daarenboven begeerde Farel geenszins een zuiver negatieve Hervorming, die eenvoudig bestond in het verwerpen van de paus; hij verlangde haar positief, en daartoe was het nodig, dat de Hervormden geloofden in Jezus Christus. Farel eindelijk zag dat er onenigheid, twist in Genève was.
Zou de gemeente, de nieuwe kerk machtig zijn, dan moest zij, naar zijn mening, niet samengesteld zijn uit verspreide leden, die misschien tegenover elkaar stonden; ze moest een enig lichaam uitmaken, en éénstemmig en met één hart God verheerlijken. Hij verlangde dus dat er in Genève een openbare belijdenis van het geleid in het Evangelie werd afgelegd.
Aan de vergadering van al de burgers kwam de opperheerschappij toe in staatszaken; vandaar dat dit volk, overeenkomstig de oude gebruiken verenigd, de taak toekwam om de Evangelische leer af te kondigen.

Op Vrijdag 19 Mei verscheen Farel, vergezeld van Antoine Saunier zijn oude reisgezel door de valleien, en van de predikant Henri de la Mare in de Raad: "Zeer geëerde heren," zei hij, "het is van het hoogste belang, dat het volk nauw verenigd is. Zullen wij het gelach, de bespottingen, de verwijtingen, de verdeeldheden verwijderen, die de treurige toestand, waarmee ons volk besmet is, elke dag kan veroorzaken, dan moeten wij ons toeleggen op zachtmoedigheid; maar daarenboven moeten wij van onze overeenstemming doen blijken. Daar er een eeuwige waarheid Gods is, zo moet het volk de verklaring afleggen, dat het voornemens is zich eenparig daaraan te houden."
De Raad keurde dit voorstel goed, en besloot de algemene Raad voor deze geloofsbelijdenis bijeen te roepen op Zondag 21 Mei.

Te Augsburg waren het de vorsten en de leraars, die Zondag leer hadden beleden; te Genève moest het ganse volk dit doen. Dit onderscheid tussen de beide Hervormingen is natuurlijk. De volksregering zetelde te Genève, en ze was de burgers nog dierbaarder geworden door de overtuiging, die ze bezaten, dat indien de vrijheden van de volken vernietigd waren, dit de schuld van het pausdom was. Calvijn heeft dit meer dan eens herhaald. Men heeft gezegd, dat de gemeenten van de middeneeuwen uit een wagenspoor en uit een winkel zijn voortgekomen. Die van Genève is vooral uit de winkel voortgekomen. De Bourguignons, die zich daar vestigden, waren mannen van het vak, en verwisselden graag hun wapenen tegen gereedschappen. Lenige van de helden van Genève, wier opoffering aan de oude tijden herinnert, zijn uit de winkel of de werkplaats voortgekomen.

Een beroep op het volk evenwel was een gewaagde daad, want er waren nog onder de burgers, en zelfs in de Raad, besliste tegenstanders van de Hervorming, en enige van hun behoorden onder de uitstekendste mannen. Zou dit beroep niet een tegenstand opwekken, die alles wat gedaan was, omver zou werpen? De toestand van de Rooms-Katholieken was van een aller-ernstigste aard. Hun werd gevraagd het Evangelie aan te nemen. Zouden ze ja zeggen; maar daartegen kwam hun geweten op. Zouden ze nee zeggen? Maar dan verstoorden ze de eensgezindheid, de eendracht die hun volk toen zozeer nodig had.
Pierre Lullin, een bijna zeventigjarige grijsaard, oom van de fiere Hugenoot Jean Lullin, was een van de vurigste Katholieken in Genève. Daar hij niet buiten de mis kon, had hij in September 1535 verzocht, dat ze gevierd mocht worden door,een priester, in een kapel van St. "Gervais, die hem toebehoorde. Een andere aanzienlijke man, de syndicus Balard, had wel is waar opgehouden een aanhanger van de bisschop te zijn, maar had zijn toevlucht genomen tot een meer geestelijk Katholicisme dan dat van Lullin, dat daarom toch niet minder beslist was. Naar zijn mening werd de Roomse kerk door de Heilige Geest bestuurd; die kerk deelde die Heilige Geest mee aan haar leden, en legde hen de verplichting op, om zijn leerstellingen in de Schrift terug te vinden. Lullin en Balard en nog andere hadden toen dikwijls onder hoge bijeenkomsten. Men had zich niet alleen te wachten voor de oprechte Katholieken, maar ook ongelovige mannen te Genève gaven hun de hand en verhieven hun stem tegen de Hervorming, vooral om haar strenge zedenleer. De Hervormers zelf waren niet zonder vrees ten opzichte van velen dergenen, die toen met hen meegingen. Er waren mensen, die de prediking bijwoonden, maar daarbij bleven. Ze verbrandden de afgoden, maar brachten geen Hervorming in hun leven. "Zal het geloof in veiligheid zijn, dan moet het door het geweten beheerst worden," zeiden de Godgeleerden, "zo niet, dan bestaat er gevaar, dat het geloof zinkt, en het vaartuig in een zee vol kwellingen verslonden wordt!" Zouden die oproeren weer terugkeren, die zo dikwijls de algemene Raden in beroering hadden gebracht?

Eindelijk brak Zondag 21 Mei, die zozeer begeerde en zozeer gevreesde dag, aan. De klokken luidden; de grote klok voerde door haar geluid de woorden, die op haar metaal gegraveerd waren, door de lucht: "Ik roep het volk. Jezus, Zaligmaker van de mensen, Zoon van Maria, zaligheid van de wereld, wees ons genadig en barmhartig!"
De goedgezinde burgers, die aan de oproeping gehoor gaven, waren van oordeel, dat deze dag een einde zou maken aan ontelbare twisten, en dat de stad, die zolang door distelen en doornen verscheurd was, thans door de hand Gods met bloemen en lauwerkransen zou bedekt worden. De ontroering scheen algemeen te zijn. Men zag in de kerk, behalve de massa volk, de gezanten van Bern, en onder hen, de bevelhebber

van het bevrijdingsleger, Naegueli.
Een van de heldhaftigste mannen van Genève,en van de meest oprechte Christenen, de onverschrokken Claude Savoye bekleedde het voorzitterschap. Hij nam het woord, wees op de vlucht van de bisschop, op de komst van het Evangelie in Genève, en de heerlijke verlossing aan die stad geschonken; daarop voegde hij er bij met een stern, die door de ganse kerk klonk: "Burgers, wilt gij allen leven overeenkomstig het Evangelie en Gods woord, zoals het ons dagelijks gepredikt wordt? Verklaart gij geen missen, beelden, afgoden, of andere pauselijke misbruiken, van welke aard ook, meer te willen hebben? Is er iemand, die iets weet of iets heeft te zeggen tegen de leer, die ons gepredikt wordt, laat hij opstaan!"

Daarop volgde een diepe stilte; men was in gespannen verwachting; men vroeg zichzelf af, of niet de een of andere stem, die voor Rome of voor het genot was, tegen de Hervorming zou opkomen? De oude en godsdienstige Pierre Lullin, de geestelijk gezinde Katholiek Jean Balard, de lichtzinnige Jean Philippe, de bisschopgezinde Malhuisson, Richardet, Ramel, De la Rive en andere, die bekend stonden vanwege hun gehechtheid aan Rome, zouden ongetwijfeld aan de uitnodiging van de eerste syndicus gevolg geven. Het uur heeft geslagen; Genève zal over haar toekomst beslissen.
Is het waar dat de Paus de stedehouder van Christus, en als God op aarde is. laat men het dan zeggen! Nu of nooit.
Er werd gewacht en weerom gewacht; maar geen enkel woord verbrak de plechtige stilte, die in de vergadering heerste. Niemand verzette zich. Van dit feit werd behoorlijk aantekening gehouden. Daarop lieten andere tonen, dan die men verwacht had, zich door de gewelven van de kathedraal horen. Was het de stem van de vromen syndicus Levet, of die van een van de leden van de Raad van de Tweehonderd, of een andere uit het midden van de vergadering?
De registers van de Raad melden er niets van. Die stem verhief zich in naam van het verzamelde volk, en zei " Met de hulpe Gods willen wij allen eenparig leven naar de heilige wet des Evangelies en overeenkomstig Gods woord, zoals het ons verkondigd wordt. Wij doen afstand van alle missen, beelden, afgoden en andere pauselijke plechtigheden en misbruiken, en wensen met elkaar verenigd te leven in de gehoorzaamheid van de gerechtigheid."

Na het uitspreken van die woorden hief al het volk de handen omhoog en sprak een eenparige eed uit, zeggende: "Wij zweren het God, wij zullen het met Gods hulp doen. ja, wij zullen het doen."

De vergadering ging uiteen en de burgers verlieten de kerk in de overtuiging, dat de ontelbare tirannieën van Farao (de hertog), de duisternis (van de tovenaars en priesters) thans gevolgd werd door het zachte licht van Jezus Christus en de levendmakende adem van de vrijheid. Degene onder de Hugenoten, die vooral de staatkundige vrijmaking hadden gezocht, lieten geen wanklank horen. Ze begrepen, dat wanneer dit kleine volk katholiek bleef, het zijn onafhankelijkheid verliezen en onvermijdelijk Savooysch worden zou.
Maar andere hadden meer verheven gedachten. Genève scheen hun toe als het was de vesting te zijn, die God gebouwd had, om het Evangelie te redden. "God," zo zei de oudste van de Hervormers van Genève, Froment, "God heeft dit sterke en moeilijk in te nemen land uitverkoren, om een bolwerk te zijn tegen de paus en de zijnen. In deze ruw streken, omringd door de Savooysche bergen met het eeuwig ijs; in het noorden

door de moeilijke engten van het Juragebergte; in het oosten door de bergpassen van de St. Bernhard en de Simplon, waar onze vrienden uit de valleien met een tiental mannen een geheel leger kunnen tegenhouden, in die gezegenden hoek van de aarde heeft God Zijn Evangelie geplant en Zijn Woord door die reusachtige vestingwerken omringd, opdat de vijand het niet zou kunnen bereiken of uitdoven."

De burgers verzamelden zich op het openbare plein; de leraars beklommen de kansel. "Een machtige Bevelhebber heeft ons geleid," zeiden zij, "laat ons op Hem alleen ons vertrouwen vestigen. Hij heeft meer macht dan al de koningen van de aarde, en Hij alleen heeft ons beveiligd tegen al onze vijanden. De bevelhebber is Jezus Christus, onze Zaligmaker, onze Verlosser onze Burg."

Farel en veel inwoners van Genève verlangden enig gedenteken, ter herinnering aan de grote verlossing. Had niet Jozua, nadat hij de Jordaan was overgetrokken, twaalf stenen opgericht? Er werd dus op steen en op staal met gouden letters een Latijnse door Farel opgestelde inscriptie gebeiteld. De Raad en het volk plaatste het voor een van de voornaamste poorten van de stad, en van toen af kon ieder het volgend getuigenis van een dankbare stad lezen:

DE TIRANNY VAN de ROOMSEN ANTICHRIST
NEDERGEVELD EN ZIJNE BIJGELOOVIGHEDEN AFGESCHAFT
IN HET JAAR 1535
DE ZEER HEILIGE GODSDIENST VAN CHRISTUS
IN HAAR WAARHEID EN HAAR ZUIVERHEID HERSTELD
EN DE KERK IN GOEDE ORDE GEBRACHT ZIJNDE
DOOR DEN KENNELIJKE GUNST VAN GOD;
DE VIJANDEN TERUGGESTOTEN
EN OP DE VLUCHT GEDREVEN,
EN DE STAD ZELF DOOR EEN KENNELIJK WONDER
WEDEROM TOT HAAR VRIJHEID TERUGGEKOMEN ZIJNDE;
HEBBEN DE SENAAT EN HET VOLK VAN GENÈVE
DIT GEDENKTEKEN OPGERICHT EN DOEN PLAATSEN
OP DEZE PLEK ALS E EEUWIGDURENDE HERINNERING
OM AAN DE TOEKOMENDE EEUWEN
HUN DANKBAARHEID JEGENS GOD TE BETUIGEN.

De inwoners van Genève, die de stad verlaten hadden, om zich te scharen bij de partij van de bisschop en de hertog en de Hervorming te, bestrijden, waren getroffen over de wonderlijke aan Genève geschonken verlossing. Zij kwamen nader, en velen van hun verzochten naar hun vaderland terug te mogen keren. Het Evangelische Genève zag met blijdschap, dat die verloren kinderen opnieuw aan de vaderlijke woning aanklopten, en nam ze op, onder voorwaarde dat ze de wetten zouden gehoorzamen en belastingen betalen naar evenredigheid van hun vermogen. Het werd evenwel aan sommigen verboden een zwaard of mes te gebruiken, anders dan om brood te snijden. "Laat ons een einde maken aan allen haat en wanorde," zeiden de burgers, "en laat ons samen als goede vrienden leven."
De priesters en de monniken, die de Hervorming hadden omhelsd, bekwamen schadevergoeding voor de inkomsten, waarvan ze beroofd waren. Daar de staat aan Bonivard een blijk van dankbaarheid wilde geven, betaalde hij zijn schulden, gaf hem het burgerrecht, het huis van de vicaris episcopaal, de betrekking van lid van de

Tweehonderd, en een jaarwedde van twee honderd en vijftig gouden kronen.
De oude prior van St. Victor, die de Christelijke eenheidsband verkoos boven het ongeregelde leven van de monniken, trad in het huwelijk.

De Evangelische stad Genève gaf het voorbeeld van grote lankmoedigheid; met allen werd geduld en zachtmoedigheid in beoefening gebracht. "De liefde bedekt alle dingen, ze gelooft alle dingen, ze hoopt alle dingen, ze verdraagt alle dingen;" en in die geest werd er gehandeld. "Ik kan de prediking niet bijwonen, zeer geëerde hee ren," zei de schroomvallige Malhuisson, "want ik lijd aan de jicht. Deze reden kon alleen met een glimlach worden aangehoord, want de jicht belette Malhuisson niet om in de Raad te komen; maar niemand wilde hem dwingen. Als zelfs de ijverigsten de stijfhoofdigen tot het Evangelie trachtten te brengen, drongen ze er niet op aan.
Men wilde dat Balard de prediking zou bijwonen, en toch ging hij niet; men wilde dat hij de stad zou verlaten, en toch bleef hij; men wilde zijn winkel gesloten hebben (hij was een voornaam koopman in ijzer) en nauwelijks was zijn magazijn gesloten, of hij opende het weer. Girardet De la Rive bracht zijn kind op een uur afstand van de stad, om het te laten dopen door een priester; en toch werd hij opnieuw Syndicus in 1539, in 1543; en in 1547, ten tijde van Calvijn, een van de zes redacteuren van de rechterlijke verordeningen. Die vreselijke Hugenoten waren in de grond van de zaak zo kwaad niet. Ze wilden hun medeburgers tijd geven, om het oude leven met het nieuwe, de leer des Bijbels met die des pausen te vergelijken. De Rooms-Katholieken vierden in stilte de feestdagen van de Roomse kerk, en bezochten de priesters in het geheim; maar allengs kwam er een wijziging in hun overtuigingen. Daar er van buiten af geen dwang gebruikt werd, werkte de waarheid des te meer van binnen. Die eerlijke mannen lazen de Heilige Schrift en die Schrift verspreidde licht in hun gemoed, en bracht hen elke dag nader tot de waarheid.
Eindelijk bezochten die goede mensen de prediking evenals al de andere. In de zestiende eeuw was men te Genève meer liberaal, dan in onze dagen beweerd wordt.

Welk een verandering in die stad!
De mannen van Genève, die oude worstelaars, legden hun wapenen neer aan de voeten van de Vredevorst. Die oproerige stad, die onophoudelijk blootgesteld was aan de roverijen van de ridders, aan de nachtelijke aanvallen van de Savoyaard, aan inwendige twisten, was veranderd in een brandpunt van beschaving.
"Laat ons thans van onze vrijheid gebruik maken," zei Bonivard. "Laat ons goede wetten maken en een goede regering aanstellen, want volgens de uitspraak van Markus Aurelius, worden rijken en heerlijkheden verkregen door moedige en dappere bevelhebbers; maar gehandhaafd door rechtvaardige rechters. Gij mijn heren van Genève hebt twee genade giften aan God te danken, de een dat uw publieke zaak de vrijheid heeft gebaard; de andere, dat ze bij het verlaten van de schoof van haar moeder minnen heeft gevonden, die gereed waren zo'n voedsel te geven, dat uw Republiek, indien gij daarvan gebruik maakt, zo niet onsterfelijk, hetgeen onmogelijk is, dan toch ten minste van een lange en bloeiende duur zal zijn."
En werkelijk Genève werd tegelijk een vrije, een letterkundige en een Evangelische stad.

De Paasdag van 1536 was een van de grote dagen van de vernieuwing van dit kleine volk. Farel, zittende aan de eenvoudige tafel, die in plaats was gekomen van prachtige altaren, brak het brood, en zegende de kelk, terwijl een menigte in kalme maar plechtige stemming de tekenen gebruikte van het lichaam en bloed des Zaligmakers.

"O, zei hij, welk een Avondmaal hebben wij gevierd, en wat heeft de Heer grote dingen aan ons gedaan."
Toch verlangde hij er nog grotere. "Ik bid Hem, die deze kleine kudde vermeerderd heeft boven al hetgeen wij konden verwachten, dat Hij haar nog meer doe toenemen, doordat Hij het geloof versterkt.
Maar de Hervormer was toen bijna alleen te Genève. Froment was naar Aigle geroepen, en Virét was naar Neuchâtel gegaan. Farel bezweek bijna onder de zware last en vroeg luide om hulp. Naar zijn mening had Genève een nieuwe man nodig, een ander dan hij. Zijn onwankelbare geestkracht, zijn enigszins ruw wijze van handelen, de overwinningen zelf, die hij behaald had, hadden bij de weinig godsdienstige mensen vermoedens doen ontstaan, die nadelig zouden kunnen zijn voor het Evangelie. Farel behoorde veeleer tot die mannen, die maatschappijen stichten, dan die ze regelen en ordenen; dit gevoelde hij, en daarom wenste hij dat hij de volkomen vestiging van de Kerk te Genève aan andere handen kon overgeven, om zich naar nieuwe plaatsen te begeven, waar hij nieuwe veroveringen kon behalen. Hij geleek op die edele strijdrossen, die naar nieuwe veldslagen hinneken.

Waar zou de man Gods gevonden worden, om het werk te voltooien? Overal werden leraars gezocht, maar tevergeefs. De Hervorming liep gevaar van teniet te gaan, niet door gebrek aan werk, maar door gebrek aan arbeiders.
"Helaas," riep Farel uit, "van waar zullen wij al die predikers bekomen, die wij nodig hebben? Dat weet ik volstrekt niet."
Voormalige priesters, voormalige monniken boden zich wel dikwijls aan; maar welke arbeiders waren dit! Dan eens was het een onkundige zonder de minste bekwaamheid; dan weerom was het een onbeduidende monnik die er volstrekt niet tegen op zag, om een gevaarvolle taak te ondernemen; de een was onzedelijk een ander was geheel ingenomen met zichzelf; de een was geheel wereldsgezind en de andere nog monnikachtig.
Farel was radeloos. "Gij wijst mij op Dionysius, maar Dionysius is monnik van het hoofd tot de voeten." De Hervormer had evenveel moeite met die zogenaamde medearbeiders te verwijderen als met het bestrijden van hardnekkige vijanden. "Wacht u voor de geschoren kruin," zei hij tot zijulo vrienden voor de geschoren kruin en die hem dragen.
"Wij hebben," zei hij, "niet die mensen nodig, die de schriften slechts even aanraken die met alle winden draaien, zoals de windwijzers, die op de torens staan; niet met vleiers van vorsten en overheden, die hen trachten te behagen om hun buik, of uit vrees om weggejaagd te worden; niet van die losbandige monniken, die niet anders zoeken dan mijnheer en mevrouw te behagen. Nee, nee, niet van die huurlingen, want het zou te vrezen zijn, indien wij ze namen om de kudden te weiden, dat wij ons in een doolhof begaven, waarin wij meer verward zouden raken, dan in dat, waaruit wij ontkomen zijn."

Niet alleen Genève, maar geheel westelijk Europa had toen behoefte aan "een goede herder, die God vreesde," zoals Farel zeide, een leraar, die wetenschappelijk de leer van de Heilige Schrift verklaarde; een Evangelist, die door een woord vol leven de zielen bekeerde tot Jezus Christus; een kampvechter, die moedig de leraars van Rome bestreed en ze gevangen leidde tot de waarheid; een man van beheer, die de orde in de gemeente Gods wist tot stand te brengen. De aarde had gebeefd; oude gebouwen waren omvergeworpen, het kwam er op aan in hun plaats een gebouw op te trekken, meer overeenkomstig het oorspronkelijk plan, waarin meer lucht, meer licht, meer

warmte was. Waar zou nu de man, gevonden worden, die met wijsheid Gods begaafd, zoals Salomo, Hem een tempel zou oprichten, die zijn heerlijkheid openbaarde. Naar alle kanten werd rondgezien; er werd niet volharding gezocht, maar tevergeefs. En ... toch zou de man, die God verkoren had, weldra verschijnen.

VIJFTIENDE HOOFDSTUK.
Calvijn te Ferrara.
(Winter en lente.)

Er was in Italië, vroeger hebben wij dit reeds gezegd, een stad, waar de letterkunde bloeide en het Evangelie een krachtige steun vond, dat was Ferrara. Haar hogeschool, haar aartsbisdom, haar kathedraal, het kasteel van de oude hertogen, het paleis van Este versierden haar; maar haar schoonste sieraad was Renée van Frankrijk. Deze vorstin,.ene dochter van Lodewijk XII, echtgenote van de hertog van Este, muntte uit door de schoonheid van haar verstand en haar kennis van de letteren, maar ook door de liefde tot de heiligheid, die in haar schitterde als een Goddelijke vlam, volgens het getuigenis van een van de Christelijke letterkundigen in Italië. Sinds enige tijd had ze zich dan ook gewend tot de hemelse wetenschap en de godgeleerde studiën. Ze had achtervolgens de uitnemendste Christenen naar Ferrara gelokt, zoals Curione, Ochino, Flaminio, Petrus Martyr.
Twee jonge Fransen waren er ook aangekomen enige tijd vóór de gebeurtenissen, die wij verhaald hebben. De een werd Charles d'Espeville genoemd, de andere Louis de Haulmont. Ze lieten zich weldra aandienen bij de hertogin, die hen opwachtte, en Renée, die nog een Frans hart had blijven behouden, was gelukkig dat ze in haar paleis twee zulke aanzienlijke landgenoten bezat. Ze wist, dat ze Frankrijk hadden verlaten om dat Evangelie van Christus, dat ze zelf had leren lief hebben in de omgang met haar geliefde nicht Margaretha van Angoulôme, zuster van de koning. Ze huisvestte hen in het paleis del Magistrato, op het place Du Dôme, nabij het kasteel.

Louis de Haulmont was een beminnelijk vroom jongeman, maar vreesachtig, nog besluiteloos aangaande de weg, die hij moest inslaan, en door grote angsten gekweld. Zijn metgezel, Charles d'Espeville, van een nederiger voorkomen, had levende en doordringende ogen, een ernstig en standvastig gelaat, en alles in hem openbaarde een ziel van een andere gesteldheid dan die van zijn vriend. De ware naam van Haulmont was Louis du Tillet; hij was kanunnik en aartsdiaken van Angonlèrne; Charles d'Espeville was niemand anders dan Jean Calvijn.
Deze beide jeugdige Fransen, die enige tijd wensten te vertoeven in de staat van een vorst, die vassaal van de paus was, moesten, zegt Muratori, een andere naam aannemen, en een kleding, onderscheiden van die, welke ze gewoonlijk droegen.

Renée, wier medelijdend hart zo dikwijls bewogen geworden was door het verhaal van de vreselijke strafoefeningen en het zegevierend geloof, waardoor de Evangelische mannen bezield werden, kon niet een dergenen, die aan de gevangenissen en schavotten ontkomen waren zien, zonder de gezindheid van een moeder of een zuster voor hem te koesteren. "Zij was getroffen over het verstand van Calvijn," zegt een katholiek schrijver, en over de volkomenheid, waarmee hij de Franse taal sprak en schreef. Ze stelde haar twee landgenoten voor aan de hertog, als letterkundigen, die het schitterende Italië kwamen bezoeken; dit was een betere titel om aanspraak te maken op de gunst van de kleinzoon van paus Alexander VI, dan dit

met de titel van Hervormer het geval zou geweest zijn.
Ferrara leverde voor Calvijn veel belangrijks op. De hertog van Este was er op gesteld zich als Medicis voor te doen. Bernardo Tasso, een dichter, wie het niet aan verbeelding ontbrak, was secretaris van de hertogin, en zijn zoon de beroemde schrijver van Jeruzalem verlost, zou weldra het hof van Ferrara in beweging brengen door zijn ver wuft, zijn droefheid, zijn wanhoop, zijn dwaasheid, veroorzaakt door zijn ongelukkige hartstocht voor de schone Leonore, dochter van Renée, en zelfs met zeven jaren opsluiting in een krankzinnigen geslicht de misdaad boeten, dat hij, liefde had gekoesterd voor een kleindochter van Lodewijk XII en van Lucretia Borgia.

Celio Calcagnini kanunnik, dichter, redenaar, wiskunstige en oudheidkenner, die de jeugdige Anna van Este, later gravin de Guise in het land van de Muzen leidde, en haar vriendin Olympia Morata bevonden zich toen ook aan het hof van Este. Een jaar vroeger zou de schrijver van de Institutie van de Christelijke godsdienst te Ferrara ook de schrijver van de razende Roland hebben ontmoet; maar de persoonlijkheden, die alles behalve met elkaar overeenkwamen, Arioste en Calvijn waren niet bestemd, om naast elkaar te staan.
Overigens was de jeugdige Godgeleerde niet naar Italië gekomen, om de beoefenaars van de letteren te bezoeken, maar om de hertogin zelve. Deze vorstin, die reeds in Frankrijk enige stralen van het Evangelisch licht had ontvangen, had evenwel nog geen voldoende kennis van de Christelijke waarheid; ze gevoelde dit, en was besloten om voor alles vrede te zoeken met God. Ze had dus herhaaldelijk gesprekken met Calvijn; de Heilige Schrift was de grondslag van hun besprekingen; de Hervormer verklaarde de een plaats van de Schrift niet de andere, en het Goddelijk licht, dat uit al die heilige woorden straalde, bracht helderheid en gloed in het hart van de vorstin.
De jonge leraar sprak met eenvoudigheid en zedigheid, maar tevens met hartelijkheid en beslistheid. "Indien ik mij tot u wend, mevrouw," zei hij, "dan geschiedt dit niet uit vermetelheid of onbeschaamdheid, maar uit zuivere en was genegenheid, om u in onze Heer te doen slagen; Wanneer ik let op de hoge stand, waarin gij geplaatst zijt, dan geloof ik, dat gij als een vorstelijke persoon, liet rijk van Jezus Christus kunt bevorderen."
Maar deze gedachte zelfs was niet nodig, om de ijver van de Evangelist van Noyon op te wekken. liet edele karakter van de vorstin, en de liefde, die ze koesterde voor het Evangelie, troffen hem diep. "Ik zie in u," voegde hij er bij, "zo'n vreze Gods en zo'n trouw gezindheid om hem te gehoorzamen", dat ik mij als vervloekt zou beschouwen, als ik de gelegenheid liet voorbijgaan, om u van dienst te zijn.

Calvijn is de diepzinnigste en levendigste uitlegger van de Heilige Schrift geweest, Renée nam dan ook de waarheden, die, hij verkondigde, van ganser harte aan, en de Hervormer kon enige tijd later haar toevoegen: "Het heeft God behaagd, mevrouw, u te verlichten door de waarheid van Zijn heilig Evangelie; laat ons nu erkennen, dat als God ons uit de afgrond van de duisternis optrekt, Hij dit heeft gedaan, opdat wij rechtstreeks dat licht volgen, zonder her of derwaarts over te hellen."
De hertogin maakte van die raad gebruik. Calvijn, zegt Muratori, besmette Renée zozeer met zijn dwalingen, dat men nooit meer uit haar hart het vergift kon halen, dat hij haar had laten drinken.
Een openbaar Christelijke wandel was moeilijk aan een hof, waar wereldzin en pausdom tegelijk heerste. Renée gevoelde dan ook levendig de behoefte aan leiding overeenkomstig Gods Woord, en in haar moeilijkheden, in haar angsten, in de ogenblikken, waarin ze zou gaan bezwijken, "daar de wateren haar als het was over

het hoofd gingen," nam ze haar toevlucht tot de Evangelischen leraar. Calvijn wekte haar alsdan op, om altijd, voorwaarts te gaan, opdat de gaven Gods in haar zouden toenemen. "Het voornaamste," zei schreef hij een weinig later is, dat de heilige leer van onze Meester zodanig ons verstand en hart veranderen, dat zijn heerlijkheid in ons uitblinkt door onschuld, oprechtheid en heiligheid.

Enige van de beroemdste leraars van het Katholicisme zijn in Frankrijk en elders leidslieden van vorsten geweest; maar er was een groot onderscheid tussen hen en de Hervormer. Deze zozeer praktische Evangelieverkondiger, wie de Roomse en andere schrijvers verwijten, dat hij niet anders dan over leerstukken sprak, drong hij de dochter van Lodewijk XII aan op onschuld, oprechtheid en heiligheid.
De betrekking van Calvijn met de hertogin werd zijn leven lang niet afgebroken, en altijd was ze gekenmerkt door openhartigheid en eerbied. Van daar dat zij, getroffen door zijn zo Christelijke en zuivere ijver, hem, volgens Theodorus de Beza, liefgehad en geëerd heeft als een uitmuntend werktuig des Heren, zoolang hij heeft geleefd." Zelfs toen hij niet meer schrijven kon, vanwege zijn grote zwakheid, nam Calvijn de hand zijns broeders te baat, en schreef hij haar; terwijl aan haar de drie laatste Franse geschriften van de Hervormer gericht werden.

De vorstin van Ferrara was niet de enige, die door Calvijn tot het Christelijk leven gebracht werd. Nog veel andere, vooral onder degenen, die hem omringden, werden verleid, zegt Muratori, dat is: werden voor de waarheid des Evangelies gewonnen. Misschien moeten al die bekeringen niet uitsluitend aan Calvijn toegeschreven worden; sommigen, zoals Rende, hadden reeds vroeger enige Evangelische kennis gehad; andere werden later bevestigd in hun geloof; maar allen ontvingen iets van de jeugdige Hervormer. Calvijn had dadelijk na zijn aankomst aan het hof een dame opgemerkt met veel kennis en wetenschap, die een van de voornaamste sieraden van het hof was; het was Anne de Parthenay, eerste hofdame van Renée, en echtgenote van Antoine de Pons, graaf van Marennes, eerste kamerheer van de hertog. De gravin van Maren nes, die veel bekwaamheid in de muziek had, zong soms in de zalen van de hertogin, en dan werd er in haar omgeving geroepen: "Zij zingt verwonderlijk schoon."
Maar Anna hield zich met ernstiger dingen bezig. Niet alleen dat ze de Latijnse schrijvers bestudeerde, maar ze hield ook veel van het Grieks en vertaalde daaruit onbeschroomd de poëzie en het proza. Die uitstekende vrouw ging nog verder; ze las de Godgeleerde werken, en had zelfs een bijzonder genoegen, "om bijna elke dag met de Godgeleerden de punten te bespreken, waarover ze handelden." Ze sprak dus ook met Calvijn over zijn onderwerpen, en weldra gaf het zuivere en levende geloof van de Hervormer aan haar gemoed een nieuwe richting. Ze was een enigszins eigenwijze vrouw geweest, ze werd toen "van alle zelfvertrouwen ledig," en zocht in de Heilige Schrift en bij de Zaligmaker wat haar dorst naar kennis en Goddelijk leven kon bevredigen. Ze werd van toen af een nieuwe schepsel en een "goede Hugenote." Ze haalde zelfs haar echtgenoot over tot de haar dierbare overtuigingen, en zoolang de gravin leefde, toonde hij een grote voorstander van deugd en waarheid te zijn.

Naast de Aurora zaal, waar Renée gewoonlijk met haar hof bijeenkwam, was in het hertogelijk kasteel een kapel, versierd met schilderwerken van de Titiaan. Tot nu toe had Calvijn alleen gesproken in de vertrekken der hertogin, en de eerbied, zeggen de Roomse geschiedschrijvers, verbood natuurlijk de dienstboden, "om al te nieuwsgierig onderzoek te doen naar hetgeen daar voorviel." Maar weldra vroeg Renée zichzelf af,

of ze voor haar alleen en enige vertrouwden van haar hof, de woorden van licht en leven, die van de lippen van de Fransen leraar vloeiden, houden moest. Toen ze ze hoorde, had ze de bitterheid van de zonde en de vrees voor Gods oordelen leren kennen; maar tevens het liefelijke van de vergeving en van het eeuwige leven gesmaakt. Moesten niet ook andere daarvan genot hebben? Zal ze verhinderen dat degenen ingaan, die ingaan willen?

Calvijn was bereid; Renée nodigde hem uit in de kapel van de Titiaan te spreken. Had hij ooit gepredikt in de Katholieke kerken te Noyon, Angoulème en Poitou? De hertogin zette bij deze godsdienstoefening de deuren open voor allen, die daaraan deel wensten te hebben. De graaf van Marennes en zijn echtgenote, de jonge Jean de Parthenay, heer van Soubise, broeder van de gravin en andere leden van deze familie, graaf Mirambeau, Anne de Beauregard, Clement Marot, Leon Jamet, de oude klerk van finantiën, die Parijs ontvlucht was, na de zaak van de plakkaten, woonden die bijeenkomsten bij.
Het aangename, dat Fransen in een godsdienstoefening in de Franse taal vonden, kon die bijeenkomsten in de ogen van de hertog van Este rechtvaardigen. Geleerde Italianen, aanhangers van het Evangelie, kwamen er evenwel spoedig bij, onder andere Johan Senapi en zijn broeder, alsmede de vrome, opgeruimde en schone Francisca Baciro, die Johan Sinapi twee jaren later tot echtgenoot koos.

In dit voor Italië zo roemrijke tijdvak, toen Curione, beschermd door de bewondering van zijn toehoorders, te Pavia onderwees; toen Aonio Paleario te Sienna Jezus Christus als "de koning aller volken" verheerlijkte; toen Mollio te Bologne tot grote ergernis van de paus de brieven van Paulus uitlegde; toen Juan Valdès, Peter Martir en Ochino Napels, met het woord des Evangelies vervulden; toen de waarheid, zoals die in Christus is, tot zelfs in Rome scheen door te dringen, verkondigde een Fransman, onder bescherming van een Franse vorstin, te Ferrara hetzelfde Evangelie, maar met een nog duidelijker stem. *Welk een toekomst voor Italië, als Rome dat licht niet had uitgeblust!*

Rondom hem verenigde zich in de kapel van het kasteel te Ferrara een ernstig en welwillend aantal hoorders.
Calvijn, vervuld van de waarheden, die hij in zijn Institutie had blootgelegd, "zette dat woord des Heeren voorop, welks majesteit door een heilige geweldoefening de zielen dwingt tot gehoorzaamheid," en toonde aan, dat "dit Evangelie, dat door velen wegens zijn kleinheid veracht werd, alsof het niet waard was aangezien te worden, zozeér alle menselijk verstand te boven ging, dat de verstandigsten, hoe hoog ze ook mochten opzien, nooit de hoogte zouden kunnen bereiken, waarop het stond.

Onder degenen, wier hart naar God zocht, was de schone Anne de Beauregard, die nog zeer jong zijnde, met Renée naar Ferrara was vertrokken. Ze was toen ondertrouwd en schitterde van de blijdschap van de jeugd; maar weldra zou ze tot andere altaren worden geroepen dan die van Hymeneus. Ze werd ziek, en nu maakte ze dadelijk gebruik van het woord dat ze gehoord. had, vergenoegde zich met Christus alleen en verachtte de wereld. Die schone bloem werd door de dood weggerukt. Renée beweende haar zeer; het ganse hof weende met haar, en Marot, die destijds te Ferrara was, maakte op haar een grafschrift, waarin hij getuigenis van haar vroomheid gaf.

De graaf de Marennes, een man zonder zelfstandigheid, woonde de prediking van

Calvijn dikwijls bij. Hij was enigszins bevreesd dat dit de hertog, zijn meester, zou mishagen; maar de hertogin zelf had die bijeenkomsten daargesteld; de gravin, zijn echtgenote, wier nederige dienaar hij was, verzocht hem ze bij te wonen; zijn schoonbroeder, de jonge Soubise, nodigde hem eveneens daartoe uit; Marennes volgde dus de andere naar de kapel, omdat hij van buiten af en niet van binnen daartoe gedwongen werd.
Soubise, daarentegen, een onafhankelijk man, met een edel, beslist, krachtig karakter ging er met zijn ganse hart, en was na Renée de schoonste overwinning van het Evangelie te Ferrara.
In die dweepzieken tijd ging men daardoor een moeilijk en ellendig leven tegemoet; maar liet woord des Evangelies had zijn hart getroffen, en hij was besloten de doornige weg te gaan bewandelen.
"Jean de Soubise, een van de belden van de zestiende eeuw, "zegt Moreri," liet zich aan het hof van de hertog van Ferrara bederven, toen Renée van Frankrijk daar enige leraars van de zogenoemde Hervormde godsdienst ontving." Hij was voor de wapenhandel opgeleid, en vond bij Calvijn het zwaard van Gods woord, en toen hij naar Vrank rijk was teruggekeerd, verdedigde hij moedig de waarheid, die hij aangenomen had. Hij was kamerheer van de koning, ridder, had het bevel gehad over het Franse leger in Italië, was een man: van grote bekwaamheid, en die grote diensten bewezen had, "die honderd meesterstukken had verricht;" maar vooral had hij een grote ijver voor God, en zonder de belangrijke zaken van het rijk te verwaarlozen, behartigde hij het geluk van de geringe bewoners van zijn landgoederen.

Een goede oude prediker, Mulot des Ruisseaux, "gedrongen door de bijzondere deugdzaamheid van de heer van de plaats" (Soubise) verliet zijn woning, zodra de nacht inviel, omdat dit het enige ogenblik was, waarop de Evangelische Christenen bijeen durfden komen, doorliep de naburige plaatsen en verklaarde de Schrift. Meer dan eens, wanneer hij het sein vernam, dat er onraad was, verborg hij zich in de bosschee en bracht daar de nacht door. Binnen reinig tijds werd de mis door een groot gedeelte van het volk verlaten. Soubise trachtte zelfs Catharina de Medicis tot bekering te brengen; daartoe had hij langdurige gesprekken met die koningin, en de listige Italiaanse vrouw gaf hem een ogenblik hoop, dat ze op het punt stond Protestants te worden. De moeite, die hij gedaan had, was evenwel niet geheel verloren.
De hertogin Van Bourbon de Montpensier" "een vrouw met een mannelijke ziel en een wijsheid, die zeldzaam bij haar sekse gevonden wordt," zegt De Thou, "was tegenwoordig bij de gesprekken van Soubise met Catharina de Medicis; ze nam de waarheid, die een ander verkondigd werd, ter harte, en later legden twee dochters van deze dame, de hertogin van Bouillon en de prinses van Oranje moedig belijdenis af van de leer van de Hervorming. Soubise was door zijn enige dochter, Catharine de Parthenay, grootvader van de beroemden hertog van Rohan.

Niet alleen onder zijn landgenoten was Calvijn te Ferrara een visser van mensen. Uit de overleveringen van enige families van het schiereiland blijkt, dat onder degenen, die hem hoorden, en van hem enig licht ontvingen, enige uitstekende Italianen waren. Een van hun was een edele Napolitaan, hertog Bevilacqua, destijds te Ferrara. Hij was geboortig uit Languedoc, afstammeling van de Boileaus, barons van Castelnau, een familie, die in Frankrijk veel aanzienlijke mannen heeft opgeleverd; zijn voorouders waren door de vervolgingen in de dertiende eeuw tegen de Waldenzen en Albigenzen genoodzaakt naar het koningrijk Napels te vluchten.

Bevilacqua vond te Ferrara, in, de prediking van de Fransman Calvijn de waarheden terug, voor welke zijn voorouders Frankrijk hadden moeten verlaten.

Een ander nog uitstekender Italiaan woonde deze Evangelische vergaderingen bij, namelijk Titiaan, destijds ongeveer acht en vijftig jaren oud. Deze grote schilder, die het kasteel van de hertog Alphonse van Este geschilderd had, was opnieuw te Ferrara,. Met een standvastig, kalm, oordeelkundig gemoed begaafd, dat waarheidlievend was, hield hij veel van de natuur en trachtte hij zich haar in al haar waarheid voor te stellen. Dit alles werkte natuurlijk mede, dat hij getroffen werd door de zuivere en levende godsdienst, welke Calvijn verkondigde.
De grote kunstenaar was niet ongevoelig voor diepe gemoedsaandoeningen, en de opoffering van die Christenen, die hun leven overgaven voor hun geloof, was in zijn oog de meest verheven heldenmoed.
Geen vreselijker en hartroerender tonelen dan die, wanneer hij de martelaars in schilderstukken voorstelt. Bekend met de geschriften van Dante, Petrarca en andere grote mannen van Italië, die getoond hadden tegen de misbruiken van de pausen en hun aanhangers te zijn, kon Titiaan zich geheel en al verenigen met het verzet van de jongen Fransman tegen het pausdom. Maar al begroette hij ook met bewondering de waarheid des Evangelies, zo blijkt het toch niet, dat hij haar in zijn hart opgenomen heeft. Het schijnt, dat Bevilacqua hem verzocht het portret van Calvijn te vervaardigen; hoe dit zij, dit portret bestaat nog te Napels in het paleis van de hertog van Bevilacqua. Niets is er dat reden geeft om te vermoeden, dat de indrukken, die Titiaan te Ferrara ontving, blijvende zijn geweest. "Onder degenen, die getroffen schijnen te zijn door de schoonheid van het Evangelie," zegt Calvijn zelf, is er nauwelijks een van de tien, in wiens hart het woord Gods niet is uitgedoofd." Titiaan was ongetwijfeld een van de voorbeelden van de waarheid van datgene, waarop de Hervormer zinspeelt.

Calvijn was een getrouw en werkzaam arbeider geweest op de akker van zijn meester; evenwel ontmoette hij te Ferrara ook andere dan welwillende en leerzame toehoorders. Onder degenen, die in de omgeving van de hertogin verkeerden, had hij iemand ontdekt met een kruipend en indringend karakter, wiens blik en voorkomen hem zeer mishaagden. Die man, meester François, geheten, was kapelaan van Renée, en een van die dubbelhartige mensen, die God en hun hebzucht te gelijk voldoening willen geven. Calvijn vernam dat de levenswijze van die priester ver van heilig was. "Ik bemoei er mij niet mede," zei hij, toen men zijn oordeel vroeg over de bijgelovige leerstellingen van de priesters, "als ik mij er op toelegde om kwaad te spreken, zou ik heel wat anders hebben te zeggen, dat ik nu verzwijg."
Toen de kapelaan zag, dat de jonge vreemdeling veel gunst aan het hof genoot, nam hij de schijn aan, alsof hij door zijn woorden overtuigd was; hij scheen zijn vriend te worden, en begon zo Evangelisch te spreken als hij slechts vermocht. Hij verzette zich niet tegen de bijeenkomsten van Calvijn, maar drong er bij de hertogin toch op aan, om ook de mis bij te wonen, die hij voortging te vieren niettegenstaande zijn Evangelisch uiterlijk. Zo'n man kon de oprechten en onbuigzame Hervormer niet behagen. "Als ik zag, dat iemand het licht van de waarheid uitdoofde, schreef hij eens aan Renée, zou ik het hem geenszins kunnen vergeven, al was hij ook mijn eigen vader.

Calvijn trachtte dus meester François te overtuigen, dat het vieren van hetgeen hij "het offer des altaars" noemde, in strijd was met de Heilige Schrift. Telkens wanneer de

kapellaan een misslag beging, vermaande hij hem. "Dikwijls heb ik getracht hem op de rechten weg te brengen," zei hij. De priester scheen alsdan droevig en beschaamd te zijn over zijn zwakheid, waarop Calvijn hem dan met nog meer kracht drong, zodat hij er toe kwam, zijn ongerechtigheid te belijden." Maar de mensenvrees behield bij Francois altijd de bovenhand, en indien enige personen van het hof bij zijn gesprekken met de Hervormer tegenwoordig waren, verontschuldigde hij zich later bij dezen.

Op zekere dag, ziende dat al zijn redenen vruchteloos waren, kwam Calvijn tot het besluit hem een van zijn geschriften te geven; dit is alles wat hij er van zegt. Hij geeft de titel niet op van dit geschrift; maar daar het niet kan zijn het commentarie van Seneca over de goedertierenheid, noch de Psychopunnischie, was het ongetwijfeld de Institutie over de Christelijke godsdienst, die hij te Bazel had laten drukken; deze drie werken waren toen de enigste voortbrengselen van de Hervormer. In de veronderstelling zelfs, dat Calvijn Bazel zou hebben verlaten, voordat zijn boek in de handel gebracht was, zou het zeer natuurlijk zijn geweest, dat hij bij zijn vertrek naar Italië er een exemplaar van had medegenomen. Meester François zag dit boek in, dat door de kracht Gods in zoveel gemoederen onwrikbare overtuiging gevestigd heeft. Dit was voor zoo ver wij weten de eerste maal, dat de Institutie gelezen werd. Calvijn zelf maakte daarvan melding; het geschiedde tijdens zijn reis door Italië in het kasteel van de zoon van Lucretia Borgia; dit is een zaak van belang.
François las waarschijnlijk het ganse geschrift niet. Er was tussen Calvijn en hem sprake van de mis, en daarom was het dit gedeelte van het geschrift, waarop de Hervormer zijn aandacht vestigde. Er stond daarin veel, dat geschikt was om de kapálaan onrustig te maken, "Daar Christus," zo luidde het boek, "onsterfelijk is, is Hij door God gesteld tot een eeuwig Priester; het is dus niet nodig, dat andere Hem opvolgen. Stellen, die priesters, welke dagelijks offeren, zich niet in de plaats van Christus, ontnemen ze Hem niet het voorrecht van zijn eeuwige offerande?"
Verder: "Daar de mis ingesteld is op zodanige wijze, dat er dagelijks honderd duizend offeranden gebracht worden, zo doet ze het lijden van Christus, die zich als enige offerande opgeofferd heeft, wegzinken en begraaft haar. Richt men altaren op dan haalt men het kruis van Jezus Christus omver. De mis wist de waren en enige dood des Zaligmakers uit het geheugen van de mensen."
Nog verder las de kapelaan: "De mis ontneemt ons de vrucht, die voor ons. Voortvloeit uit de dood van Christus want wie zal geloven, dat hij door die dood vrijgekocht is, wanneer hem in de mis een nieuwe verlossing wordt aangeboden? Andere beschouwingen door Calvijn in zijn boek opgenomen, waren eveneens geschikt, om de priester te overtuigen.

Calvijn, die niet onbekend was met de klassieken, en die een nieuwe *Iliade* voorzag, waarin de vorsten van de aarde zouden,vergaderen, sommigen om de mis vast te houden, andere om haar weg te doen, vergelijkt haar ten slotte met die vrouw uit de oudheid, welke zo beroemd is door de onreine hartstochten en de wrede oorlog, die ze opwekte.
"Voorwaar," riep hij uit, "Satan heeft nimmer een krachtiger werktuig uitgevonden om liet koningrijk van Jezus Christus aan te vallen. Daar is die Helena, om welke de vijanden van de waarheid met zoveel woede vechten, met welke ze overspel bedrijven en zich in Een geestelijke onreinheid dompelen, die de afschuwelijkste van allen is."
Daarna maakt hij de lange lijst op van de "zware en grove misbruiken," die de mis veroorzaakt heeft, namelijk de lelijke jaarmarkten, de ongeoorloofde en oneerlijke winsten, de grote roverijen, allerlei soorten van onreinheden, afgoderijen,

heiligschennis en verschillende andere dingen, die wij achterwege laten.

De priester was zeer geschokt; de schoonheid van het woord, de helderheid van. Denkbeelden, de kracht van uitdrukking, de macht van de redenering, de vurige toegenegenheid, de indringende ernst van de verwijtingen en van de beschuldigingen, die op zijn ziel neervielen als hagelstenen in de storm, de gedachte vooral, dat de mis aan Christus Zijn kruis en zijn kroon ontnam, en zijn Godheid beledigde, verschrikten François, die zo iets niet verwacht had. Hij was "in zijn geweten overtuigd;" hij meende werkelijk schuldig te zijn, aan een groot gevaar bloot te staan, en zijn angst nam voortdurend toe. Hij liep naar de Hervormer, en. daar, zo zegt Calvijn zelf, "betuigde hij met zware eedzweringen, dat hij nooit meer een mis zou bijwonen, daar ze zo'n groot verfoeisel was. Deze indruk van de kapelaan was oprecht, maar niet duurzaam. Weldra verviel hij weer tot zijn gewonen toestand terug; en begon hij weer Gods woord te preken, "alleen. omdat hij langs die weg beneficiën en andere voorrechten meende machtige zullen worden."
Calvijn schreef later: "Ik ken mijn man zo goed, mevrouw, dat ik zijn eden even weinig tel als het geluid van een ekster. Als personen, die hem tot waardigheden kunnen verheffen, of die rijk genoeg zijn, om zijn knapzak te vullen, van hem verlangen, dat hij Gode de eer zal geven, zal hij moeite doen om hun genoegen te geven; maar komt er enige vervolging, dan zal hij dadelijk gereed zijn van het Evangelie afstand te doen. Dan eens vertoont hij de een en dan weer een andere persoon. Het past een Christelijk mens niet kwaad te spreken van zijn naaste, maar er is niemand tegenover wie ik zover sta als tegenover hen, die onder de schaduw van het Evangelie met de vorsten huichelen, en door hun spitsvondigheden en listen, hen altijd door wolken omringd houden, zonder hen tot het rechte doel te leiden. Deze, zei hij, is in zijn geweten overtuigd, en toch gaat hij voort met datgene te doen, wat hij erkent dat slecht is." Hij voegde er bij: "Al de haat, die ik hem tot op dit uur toegedragen heb, bestaat daarin, dat ik altijd met alle macht getracht heb, hem te stichten ten goede. Ziedaar de worstelingen, die de dappere kampvechter van het Evangelie te verduren had in het paleis van de hertogen van Este.

Een van de staatsjuffers van de hertogin (haar naam is ons niet bekend), die vrede met God had gevonden in de dood des Zaligmakers, weigerde de mis bij te wonen. Meester François trachtte haar te overtuigen, maar de jonge dame bleef pal als een rots. "Zij wilde niet handelen in strijd niet haar geweten."
De priester was vertoornd; hij beklaagde zich daarover bij de hertogin, en deed al wat in zijn vermogen was, "om in de goede gezindheid, die Renée gewoon was haar toe te dragen, een verandering te brengen." Weldra zelfs werd de hertogin verwittigd, dat allen, die " evenals deze jonge dame zouden handelen," niet verdragen moesten worden, nadat ze ergernis veroorzaakten. De vorstin, die zeer goed wist, dat de hertog het nooit Zou toestaan, dat iemand van het hof de mis verwierp, was in grote angst; Calvijn kreeg daarvan bericht door de gravin de Marennes. Bij het geweld voegden de vijanden van de Hervorming de leugen. De biechtvader trachtte de hertogin diets te maken, dat de kerken in Duitsland over dit onderwerp geenszins twistten maar dat de een aan de andere vergunde de mis te hebben. Calvijn beklaagde zich zeer over die grote belediging, die de kerken Gods werd aangedaan.
"Al de kerken," schreef hij een weinig later, "die het Evangelie aangenomen hebben, en zelfs al de afzonderlijke personen, houden vast aan dit artikel, dat de mis niet geduld moet worden. Capito zelfs, een dergenen, die bijzonder trachten de zaken te matigen, leert in een boek niet een opdracht aan de koning van Engeland, dat het de

roeping van de Christelijke vorsten is, om uit hun land zo'n verfoeilijke afgoderij weg te doen. Er is thans, niemand van enige naam, die, het daarmee niet eens is."

Tijdens zijn verblijf te Ferrara vergenoegde Calvijn zich niet met het bestrijden van de dwalingen bij degenen die hem omringden. Hij vergat Frankrijk niet, waaraan zijn hart altijd gehecht was, en hoewel van verre, sloeg hij de vrienden gade, die hij daar had achtergelaten. De bijgelovigheden van Italië, de onheilige gezindheid, die de priesters lieten blijken te midden van hun reliquiën en hun ijdele ceremoniën, maakten op hem dezelfde indruk als op Luther, en wekten des te meer het verlangen in hem op, okt te mogen zien, dat zijn landgenoten zich onttrokken aan de heerschappij van de paus; van daar dat hij zeer bewogen werd door de tijdingen, die hij van daar ontving. Nicolas Duchemin, bij wie hij te Orleans gewoond had, voor wiens karakter hij achting koesterde, en van wie hij gezegd had, dat hij hem dierbaarder was dan zijn eigen ziel, was benoemd tot geestelijk rechter, waardoor hij menigmaal in aanraking moest komen met de Roomse geestelijkheid en eredienst.
Calvijn was daarover verontrust, en schreef hem een brief, die ongetwijfeld herzien en verbeterd uitgegeven werd onder de titel: "Hoe de ceremoniën en bijgelovigheden des pausdoms ontvlucht en de Christelijke godsdienst met zuiverheid beoefend kan worden. "Ik beweer niet," zegt Calvijn tot zijn vriend, "dat gij u een gewetenszaak moet maken van de dingen, die gij niet bij machte zijt te ontvluchten, en ten opzichte waarvan gij vrij moet zijn. Ik ontzeg u niet het bezoeken van de tempelen in uw omgeving, ofschoon er dagelijks oneindig veel voorbeelden van goddeloosheid gezien worden. Hoewel al de beelden gewijd zijn aan verfoeilijke heiligschennis, verbied ik u niet ze aan te zien. Dat zou zelfs niet in uw macht zijn, dewijl al de straten gevuld zijn met een menigte afgoden. Maar pas op, dat niet een al te grote vrijgevigheid u de perken van de vrijheid doe te buiten gaan.

Duchemin was zich wel zelf het gevaar bewust, maar daar hij het Evangelie getrouw wilde blijven en tevens een voordelige betrekking behouden, had hij Calvijn de volgende vraag gedaan: "Hoe zal ik mij onbesmet kunnen houden te midden van de zelfbevlekkingen van Babylon?" Calvijn wees hem op de mis, als de gevaarlijkste vijand, evenals hij dit bij pater François gedaan had. "Geloof niet, zei hij hem, die tovenaar, die het altaar nadert en begint daar zijn rol te spelen, om zich dan eens naar de enen dan eens naar de andere kant te wenden, door dan eens onbewegelijk te blijven staan, en daarna weer zijn geheimzinnig geprevel te laten horen; waardoor hij beweert Christus uit de hemel te kunnen doen neerdalen, de verzoening tussen God en de mens tot stand te brengen, en zich alzo in de plaats te stellen van een gestorven en opgewekte Zaligmaker.)
Hoe meer Calvijn over de toestand van Duchemin nadacht hoe ongeruster hij over hem werd. Hij vreesde een van de voornaamste voorwerpen van zijn tederste toegenegenheid te zullen verliezen. Nog enige ogenblikken op de rand van de afgrond en zijn vriend valt er in! Hij roept hem toe met alle macht, en slaakt een noodkreet. "Uw toestand, "zegt hij, "doet mij bijzonder leed, het spijt mij zeer dat het u niet vergund is u los te maken van dat Egypte, waar altijd zoveel, monsters voor u staan. Men denkt bij zichzelf, dat het. geen zaak van zo groot gewicht is, om een weinig te dartelen, ten einde de gunst des volks te behouden en met andere de slechte ceremoniën bij te wonen. Men gaat weldra een stap achterwaarts, en van lieverlede achteruitgaande, valt men uit de reste weg en daalt in de afgrond van ellende en verderf. Laat ons toezien, dat wij nooit, al was het ook een haar breed, afwijken van de gehoorzaamheid aan onze hemelse Vader. Welaan dan, zeer deugdzame man! Toon in

uw gedrag zoveel godsvrucht, goedheid, liefde, kuisheid en onschuld, dat de meest bijgelovigen zelfs, hoewel ze het kwalijk nemen, dat gij hun niet gelijk zijt, genoodzaakt zijn te belijden, tegen wil en dank, dat gij een dienstknecht Gods zijt.

Weldra kwam een nog treuriger tijding de jeugdige Hervormer ter ore. Het gold hier niet een leerling, die hem droefheid veroorzaakte, maar een meester. Een van de mannen, voor wie hij de meeste achting heeft gekoesterd, staat niet alleen bloot aan het gevaar, maar is bezweken. Calvijn verneemt, dat Pierre d'Albret, bisschop van Orleans, overleden zijnde, Margaretha, koningin van Navarre, die van de eenvoudigheid des Evangelies afweek, te Rome dit bisdom voor Roussel. aangevraagd, en het hof van Vaticaan na enige tegenwerpingen die gunst toegestaan had. Roussel bisschop, en wel bisschop door de paus benoemd!
Calvijn was verslagen. Hem wordt geschreven, dat Roussel met gelukwensingen wordt overladen, en Calvijn vraagt zichzelf af, of zijn vriend te midden van de strelende sirenen zangen het oor wel aan zijn waarschuwingen lenen zal. Evenwel hij komt tot het besluit om hem de plechtige stem van de getrouwheid te doen horen. Het harde woord, dat hij tot hem richt, geeft meer dan het meest gelijkend portret, de bepaalde beslistheid zijns harten te kennen,
"Het zal voor u wel zijn alsof ik droom," schreef hij aan Roussel, "daar ik onder die grote menigte mensen, die u vleien, de enige ben, die u op het feest komt storen. En toch indien gij u het minst ter wereld door zulke dingen laat bekoren, zullen ze u in een gevaarlijken toestand brengen. Zij, die eenmaal uit die beker van de Roomse tafel gedronken hebben, al was het slechts een enkelen droppel, zijn daardoor bedwelmd en betoverd geworden.

Calvijn stelt zich de prachtige toestand voor van zijn vriend, die grote luister, die houding vol majesteit, die bisschopsmijter, staf, mantel, ring en al de overige bagage, waarmee hij opgesmukt is; die rijkdom, die pracht die in zijn ganse huishouding schittert, dat grote gevolg van dienstboden, die lekkere tafel, en duizend andere soorten van wellusten en overvloed en hij roept uit: "Nu gij de gunsteling van de fortuin zijt, herinnert gij u nu wel, dat Hij die de bisschoppen heeft aangesteld, namelijk God, wil, dat terwijl het volk ingeslapen is, ze op de wacht staan op een hoge plaats, in de verte en in het rond ziende, en dat ze hun stem verheffen als een bazuin. Met welke trouw arbeidt gij om op te richten wat vervallen is? Ach de was godsdienst wordt geschandvlekt, bespot, met voeten getreden, en zelfs geheel verwoest; het arme volk wordt misleid, bedrogen en beroofd door duizenden bedriegerijen en als naar de slachtbank geleid en dat alles geschiedt voor uw ogen! Niet alleen laat gij die dingen begaan; maar er is in uw diocese bijna geen goddeloosheid, waaraan gij niet uw zegel hecht.
"Wat moet hem gedaan worden, die zoals gij, zijn bevelhebber verlaat, naar de vijand overloopt, en het legerkamp beschadigt, dat hij gezworen had met zijn leven te zullen verdedigen?
"Blaas de bazuin, gij die op de wacht staat, naar de wapenen gegrepen, o herder! wat draalt gij? waaraan denkt gij? Is het dan tijd van slapen? Hoe! zo veel malen mensenmoorder" zo veel malen schuldig aan een bloed, dat de Heere u druppel voor druppel zal afeisen! En schrikt gij daar niet voor!
"O Rome! wat bederft gij schone gemoederen, die anders niet kwalijk geboren waren! Hoevelen onder hen, die reeds bedorven zijn, worden dagelijks nog meer door u bedorven? Hoe velen zijn er niet, die gij reeds verleid hebt, die gij in het eeuwig verderf stort?

"O waarde Roussel, verlaat zo spoedig mogelijk die moeras, opdat gij niet door er langer in om te woelen, des te dieper in de modder zinkt."
"Ik weet het wel, gij zult zeggen: Wat zal er van ons arme ellendige mensen worden?" Moeten dan wij, die een gemakkelijk leven hebben, naar een vreemd land gaan, zwerven en ontbloot ronddolen? Moeten dan wij, die altijd gevulde zolders en schuren hebben, in het zweet onzes aanschijns en met de arbeid onzer handen, uit grof brood samengestelde soep eten? Als gij zo'n leven vreemd vindt, dan zijt gij niet waarlijk meer een Christen. Het is pijnlijk, dat beken ik, zijn geboorteplaats te verlaten, om onbekend als zwerver rond te dolen. En toch maakt de Heere, die een wonderbare arbeider is, dat die armoede, die naar menselijke ogenschijn zo bitter is, hun aangenaam wordt, en door een hemelse liefelijkheid gedrenkt, hun een bijzonder genoegen doet."

Ziedaar hoe de zeven en twintigjarige jongeling reeds een leraar vol kennis en geestkracht wal. Deze beide brieven, volgens de meest geloofwaardige getuigenissen te Ferrara "geschreven, zouden op zichzelf reeds voldoende zijn, om zijn verblijf in die stad bijzonder te kenmerken. Toen begon hij voor de dag te komen, te spreken, te leiden niet het gezag van een Hervormer. God gaf in hem aan zijn kerk een leraar, begaafd met die onwrikbare standvastigheid, die niettegenstaande alle hinderpalen en verleidingen, de dwaling weet te verwerpen en de waarheid te handhaven. Hij gaf haar tevens een man, die zijn werkzaamheid niet zou beperken tot zijn woonplaats, maar wiens ruime blik de ganse Christenheid doorliep, en die het middel zou vinden, om in Frankrijk, in de Nederlanden, in Engeland, in Polen, overal waar dit nodig worden zou, duwoorden van de wijsheid en des geloofs te zenden.

Calvijn leerde niet alleen door zijn woorden, maar ook door zijn voorbeeld. Als hij enige uitspraken van het Evangelie had willen verzwakken, had hij in het paleis van de hertogen van Este kunnen blijven, en daar de gunst van de vorsten genieten. Maar als hij bij Roussel op getrouwheid en zelfverloochening aandrong, dan begon hij met zelf daarvan het voorbeeld te geven. Hij bracht de offers, waartoe hij andere opwekte, en was bereid de ellende van de gevangenis, of een gevaarlijke vlucht te verwisselen voor de liefelijkheid en de luister van een leven aan het hof. Calvijn hield zich vast, als "ziende de Onzienlijke." en hij verkoos liever met het volk van God smaadheid te lijden dan deel te hebben aan het genot van de grote van de aarde. Die geest van verloochening openbaarde hij tot de einde toe. Hoewel niet vorsten bevriend en door koningen geraadpleegd, leefde hij toch zeer sober, en had hij nauwelijks genoeg om in de dringendste behoeften des levens te voorzien.
Men heeft gezegd dat Calvijn te Padua, te Venetië, ja zelfs te Rome is geweest. Het komt mij voor, dat de geschiedenis deze overlevering niet bevestigt. Hij bracht waarschijnlijk bij de hertogin Renée al de tijd door, die hij aan gene zijde van de Alpen sleet. Zijn invloed evenwel strekte zich verder uit dan de paleizen en het gebied van de hertogen van Este. Een van de mannen, die daarover het best kon oordelen, een van de letterkundige geschiedschrijvers van het schiereiland, de Jezuïet Tirabosi verklaart, dat het verblijf van Calvijn aan het hof van Ferrara meer nadeel deed aan Italië, dan al de soldaten, die ijverige discipelen van Luther waren, en daar zijn leer verbreidden. Evenwel verliet Calvijn Ferrara bijna niet.

Op het ogenblik dat de ster van Arioste, die over deze stad geschenen had, was ondergegaan, en de ster van Tasso daar ging verschijnen, schitterde de ster van Calvijn met een zuiverder glans dan die van de zanger van Roland of van Godefroy.

Maar de getrouw Christen kon niet lang in de schoot van de wereldgezindheid en des pausdoms blijven, zonder hun geweldige aanvallen te gevoelen.
Het verblijf van Calvijn zou op een treurige en onverwachte wijze een einde nemen.

ZESTIENDE HOOFDSTUK.
Vlucht van Calvijn. (Lente van 1536.)

De hertog Hercules van Este had opgemerkt, dat er sinds de aankomst van de Fransman, zekere veranderingen in zijn omgeving waren ontstaan. De gesprekken van Calvijn met meester François hadden niet bedekt kunnen blijven. De kleinzoon van Borgia wist, dat de paus, onder voorwendsel van ketterij % hem van zijn staten kon beroven; reeds had zijn vader, hertog Alphonsus, omdat hij op een kwaden voet met Rome gekomen was, lange tijd in ballingschap geleefd. Er was te Ferrara een gerechtshof van de inquisitie, en hetgeen er toen aan het hof omging, was meer dan voldoende, om hem ongerust te maken. De paus had daarvan bericht ontvangen; Karel V was ingelicht geworden; Paulus III stelde de hertog voor een tractaat te sluiten, waarin hij een geheime zinsnede liet opnemen, inhoudende de verwijdering van de Fransen, die toen te Ferrara waren; maar er was er een, voor wie een strenger lot bestemd was.
De hertog trok de welwillendheid, die hij zijn echtgenote betoond had, weer in, en verklaarde, dat hij een einde wilde maken aan de scheurmakerijen, die aan het hof plaats vonden, en dat de graaf en gravin de Marennes, Soubise, de andere edellieden, en zelfs Marot zijn staten verlaten moesten. "Wat de heer d'Espeville betreft," voegde Hercules van Este er bij, "gij moet weten, dat, wanneer hij ontdekt wordt, hij dadelijk ter zake van godsdienst voor de rechtbank zal moeten verschijnen."

Dit vonnis was voor Renée als het was een donderslag. Daar ze geroepen was haar geboortegrond te verlaten, had ze Ferrara tot een klein Frankrijk gemaakt; en thans zouden allen, die haar enige verlichting in haar ballingschap aanbrachten, haar ontrukt worden. Rome ontnam haar die vromen en geleerden leraar, die haar zulken goeden raad gaf; misschien zou hij zelfs op een brandstapel in Italië de misdaad moeten boeten, dat hij daar het Evangelie had verkondigd. Al de heren en dames van het hof, en zelfs de satirieke Marot moesten Ferrara verlaten. Léon Jamet schijnt de enigste Fransman te zijn geweest, wie het vergund werd te blijven; daar de hertogin een geheimschrijver nodig had, verkreeg ze van haar echtgenoot, dat deze oude staatsbeambte bij haar bleef, om die betrekking te vervullen. Alzo was de dochter van Lodewijk XII, na het genot van dagen vol licht, veroordeeld om bijna alleen te blijven in haar paleis, als een donkere kamer; in haar geringste bewegingen bespied, gekweld door de priesters, die ze verachtte, van de kant van de zoon van Borgia aan onrechtvaardige strengheden blootgesteld. Marot, getroffen door zoveel ellende, en bewust welk een deel de koningin van Navarre, de zuster van Renée in deze grote beproeving nemen zou, zond haar een treffend gedicht, waarin hij haar opwekte, om haar zuster te hulp te komen.
Renée moest nog groter smart ondervinden dan die, welke haar veroorzaakt werd door het terugzenden van haar Franse vrienden naar gene zijde van de Alpen. Die goddeloze instelling, met de naam van "Heilig Officie" bestempeld, die later duizenden martelaren zou maken in Spanje, in de Nederlanden en andere streken, wilde toen de leraar straffen, die hij Rome het meeste schrik en haat had opgewekt. De inquisitie had het verblijf van Calvijn ontdekt. Zijn naam en zijn misdaad werden

opgeschreven in het zwarte boek van die wrede Instelling. De ketterij barste uit aan het hof van Este, de voornaamste schuldige werd aangewezen; als men de andere liet gaan, zo moest deze ten minste getroffen worden.

Calvijn verwittigd van hetgeen er omging, was in het paleis del Magistrato, dat hij met Du Tillet bewoonde, en maakte zich spoedig gereed om te vertrekken. Maar de inquisiteurs lagen op de loer; hun officieren kwamen, maakten zich van de "verpestende onruststoker" meester en namen hem gevangen. Hun bedoeling was geenszins hem in een plaats te laten, waar de Evangelische leraars machtige vrienden hadden; ze besloten zijn proces op te maken te Bologna, een stad in de staten van de paus, niet ver van Ferrara, en waar ze geheel de baas zouden zijn.
De jonge Fransman werd dus overgeleverd aan enige verklikkers van de inquisitie, en moest in hun midden de reis aanvaarden naar de oude stad, die er zich op beroemde binnen haar muren het,stoffelijk overschot te bezitten van Dominicus de vader van de inquisitie.

Calvijn ging op reis, omringd van de personen, die belast waren hem te geleiden. Hij zou toen van zichzelf hebben kunnen zeggen wat hij later zei van een ander: "Hoewel hij nog hopende is, zo is hij nochtans omringd door duizend doden, zodat hij geen opening hoe klein dan ook heeft om te ontsnappen. Het gerechtshof van de inquisitie, dat nooit mild was, zou dit ongetwijfeld niet zijn je geus een ketter van deze soort. Zijn geleiders, zich naar het zuiden richtende, trokken met hem door een vruchtbaar land, en zo naderde ze zonder hinderpalen de stad, die onder pauselijk gebied stond.
Calvijn en zijn wachters hadden reeds een goed gedeelte van de weg afgelegd, toen er plotseling een gewapende bende verscheen. Ze houden de reizigers tegen, en bevelen de gevangene los te laten. Werd er tegenstand geboden? wij weten het niet.
Hoe het ook zij, die inquisiteurs, die niet gewoon waren toe te geven, moesten zien dat de leraar, die ze een zekere dood tegemoet voerden, hun ontnomen werd. Calvijn werd in vrijheid gesteld, en dacht nu aan niets anders dan om Italië te verlaten.

Zijn verblijf in dat, land, zoals wij dit uit echte bronnen hebben meegedeeld, is geenszins, zoals men soms gemeend heeft, liefelijk geweest. De laatste omstandigheid, die wij verhaald hebben naar Muratori, is zelfs van bijzonder belang. Ze doet denken aan een beroemde gebeurtenis in de geschiedenis van de Hervorming van Duitsland, namelijk toen Luther, van Worms terugkomende, door gemaskerde en van het hoofd tot de voeten gewapende ridders werd weggevoerd.
Maar de toestand van Calvijn was ernstiger dan die van de Saksische Hervormer. Deze werd gebracht naar een kasteel van zijn vrienden, beveiligd voor alle gevaar, terwijl Calvijn alleen gelaten werd, bijna in het midden van Italië, genoodzaakt om vijandige landen door te trekken, waar hij groot gevaar liep, om opnieuw gevangen genomen te worden.

Men zal wellicht vragen wie deze belangrijke prooi aan Rome's gerechtshoven ontnam, en dat nog wel in de staten zelf van de paus; van welke kant de aanslag kwam? Hij was vermetel, onverschrokken; de daders en de uitvoerders werden daardoor aan grote gevaren blootgesteld, want het pausdom en de inquisitie waren toen machtig in Italië. Een hartelijke toegenegenheid, een grote eerbied voor, de Hervormer, een onbegrensde toewijding aan de zaak van de waarheid kon alleen tot zo'n stoutmoedige avontuur in staat zijn. Een enkele persoon op het Italiaans schiereiland had dit kunnen uitdenken en ten uitvoer laten brengen, het was, is het wel

nodig dit te zeggen? De dochter van Lodewijk XII. Iedereen schreef haar de verlossing van de Hervormer toe. Men kon verwachten, dat de altijd zo geheimzinnige en zo strenge inquisitie onverzoenlijk zou zijn in haar haat.
Renée ontsnapte, ten minste voor het ogenblik. Het is waarschijnlijk, dat Hercules van Este zijn invloed gebruikte bij het pauselijk hof om de zaak te smoren, en beloofde voortaan de hertogin meer in het oog te houden. Dit deed hij dan ook maar al te zeer.

Calvijn aarzelde niet van die verlossing gebruik te maken; maar van dit ogenblik af hebben wij geen voldoende berichten over hem en zijn tocht. Daarom moet men plaatselijke overleveringen raadplegen, die wel niet te verachten zijn, maar ons toch geen waarlijk geschiedkundige zekerheid geven. Natuurlijk de kaart zelf duidt dit aan richtte de vluchteling zich naar de kant van Modena. In de omstreken van die stad woonde een beroemde letterkundige, die van ketterij verdacht werd, Louis Castelvetro genaamd, een geacht criticus en bekwaam uitlegger, die een van de geschriften van Melanchton in het Italiaans had vertaald, en die veel jaren later Italië verlaten hebbende, naar Genève overkwam, waar hij vrienden bezocht. In latere dagen werd het huis van de oude villa van Castelvetro afgebroken, en vonden de werklieden een verzegelde kast, waarin de eerste uitgaven van de werken van Calvijn, wonderlijk bewaard, gevonden werden.
De Hervormer had ongetwijfeld aan het hof van Ferrara wel over die humanist horen spreken; maar er is niets, waaruit blijkt dat hij toen een tijdelijke schuilplaats gekocht heeft onder het dak van de vertaler van Melanchton, van wie het niet schijnt dat hij toen het Evangelie openlijk beleden heeft.

De overlevering zegt, dat Calvijn, in plaats van zich door het noorden naar Zwitserland te begeven, langs de Appenijnen ging naar het westen, en te Val de Grana kwam, tussen Saluces en Colli, waar hij predikte. Men verzekert, dat de priesters uit het dorp Carigliano de vrouwelijke gemeenteleden ophitsten, en dat deze vrouwen, onder een wild geschreeuw, en onder steenworpen de Fransman wegjoegen. En wordt bijgevoegd, dat Calvijn toen naar Saluces ging en daar opnieuw predikte, maar met even weinig gevolg.
Deze overleveringen komen ons voor niet genoeg bevestigd te zijn, om een plaats in de geschiedenis te kunnen beslaan. Het is waarschijnlijker, dat Calvijn de kortste weg insloeg, om naar Zwitserland te gaan en daartoe zich naar de St. Bernhard begaf. Als hij lust gehad had om Evangelische uitstapjes te doen, dan was het ongetwijfeld geweest in de valleien van de Waldennen, die door Zijn neef Olivetan waren bezocht geworden, en waar het plan gevormd was om de Bijbel te vertalen, een werk, waaraan hij zelf had gearbeid, en nog moest arbeiden. Maar er bestaat volstrekt geen keuteken, dat hij ooit die bergen bezocht heeft. Hij kwam in de stad Aoste.

De eerste stralen van het woord Gods begonnen, wij zeiden dit reeds elders, de aan deze zijde van de Alpen gelegen streek te verlichten, die daar lag aan de voet van de St. Bernhard, van de Mont Blanc en van de Mont Rose.
Aoste, door Augustus, naar wie ze genoemd is, gebouwd, had uit Zwitserland een Evangelische ademtocht ontvangen. De Berners waren van mening geweest, dat, wanneer het Goddelijk woord de St. Gothard was overgegaan en overwinningen behaald had aan de oevers van de Tessino, het ook even goed de St. Bernhard kon overgaan, en hetzelfde in de vallei van Aoste kon uitrichten.
De geschriften uit Italië, Bern en Genève maken allen melding van de godsdienstige gisting, die toen in de stad plaats had. "Het Evangelie breidt zich uit aan gene zijde

van de bergen," schreef Porral, de gezant van Genève naar Bern, "en het moet voorwaarts komen, ten spijt van de vorsten, want het is uit God."
Daar de Roomse hiërarchie weldra gebruik maakte van haar gewone wapenen tegen degenen, die de Hervorming omhelsden, berichtte Por ral, dat de bewoners van Aoste grote kwesties hadden met hun bisschop, ter oorzaak van het in de ban doen, dat ze niet konden dulden."

Wij hebben verhaald, hoe in November 1555 de gevolmachtigden uit Bern zich naar Aoste begaven, om met de hertog van Savoye een mondgesprek te hebben. Ze spraken ten gunste van Genève, en eisten de bevrijding van Saunier, die toen te Pignarol gevangen zat. Ze spraken met degenen met wie ze in aanraking kwamen, over de grote strijdvragen, die toen aan de orde waren, en nodigden hen uit, om de leringen van de Heilige Schrift aan te nemen. Enige mannen uit de vallei, zowel uit de edellieden als uit de burgers, namen de beginselen van de Hervorming aan. Onder degenen, die voor het Evangelie gewonnen werden, worden genoemd de heren De la Crète en De la Visière, de vrome en ijverige Leonard de Vaudan, de heren Besenval, Tillier" Challans, Bovet, Borgnion, Philippon, Gay en andere.
Maar als er te Aoste harten gevonden werden, die gereed waren het Evangelie te ontvangen, zo waren er ook, die beslist besloten hadden, daaraan tegenstand te bieden. Aan het hoofd van de tegenstanders stonden twee uitstekende mannen. Onder de leken was graaf René de Chállans, maarschalk van Aoste, vol geestdrift voor het pausdom en het leenstelsel, en vervuld van verachting voor de ketters en Republikeinen van Zwitserland. Bedroefd over de tegenspoed van de hertog van Savoye zijn meester, had hij gezworen, dat hij in Aoste ten minste al de Lutheranen zou uitroeien. Hij had in die kruistocht tot wapenbroeder een van de beroemdste prelaten van Italië, Pierre Gazzini, bisschop van Aoste.
De priesters en de vromen verhieven zijn deugden. en zijn kennis hoog; maar wat hem vooral onderscheidde was die trotsheid en dat heerszuchtig karakter, waardoor de priesters van Rome zich zo dikwijls onderscheiden. Gazzini was kanunnik van het Lateraan, de voornaamste patriarchale kerk van het westen, en hij verrichtte de dienst van bemiddelaar tussen de hertog en de paus. Hij bevond zich te Rome, toen de Evangelische leer zich in zijn gemeente begon te verbreiden, en trachtte toen te verkrijgen dat het concilie, hetwelk een einde aan de ketterij maken moest; in de staten van de hertog zijn meester gehouden werd. Hij dreef zelfs zijn eerzucht voor zijn soeverein zeer ver.
"Het is betamelijk," zei hij tot de paus, "dat het beheer over het concilie opgedragen wordt aan de hertog van Savoye, hetzij door de keizer hetzij door de koning
van Frankrijk. Het beheer over een concilie verleend aan een reldlijk vorst door de paus en twee andere wereldlijke vorsten is een
denkbeeld; dat.niet bijzonder schijnt overeen te komen Met het theocratische alvermogen van de paus, dat door velen zo hoog geroemd wordt.
Bij afwezigheid van de bisschop was er te Aoste een persoon, allezins waardig om hem te vervangen, namelijk de opzichter van het klooster van de Franciscanen, Antonius de Sapientibus, een geleerd en ijverig man, die later generaal werd van de orde, en een van de vaders was van het concilie van Trente. Sapientibus hief de alarmkreet aan.

Op zekere dag, dat Gazzini zijn betrekking vervulde in de basiliek van St Jan, ontving hij brieven, waarin hem gemeld werd, wat er in de stad Aoste voorviel. De verschrikte prelaat aarzelde geen ogenblik. "Daar de ketterij van Calvijn in zijn diocese door-

drong," zegt de Savooysche priester Besson, "snelde hij toe om haar de weg af te snijden."
Nauwelijks was de bisschop aangekomen, of hij trok met onvermoeide vlijt door zijn gehele gebied; hij beklom de kansels en door zijn redevoeringen hield hij het volk bij de gezonde leer. Hij zeide, dat "de duivel zelf her en derwaarts als een wild dier rondging om hen te verscheuren; dat men dus goed op zijn hoede moest zijn, en dat wilde dier moest terugstoten."
Die predikingen gingen gepaard met censuur, waarschuwingen en bedreigingen met de ban. Allen die de Heilige Schrift lazen, zouden uit de schaapskooi verjaagd worden.

Er moest te Aoste een algemene vergadering van de staten van de vallei gehouden worden, om de zaken des lands te regelen. Deze vergadering kwam bijeen op 21 Februari 1536. Onder. De afgevaardigden bevonden zich veel vrienden van de Hervorming. De la Crète, Vandan, Borgnion en andere, die in de aantekeningen van de staten gevonden worden. Twee feiten vooral brachten de meerderheid van de vergadering in angstige spanning; het kwam hun voor, dat beide de staatkundige en de godsdienstige toestand bedreigd werden. De blikken. waren gericht naar Zwitserland, en er, werd gezegd, dat de Berners nevens hun maar al te duidelijk gebleken begeerte om godsdienstige overwinningen te behalen, ook enig verlangen koesterden naar een staatkundige overwinning.
Op een ogenblik, dat het huis van Savoye aan de slagen van Frankrijk bloot stond, zouden velen graag gezien hebben, dat het gebied van Aoste daarvan gebruik maakte, om zich bij liet Helvetisch verbond aan te sluiten en zich onder de banier des Evangelies te scharen. De leden van de vergadering waren overtuigd, dat de Zwitsers het ganse land wensten te cartonneren en alzo hun bondgenootschap aan beide zijden van de Alpen uit te breiden. Maar liet andere gevaar verontrustte nog meer de hoofden van de Roomse partij, en ze gaven op levendigen toon aan. De staten te kennen, dat de gehechtheid van de stad en de vallei aan de heilige stoel van Rome bedreigd werd; dat de Lutherse Berners, die niet tevreden waren geweest met de verovering van Waadtland, maar hun verpeste secte daar ingevoerd en gezaaid hadden, hetzelfde te Aoste wilden doen. De vergadering nam het besluit tot handhaving van het Rooms-katholiek geloof en getrouwheid aan zijn Hertogelijke hoogheid, en bepaalde dat elke overtreder niet de dood zou gestraft worden.

Het is algemeen bekend, dat Calvijn door de stad Aoste trok; maar kwam hij op dit tijdstip aan, en was hij daar gedurende ten minste een gedeelte van de zitting van de Staten? Geschriften uit de zeventiende en achttiende eeuw beantwoorden deze vraag toestemmend. Die tegenwoordigheid zou niet onmogelijk zijn. Maar er is één omstandigheid, die naar het ons voorkomt, hiertegen opkomt. De officiële stukken van die tijd, en wel voornamelijk de processen-verbaal van de vergadering van Februari en Maart 1536, maken volstrekt geen melding, ja zinspelen zelfs niet op de tegenwoordigheid van Calvijn.
Het zou toch de moeite waardig zijn geweest om dit te melden, al was het dan slechts, dat hij aangeduid werd, zoals dit iets later in de registers van Genève geschiedde, onder de benaming van een Fransman. Twee uit een godsdienstig oogpunt belangrijke feiten vielen er in de stad Aoste voor in de eerste maanden van het jaar, 1536: de vergadering van de Staten en het doortrekken van de stad door Calvijn. De eerste had plaats in Februari en Maart; de tweede waarschijnlijk weinige maanden later. Volgens de overlevering hadden ze gelijktijdig plaats, hetgeen treffend is; de geschiedenis

geeft aan ieder een bijzondere plaats. Maar al speelde de Hervormer niet tijdens de vergadering de rol, die hem toegeschreven wordt, zo kan daaruit toch niet worden opgemaakt, dat hij nooit in die stad geweest is.

Calvijn had zijn redenen om de weg over Aoste en de St. Bernhard te nemen. Die weg was sinds eeuwen goed bezocht, en ongetwijfeld had hij tijdens zijn verblijf te Bazel vernomen, wat algemeen in Zwitserland bekend was, dat de Berners geregeld in aanraking kwamen met dat land, dat ze daar het Evangelie gebracht hadden, en dat sommigen van de inwoners de beginselen van de Hervorming hadden aangenomen. Een oud geschrift geeft te kennen, dat Calvijn hetzij op de heenreis of de terugkomst door Aoste trok. Naar onze mening zou dit natuurlijk zijn. Hetgeen over deze stad in Zwitserland werd meegedeeld, moest hem wel doen besluiten die weg te kiezen toen hij naar Italië ging, en het valt lichtelijk te begrijpen dat een vluchteling een weg inslaat waar hij bekend is, zeker is dat hij vrienden zal ontmoeten. Maar wij willen dit niet verder doordrijven, en vergenoegen ons met het spoor te volgen, dat Calvijn tijdens zijn terugreis heeft achtergelaten en dat daar nog wordt teruggevonden.
Aan de voet van de St. Bernhardsberg, zeer dicht bij de stad Aoste, stond een huis op een hoge plek, waar nu nog een schuur gevonden wordt. Om daar te konten, verlaat men op korte afstand van de stad de weg naar de St. Bernhard, en slaat een voetpad in, in welks nabijheid thans een kleine kapel staat. De weiden, waardoor dit gebouw omringd is, de onsamenhangende heuveltoppen, die er boven uitsteken, de Alpen, die hun met sneeuw bedekte kruinen in de wolken verbergen, het gezicht op Aoste en het dal, dit alles geeft aan dit huis een schilderachtig aanzien. Als de reiziger aan de bewoners van dit land vraagt waar deze woning is, dan wordt hem geantwoord dat het de hut van Calvijn is; er wordt bijgevoegd, dat de Hervormer, toen hij door Aoste trok, daar door een van de ijverigste Hervormers, Leonard de Vaudan ontvangen werd. Het is zeer natuurlijk, dat Calvijn deze afgezonderde woning verkoos boven een van de huizen in de stad.

Er is niets bekend van hetgeen Calvijn sprak of deed op zijn doorreis door Aoste. Het enige feit, dat ons voorkomt, bewezen te zijn. " een gedenkteken van meer dan drie eeuwen pleit er voor, is dat zijn verblijf niet onbekend bleef, en er, een min of meer levendige beweging veroorzaakte. De Hervormer zou in groot gevaar gekomen zijn als hij lang in die plaatsen vertoefd had, in de stad van bisschop Gazzini, "die door zijn zozeer heftige redevoeringen iedereen te wapen riep tegen de ketters, die omdat hij in de Evangelische leraars (zoals wij reeds zeiden) de duivel zelf zag, eiste dat het wilde van die uitgestoten werd."

Dit zijn de woorden, die de geschiedschrijver van het diocese gebruikt. Calvijn, die reeds een vluchteling was, haastte zich die stad te verlaten. Bij die eenvoudige en natuurlijke feiten zijn enige buitengewone omstandigheden gevoegd. Men heeft bij voorbeeld gezegd, dat graaf de Challans Calvijn verjaagd heeft, en hem met het ontblote zwaard tot diep in het gebergte heeft vervolgd. Dit is de legende, die men in de geschiedenis heeft ingeweven, zoals dit maar al te dikwijls gebeurt.
Het was natuurlijk, dat Calvijn in de omstandigheden, waarin hij verkeerde, niet de gewone weg insloeg, want daar zou men hem ongetwijfeld opgezocht en gemakkelijk gevat hebben, Als wij de sporen nagaan, die zijn verblijf in de omstreken van Aoste achtergelaten heeft, dan schijnt het dat hij de vijanden van de Hervorming heeft trachten te ontkomen. Als men van de hut van Calvijn rechtsaf gaat, ontmoet men beneden het dorp Closelina, bij Roisan, een brug. Dit is, zoals in dit land gezegd

wordt, de brug van Calvijn, hij ging die over en sloeg dus een moeilijker en minder bezochten weg in dan de St. Bernhard. Beklimt men de berg in de richting naar het dal van La Valpeline, dan komt men aan een bergpas, omringd door de bergen Balme, Combin en Velan, dat is de bergpas van het venster, later genoemd het venster van Calvijn, en door die bergpas kwam de Hervormer weer in Zwitserland.

Het verblijf van Calvijn evenwel had, zoals wij reeds zeiden, in Aoste beweging veroorzaakt. De bewoners van deze zeer Katholieke stad beschouwden hun tegenstand tegen de Hervormer, en de noodzakelijkheid, waarin hij verkeerd had, om door de vlucht te ontsnappen, als een eer voor hun stad, waardoor ze de bewondering van de aanhangers van het pausdom tot zich zou trekken.
Men besloot de herinnering daaraan te vereeuwigen. die ten gevolge richtten vijf jaren na deze gebeurtenis, op 14 Mei 1541, de bewoners van Aoste, ter herinnering aan deze gebeurtenis een stenen kruis op midden in hun stad. Het oorspronkelijk gedenkteken, dat enige herstelling behoefde, werd twee eeuwen later (in 174D vervangen door een kolom van acht voet hoog, waarvan Senebier melding maakt, en waarop te lezen stond:

"Hanc Calvini fuga erexit anno MDXLI.
Religionis constantia reparavit MDECXLI."

Een eeuw later eindelijk volgde daarop het gedenkstuk, dat ieder reiziger thans nog in Aoste kan zien, en dat wij zelf meer dan eens beschouwd hebben. Alzo drie eeuwen en drie achtereenvolgende gedenktekenen.
Het verblijf van Calvijn in de stad Aoste is dus een van die geschiedkundige feiten, die vereeuwigd zijn op, de plaats zelf, waar ze geschiedden, en dat wel op de meest afdoende wijze.

Calvijn trok door Zwitserland, kwam te Bazel, en begaf zich van daar naar Straatsburg. Hij besloot een van deze beide steden te kiezen, om daar, hetzij in de nabijheid van Cop, Gryneus en Myconius, hetzij bij Bucer" Capito en Hedion, dat stille studieleven te leiden, dat in zijn oog zo begeerlijk was. Maar eerst wilde hij naar Noyon terugkeren, waar hij enige zaken in orde had te brengen. Hij liet Du Tillet dus te Straatsburg achter, en vertrok naar Frankrijk. Dit kon hij doen zonder zich aan onvoorzichtigheid schuldig te maken, want hij had zijn vaderland niet verlaten, omdat er een bepaald vonnis tegen hem was uitgesproken, waaraan hij zich onttrekken wilde; daarenboven was de regering toen minder streng.

Nauwelijks was te Parijs de aankomst van de jonge leraar bekend, of veel vrienden des Evangelies begaven zich naar zijn verblijf. Ze werden niet moede naar hem te horen. "In geheel Gallië wordt geen man gevonden, die ons zoveel bewondering afperst als gij," zeiden zij.
Maar Calvijn verlangde naar Noyon. Een smart wachtte hem daar; zijn broeder Charles, de aalmoezenier, was niet meer. De bijzonderheden van dit sterfgeval vervulden hem met droefheid en met blijdschap tevens. "Charles," zeiden zijn andere broeder Antoine en zijn zuster Maria tot hem, "heeft op zijn ziekbed openlijk Jezus Christus beleden, én heeft geen andere absolutie begeerd, dan die, welke van God verkregen wordt door het geloof. Van daar dat de vertoornde priesters hem des nachts hebben laten begraven tussen de vier pilaren van de galg. Calvijn nodigde Antoine en Marie uit, om een land te verlaten, waar de gelovigen met schande overladen werden.

Zijn verblijf te Noyon was zeer kort. Het was hem niet mogelijk rechtstreeks naar Bazel of naar Straatsburg te gaan, daar de oorlog tussen Karel V en François I hem verhinderde door Champagne en Lotharingen te trekken; maar hij vernam dat hij ongehinderd door Brescia kon gaan, daarna de Rháne oversteken, en over Genève zich door Lausanne en Bern naar Bazel begeven. Hij sloeg die weg in. "In dit alles, zegt Beza, was God zijn leidsman.
Alzo ging die grote leraar, die beter dan iemand anders onderscheidde wat in de leer en in het leven overeenkwam met of stond tegenover de waarheid en de wil van God, op reis naar Genève. Terwijl zijn voorgangers naast de Schrift enige overleveringen hadden laten bestaan, had deze de rots des woords naakt voor ogen gesteld. De waarheid was de enige hartstocht geworden van die vurige en onbuigzame ziel, en hij had besloten haar zijn leven toe te wijden. Nochtans dacht hij er toen volstrekt niet aan om een werk te verrichten, gelijk aan dat van Luther, en als men hem de loopbaan, die zich voor zijn schreden opende, had kunnen tonen, zou hij met schrik teruggedeinsd zijn. "Ik zal trachten in een ambteloze toestand mijn brood te winnen," zei hij.
De eerzucht van François I bracht in alles een verandering. Die vorst volvoerde tegen wil en dank het plan Gods, die de Hervormer in het middenpunt van Europa wilde,plaatsen, en wel tussen. Italië, Duitsland en Frankrijk.

ZEVENTIENDE HOOFDSTUK.
Aankomst van Calvijn. Te Genève.
(Zomer 1536.)

Op een avond in de maand Juli 1536 kwam een rijtuig uit Frankrijk te Genève. Daaruit stapte een man, nog jong, klein, mager, met een bleek gelaat, een zwarte en puntige baard, van een zwak gestel, met een gelaat, een weinig door de studie uitgehold, maar waarvan het hoge voorhoofd, het levendig en streng oog en de regelmatige scherpe trekken, dé duidelijke blijken gaven van een diep verstand, een verheven ziel en een ontembaar karakter. Zijn voornemen was, om vluchtig door Genève te trekken zonder zich langer dan een nacht in die stad op te houden. Hij was in gezelschap van een man en. Een vrouw, nagenoeg van dezelfde leeftijd. Die drie reizigers behoorden tot dezelfde familie; ze waren broeders en zuster.
"De voornaamste onder hen, sinds lang gewoon om zich niet op de voorgrond te plaatsen, verlangde zeer incognito door Genève te trekken. Hij verlangde een nachtverblijf; zijn stem was zacht en zijn houding aantrekkelijk. Er kwam toen zelden te Genève een rijtuig uit Frankrijk, zonder dat enige inwoners van Genève, of ten minste enige Franse uitgewekenen het dadelijk omringden, want het kon nieuwe vluchtelingen aanbrengen, die genoodzaakt waren een streek op te zoeken, waar ze vrij waren om de leer van Christus te belijden.
Een jonge Fransman, vriend en leerling van de reiziger, die zich naar de plaats begeven had, waar het rijtuig uit Frankrijk aankwam, om te zien of er ook iemand van zijn bekende was, herkende de man met zijn scherpzinnige blik, en bracht hem naar zijn logement. De reiziger was Johannes Calvijn, en zijn vriend was Louis Du voormalig kanunnik van Angoulème, metgezel van Calvijn op zijn reis in Italië. Van Straatsburg, waarheen hij zich begeven had, om Calvijn op te wachten, had hij zich naar Genève begeven, ongetwijfeld, omdat hij van mening was, dat de oorlog tussen François I en Karel V zijn vriend zou noodzaken een omweg te maken en door Brescia en de vallei van het meer Leman te gaan. Dit was werkelijk geschied.

Toen Calvijn, die te Genève kwam zonder enig voornemen en zelfs tegen zijn zin, in zijn kamer in zijn logement zat, met Du Tillet, begon het gesprek natuurlijk over de stad, waar de Hervormer niet bekend was, en waarin hij zich toen bevond. Hij vernam, hetzij van deze vriend, hetzij later van andere, datgene, waarvan hij ongetwijfeld reeds enige kennis, droeg, namelijk dat kort geleden het pausdom daar weggejaagd was; dat de ijver, de strijd, de beproevingen en de Evangelische werkzaamheden van Guillaume Farel onvermoeid waren; maar dat evenwel de zaken "in die stad nog niet in de haak waren," dat er gevaarlijke verdeeldheden bestonden, en dat Farel er bijna alleen stond, om het Evangelie te doen triomferen. Calvijn had sinds lang eerbied voor Farel, als de ijverigste van de Evangelisten; maar het blijkt niet, dat hij hem ooit ontmoet had. Du Tillet kon de tijding van de aankomst van zijn vriend niet voor zichzelf behouden, en toen hij Calvijn verliet begaf hij zich naar meester Guillaume.
"Nadat hij mij ontdekt had, maakte hij mij bekend aan andere," zei Calvijn.

Farel, die de Christelijke Institutie had gelezen, had in de schrijver van dit geschrift De uitnemendste geest, de meest Schriftuur lijken Godgeleerde, de welsprekendste schrijver van de eeuw herkend. Van daar dat de gedachte, dat die buitengewone man te Genève was, dat hij hem kon zien en horen, hem in verrukking bracht. Hij spoedde zich naar het logement, en trad met De jeugdige Godgeleerde in gesprek Alles bevestigde de gunstige mening, die hij van hem koesterde. Sinds lang zocht hij naar een dienstknecht Gods om hem te helpen; nooit had hij aan Calvijn gedacht. Maar op dit ogenblik schoot er een lichtstraal in zijn gemoed en een stem sprak in zijn binnenste: ziedaar de man Gods, die gij zoekt. "Op het ogenblik, dat ik er het minst aan dacht," zei hij, "deed Gods genade mij hem ontmoeten." "Van toen af geen aarzeling, geen uitstel meer! " Farel," zegt Calvijn, "die brandde van een wonderbaren ijver om het Evangelie uit te breiden, deed al wat in zijn vermogen was, om mij te houden."
Zou het hem gelukken? Misschien werd nooit enig mens, zoals Calvijn, geplaatst in de toestand, waarin hij zijn ganse leven verkeerde, niet alleen zonder zijn medewerking, maar zelfs tegen zijn wil. "Blijf hier," zei Farel; "help mij; er is werk voor u in deze stad." Calvijn was verwonderd, en antwoordde: "vergeef mij, ik kan hier niet langer dan één nacht blijven." "En waarom wilt gij elders gaan zoeken wat zich hier voor u aanbiedt?" riep Farel uit; "waarom weigert gij de kerk van Genève te stichten door uw geloof, uw ijver en uw kennis?" Dit alles was vruchteloos; zwik een groots taak te ondernemen scheen Calvijn toe een onmogelijkheid te zijn. "Maar Farel met een heldhaftige geest bezield," zegt Theodorus de Beza, "liet zich niet ontmoedigen; hij wees de jonge leraar er op, dat de Hervorming op een wonderdadige wijze in Genève gevestigd was geworden; dat ze dus niet laf hartig verlaten moest worden; dat indien hij in die arbeid niet het aandeelaanvaardde, dat hem aangeboden werd, het werk misschien zou vergaan, en hij de oorzaak zou zijn van de val van die kerk.

Calvijn kon niet tot een besluit komen; hij wilde zich niet aan eens bijzondere kerk verbinden, hij zei tot zijn nieuwe vriend, dat hij liever wilde reizen om te leren, en nuttig te zijn in de plaatsen, waar hij zich zou ophouden. "Zie dan eerst op de plaats waar gij zijt," antwoordde Farel, "het pausdom is daar verbannen, de overleveringen zijn er afgeschaft, thans moet de leer der. Schrift er onderwezen worden."
"Ik kan niet onderwijzen," riep Calvijn uit, "ik heb integendeel nodig te leren. Ik heb bijzondere werkzaamheden, waaraan ik mij wijden wil, de stad, waar wij ons bevinden, zou mij. De gemakken niet kunnen verschaffen, die ik nodig heb."
Hij legde zijn plan bloot, hij wilde naar Straatsburg gaan, bij Bucer en Capito; daarna

betrekkingen aanknopen met de andere leraars van Duitsland, en zijn kennis vermeerderen door volhardende studie.
"Studie?" zei Farel, "gemakken, kennis! Maar moet er dan niet gehandeld. worden? Ik bezwijk onder de last van het werk. Wat ik u bidden mag, kom mij te hulp!"
De jonge leraar had nog andere redenen. Hij had een zwak gestel. "Voor mijn wankelende gezondheid heb ik rust nodig," zei hij.
"Rust," riep Farel uit, "de dood alleen vergunt aan de strijders van Christus rust van hun arbeid." Calvijn bedoelde wel niet, dat hij zijn leven met niets doen wilde doorbrengen; hij zou arbeiden, maar een ieder werkt naar de mate van de gaven, die hij ontvangen heeft; hij zou dus de Hervorming verdedigen niet door daden, maar door geschriften.
De Hervormer had nog niet alles gezegd wat hij dacht. Hij deinsde niet alleen terug voor liet werk, dat hem opgedragen werd, maar ook voor de plaats, waar hij het moest verrichten. Hij gevoelde zich niet sterk genoeg, om de strijd door te staan, die daar gestreden moest worden. Hij was bevreesd om voor de vergaderingen van Genève te verschijnen. Er werd veel gesproken over de onstuimige aard, de oproerige geest en het ontembaar gemoed van de inwoners van Genève; dat maakte hem bevreesd en verschrikte hem.
Waarop Farel antwoordde, dat "hoe ernstiger de ziekte is, hoe meer men er zich op moest toeleggen om haai te genezen." De inwoners van Genève schreeuwen, dat is waar, ze verheffen zich als een stormwind, maar is dat eens reden, om hem alleen te laten en die woedende stormen te verduren? "Ik smeek u," zei de onverschrokken Evangelieprediker, "neem er ook een aandeel in! Die zaken zijn erger dan de dood.".De last was te zwaar voor zijn schouders; iemand die jonger was moest hem zijn schouders lenen.
Maar de jonge man uit Noyon verwonderde zich dat er aan hem gedacht werd. "Ik ben vreesachtig en blode van aard," zei hij, "hoe zou ik zulke woedende golven weerstand kunnen bieden?"
Daarop kon Farel een zeker gevoel van toorn en bijna van verachting niet weerhouden, en riep hij uit: "Moeten de dienstknechten van Jezus Christus zo gevoelig zijn, dat zij bang zijn voor de strijd?"
Die slag trof de ziel van de Hervormer. " Hij, bang zijn! zijn gemak verkiezen boven de dienst des Zaligmakers? Zijn geweten werd verontrust, zijn ziel was geweldig in beroering. Zijn grote nederigheid hield hem evenwel nog terug; hij had een diep gevoel, van zijn onbekwaamheid voor de soort van arbeid, die van hem verlangd werd. "Ik bid u," riep hij uit, "in Gods naam heb medelijden met mij, en laat mij Hem op een andere wijze dienen dan zoals gij het bedoelt.",

Farel ziende, dat noch de smekingen, noch de vermaningen iets op Calvijn vermochten, herinnerde hem een verschrikkelijk voorbeeld van een ongehoorzaamheid, die gelijk was aan de zijne. "Ook Jona," zei hij, "wilde zich aan de roeping des Heeren onttrekken, maar de Heere wierp hem in zee." De strijd werd toen nog heviger in de ziel van de jonge leraar. Hij ondervond geweldige schokken, evenals een eik, die. door de storm gebeukt wordt; hij boog en hief zich weer op, maar weldra zou een laatste windvlaag, heviger dan al de vorige hem ontwortelen. De aandoening van de oudste van de twee sprekers was van ogenblik tot ogenblik sterker geworden, evenals die van de jongeren. Het hart van Farel gloeide inwendig. In dit plechtig ogenblik gevoelde hij zich als door de Geest Gods aangegrepen; hij hief zijn handen omhoog en riep uit: "Gij denkt niet anders dan aan rust, gij bekommert u over niets anders dan over uw studie. Welaan, in naam van de almachtige God zeg ik u, dat

indien gij zijn roeping geen gehoor geeft; Hij uw voornemens niet zal zegenen!" En daar hij begreep dat dit het ogenblik van de beslissing was, voegde hij bij die verklaring een schrikbarende bezwering, ja hij kwam zelfs tot een verdoeking. Met zijn schitterend oog de jonge man aanziende, en zijn handen op het hoofd van zijn slachtoffer leggende, riep hij met zijn donderende stem: "God vervloeke uw rust! God vervloeke uw studiën, als gij in zo'n grote nood u onttrekt en weigert hulp en bijstand te verlenen!"

De jonge leraar, die reeds zoolang door Farél als het was gepijnigd werd, sidderde bij het horen dezer woorden. Hij beefde over zijn ganse lichaam; hij gevoelde dat Farel niet uit zichzelf sprak; God was daar tegenwoordig; de heiligheid van de tegenwoordigheid des Heeren maakte zich krachtig meester van zijn, gemoed; hij was als ziende de Onzienlijke. Het scheen hem toe, zei hij, "dat de hand Gods van de hemel uitgestrekt was"dat ze hem aangreep, en hem onherroepelijk vasthield op de plaats, (ho hij zo dringend wenste te, verlaten. Hij kon uit die vreselijke omknelling niet los komen. In een standbeeld veranderd, evenals de vrouw van Lot, toen ze over haar vreedzame woning treurde, was Calvijn onbewegelijk en verslagen. Eindelijk hief hij zijn hoofd op; de vrede keerde in zijn ziel terug, hij had zich overgegeven; hij had zijn studiën, die hem zo lief waren, opgeofferd; hij had zijn Izak op het altaar gelegd, en was bereid zijn leven te verliezen om het te behouden. Zijn geweten, dat nu overtuigd was, deed hem alles te boven te komen om te kunnen gehoorzamen.
Die, oprechte, trouwe ziel gaf zich en wel voor altijd over. Daar hij zag, dat hetgeen van hem gevraagd werd uit God was, zegt Farel, deed hij zichzelf geweld aan. En hij heeft meer gedaan, voegt hij er bij, en gereder, dan ooit iemand zo iets zou gedaan hebben.

Deze roeping van Calvijn in Genève is misschien, naast die van Paulus, de merkwaardigste, die in de geschiedenis van de Kerk gevonden wordt. Ze was niet wonderbaarlijk, zoals die van de apostel op de weg naar Damaskus; en toch was ook daar, in de kamer van dit logement, een bliksemstraal, een donderslag geweest; de stem, die Christus in zijn hart deed weerklinken om zijn hardnekkigheid te verbreken, had Calvijn vervaard gemaakt; ze had hem vernietigd, even alsof waarlijk een donderslag des hemels hem getroffen had. Zijn hart was doorstoken geworden; hij had met ootmoed gebogen; en bijna ter aarde geworpen, had hij gevoeld, dat hij niet meer tegen God moest strijden en de verzenen tegen de prikkels slaan. Het vertrouwen in God vervulde tegelijker tijd zijn ziel. Hij begreep, dat Hij, die hem die steken liet voelen, alleen een geneesmiddel had, om al zijn wonden te genezen. Heeft God niet gezegd: "Wentel uw weg op de Heere, en vertrouw op Hem, Hij zal het maken. De jonge man wilde niet meer als een wild strijdros te werk "gaan, maar als een lijdzaam paard zich zachtkens laten. besturen door Gods hand. Calvijn gaf zich vol vertrouwen en liefde aan de Heer over.

Van toen af werd de verdediging van de waarheid de enige begeerte zijns levens, en wijdde hij zich daaraan niet al de kracht van zijn ziel. "Hij had nog, na dit plechtig uur," zegt hij, "veel bekommering, droefheid, tranen en ellende" door te staan. Maar zijn besluit was genomen. Hij behoorde niet meer zichzelf toe, maar Gode. "In alles en overal zou Hij zich volkomen onder zijn gehoorzaamheid schikken."
Nooit vergat hij de verschrikkelijke bezwering, die Farel aangewend had. Hij was het niet, zo dacht hij, die zich op de plaats gesteld had, die hij thans innam; hij was er door de hand des Heeren neergezet. Wanneer hij dan ook tegenkanting ontmoette,

herinnerde hij zich "de uit de hemel toegestoken hand," en daar hij wist over welk een macht die hand beschikken kon, vatte hij moed.

De Hervormer bleef toen echter niet te Genève. Toen hij Frankrijk verliet, had hij op zich genomen een van zijn bloedverwanten, Artois geheten, naar Bazel te brengen. Enige dagen lang weigerden de broeders te Genève hem te laten gaan. Toen ze eindelijk zagen, dat Calvijn beslist was, vergenoegden ze zich met van hem de belofte af te persen, dat hij zou terugkomen. Daarop vertrok hij met zijn bloedverwant naar Bazel. Op weg ondervond hij nieuwe ongemakken; de gemeenten, die de schrijver van de Christelijke institutie Op reis bezocht, wilden hem ophouden. Wordt daarmee Lausanne, Neuchâtel of Bern bedoeld, of nieuwe kleine gemeenten, op wier aandringen Calvijn tijdens zijn vertrek niet heeft kunnen rekenen? Het is moeilijk dit te beslissen. Eindelijk kwam Calvijn te Bazel aan, en nadat hij daar verricht had wat hij had te doen, nam hij de terugreis naar Genève aan, waarschijnlijk in de tweede helft van de maand Augustus; maar nauwelijks is hij daar aangekomen, of zijn zwak gestel wordt geschokt; hij krijgt een hevige catarrale ziekte, waardoor hij negen dagen het bed moet houden.
Nauwelijks was Calvijn van zijn ziekte hersteld, of hij begaf zich dadelijk aan het werk, waarvoor hij teruggehouden was geworden. Daar hij een talrijk gehoor van mannen, vrouwen, jongelieden, grijsaards, inwoners van de stad en vreemdelingen zou hebben, werd de St. Pieterskerk voor hem afgestaan. In dit ruime gebouw, waarin de Roomse litaniën zo dikwijls waren gezongen, zou Calvijn de heerschappij van de Heilige Schrift gaan inwijden. De deuren van de St. Pieterskerk werden geopend; de onaanzienlijke, nederige, maar machtige leraar trad door de gothische ingang naar binnen; een grote menigte drong mee naar binnen in het gebouw, welks aanzienlijke grootte zozeer in overeenstemming scheen te zijn met de nieuwe lering, die daar gehoord zou worden; en weldra klonk zijn stem in die oude gewelven.

Daar Calvijn na Luther en Farel kwam, was hij geroepen om het werk van beide te vervolledigen. De grote Luther, wiep altijd de voornaamste plaats toekomt in het werk van de Hervorming, had de woorden des geloofs met kracht uitgesproken; Calvijn moest ze rangschikken en de indrukwekkende eenheid van de Evangelische leer aan-tonen. De vurige Farel, de meest werkzame zendeling van die tijd, had de mensen losgemaakt van de Roomse dwaling en er velen met Christus verenigd, maar zonder hen te groeperen; Calvijn moest die verspreide leden verenigen en de vergadering samenstellen. Met een geest van regeling bezield, volbracht. hij de taak, door God hem opgelegd; hij poogde een kerk te vormen, die onder de leiding stond van Gods woord en onder de tucht van de Heilige Geest. Naar zijn mening moest ze niet zijn zoals te Rome een hiërarchische inrichting van een wettische godsdienst; noch zoals bij de mystieken, een onbestemd ideaal; noch zoals bij de rationalisten, een verstandelijk, zedelijk genootschap, waaraan godsdienstig leven ontbrak. Er staat van het Woord, dat God is en vlees geworden is*: "In Hetzelve was het leven."*
Het leven moest dus het voorname kenmerk zijn van het volk, waaruit de kerk bestond. Geestelijke krachten moesten, volgens Calvijn, werken onder de kudde van Jezus Christus. Het waren niet slechts denkbeelden, die de Heer aan zijn discipelen meedeelde, maar een Goddelijk leven. "In het rijk van Christus," zei hij, "is alleen sprake van de nieuwe mens."
En dit is niet eenvoudig theorie. Calvijn wil de praktijk. Daar hij zich niet tevreden stelt met de Hervorming des geloofs, zal hij strijden tegen dat verval van de zeden, dat sinds zo lange tijd aan de hoven, de steden en de kloosters gezien werd. Hij zal

aandringen op bekering des harten en heiligheid van leven; hij zal de weelde, de dronkenschap, de godslastering, de onreinheid, de maskers en hazardspelen verbieden, die de Roomse kerk toegelaten had;

Deze strengheid van de tucht van de Hervormer heeft hem de meeste verwijtingen berokkend. Het moet erkend worden: indien Calvijn een misstap begaan heeft, dan ligt het hierin. Hij stond de mens, de overheid een al te grote rol toe in het verbeteren van de zeden en van de leer; dat de staat zich met de tucht van de Kerk inliet, was oerzaak, dat in de zestiende eeuw de wezenlijk heilzame werking van Gods Geest gehinderd werd. Calvijn reinigde met zuiver water de vaten des heiligdoms; maar liet er een vlek op: het gebruik van de wereldlijke macht.
Toch moet men hem niet meer ten laste leggen dan de rechtvaardigheid toelaat. Hij moest de rol, die de wereldlijke macht speelde, aanvaarden, veelmeer dan dat hij daarop aandrong. Sinds 1532 had de regering van Genève zich in de plaats gesteld van de bisschop. Wij hebben gezien, dat ze toen bevel gaf om het Evangelie te preken zonder dat er menselijke leringen in gemengd werden.
Later regelde ze het door Bernard gevraagde grote godsdienstgesprek, en deed daarover uitspraak. Ging ze zelfs niet zo ver, dat ze voor de lieden van Thiez, de door de bisschop uitgesproken banvloek ophief? Wij hebben vroeger verhaald hoe in de Zwitserse cantons, en vooral te Zürich en te Bern, de overheid hetzelfde deed. Uit de tijdelijke macht ontstond de tussenkomst van het tijdelijk gezag.
De Raad van Genève gedoogde niet, dat een vreemde leraar, die jongeman uit Noyon hem voorrechten ontnam, waarop hij zeer gesteld was. Bijna alles verlangde hij door zijn wetten te regelen: van het meest verheven af, namelijk de belijdenis des geloofs, de inrichting van de godsdienst, het beheer van de Kerk tot zelfs op de klederdracht van de dames toe. Calvijn kwam hier dikwijls tegen op, en zijn gehele leven lang had hij hierover strijd. Wel ver van de Hervormer voor zekere reglementen aansprakelijk te maken, moest men hem veeleer prijzen voor de standvastigheid, waarmee hij meer dan een ander leraar van de zestiende eeuw het grote beginsel van het onderscheid tussen het tijdelijke en geestelijke vasthield.

Maar hij droeg door zijn rechtstreeks onderwijs nog krachtiger bij om onder de nieuwe geslachten de zaden van een was en wijze vrijheid te verspreiden. Wel is waar zijn de bronnen van de moderne beschaving menigvuldig. Veel mannen van verschillenden stand en gaven hebben aan dit grote werk gearbeid; maar het is billijk, dat erkend worde, welk een plaats Calvijn onder hen inneemt. De zuiverheid, de kracht van zijn zedenleer was het krachtigste middel om de mens en de volken te vrijwaren voor de misbruiken, die overal waren ingeslopen, voor de willekeurige kwellingen, waaronder ze zuchtten. Een volk, dat in de zedenleer zwak is, wordt gemakkelijk dienstbaar gemaakt. Maar hij deed meer. Wat al grote waarheden en belangrijke beginselen heeft Calvijn aan het licht gebracht. Bij tastte onbevreesd dat pausdom aan, dat een verdrukker is van alle vrijheid, dat gedurende zo veel eeuwen de menselijke geest had gevangen gehouden, en hij verbrak de ketenen, die op het Vaticaan uitlopende, overal de menselijke gedachten bonden. Hij beweerde openlijk, "dat er een klaarblijkelijk onderscheid is tussen het geestelijk en het staat, kundig of burgerlijk beheer."

Hij riep de gelovige leken op om deel te nemen aan het beheer van de Kerk, en verlangde dat het volk door opsteken van de handen verklaarde welke leraar en onderling er verlangd werd. Hij deed meer; het doel van zijn ganse leven was de

heerschappij van het geweten te herstellen. Hij trachtte bij de mens het rijk Gods te herstellen, en dit gelukte hem, niet alleen bij veel uitstekende mannen, maar ook bij een groot aantal onaanzienlijke mensen. En deze mannen waren het, die omdat ze besloten hadden Gode meer gehoorzaam te zijn dan de mensen, de werktuigen van de paus, een Valois, een Filips II, een Alva en hun navolgers wisten weerstand te bieden. Die "edele discipelen des Evangelies, zoals een Knox een Marnix van St. Aldegonde en een menigte andere Christelijke helden, die hun vrijheid in zake des geloofs handhaafden, leerden haar ook handhaven ten. opzichte van de aardse goederen. Dit was de voorname deur, waardoor verschillende vrijheden in de wereld zijn gekomen.

Calvijn blijft niet bij de theorieën, hij spreekt zich vrij uit tegen het despotisme van de koningen en het despotisme van de volken. Hij verklaart dat, indien de vorsten zich iets aanmatigen van het gezag. Gods, ze niet gehoorzaamd moeten worden, dat indien de volken zich overgeven aan dwaas geweld, men liever moet willen omkomen dan zich daaraan onderwerpen. "Gij zijt niet door God gewapend," zei hij, "om degenen, die door Hem tot overheid zijn aangesteld, te weerstaan. Gij kunt niet verwachten, dat Hij u beschermen zal, als gij onderneemt hetgeen Hij afkeurt.
Calvijn leerde de mensen om zulke grote goederen lief te hebben, dat men liever stierf, dan zich dezelve te laten ontnemen. "De ere Gods," zei hij, "is kostbaarder dan uw leven." En van nu af ziet men in de Nederlanden en elders, dat ze die te Genève geleerd hebben om de rechterstoel van het geweten vrij te houden, zoveel smaak in de vrijheid bekomen, dat ze haar ook eisen voor het uitwendige, haar zoeken voor zichzelf, en trachten haar aan andere te geven.
De vrijheid van godsdienst is geweest en is nog de moeder van alle vrijheden; maar in onze dagen zien wij een vreemdsoortig schouwspel.
Ze die hun emancipatie gedeeltelijk aan Calvijn te danken hebben, hebben dit niet in gedachtenis gehouden, en sommigen onder hen werpen op een beledigende wijze slijk op de edelen man, die hen vrij gemaakt heeft.

> "Wat is het beginsel geweest van onze kracht?" vroeg onlangs een welsprekende stem in Holland. "Het ligt in onze oorsprong. Ze zijn ontstaan uit het Genève van Calvijn." (La Hollande et l'influence de Calvin, par 31. Groen van Prinsterer, conseiller d'Etat, La Haye 1864.)
> .. Dit werd gezegd tot degenen, die de Protestanten in Frankrijk opwekten tot daden van geweld. Zie de brief vut Calvijn aan de gemeente van Angers, April 1556 en andere brieven.

De vestiging van de tijdelijke vrijheid was evenwel het doel van de Hervormer niet; ze was slechts een uitvloeisel van zijn beginsels gelijk het water uit de bron voortkomt. De zaligheid Gods te verkondigen"het Goddelijk recht vast te stellen, daaraan wijdde hij zijn leven. Dit werk zou hij niet een onwankelbare standvastigheid doorzetten. Hij wist dat de mens hem zou tegenstaan; maar geen nood, hij zon zich daardoor niet laten terughouden. Hij zou de muren omverwerpen, de afgronden overspringen en zonder te struikelen de leerstukken, waarvan hij zich bewust was dat ze in tegenspraak waren met de ere Gods en het welzijn van de mensen met voeten treden. Calvijn heeft een rechtvaardigen, doordringende en vaste blik, en met die blik omvat hij een gansen gezichtseinder. Hij weerstaat niet alleen de voornaamste vijand, het pausdom, maar hij verzet zich edelmoedig tegen al degenen, die de schijn aannemen alsof ze tot de zijn behoren en hem willen ondersteunen; bij hem is geen aanneming des persoons. Hij ontdekt, onder de sluier van de Hervorming verborgen, ernstige en menigvuldige

dwalingen, die het fondament zouden verwoeste van het gebouw, aan welks optrekking, degenen die ze leren, beweren de hand te lemen. Terwijl velen zich laten verrassen, ontdekt hij de wolk, die uit de zee opkomt; hij ziet dat de hemel donker en van wind, donder en regen zwanger gaat worden. Bij het zien van die storm, bukt hij niet, of verbergt hij zijn hoofd; maar richt liet integendeel moedig omhoog. "Wij zijn," zei hij, "geroepen tot een moeilijken strijd; maar wel ver van ons te verwonderen of vreesachtig te worden, vatten wij moed en begeven ons zelf in een dodelijke worsteling."

Die man met zijn kleine gestalte had eerst verwondering gebaard door zijn jeugdig voorkomen en de zwakheid van zijn gestel, maar nauwelijks heeft hij gesproken, of hij verheft zich in het oog van degenen die hem omringen. Hij wordt groot, hij beheerst. Iedereen vermoedt in hem een van die machtige vernuften, die volken medeslepen, veldslagen winnen, rijken stichten, werelden ontdekken, de godsdienst en de maatschappij Hervormen.

Calvijn onderwijst in Genève en schrijft naar buiten. En weldra ziet men iets nieuws ontstaan in de wereld. Een groot werk was aangevangen door de heldhaftige Luther; deze ontvangt een opvolger, die hem waardig was, om hem te vervolledigen. Calvijn geeft aan de Hervorming wat de paus beweert dat ze niet heeft. Er wordt een geluid gehoord, er komt een beroering, beenderen naderen elkeen tot zijn been. *De Geest komt aan van de vier winden, de doden worden levend en staan op hun voeten, een geheel zeer groot heir.*
De kerk van Christus is weer op aarde verschenen. Van uit deze kleine stad weerklinkt het woord des levens. Frankrijk, Zwitserland, de Neerlanden, Duitsland, Engeland, Schotland en nog andere landen horen het. Later zal datzelfde woord, door vrome uitgewekenen of getrouw zendelingen in. De nieuwe wereld gebracht, haar roem en kracht geven. Het zal de verst verwijderde eilanden en vaste landen. bezoeken; het zal de aarde bedekken met de kennis des Heren, en allengs de verstrooide volken verzamelen rondom het kruis van Christus, in een heilige en levende eenheid.

Op 5 September 1536 liet de Raad van Genève in zijn openbare registers deze woorden schrijven: *Meester Guillaume Farel toont aan, dat die lezing, welke die Fransman in. De St. Pieterskerk had aangevangen, nodig was; daarom smeekte hij, dat men besluiten zou hem te houden en in zijn onderhoud voorzien. Waarop werd besloten dat men in zijn onderhoud voorzien zou.*

En werkelijk werd op 13 Februari 1537 zes kronen, en later een lakens kleed gegeven aan die onlangs aangekomen Fransman, wiens naam naar het schijnt nauwelijks bekend was. Op die eenvoudige wijze wordt er van de jonge man melding gemaakt in de publieke noten van de stad, die hem opnam. Later heeft die naam in de ganse wereld weerklonken; en in onze dagen heeft een beroemd geschiedschrijver, onpartijdig op dit, gebied, dewijl hij zelf niet behoort tot de kerken der Hervorming, gezegd: Zou het Franse Protestantisme (hij had eenvoudig kunnen zeggen het Protestantisme) zijn karakter en zijn leer hebben, dan had het behoefte aan een stad tot middelpunt en aan een hoofd, dat hetzelve regelde. Die stad was Genève, en dat hoofd was Calvijn.

Registres du Conseil des 13 Février 1537, 13 et 20 Septembre 1541.
Mignet, La Réformation de Genève, bl. 10.

GESCHIEDENIS VAN DE HERVORMING IN EUROPA

TEN TIJDE VAN CALVIJN

DOOR

Dr. J. H. MERLE d'AUBIGNÉ.

"De dingen van korte duur verwelken gewoonlijk wanneer hun tijd voorbij is."

"In de Christusregering verkeert slechts de nieuwe mens in de staat van bloei; slechts hij heeft daarin kracht en slechts hij heeft daarin gewicht." CALVIJN.

Uit het Frans vertaald

BOEK 10

CALVIJN EN DE BEGINSELEN VAN ZIJN HERVORMING

AMSTERDAM,

B. H. BLANKENBURG JR.
1869.

STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2016

EERSTE HOOFDSTUK.
CALVIJN TE GENÈVE EN IN WAADTLAND.
(1536.)

Genève voor haar rol voorbereid. Calvijn. Hij zoekt de eenzaamheid. Lezer van de Heilige Schrift. Het onderwijs van Calvijn. Hij is niet de insteller van de tucht. De tucht toegepast vóór Calvijn. De leer van Jezus Christus is de ziel van de Kerk. Calvijn en de Hugenoten. De Raad van Genève houdt de jongen vreemdeling terug. Zijn naam wordt zelfs niet uitgesproken. Het Evangelie in Waadtland. Virét te Lausanne. De beelden. Twee missen per week. Er wordt een groot twistgesprek aangekondigd. De keizer verbiedt het. De Raad van Bern roept tot het twistgesprek op. Onbeslistheid van de burgers van Lausanne Bladz. 141151.

TWEEDE HOOFDSTUK.
HET TWISTGESPREK TE LAUSANNE.
(October 1536.)

De voorvechters van de twee partijen. De toebereidselen van de twee partijen. De tien stellingen van Farel. Rede van Farel. Opening van het twistgesprek. Protest van de kanunniken. Antwoord van Farel. Dokter Blancherose. De vicaris Drogy, De rechtvaardigmaking door het geloof. De kerk en de Schrift. Caroli. De wezenlijke tegenwoordigheid. Het getuigenis van de Kerkvaders.
Calvijn. Hij legt de leer van de Kerkvaders bloot. Het sterfelijk en het verheerlijkt lichaam van Christus. Het lichaam en het bloed. De geestelijke tegenwoordigheid van Christus. Bekering van Jean Tandy. Hij legt zijn monnikskleed af. De laatste stellingen. De Drieëenheid van dokter Blancherose. De Vasten. De onwetendheid van de priesters. Calvijn en Hildebrand. Farel houdt de slotrede. Jezus Christus en niet de paus. De zaligheid ligt niet in de uitwendige dingen. Beroep op de priesters. Adres aan de heren van Bern

DERDE HOOFDS TUK.
DE HERVORMING BREIDT ZICH IN WAADTLAND UIT.
(Einde van 1536.)

Zedelijke Hervorming te Lausanne. De beelden. Schrik van de kanunniken. Bern beveelt de beelden weg te nemen. Uitslag van het twistgesprek te Lausanne. De Hervorming te Lausanne afgekondigd. Caroli, eerste prediker. De Hervorming te Vevey. De Hervorming te Lutry. Farel zoekt Evangelische leraars. De leraars van Waadtland. De formule van de heren van Bern. Beproevingen van Farel. Onwaardige leraars. Edict van Hervorming. De priesters en monniken verlaten het land. Conferentie te Genève.

VIERDE HOOFDSTUK.
DE HERVORMING TE GENÈVE. FORMULIER VAN GELOOF EN TUCHT.
(Einde van 1536 tot 1537.)

Vrijheid en gezag. Calvijn tot prediker te Genève benoemd. De enkele personen en de. Christelijke maatschappij. Ontleding en samenvoeging. De Hugenoten verdelen zich. Catechismus en geloofsbelijdenis. De was geest van Calvijn. Verschil van godsdienstige meningen. Behoefte aan eenheid. De geloofsbelijdenis de Raad

aangeboden. Kenmerken van deze belijdenis. Calvijn is er de schrijver van. Het menigvuldige Avondmaal houden. De tucht van excommunicatie. Het was begin van een kerk. Tussenkomst van de leken. Verschillende reglementen. de Raden keuren de tucht goed. De syndicus Por ral. De geloofsbelijdenis aan de burgers uitgedeeld. Ieder burger moet haar aannemen. Het volk in de St. Pieterskerk bijeengeroepen. Het beëdigt de belijdenis. Velen weigeren de eed. De drie predikers van Genève. De scholen. Werkzaamheid van de Hervormers. Tucht. Beschrijving van Genève

VIJFDE HOOFDSTUK.
CALVIJN IN STRIJD MET VREEMDE LERAARS. HIJ WORDT BESCHULDIGDVANARIANISME
(Januari tot Juni 1537.)

De sprituelen komen te Genève. Hun stelsel. Openbaar twistgesprek. De spirituelen verdreven. Caroli. Zijn eerzucht en zijn zeden. De gebeden voor de doden. Scholastiek. Consistorie van Lausanne. Calvijn beschuldigd van Arianisme. Een rechtvaardiging is nodig. Antwoord van Calvijn.
Wat hij zegt van de Drieëenheid. Caroli beschuldicht Farel en Virét. Er wordt besloten tot het bijeenroepen van een synode. Bekommering van Farel. Synode te Lausanne. nieuwe beraadslaging ever de Drie-eenheid. Caroli door Calvijn ontmaskerd. De Godheid van Christus. Calvijn verwerpt de tirannie der geloofsbelijdenissen. De geloofsbelijdenis van Athanasius. De synode veroordeelt Caroli. Beroep op Bern. Beroering van de gemoederen. Candi beschuldigd. Caroli veroordeeld. Hij vlucht naar Frankrijk.

ZESDE HOOFDSTUK.
CALVIJN OP DE SYNODE VAN BERN.
(September 1537.)

Twist over het Avondmaal. De leer van Luther dringt er door. Geveinsde vrede. Inzichten van Bucer. Aanvallen van Megander. De van Calvijn. Hij biedt een formulier van eenheid aan. Hij stilt de beroering

ZEVENDE HOOFDSTUK.
GENÈVE. DE GELOOFSBELIJDENIS IN DE ST. PIETERSKERK BEUDIGD.
(Einde van 1537.)

Verschillende daden van tucht. de partijen in Genève. De Hugenoten raken verdeeld. De dwang in geloofszaken. Eed gevorderd op de belijdenis. Talrijke tegenstanders. Besluit van verbanning. Macht van de ontevredenen. Onvoorzichtigheid van de Berner afgevaardigden. De algemene raad. Redevoeringen van de syndici. De hoofden van de tegenstanders zwijgen. De syndici geweldig aangevallen. Onstuimige discussie. Verwarde klachten. De tegenstand neemt toe. De Hervormers rechtvaardigen zich. Bern zelfs beschuldigt hen. Ze rechtvaardigen zich te Bern. Volkomen recht wordt hun gedaan.

ACHTSTE HOOFDSTUK.
ONLUSTEN IN GENÈVE.
(Begin van 1538.)

Beroering. Het Avondmaal. Wat de kerk is. de Avondmaalgangers en de toehoorders. Het Avondmaal voor allen toegankelijk. Wanordelijkheden. Louis du Tillet. Hij keert tot de kerk van Rome terug. De partijen tegenover elkaar. Dreigingen. Geen vrijheid zonder godsdienst. Verkiezing van de syndici. Ze zijn allen Calvijn vijandig. Ze tonen

eerst gematigd te zijn. Ze worden door de partijgeest meegesleept. Ze sluiten de Evangelischen buiten de raden. Ze berispen de leraars. De Hervormers bieden tegenstand. "Ik kan niet anders."

NEGENDE HOOFDSTUK.
STRIJD IN BERN. SYNODE TE LAUSANNE.
(Januari 1538.)

Megander wordt uit Bern gebannen. Verzet van de predikers op het platte land. Bevrediging. Calvijn betreurt de verbanning van Megander. Vijand Schap van Kunz togen Calvijn. Verhouding tussen kerk en staat. Verschillende gebruiken te Genève en te Bern. Synode te Lausanne. een vreemde voorwaarde. Calvijn en Farel wonen de synode niet bij. De synode neemt de gebruiken van Bern aan. Bespreking zonder uitslag. Brieven van de heren van Bern aan Calvijn en Farel en aan de Raad van Genève.

TIENDE HOOFDSTUK.
DE CONTRAREFORMATIE HEEFT DE OVERHAND CALVIJN EN FAREL WEIGEREN HET AVONDMAAL TE BEDIENEN. DE KANSEL WORDT HUN ONTZEGD. (Maart en April 1538.)

De kansel aan Courault ontzegd. De Raad neemt de gebruiken van Bern aan. Tegenstand van Calvijn. Wanordelijkheden op straat. Verontwaardiging van Courault. FIij predikt in de St. Pieterskerk. Hij wordt naar de gevangenis gebracht. De Hervormers vragen zijn loslating. Weigering van de raad. Hevige klachten. De kansel aan Calvijn en Farel ontzegd. Wat te doen? Niets anders dan verwarring. Verlegenheid van de Hervormers. Ze hechten niet aan de vorm. Het Avondmaal is een vredemaaltijd. Verdeeldheid en gewelddadigheden van de partijen. Het Avondmaal zal niet worden gehouden. De Hervormers zullen preken. Heldhaftigheid

ELFDE HOOFDSTUK.
CALVIJN EN FAREL PREKEN NIETTEGENSTAANDE HET VERBOD VAN de RAAD. ZIJ WORDEN UIT GENÈVE GEBANNEN.
(April 1538.)

Grote angst. Paaszondag. Farel predikt in de St. Gervaaskerk. Wanorde in de kerk. Calvijn predikt in de St. Pieterskerk. Hij legt zijn beweegredenen bloot. De kerk moet heilig zijn. Calvijn wordt met kalmte aangehoord. Hij predikt des avonds te Rive. Ernstige wanordelijkheden. De zwaarden worden getrokken. de Raden beraadslagen. Ze stellen voor de leer aars te verbannen. Het weigeren van zegt. De algemene Raad stemt voor verbanning. Antwoord van Calvijn. Antwoord van Farel. De leraars verlaten Genève. een profetie van Bonivard. Farel en Calvijn gaan naar Bern. Blijdschap en droefheid

TWAALFDE HOOFDSTUK.
GROTE VERWARRING IN GENÈVE. DE Raad VAN BERN KOMT VRUCHTELOOS TUSSEN BEIDE.
(Einde April 1538.)

Uitlaching en bespotting. De nieuwe leraars. Hun ongenoegzaamheid. De Hervormers komen te Bern. Ze verschijnen voor de raad. Hun beklag. De Raad van Bern wordt bewogen. Hij schrijft naar Genève. Antwoord van de Raad van Genève

DERTIENDE HOOFDSTUK.
SYNODE VAN ZÜRICH. DE AFGEZANTEN VAN BERN BRENGEN CALVIJN NAAR GENÈVE TERUG. HIJ KAN ER NIET IN KOMEN.
(Einde April tot einde Mei 1538)

Farel en Calvijn te Zürich. Hun beklag. Hun gematigdheid. Hun nederigheid Hun goed recht. De synode van Zürich stelt hen in het gelijk. Ze schrijft naar Genève. Vijandige gezindheid van Kunz. Zijn toorn, zijn beschuldigingen. Bern aarzelt om tussen beide te komen. De rechtvaardigheid behoudt de overhand. Gezantschap Van Bern. Beroering in Gelieve. Calvijn en Farel blijven te Genthod. De algemeen raad. Hij schijnt gunstig gezind te zijn. Verraad van Kunz. Pierre Vendel. De gemoederen worden vurig. Uitspraak van de algemenen raad. De tegenstanders. De minderheid.

VEERTIENDE HOOFDSTUK.
DE VERBANNEN LERAARS EN HUN OPVOLGERS IN GENÈVE.
(Einde van 1538.)

Ongeregeldheden. Calvijn en Farel gaan naar Bern. Ze begeven zich naar Basel. Hun ontvangst. Ze rechtvaardigen zich. Ze aarzelen omtrent de keus van een betrekking. Basel en Straatsburg betwisten elkaar Calvijn. Fa rel wordt beroepen te Neuchâtel. Calvijn vestigt zich te Straatsburg. Dood van Courault. Smart van Calvijn. De nieuwe leraars van Genève. Wat Calvijn van hen dacht. Ontevredenheid. Beschuldigingen. De klachten waren gegrond. Calvijn schrijft aan de Christenen te Genève. Zijn raad. Farel schrijft ook. Zijn innige droefheid

VIJFTIENDE HOOFDSTUK.
STRAATSBURG EN GENÈVE.
(Einde van 1538 1539.)

Calvijn te Straatsburg. Zijn blik wordt ruimer. Calvijn herder. Zijn geestelijke blijdschap. Calvijn leraar. Verhandeling over het Avondmaal. Godgeleerde besprekingen. Armoede van Calvijn. Dood van Olivetanus, Moed van Calvijn. Despotisme te Genève. Zuiveringen. De bestuurders van de school. Ze worden verbannen. Men kan geen opvolgers vinden. De vrienden van de Hervormers. Ze worden vervolgd. nieuwe syndici. Wanordelijkheden tegengegaan. Bijeenkomst te Frankfort. Calvijn gaat naar Frankfort. Zijn gesprek met Melanchton. Over het Avondmaal en de tucht. Over de plechtigheden bij de eredienst. Hendrik VIII roept Melanchton ep. Gevoelen van Calvijn over Hendrik VIII. Calvijn komt te Straatsburg terug.

ZESTIENDE HOOFDSTUK.
BETREKKING VAN CALVIJN MET SADOLET.
(1539.)

Bijeenkomst van bisschoppen te Lyon. Kardinaal Sadolet. Zijn brief aan de inwoners van Genève. Hoe hij de inwoners afschildert. Zijn conclusie. Zijn brief wordt de Raad ter hand gesteld. Onmiddellijk gevolg. Een belangrijke stap naar Rome. Twee martelaren in Savoye. Calvijn beantwoordt Sadolet. Waarom hij antwoordt. De scheiding van de kerk. De Christelijke oudheid. De rechtvaardigmaking door het geloof. De vierschaar Gods. Verdediging van Calvijn. Zijn eerste geloof. Zijn tegenstaan, zijn bekering. Wie verscheurt de bruid van Christus? Aan wie zijn de twisten te wijten. Blijdschap van Luther. De indruk te Genève. Caroli. Zijn einde.

ZEVENTIENDE HOOFDSTUK.
HET KATHOLICISME TE GENÈVE. HUWELIJK VAN CALVIJN TE STRAATSBURG.
(Einde van 1539-1540.)

Do priesters voor de Raad gedagvaard. Hun houding. De oude syndicus Werd. Hij alleen toont eerogen moed. Hij eindigt met af te zwoeren. Gedachten van Calvijn over Genève. Zijn huiselijke verdrietelijkheden. Hij denkt aan trouwen. Verschillende voornemens. Aarzelingen. Ideletta van Buren. Tweede vergadering te het Hagenou. Er wordt niets gedaan.

ACHTTIENDE HOOFDSTUK.
GENÈVE. ONENIGHEID EN STRENGHEID.
(1540.)

Spanning tussen Bern en Genève. Traktaat met Bern. De articulanten. Genève weigert het tractaat te bekrachtige. Oordeel te Lausanne uitgebracht. Verontwaardiging in Genève. De articulanten worden vervolgd. Ze Werden veroordeeld. De kapitein generaal Jean Philippe. Zijn verwoedheid. Hij verwekt oproer. Hij wordt overwonnen. Hij wordt gevangen genomen. Hij wordt tot de dood veroordeeld. Dood van Richardet. Een voorspelling van Calvijn. De wegen Gods.

CALVIJN EN DE BEGINSELEN VAN ZIJN HERVORMING

EERSTE HOOFDSTUK.

Calvijn te Genève en in Waadtland.
(1536.)

Sinds veel jaren, ja zelfs sinds eeuwen waren er te Genève langdurige en gevaarlijke pogingen in het werk gesteld, om daar de vrijheid te vestigen. Op de treffende tonelen, waarmee, die pogingen in het begin van de zestiende eeuw gekroond werden, en op de edele beginselen en krachtige woorden van de vurige arbeiders aan die gewichtige taak, hebben wij reeds vroeger gewezen. Wij zouden zeer zeker te ver gaan, indien wij wilden beweren, dat hun arbeid en de waarheden, die ze beleden, de bron waren, waaruit de latere vrijheid voortgevloeid is. Toch kan men de geschiedenis van die tijd niet nagaan zonder bewogen te worden, en zonder er neigingen, beginselen, opofferingen, bewonderenswaardige daden in te ontdekken, die het eerste schijnsel, de eerste kennelijke openbaring zijn van de staatkunde en van de eigenschappen, waardoor het bestaan en de voorspoed van de volken gewaarborgd, worden.
Die kleine stad evenwel zou van de wereld een nog belangrijker les geven. Ze zou voor de godsdienst doen wat ze voor de staatkunde had gedaan, en het geloof dezelfde dienst bewijzen als ze van de vrijheid bewezen had. Die beide verrichtingen staan nauw met elkaar in verband, en het is een van de kenmerken van deze geschiedenis, dat terwijl ze ter van een zijde aan de Christelijke waarheid en het Christelijk leven de overwegende uitnemendheid toeschrijft, ze aan de andere zijde toch ook erkent wat er al groots en heilzaams in de vrijheid gelegen is. Indien, zoals sommigen gemeend hebben, de schrijver een misslag zou begaan hebben, door al te uitvoerig te zijn met betrekking tot de heldhaftige bewegingen, waaraan Genève haar onafhankelijkheid te danken had, zou het hem ongetwijfeld leed doen van de kennis van de geschiedenis niet beter gebruik te hebben gemaakt, om de roem te vereeuwigen van de grote mannen en van de heldhaftige feiten, waarvan het kleinste en nederigste van de staten destijds het schouwspel was; maar hij zou zich gelukkig achten, indien hij er iets toe bijgedragen had om die grote stelregel enigermate in het licht te stellen, dat het tot de zaligheid van de volken en de zaligheid van de zielen nodig is, dat de staatkundige vrijheid en de Christelijke waarheid gepaard gaan. Het spreekt van zelf, dat een blinde demagogie, de vreselijke klip van onze eeuw, het tegenovergestelde van de vrijheid en de vijandin van de godsdienst is.

Verschillende omstandigheden waren oorzaak dat Genève voorbereid werd tot het vervullen van een rol, waarvoor haar kleinheid haar ongeschikt scheen te doen zijn. Die stad lag tussen Italië, Frankrijk en Duitsland, te midden van drie grote volken, die in de eerste helft van de zestiende eeuw zich onderscheidden door hun meer of min nieuwe liefde voor de letteren, wijsbegeerte en kunsten, en herhaalde malen gebeurde het dat Fransen, Italianen en Duitsers zich in grote getale te Genève vestigden.
Door het opnemen in haar schoot van die drie verschillende bestanddelen scheen deze stad de roeping te hebben om ze samen te smelten, ten einde hun tegenstrijdige hoedanigheden te verzoenen. Als een vonk van het vuur des Evangelies, dat toen ontbrandde, uit de een of andere van die streken overvloog, en op de alzo aan de voet van de Alpen bereide brandstoffen kwam te vallen, zou dat schitterende vonkje er een groot vuur kunnen ontsteken, en Genève tot een vuurhaard maken, welks gloed een lichtglans tot op verren afstand zou verspreiden, en alzo zou bijdragen tot het

verdrijven van de vernederende duisternis, waarin Rome en de vorsten, die haar met hun macht schraagden, toen de volken lieten zuchten.
En dit geschiedde. Zou de vonk tot een zuivere, levende, van licht schitterende vlam worden, dan was er iemand met een diepzinnig verstand, een grote geestkracht en een krachtig geloof nodig.
God gaf de man, die daartoe nodig was.

Een jeugdige vreemdeling, uit Picardie geboortig, was onlangs te Genève aangekomen. Noch hij, noch zijn vrienden dachten er aan, dat hij het werktuig zou zijn, door wiens tussenkomst en middel God die grote dingen doen zou. Farel bekleedde in die stad sinds zijn aankomst nog altijd de voornaamste plaats. De jonge man Johannes Calvijn, was schroomvallig van aard, en zijn bevreesdheid om zich te vertonen, zoals die reeds te Basel was gebleken, was oorzaak dat hij elke gelegenheid ontweek om de aandacht van de menigte tot zich te trekken. Hij had veel lust in studie en in schrijven; hij meende dat dit de hem aangewezen weg was, om mee te werken aan het verbreiden in de wereld van een waarheid, die hem reeds dierbaarder was geworden dan zijn leven. Hij meende met dit kleine talent in de afzondering van de wereld te moeten werken, zonder zijn studeervertrek te verlaten.
Dit deed hij toen te Genève; hij was aanhoudend bezig met het vertalen in het Frans van zijn Goekske (De Christelijke Institutie), dat hij weldra aan zijn vrienden in Frankrijk hoopte te zenden. Uit de brief van Calvijn blijkt duidelijk dat de Institutie het eerst in het Latijn geschreven werd.

> "Singulis momontis de Gallica nibellig nostri editione cogitabamus." Brief aan Frans Daniel; Lausanne 13 October 1536, Bijbel van Bern. Opp. edid theol. argent", vol, X, p. 63. De eerste ons bekende uitgave van de Institutie in het Frans is van 1540.

Farel verlangde meer; hij wilde dat Calvijn in Genève herder, prediker en leraar werd; de jonge man weigerde die driedubbele betrekking. Die van herder zou hem genoodzaakt hebben deel te nemen aan het beheer van de Kerk, en dat wilde hij niet. Wat de betrekking van prediker aangaat, uit het zeer besliste getuigenis van zijn tijdgenoten en van zijn vertrouwdste vrienden blijkt ons, dat hij in de eerste ijver van zijn geloof op zekere plaatsen in Frankrijk eenvoudig geëvangeliseerd had, maar te Genève kon de bediening, die hem aangeboden werd, hem meer of min in aanraking brengen met openbare zaken, met de beraadslagingen van de raad; en bij die gedachte alleen beefde hij, want hij wilde zich nauwkeurig houden binnen de perken van het letterkundige en theologische, waarvan hij zoveel hield. Hij stemde er dus in toe in die stad te blijven, niet om te preken, "maar om theologie te lezen." Hij ging zelfs nog verder. "Ik wilde, zei hij zelf, mij niet de verplichting opleggen, om de een of andere betrekking te bekleden." Hij wilde wel een proeve van onderwijs geven, maar zonder enige titel of verband, en behield zijn volkomen vrijheid. Misschien is er nooit iemand geweest, die zoals hij een tegelijk moeilijke en schitterende loopbaan inging, zonder dit te vermoeden, en terwijl hij alle krachten aanwendde om zich daartegen te verzetten.

Calvijn begon dus zijn werk als lezer van de Heilige Schrift te Genève, of zoals hij zichzelf noemt, professor van de heilige letteren in de kerk van Genève. Hij deed dit niet in een of ander huis, of academische zaal, maar in de kathedraal zelf, waardoor dit onderwijs een belangrijkheid verkreeg, waarop Calvijn ongetwijfeld niet gerekend had. Des namiddags werden de deuren voor deze nieuwe dienst geopend, en de

inwoners van Genève, die behoeften gevoelden aan een meer diepgaand onderwijs, stroomden toe om de jonge leraar te horen. Hij verklaarde enige boeken van het nieuwe Testament en vooral de zendbrieven. Eenvoudigheid met grondigheid te verenigen was van het begin af het kenmerk van het onderwijs, dat in Genève gegeven werd. Er ging toen een nieuwe licht op; het was wel nief de zon in al haar glans; de schroomvalligheid, de woestheid, die Calvijn zichzelf toeschrijft, kan zich bij die eerste proeven wel vertoond hebben. De Commentaren of verklaringen, die Calvijn later van het nieuwe Testament gaf, dragen het kenmerk van een volkomenheid, waartoe zijn eerste uitleggingen nog niet konden zijn gekomen; maar ze zijn een vrij getrouw voorstelling van het soort van onderwijs, dat hij in de St. Pieterskerk gaf.
Het was geen letterlijke of woordelijke verklaring van de tekst, maar het was ook geen hartroerende preek. Calvijn stelde alles wat in de Schrift betrekking heeft op de leer en het Christelijk leven in een helder licht. Hij overdacht eerst zijn lessen, daarna sprak hij voor de vuist, en de levende en machtige persoonlijkheid van de meester gaf aan zijn woorden een invloed, waardoor de hoorders getroffen werden en voortdurend in aantal vermeerderde. Het lag niet in zijn aard een eenvoudig verstandelijk werk te doen; hij vertroostte, vermaande, bestrafte zelfs; maar zijn voornaamste doel was het werk van de liefde, door Jezus tot stand gebracht, in het licht te stellen, en de noodzakelijkheid en grootheid daarvan bekend te maken.
Twee punten troffen hem in de Christelijke leer, het een duister, het andere helder, schitterend als de zon. "Een afgrond van ongerechtigheid is onze ziel, zei hij, zodat wij de toevlucht moeten nemen tot de fontein van alle goed, die daar is in Jezus Christus."

De grote feiten van het Christendom uit een te zetten, te verdedigen en toe te passen dat was het werk van Calvijn te Genève en onder de Christenheid. Men bedriegt zich, wanneer men denkt dat zijn voorname werkzaamheid was het invoeren en handhaven van de tucht in de kerk.
Voorzeker hij wilde orde, hij eiste volstrekt een Christelijk leven, maar hij was het niet, die zoals men meent. De maatregelen van tucht invoerde, en de handhaving daarvan was niet zijn levenstaak. Over die maatregelen sprekende ontkent hij dat ze van hem zijn uitgegaan. "Ik ben en doe wat ik gevonden heb, zegt hij, als iemand die er vermaak in schept niets nieuws in te voeren."
Het was de overheid, in deze stad tegelijk het hoofd van de kerk en van de staat, die de wetten omtrent de tucht voorschreef en ten uitvoer bracht. Vóór de komst van Calvijn te Genève, wij zagen het vroeger, was De la Rive tot ballingschap veroordeeld geworden, omdat hij zijn kind door een priester had laten dopen.
Een jaar vroeger waren mannen, vrouwen en overheidspersonen om onzedelijkheid tot gevangenisstraffen veroordeeld. Op het ogenblik dat die vreemdeling, die onbekende, die bijna niet bij name bekend was, de drempel van de stad overschreed, daags voordat Farel hem bij de overheid zou aangeven.
Maandag 4 September 1536, had er in de Raad van de Tweehonderd een treffend schouwspel plaats, dat juist op dit tijdstip schijnt plaats gehad te hebben, om voor goed het punt, dat wij hier op het oog hebben tot beslissing te brengen. "Mijn heren, zeiden de syndici, wij hebben ons allen in algemeen overleg verbonden om te leven overeenkomstig het Evangelie, en toch zijn er, die de predicatie niet bijwonen." Bij deze woorden staat de raadsheer en oude syndicus Richardet, een lang, schoon, krachtig, maar zeer driftig man woedend op en roept met een doordringende stem uit: "Niemand zal over mijn geweten heersen, en ik zal de predicatie niet bijwonen op bevel van een syndicus Porral."

Nog veel andere dingen voegde hij daarbij. Porral, een zeer beschaafd man en zeer ijverig overheidspersoon, had zich beslist vóór de Hervorming verklaard, en hem werd zelfs opgedragen zekere klassen van overtreders te vervolgen. Er was op 24 Juli vastgesteld, dat degenen, die weigerden de prediking bij te wonen, binnen tien dagen de stad moesten verlaten. Richardet stond niet zijn overtuiging niet alleen. Toen aan S. Philippe en aan twee andere raadsheren gevraagd was, of ze de prediking van Gods woord wilden bijwonen, antwoordden zij: "Wij willen niet gedwongen worden, maar in vrijheid leven."
De burgers stonden met het handhaven van hun vrijheid in hun recht, terwijl de overheid dwaalde. Calvijn was op de 24ste Juli ver van Genève, en over het algemeen was hij niet zo onwrikbaar van aard als men dit wel denkt. Er was een zekere sfeer, waarin hij de vrijheid handhaafde, en die zelfs handhaafde tegenover machtige tegenstanders. "Wat de ceremoniën betreft, schreef hij aan de geduchte heren van Bern, dat zijn onverschillige zaken, en de kerken kunnen daaromtrent verschillend handelen in vrijheid. Toch, dit willen wij geenszins ontkennen, (dacht Calvijn, het zijn zijn eigen woorden) dat dewijl geen huisgezin, hoe klein dan ook, zonder tucht in stand kan gehouden worden, het nog veel meer nodig is haar in de kerk uit te oefenen, die beter dan enig huisgezin moet ingericht zijn.
Hij deed meer; hij erkende dat de Staat het recht en de roeping had om met de tuchtmiddelen bekend te zijn en de overtredingen te straffen. Het is te betreuren dat het schrander vernuft van Calvijn hier geen uitzondering heeft gemaakt op de sinds tien eeuwen door de ganse Christenheid aangenomen regel, en hij de Staat niet onder het oog gebracht heeft, dat zijn zware hand niet moest tussen beide komen in zaken van godsdienst. De eerlijkheid echter eist te vragen, of in de zestiende eeuw een zodanige poging de menselijke kracht niet zou zijn te boven gegaan.

Calvijn zelf heeft ons met zijn gedachten bekend gemaakt, als hij zegt:
DE LEER VAN ONZE HEER JEZUS CHRISTUS IS DE ZIEL VAN DE KERK.
Hij ontwikkelde die leer in de St. Pieterskerk, zoals ze in de Schrift gevonden wordt, en verbreidde haar in de wereld. Met de tucht zou hij waarlijk zijn overwinningen niet behaald hebben: hij hield de fakkel van de waarheid omhoog. Zonder eerzucht, zonder plannen die zich verder dan tot Genève uitstrekten, zonder geheime streken (zoals de Jezuïeten die weten te gebruiken), slechts van een enkel wapen, de waarheid, voorzien, kwam hij de grootste hinderpalen te boven. Farel, Virét en de Beza zouden niet voldoende geweest zijn. Die man met zijn zwak lichaamsgestel en schijnbaar gering voorkomen was onwrikbaar standvastig van aard en had een grote wilskracht. Hij hield zich vast als ziende de Onzienlijke. In die kleine stad gevestigd werd hij daar het werktuig in Gods hand eerst om de Hervorming naar het westen te verbreiden, daarna om haar te redden toen ze door Rome en Loyola en Filips werd aangevallen. nieuwe tijden ontstonden in de wereld.

Toch was het Calvijn alleen niet, zoals men schijnt te menen, die deze grote omwenteling tot stand bracht. Was hij onder een krachteloos en week volk gekomen, er zouden zulke grote overwinningen niet behaald zijn. Maar de inwoners van Genève waren eeuwenlang, door worstelingen, die ze voor het behoud van hun vrijheid doorgestaan hadden, voorbereid; door een moeilijk leven, onophoudelijke inspanning en felle strijd waren ze tegen de slagen gehard; ze waren verheven van ziel geworden. Ze waren levendig en beslist van aard; maar dat reeds schitterend, staal had door de indompeling een onbuigbare hardheid verkregen. De heldhaftigheid van de Hugenoten van Genève werd een van de bestanddelen, welke de Hervorming deden zegevieren.

Het karakter van die sterke mannen was voor het werk even noodzakelijk als de kool nodig is voor iet ijzer om het staal te verkrijgen.
Niet Calvijn alleen, maar Genève geheel heeft Rome overwonnen. De geestkracht van de Bertheliërs, van de Levriërs, van de Savoye's en zo veel andere was een van de bestanddelen van de geestelijke kracht, waarvan Genève het brandpunt werd, en die bijna uit de geschiedenis verdwenen was. De ernstigsten onder de Hugenoten te Genève verenigden zich met de Hervormer; de massa's steunden hem; Fransen, die door de zeef van de vervolging waren gegaan, en waardig waren ook Hugenoten genoemd te worden, gaven de kinderen van Genève de hand. En toen de Hervorming, na haar veroverende arbeid verricht te hebben, door een talrijk en machtig leger, verenigd onder de banier van de koningen, van Ignatius van Loyola en van de paus, aangevallen werd, wisten Genève en de mannen van haar school daaraan het hoofd te bieden en te zeggen: "Tot hiertoe en niet verder."

Er was ongetwijfeld in de worsteling voor de vernieuwing van de Christenheid een wil die bevruchtte, een persoonlijkheid die handelde, een stem die weerklonk met een tot dus ver bijna ongekende kracht en op duizend verschillende plaatsen; het was na die van Luther, die van Calvijn. Maar is er op de dag des strijds behoefte aan een groot generaal, evenzeer is er een leger nodig, dat door hem tot een krachtige strijd is gevormd. Niet uit het karakter van een enkel mens, maar uit veel zedelijke en staatkundig omstandigheden, is de rol door Genève in de zestiende eeuw vervuld, te verklaren. Dat leger, geboren uit de levendmakende adem van boven, geoefend, bemoedigd en bestuurd door die grootgin veldheer, was weldra overal waar gestreden moest worden. Die soldaten gingen de wereld door, trotseerden de gevaren, ontplooiden hun banier en verkondigden de zaligheid, totdat Rome hen de marteldood deed ondergaan en God hun de onverwelkelijke kroon schonk. Calvijn en de Hugenoten, ziedaar het grote woord van de zestiende eeuw.

Farel had, zoals wij gezien hebben, het op zich genomen de jonge leraar te werven, en de St. Pieterskerk voor hem te openen. Daar hij verrukt was over de wijze, waarop Calvijn de Heilige Schrift verklaarde, gaf de veteraan van de Hervorming daarvan kennis aan de overheid.
Dinsdag 5 September 1536, daags nadat in de Raad der Tweehonderd de vermaarde onenigheid betreffende de godsdienstvrijheid had plaats gehad, verscheen Farel voor de raad, wees op het onderwijs van de jonge vreemdeling, dat door sommige leden van dit lichaam waarschijnlijk was bijgewoond, en voegde er bij: "De lezing, welke deze Fransman in de St. Pieterskerk begonnen heeft, is zeer noodzakelijk; daarom smeek ik dat hij vastgehouden worde en er in zijn onderhoud worde voorzien."
De Raad besloot te adviseren tot het vasthouden van die onbekende, wiens naam zelfs niet werd uitgesproken. Velen hadden hem gezien; het bleke gelaat, het zwakke lichaam, de zedige houding, het vreesachtig voorkomen van die zeven en twintig jarige vluchteling had niet op hen de indruk van een treffend persoon gemaakt. De Raad gaf hom zelfs niet een kleed of iets anders van die aard ten geschenke, zoals dit de gewoonte was; hij wilde ongetwijfeld eerst zien of die vreemdeling die moeite waard was. Hij wiens naam binnenkort de stad en de Christelijke wereld in beweging zal brengen, komt bijna incognito in Genève. Men dacht toen aan niemand anders dan aan Farel.
Toen op 8 September die Hervormer "een vertoog bij de Raad had ingediend," werd er besloten, "dat daar de geschriften van gezegden Guillaume zo Goddelijk zijn, de predicatie 's morgens ten zes ure zou gehouden werden, in de kerk van St. Germain,

en dat de leden van de Raad verplicht zouden zijn daar te komen, om vervolgens ten zeven ure in de Raad te verschijnen."
Het onderwijs van Calvijn werd weldra gestaakt. Op het laatst van September verlieten Farel en zijn jonge vriend als zijn helper, Genève, om zich naar Lausanne te begeven, waar een dringende zaak hun tegenwoordigheid vereiste. Een belangrijke vergadering zou in de voornaamste stad van Waadtland gehouden worden.

Farel, Virét en andere Evangelisten hadden, zoals wij reeds zagen, de Hervorming ingevoerd in die streken van het land, welke aan Zwitserse cantons onderworpen waren, maar de andere gedeelten van die schone streek waren aan de paus onderworpen gebleven. De boeken van Luther drongen evenwel allengs overal door, de ogen begonnen open te gaan, en enige Evangelisten, voornamelijk Jean Lecomte, een edelman uit Picardië, had het Evangelie in verschillende plaatsen gepredikt. De inneming van het land door de Berners, tijdens de expeditie waardoor Genève in 1536 bevrijd werd, verhaastte de val van het Rooms katholicisme. Toen de Berners Yverdon met het zwaard hadden genomen, veranderde ze daar ook de kerk enigermate op krijgsmans manier; ze schaften er plotseling de uitoefening van de Roomse godsdienst af, stelden Malingre aan tot minister, lieten op 15 Maart hun godsdienstige verordeningen afkondigen, verbrandden de 17de de beelden uit de kerken op de marktplaats, en gaven bevel aan de leraars, om in de van die verfoeisels ontledigde kerken te preken. Lecomte, Tissot, Meige en andere Evangelisten voerden de Hervorming in, maar langs de geestelijken weg van de prediking, te Cossonay, Montagny, Yvonand, Sainte Croix en andere plaatsen. Die van Avenches en van Lutry toonden besliste katholieken te zijn, en de laatste besloten, dat als er toevallig een leraar kwam, men hem niet zou gaan horen.

Toen in Maait 1536 Virét en Fabry in de nabijheid kwamen van Yverdon, tijdens dat die stad door de Berners belegerd werd, hielden officieren uit Lausanne, die tot dat leger behoorden, en de eerste kenden, hem terug, en zeiden tot hem: "Zodra Yverdon genomen is, gaan wij naar Lausanne; kom daar bij ons en predik er het Evangelie ten spijt van de bisschop." Zo geschiedde het. De zachtzinnige en wijze Virét zou niet graag gezien hebben dat Lausanne op even militaire wijze als Yverdon was Hervormd. Hij gaf de voorkeur aan het zwaard des Geestes boven dat van de Berner soldaten. Hij zou gewild hebben dat in de hellende straten van die stad en in de nabijheid van de schone kathedraal het suizen van een zachte stilte, en niet het bulderen van de storm en het rollen van de donder werd gehoord. Hij predikte met vrucht dus de blijde boodschap in de kerk van het klooster van St. Franciscus.
De kanunniken klaagden daarover heftig bij de raad. "Welk een vreemde zaak, zeiden zij, twee predikers te gelijk in Lausanne!", een menigte luie monniken, zeer wel! maar twee predikers van Jezus Christus! welke een onnutte weelde. "Hoe minder er gepreekt wordt, hoe beter," zeiden de vrienden van Rome.
"Hoe meer er gepreekt wordt, hoe beter het gaat," zeiden de vrienden van het Evangelie.
Als de heren kanunniken hun plicht deden, merkte iemand aan, zouden wij in plaats van twee predikers er dertig hebben. De burgerij, zoals dit dikwijls het geval is, nam een middenstandpunt in, dat geen van de beide partijen kon bevredigen. Ze besloot dat de Evangelisten in de Maria Magdalena kerk zouden preken maar zonder dat de altaren werden weggenomen, of de doopvonten, de orgels, de beelden en de andere versierselen, "die niemand kwaad deden," zeiden de burgers, en dat de broeders van de heilige Dominicus er ook de Roomse Katholieke eredienst op de gebruikelijke

wijze zouden verrichten. Dit noemde de grote Saksische Hervormer: Luther en de paus samen laten gaan.

Virét predikte dus in die kerk; maar in de Vasten begon de Dominicaan Monbouson te redekavelen in de kathedraal, en verkondigde daar de Roomse overlevering met kracht, en veel leugens. Virét vernam dit, en daar hij meende, dat het leerstuk van de paus het best kon weerlegd worden, wanneer het duidelijk uiteen gezet werd, bracht hij de beweringen van de monnik op schrift, nodigde hem uit die in het openbaar te verdedigen, en verklaarde zich bereid hem te beantwoorden. Monbouson gevoelde zich best in staat zijn stelling te verdedigen als hij door een falanx van scholastieke leraars was omringd en niemand hem tegensprak; maar hij verbleekte als de jonge Virét er bij was.
"Ik zou, zo sprak hij, graag doen wat gij verlangt te Avignon, Parijs of Dole; maar te Lausanne is niemand, die er over oordelen kan." "Dan moest gij ook alleen te Dole, Parijs of Avignon preken, antwoordde Virét, maar nu gij te Lausanne gelogen hebt, zijt gij ook schuldig te Lausanne terug te trekken. De monnik, die zich niet anders uit de verlegenheid wist te redden, ging toen stillekens heen en trad niet weer op.
De Hervormden geloofden niet zoals de heren van Lausanne, dat de beelden, altaren enz. " niemand kwaad deden. Ze geloofden dat die schilderstukken kwaad deden; dat het volk, juist door die beelden, zich veel kleine goden maakte, voor welke het neerknielde, om deze of die gunst te bekomen of de genezing van deze of gene kwaal; dat ze de zichtbare oorzaak waren van het vergeten van het onzienlijke; dat het vreselijk was om te denken, dat telkens wanneer een eenvoudige ziel God in zijn tempel kwam aanbidden, die heiligen beelden voor zulk een ziel een aanstoot of ergernis waren. "Helaas, zei de men, hoeveel arme schepselen, die geroepen waren kinderen Gods te worden, zijn door die beelden gemaakt tot kinderen des duivels!"
Degene onder de Hervormden te Lausanne, welke de afbeeldingen van engelen en heiligen beschouwden als een verleiding, waardoor de zwakken onvermijdelijk werden meegesleept, maakten zich dus op, en begonnen met uit de Magdalena kerk de beelden en de altaren weg te nemen, en ze te verbrijzelen of te verbranden; daarna begaven ze zich naar de kerk van de heiligen Franciscus, waar ze hetzelfde deden, zich gelukkig achtende, dat ze alzo gehoorzaam waren aan het gebod: *Gij zult geen andere goden voor Mijn aangezicht hebben.*
De oude bewoners van Lausanne, voor wie het reeds zo pijnlijk was geen bisschop te hebben, werden nog treuriger gestemd toen ze geen beelden en geen missen meer hadden; ze zonden daarom afgevaardigden naar Bern om daarover te klagen. De Berner Raad hoorde hen met zachtmoedigheid aan en zond hen met goede woorden heen. Lausanne vaardigde toen twaalf notabelen af. "Wat verlangt gij?" werd hun te Bern gevraagd.
"Twee missen per week," antwoordden zij, volgens een handschrift van Lausanne. Als dit woord waar is, is het voorzeker voor ijverige Katholieken een zeer matige eis. Dit werd hun vergund, maar onder voorwaarde, dat ze al de kerken, die leraars verlangden, daarvan zouden voorzien. Tevens gaf men hun te verstaan, dat het goed zou zijn, wanneer er te Lausanne een groot godsdienstgesprek was om te beslissen tussen Rome en de Hervorming. Dat was veel geëist tegenover twee missen, die toegestaan werden.
De Berners verlangden werkelijk, dat de bewoners van Waadtland, wier land onlangs door hen overwonnen was, zich aan de Hervorming aansloten. Dit deden ze wel gedeeltelijk uit een staatkundig oogpunt, maar het godsdienstig belang was hun niet vreemd. Hoe het zij, de Hervorming van deze streek is voor haar de bron van een

grotera tijdelijke en geestelijke voorspoed geworden. Ze zou later de vreemdeling niet alleen die schoonheid van de natuur aanbieden, die de bewondering opwekt, maar ook talrijke voorbeelden opleveren van die oprechte en levende godsvrucht, die liefelijker en bevalliger is dan de meren en verhevener dan de spitse rotsen en gletsjers. Het zaad, dat ten tijde van de Hervorming in deze valleien en op deze bergen uitgestrooid werd, was wel het woord van God, en men zou daar die oude godspraak tot vervulling zien komen: *Die in de Geest zaait, zal uit de Geest het eeuwige leven maaien.*

De bekering van Yverdon had een weinig geleden door het beleg, dat deze stad doorgestaan had. De heren van Bern wilden over het algemeen evenals Virét, Evangelische middelen aanwenden, hun nieuwe onderdanen de grove bijgelovigheden openbaren, waaronder ze gebukt gehouden waren, en hen met de waarheid bekend maken. Ze besloten daarom eerst een openbaar twistgesprek te houden, zoals dit ook te Zürich, Bern en Genève had plaats gehad. Toen het in het land bekend werd, dat er een grote vergadering te Lausanne zou plaats hebben, waarin over het geloof zou worden gesproken, bracht dit schrik onder de priesters en hun vrienden; in al de dorpen drong de gisting door. De vrienden van het pausdom meenden te zien dat donkere wolken zich aan de gezichteinder samenpakken, en een geweldig onweer weldra zou losbarsten over het oude vaartuig, dat hun vaderen hadden bevaren, zodat het zou stranden, en al de overleveringen van hun leer en al de pracht van hun eredienst in de diepte van de zee zouden worden verzwolgen. Ze besloten alles ter wereld in het werk te stellen om zich tegen deze vergadering te verzetten, en schreven aan de bisschop en aan de Raad van Fryburg, aan de paus en aan de keizer.

De noodkreet, die ze slaakten, werd gehoord. De Raad van Fryburg zond een deputatie naar Bern, om zich tegen deze bijeenkomst te verzetten; en Karel V, die toen in Italië was, zond een schrijven aan de Raad van zijn keizerlijke stad, en beval daarin "dat twistgesprek en elke verandering in zake des geloofs tegen te gaan, alles tot de ouden toestand terug te brengen, niets te dulden dat in strijd was met de inhoud van zijn edicten en in vrede het Concilie af te wachten." Dit stuk was gedagtekend: Savigliano 3 Juli 1536.

Het was duidelijk dat het land in een crisis verkeerde, en op de een of andere wijze tot een beslissing moest komen. De priesters en monniken wilden tot het oude terug; van hun kansels vielen ze de Hervorming aan, gingen van huis tot huis en ver spreidden tot zelfs op de straat de meest beledigende uitdrukkingen tegen de Hervormden en de Hervorming. Sommigen verzetten zich tegen het twistgesprek, en zeiden: "De predikers zijn tovenaars, wien een menigte boze geesten ten dienste staan, door welke zij hun hoorders betoveren." Andere priesters besloten zich goed te houden: ze snoefden en pochten er op, dat ze reeds veel overwinningen op hun tegenstanders behaald hadden: "Laat men ons maar eens vergunnen ze in een geregeld twistgesprek te bestrijden, zeiden zij, en wij zijn verzekerd, dat wij ze wel zullen tot zwijgen brengen.
De Raad van Bern aarzelde niet langer, en zonder de nadere beslissing van de keizer af te wachten, vaardigde hij op 19 Juli een edict uit, in strijd met de bevelen van keizer Karel. "Wij verlangen, zei hij, dat het volk in onze landen die wij door Gods genade nu juist veroverd hebben) van goeder harte de weg insla, dien de Heer ons bevolen heeft. Toch heeft men zich hieraan niet gehouden, en zelfs zijn de predikers en hun die het Evangelie hebben willen volgen, grove beledigingen aangedaan. In al die beweging orde hebbende willen stellen, bevelen wij dat alle priesters,

monniken en ook de predikers zich bevinden te Lausanne, op 1 October aanstaande, om vrijelijk en openlijk te bewijzen wat ze geloven, hun bewijsgronden ontlenende aan de Heilige Schrift. Wij richten deze oproeping niet alleen aan allen die in onze landen wonen, maar ook aan alle gaanden en komenden, uit welk land ze ook afkomstig mogen zijn, en geven hun vrijgeleide. En wij bevelen, dat onze priesters en predikers de vergadering van het begin tot het einde, en op straffe van ons ongenoegen, onafgebroken bijwonen."

Enige dagen na de uitvaardiging van het edict van Bern werd door gezanten van Savoye, die op reis waren naar de rijksdag te Baden, de brief van de keizer aan de Raad van Lausanne overhandigd, die dit schrijven van zijn katholieke majesteit en het edict van de Raad van Bern naast elkaar op de tafel leggende, tot zijn grote smart daardoor tussen twee vuren geplaatst werd.
Tussen twee tegenover elkaar staande partijen geplaatst, was uit het tegenstaan van de een zowel als van de ander niets anders dan lijden te voorzien. Het keizerlijk geschrift werd op 23 Juli in de algemenen Raad voorgelezen; daar de meerderheid van de leden aan de Roomse kerk gehecht was, meende de Raad dat het het wijste was de machtigste te gehoorzamen, en achter de bevelen van de grote potentaat zich verschuilende, werd er afgekondigd, dat men samen in vrede zou leven, maar volstrekt geen nieuwigheden zou invoeren voordat het Concilie in deze beslist had. Tegelijker tijd vertrok er een deputatie naar Bern, om het twistgesprek tegen te houden. Maar alles was tevergeefs. Bern was sterker dan keizer Karel V. Die vorst was in Italië, en die er niet is, wordt niet geteld.

TWEEDE HOOFDSTUK.
Het twistgesprek te Lausanne.
(October 1536.)

Het twistgesprek te Lausanne heeft een zekere grootsheid aan de Hervorming van Waadtland bijgezet. Sommigen beschouwen het slechts als een maatregel van Bern; maar die indrukwekkende vergadering, waar alle of bijna alle de Hervormers van westelijk Zwitserland hun stem lieten horen; waar de grote Evangelische vraagstukken werden behandeld, en waardoor sommigen die daaraan deelnamen, bekeerd werden, bewijst dat die Hervorming wel een werk Gods was. De Hervorming had in dit land in het verborgene, bescheiden in enige streken aan de oevers van de Rhône, van het meer van Neuchâtel en nog andere plaatsen een aanvang genomen; thans openbaart ze zich met macht, en zal door het volk in zijn geheel omhelsd worden. Er wordt veel gesproken over het schone in de geschriften van de mensen; maar het was schone, het Christelijke, Evangelische, inwendig schone, misschien meer bedekt dan dat van de wereld, maar zuiverder en degelijker, wordt aangetroffen in de toen te Lausanne verkondigde leer, en dikwijls in de wijze waarop ze voorgesteld werd, de tijd waarin dit geschiedde in aanmerking genomen.
Het wordt gevonden in de Farels, de Calvijns, de Viréts en andere heldhaftige mannen van die tijd, die met God leefden, onvermoeid waren in hun werk en altijd bereid om hun leven te geven voor de door hen verkondigde waarheid. Deze synode is een schone verheven portiek, om de mensen tot een tempel van Goddelijke schoonheid te leiden.

Farel maakte zich gereed voor het twistgesprek, en van de Rooms katholieke zijde was men sterk in de weer, om dappere kampvechters te vinden. Er was te Lausanne nóch

een kanunnik, noch een priester, noch een monnik, die optrad, om de leer te verdedigen, die ze tot dusver hadden aangehangen. Er moesten van elders mannen opgeroepen worden. Dit geschiedde, en in het laatst van September kwamen de Dominicaan Monbouson, de deken van Vevey Michod, de vicarissen Drogy en Berrilly en nog andere. Lausanne werd slechts door twee leken vertegenwoordigd: de kapitein van de jongelingschap De Loys en de Franse dokter Blancherose. De laatste was "een man, die veel van de maan weg had (veranderlijk, grillig) zegt de katholiek Pierrefleur; in zijn rede verwarde hij telkens de geneeskunde met de Godgeleerdheid, en verwekte onophoudelijk gelach."
Voor de Hervormden boden zich aan Virét, Marcourt en Lecomte. Uit Genève waren gekomen: Chapuis, voormalig Dominicaan, predikant te Compesiéres, Jacques Bernard, voormalig gardiaan van de Cordelieren; maar die het meest de aandacht trok was Farel, die een bleek en zedig jongmens bij zich had, bij de meesten van aangezicht onbekend, en die zijn secundus scheen te zijn: het was Johannes Calvijn.
Farel had er bij hem op aangedrongen te Lausanne te komen; maar Calvijn was er afkerig van in die grote vergadering te spreken. Toch stelde hij er veel belang in. "De senaat van Bern, zei hij, heeft verklaard, dat een ieder daar vrijelijk al zijn tegenwerpingen kan voorbrengen, en niet bevreesd behoeft te zijn bemoeilijkt te zullen worden. Dat is het meest gepaste middel om de onwetendheid van hen, die zich tegen het Evangelie kanten, aan de dag te brengen."
Die twee mannen waren dus vertrokken in gezelschap van de syndicus Ami Porral, en traden met veel andere de kathedraal binnen, waar het twistgesprek zou gehouden worden. Er was een amfitheater opgericht. De altaren, schilderijen, beelden en rijke versiersels van de Roomse godsdienst waren er nog in hun pracht te zien, en zelfs de kanunniken, die besloten hadden niet mee te spreken, maar toch iets wilden doen, hadden het beeld van de heilige maagd en dat van andere heiligen van hun gewone plaats voor de dag gehaald, en schenen alzo meer te vertrouwen op de welsprekendheid van die stomme beelden, dan op hun eigene.

Van de zijde van de Hervormden was geen andere vertoning dan eenvoudige Evangelische stellingen, door Farel opgesteld en aan de deuren van al de kerken aangeplakt, ze waren getiteld: *Stellingen, die te Lausanne, de nieuwe provincie van Bern, zullen besproken morden.* In tien artikelen werd daarin uiteengezet, dat de Heilige Schrift geen andere rechtvaardigmaking leert, dan die door het geloof in Jezus Christus, eenmaal als slachtoffer geofferd; dat ze geen ander hoofd, priester, zaligmaker en middelaar van de Kerk kent, dan Jezus Christus, gezeten aan de rechterhand Gods; dat ze onder de kerk Gods alleen verstaat de vergadering dergenen, die geloven in hun verlossing door Jezus Christus alleen.
De zeven andere artikelen stelden de sacramenten van doop en Avondmaal, de bediening van het woord Gods, de belijdenis van de zonde aan God, de van God te ontvangen absolutie, het dienen van God in de geest, zoals dit in het woord bevolen is, en zonder de eindeloze dwaasheden, waardoor de godsdienst bedorven wordt, de burgerlijke overheid, door God ingesteld tot handhaving van de vrede van de Republiek, het huwelijk als een Goddelijke instelling, voor welke stand ook, en het vrije gebruik, maar in liefde, van onverschillige zaken.

Op Zondag 1 October werden al de klokken geluid en kwam er een grote menigte in de kathedraal bijeen; maar de heren van Bern, in wier tegenwoordigheid het twistgesprek moest gehouden worden, waren nog niet aangekomen. Dat was een grote teleurstelling. Evenwel de opening had des Zondags plaats, maar het twistgesprek

begon eerst 's Maandags. Het was Farel, de oudste van de Franse Hervormers, de grote kampvechter voor het Evangelie in Genève, Waadtland en Neuchâtel, de geleerde en tevens zo vrome, dienstvaardige en werkzame Christen, die het eerst het woord nam met het doel om de gemoederen tot een betamelijke en Christelijke bespreking voor te bereiden.
"Terwijl Satan", zo zegt hij, de schapen hier en daar laat dwalen, om ze te verderven, zoekt de Heere ze tot zijn heilige kudde terug te voeren, om ze te behouden. Nooit zullen wij verenigd worden als het niet is in de waarheid. Een vrijgeleide is dus aan allen gegeven, om te gaan, te komen, te spreken en te horen, zoals ze dit goed vinden, want de waarheid wil niet verborgen zijn. Dat ze het moge zijn, die hier de overwinning behaalt! Als ik zelf geheel overwonnen en beschaamd werd, maar de waarheid zegevierde, zou ik dit als de grootste winst en de schoonste overwinning beschouwen. Laat ons, zowel priesters als predikers, allen acht geven op de grote Herder Jezus Christus, die zijn lichaam en zijn bloed voor het arme volk gegeven heeft. Laat ons liever niets willen zijn, als de arme zozeer verdwaalde schapen slechts de goeden weg vinden, tot Jezus komen en zich aan God geven. Dat is beter dan dat wij de gehele wereld winnen en hen verloren, voor wie Jezus gestorven is. Hij die zich tegen Jezus zou verzetten, die tegen het geloof zou vechten, zou gelukkiger zijn als hij nooit op aarde gekomen was. Laat ons onze naaste niet verachten. Laat ons hem niet bespotten. Laat ons de deur van het koningrijk van de hemelen niet sluiten, en de sleutel van de kennis niet wegnemen. Laat ons geen haat of wrok koesteren; laat ons alle mensen liefhebben; laat ons voor allen bidden; laat ons wel doen aan allen. Laat ons de armen en bedrukten bezoeken, dat zijn de goede bedevaarten. Die kleinen zijn het beeld van God, die bezocht en van het nodige moeten voorzien worden. Waarde broeders, als gij de klok hoort luiden, laat u dan hier in Gods naam vinden, in vrede en eensgezindheid, zonder hartstochtelijkheid of murmurering."

> Actes de la dispute de Lausanne. Menzoire de Pierrefleur p. 161. Ruchat, IV, p. 179, 505.
> De acten van dit twistgesprek vormen een schoon boekdeel schrifts, dat berust in de bibliotheek te Bern. De schrijver daar in 1859 arbeidende, maakte onder andere ook kennis met dit boek. Later gaf Professor Gaussen, die het enige jaren vroeger grotendeels had laten overschrijven, hem die bladen ten geschenke. ti. liet verhaal, dat hij hiervan geeft, is dus naar de oorspronkelijken tekst weergegeven.

Dat was waarlijk een schone en Christelijke toespraak, en na deze gehoord te hebben, ging de vergadering uiteen.
Op Maandag 2 October, ten zeven ure 's morgens, werd de kathedraal opnieuw gevuld, en "toen het doordringend klokgelui had opgehouden, zag men op de stellingen (verheven plaatsen) verschijnen mijn heren de afgezanten van Bern."
J. J. De Watteville, voormalig eerste ambtenaar, J. de Diesbach en de baljuws van Yverdon en van Lausanne. Ze waren gemakkelijk te herkennen aan hun rood en zwart wambuis, broek en kap. De Raad van Genève had als zijn vertegenwoordiger gezonden de syndicus A. Porral, een groot vriend van de Hervorming. Voorzitters, tot Bern en Lausanne behorende, werden benoemd, waarna Farel opstond en zijn eerste stelling, over de rechtvaardiging van de mens door God voorlas, ontwikkelde en bewees.

Toen zijn rede geëindigd was, zei de vicebaljuw van Lausanne met luide stem: "Indien

iemand iets heeft te zeggen tegen de eerste beweringen, hij kome voor en zal graag gehoord worden!"
Toen stonden de kanunniken van de kathedraal op, die besloten hadden het twistgesprek niet te houden, maar het te beletten, en een hunner, de kanunnik Perrini zeide: "Wanneer er twijfel ontstaat aangaande het geloof, dan moet de uitspraak geschieden volgens de volmaakte zin van de Schrift. Dit nu is alleen geoorloofd aan de algemene kerk, die aan geen dwaling onderhevig is. Het is daarom "dat wij, prevoost en kanunniken van deze kerk, plechtig protesteren tegen deze bespreking en haar verdagen tot het aanstaand concilie.

Deze onontvankelijk verklaring kon niet toegestemd worden. De moedige Farel verzette er zich tegen. "In de Schrift, zei hij, staat niet, dat de bijzondere kerk aan dwaling onderworpen, en de algemene daarvan vrij is. Integendeel, tot de bijzondere kerk richt Jezus dit woord: *Waar twee of drie in Mijn Naam vergaderd zijn, daar ben Ik in het midden.* Die belofte kan niet falen. De heren kanunniken hebben niet ingezien, dat ze door hun protest al de oude leraars en heilige vaderen beschuldigden, voor wie ze schijnbaar zoveel eerbied hebben. Wij vinden dan ook in de geschriften van die ouden niet anders dan bijzondere verhandelingen, die dienen moesten om de toen bestreden punten te onderzoeken. Tien van die punten vinden wij bij Cyprianus, en ongeveer twintig bij Augustinus. Indien ze ons, die hier vergaderd zijn, beschuldigen, hoe zullen ze dan hun provinciale kerkvergaderingen, hun monniken, kapittels, al hun scholen en Sorbonnes verdedigen, waar ze bijeenkomsten hebben, om naar de waarheid onderzoek te doen? Met de meesten van degenen, die door hen als ketters veroordeeld zijn, is dit niet geschied in een algemeen concilie, maar in bijzondere vergaderingen. *Als Paulus spreekt van de gemeenten in steden of dorpen zegt hij: dat twee of drie profeten spreken, en dat de andere oordelen*. (1 Cor. 14: 29, 30.)
"En hoe bewijzen die eerwaarde heren dat de algemene kerk niet dwalen kan? Ziehier de schone bewering, die ze hebben uit gevonden, zoals ze dat gewoon zijn te doen. Ze zeggen dat onze Heer voor Petrus gebeden hooft, dat zijn geloof niet zou ophouden. Maar wie heeft hun dan dromende of wakende geopenbaard, dat Petrus de algemene kerk is? Als Petrus daarvan de vertegenwoordiger was, dan zou daaruit volgen, dat de algemene kerk op een enkelen dag drie malen Jezus Christus kan verloochenen, zoals dit met Petrus het geval was, nadat dit woord tot hem was gericht. Als een vergadering van de algemene kerk alleen omtrent de twijfelachtige punten kan beslissen, dan hebben al de martelaren van Jezus Christus, die in de drie eerste eeuwen de waarheid des Evangelies met hun bloed bezegeld hebben, de dood ondergaan voor twijfelachtige zaken, daar de algemene kerk nog niet in een algemeen concilie was bijeengekomen.
En als er thans een algemeen concilie is, dat beweert niet te kunnen dwalen, laat het dan bewijzen, dat het in de naam van Jezus bijeenkomt! Welk een heilig gezelschap is dat van de paus en van zijn kardinalen! Welke schone pilaren van de Kerk zijn die bisschoppen en prelaten! Welke goede ijveraars voor het geloof zijn die monniken! Als al die menigte goed uitgepluisd wordt, is het zeer te betwijfelen, of er een onder gevonden wordt, van wie gezegd kan worden dat hij een waar lid is van de kerk van Christus. Het zijn mensen, wier het te doen is om kerkelijke beneficiën en waardigheden, waaruit het algemeen concilie bestaat, dat ze de algemene kerk noemen. Als ze daarmee, hun goed, hun eer, hun voordeel konden behouden, zouden ze bereid zijn niet alleen het woord van Jezus Christus met voeten te vertreden, maar ook Hem ter dood te brengen, als Hij daar voor hen stond.

Ziedaar de goeden troep, in wier midden, volgens hun bewering, de Heilige Geest woont. Wil iemand hen op goede gronden bestrijden, dan wordt hem een proces aangedaan, om hem voor zijn vermetelheid te straffen; en wordt hij, zoals in het concilie van Constanz, veroordeeld en verbrand."

Zo sprak Farel. Sommige van zijn woorden schijnen vrij scherp te zijn, maar als men de tijd in aanmerking neemt, is de vorm niet slecht en in de grond voor geen weerlegging vatbaar.

Na deze rede spraken de Dominicaan Monbouson en de Hervormer Virét over hetzelfde onderwerp tot elf ure; daarop werd er geroepen: "Het is tijd om te eten!" en de vergadering ging uiteen.
's Namiddags waren de oude priesters en geestelijken van Thonon, die gesnoefd hadden dat ze de leraars wel tot zwijgen zouden brengen, in de vergadering verschenen, Fabry, die met Thonon en haar geestelijken goed bekend was, nodigde hen uit hun woord gestand te doen. Niemand gaf hieraan gevolg. Twee van hen verklaarden, dat ze de stellingen voor waar hielden, en de meesten andere vergenoegden zich met hun instemming te betuigen met het protest van de kanunniken.
Op Dinsdag 3 October nam Dr. Blancherose (die veel van de maan weg had) het woord. Als de geestelijkheid zweeg meende hij sterk genoeg te zijn om zijn zaak te verdedigen.
"Heerlijke en vreselijke heren, sprak hij, ik ben geneesheer; mijn beroep is de geneeskunde en niet de Godgeleerdheid."
Waarop Farel beleefd antwoordde: "Dat men geneesheer is, is geen beletsel voor de ware Godgeleerdheid; Lukas was het ook."
"Ik heb, zei Blaneherose, in verschillende plaatsen, in verschillende universiteiten van Frankrijk onderwijs gegeven; zelfs ben ik geneesheer geweest van de koning, daarna van de prinses van Orleans.
Daarop begon hij zonderlinge beschouwingen te geven over hetgeen hij noemde de monarchieën van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest. Caroli was tegenwoordig. Het is bekend, dat die zichzelf niet gelijk blijvende en wonderlijke man dan eens pausgezind en dan weer Protestant was. Thans was hij Protestant; hij riep dan ook uit, alsof hij op een jacht partij was: "O gij uit het hol van de Donatisten gevluchte haas!"
De priesters zelf waren niet zeer tevreden over hun wapenbroeder uit de leken. Daarom schoten dan ook Mimard, een schoolmeester te Vevey en Jacques Drogy, vicaris van Morges, te hulp, met het doel om de vijand weer te ontnemen wat hij weggehaald had; maar dit gelukte hun niet.
Op Woensdag 4 October begon Drogy op nieuw. Hij kon zeer goed weten hoedanig het leven was van veel priesters, monniken en leken, die in het doen van werken van de wet als het was een steun en vrijbrief vonden om onbeschroomd een onrein leven te leiden; toch toonde hij, ongetwijfeld in alle oprechtheid, zeer verontrust te zijn over het gevaar dat er in de leer van de rechtvaardigmaking door het geloof lag voor het werk van de heiligmaking, en riep hij uit: "Als er vastgesteld wordt dat de mens gerechtvaardigd wordt door het geloof en niet door de werken, zal niemand er meer aan denken om goed te doen!"

Drogy zocht naar licht; de woorden van de Hervormers hadden hem aan het wankelen gebracht; hij wenste de waarheid duidelijk te kennen. De voormalige Roomse, thans Protestants leraar Caroli, die wij vroeger reeds als veranderlijk hebben leren kennen,

en van wiep wij nog meer van die aard zullen horen, sprak bij deze gelegenheid zeer juist. Als leraar van de Sorbonne en man van kennis, begreep hij de leer zeer goed; maar zijn wandel was niet in overeenstemming met zijn leer. Hij stond op en zeide: "Hij die beweert dat de werken gepaard moeten gaan met de rechtvaardigmaking ontzenuwt Jezus Christus, verklaart Hem alleen niet voldoende om ons te rechtvaardigen. Is de mens door het geloof gerechtvaardigd geworden, dan is dit niet geschied opdat hij weer zou beginnen kwaad te doen; evenmin als een koning aan iemand gratie verleent, dit doet, opdat hij de zelfde misdaad weer bega. God vergeeft mij alleen mijn misdrijven opdat ik goede werken zal doen. Zegt gij niet zelf tot een mens die op sterven ligt: "God is een groter Vergever dan de mens een grote belediger is. De dood van Jezus is machtiger om de zonde te straffen, dan de dood van alle andere samen."

De leken schaamden zich, toen ze zagen dat hun zaak zo slecht door hun priesters verdedigd werd. Daarom trad de kapitein van de jongelingschap van Lausanne, Fernand de Loys, in het strijdperk. Hij had een helder verstand, had nauwkeurig enige Roomse Godgeleerde stellingen geleerd, en had iets van die verwaandheid, welke dikwijls wordt aangetroffen bij de jongelingschap, waarvan hij een van de hoofden was. Hij naderde met opgeheven staf; sprak ruw en zonder verzachting:
"De kerk is vóór de schrift, zei hij, de eerste is waardiger dan de laatste en met groter gezag bekleed. De kerk nu leert de rechtvaardigmaking door de werken."
Farel werd zeer bewogen, toen hij zulke dingen hoorde, en riep uit: "Wie is de eerste, de kerk of de Schrift? Het is niet te ontkennen, de Schrift is vóór de kerk; de kerk ontleent haar bestaan aan het woord van God, en Jezus zelf bewees hetgeen Hij zei door een beroep op de Schriften."
Toen begreep dokter Blancherose de kapitein van de jongelingschap te hulp te moeten komen, en zei tot Farel: "Door zoveel over het geloof te spreken, door het tot oorzaak van alles goeds te maken, gelijkt gij op de tovenaars, die door het geloof, dat ze aan zekere woorden hechten, zoveel grote en gewichtige dingen beweren te doen."
Farel, die zich weinig over die aardigheden bekommerde, riep uit: "Jezus is voor ons geslagen en mishandeld, Hij heeft voor ons de straf ondergaan, Hij is voor ons gestorven!"
De meester van de katholieke school te Vevey, die daarbij tegenwoordig was, schijnt een meer echt Christelijke mening gehad te hebben dan zijn ambtgenoten; hij maakte gebruik van de woorden van Farel en zeide: Juist, het is Jezus die ons rechtvaardigt, en niet het geloof."
Dat was meer ernstig; Farel beaamde dan ook het eerste gedeelte van de bewering; maar bestreed het laatste: "Ja, zei hij, het is Jezus alleen die rechtvaardigt, maar Hij rechtvaardigt alleen degenen, die Hem aannemen door het geloof, en Hij woont in degenen die geloven; maar wat betreft degenen, die niet in Hem geloven, voor deze is Hij slechts een steen des aanstoots en ten verderve."

De waarheid begon meer eng beperkt te worden. De eerwaarde Jean Michod, van Vevey, die te Parijs gestudeerd had en bekend was met de uitleggingen van de Roomse Godgeleerdheid, stond op en zeide: "Petrus leert ons, dat er ongeleerden zijn, die de Heilige Schrift verdraaien tot hun eigen verderf. Ik heb te Parijs veel goede leraars gehoord, die allen verklaarden, dat die tekst uit de brief aan de Romeinen: De mens wordt gerechtvaardigd door het geloof zonder de werken van de wet, alleen betrekking heeft op de Joodse ceremoniën, zoals de besnijdenis."
Zich daarop tot Caroli wendende, zei hij "Ook u, mijnheer onze meester, heb ik te

Parijs in het college van Cambrai die tekst zo horen verklaren."
Dat was een bewijsvoering ad hominem, en Michod dacht dat de omstandigheden alleszins geschikt voor de persoon tot wier het woord gericht werd, die bewijsvoering onweerlegbaar maakten. Maar Caroli verloor zijn tegenwoordigheid van geest niet, en antwoordde: "Ja, maar toen was ik een van die ongeleerden, van wie Petrus in de door u aangehaalde tekst spreekt, die de heilige Schrift verdraaien. Maar God heeft mij thans het rechte verstand daarvan gegeven. Ik ben veranderd, en gij zult wel doen als dit ook met u plaats vindt."

Op de derde dag 's namiddags ging men over tot de tweede stelling, *dat Jezus de enige opperpriester is.*
Daar niemand hierop enige tegenwerping inbracht, zelfs niet ten gunste van de paus, hetgeen wel iets te betekenen had, kwam men tot de derde stelling over de was kerk, welke, zo luidde deze, *Christus, die met zijn lichamelijke tegenwoordigheid van ons gegaan is, vervult, regeert en verlevendigt door Zijn Heilige Geest.*
De Rooms katholieken maakten daarvan gebruik om de bespreking te brengen op de lichamelijke tegenwoordigheid. Blancherose, die zich bekwaam genoeg achtte om op alles te kunnen antwoorden, trad het eerst op, en begon over de zon en allerlei soort van dingen te spreken. Hij trachtte de leer van de transsubstantiatie te bewijzen met het beeld van een ei, dat in een kieken verandert, welk kieken vervolgens door een mens gegeten wordt!
Virét was van mening, dat die vreemdsoortige bewijsvoering geen ernstig antwoord waardig was. "Dit bewijs, zei hij, werpt de orde van de schepselen omver; zou dit opgaan, dan zouden de priesters het voor verandering vatbare voorwerp moeten broeden, zoals de kippen de eieren broeden."
Daar Blancherose nog andere verbeelden van dezelfde soort aanhaalde, werd hij uitgenodigd te weerleggen met de Schrift, en niet met bewijzen ontleend aan de zon, die overal tegelijk is, met kippen, met hun in kiekens veranderde ejeren, en met kiekens, die gegeten worden, of met andere natuurlijke gedaanteverwisselingen.

Op Donderdag 5 October, 's morgens maakten de presidenten, die zich geërgerd hadden aan de uitweidingen van de sprekers, en wel inzagen dat de tot dusver gevolgde wijze van behandeling tot oneindige afwijkingen en langdradige redevoeringen zouden leiden, bekend dat, in plaats van de beraadslagingen te hervatten, en met het doel om te bekorte, de volgende tweeledige keus zou voorgesteld worden aan al de kanunniken, abten, priors, geestelijken, pastoors en vicarissen van het gehele land, evenzeer als aan de predikers: "Twist, laat voor u twisten, of onderschrijf de stellingen."
Er had dan ook een hoofdelijke oproeping plaats, en ze die verklaarden bereid te zijn tot ondertekening, liet men binnen het koor van de Kerk komen. En nadat Meander, een prediker van Bern, hen vermaand had niet anders dan het zuivere woord Gods te preken, werd hun veroorloofd heen te gaan, indien ze wilden; terwijl degenen, die weigerden de stellingen aan te nemen, bevel kregen te blijven tot dat het twistgesprek zou geëindigd zijn.

's Middags verscheen Mimard met een groot door hem opgesteld geschrift, tot verdediging van de mis, en waarin hij dit onderwerp behandelde in dertien punten, hetgeen niet zeer geschikt was om te bekorte. Hij was ten minste een ernstige spreker, hoewel een weinig traag en langdradig. "Meent gij, zei hij, geleerder en meer door de Heilige Geest verlicht te zijn, dan de Heilige leraars Augustinus, Hieronimus,

Ambrosius en Gregorius, die allen aan de wezenlijke tegenwoordigheid geloofd hebben? Dat gij ze als onwetenden verwerpt, is alleen omdat ze tegen u zijn."
Farel beantwoordde de dertien punten, zonder er een over te slaan.
Het is licht te begrijpen wat die twee kampvechters zeiden; dat onderwerp is reeds zo dikwijls behandeld, dat wij daarbij niet behoeven stil te staan.
Maar er was in de vergadering een jonge leraar, die zich zeer gelukkig gevoelde toen hij zijn vrienden de zuivere leer goed hoorde verdedigen, en die om zijn jeugd en uit zedigheid zich tot dus ver had teruggehouden. Het was Calvijn. Vier dagen lang had hij geen woord, gesproken, en zich alleen bepaald tot horen. Maar hij had een moedig hart; die Ambrosius, die Augustinus, die andere leraars waren hem bekend; hij kende hun woorden van buiten; het waren zijn vrienden, en daarom kon hij niet toelaten dat hun smaad werd aangedaan door hen onder het leger des pausen te rangschikken. Hij kon niet meer zwijgen, zijn hart brandde in zijn binnenste, hij gevoelde zich gedwongen de beginselen te verdedigen, die door de Hervorming weer aan het licht werden gebracht. Maar hij wilde ook aan die grote mannen van de Christelijke oudheid, en vooral aan zijn waarden Augustinus de eer geven die hun toekwam. Dit was de eerste maal dat Calvijn het woord voerde in een van de grote twistgesprekleen van die tijd, en daarom is het betamelijk te horen wat hij sprak.

"Tot op dit ogenblik, zei hij, heb ik mij onthouden te spreken, en ik was voornemens mij tot het einde toe stil te houden, dewijl ik zag dat mijn woord niet bijzonder geëist werd, daar mijn broeders Farel en Virét zulke voldoende antwoorden gaven. Maar het verwijt door u tot ons gericht met betrekking tot de kerk vaders noodzaakt mij kortelijk aan te tonen, dat gij ons in dit opzicht zeer ten onrechte beschuldigt.
Wij veroordelen en verwerpen ze geheel en al, zegt gij, en dat wel omdat ze zich tegen ons verklaren. Voorwaar wij erkennen het, iedereen zou ons niet alleen voor vermetel, maar voor buitengewoon verwaand moeten houden, als wij zulke dienstknechten Gods bespotten, en zelfs hen voor ezels scholden, zoals gij zegt. Ze die schijnbaar zulk een grote eerbied voor hen hebben, achten hen dikwijls niet zo hoog als wij, en zouden niet graag tot het lezen van hun schriften de tijd besteden, die wij graag daaraan wijden. Maar wij verheffen hun gezag niet zo hoog, dat daardoor ook zelfs maar enigszins de waardigheid van het woord des Heeren wordt verminderd, dat in de kerk van Christus volkomen gehoorzaamd moet worden. Wij zouden vrezen weerspannig te zijn aan dat woord des Heeren, die vraagt of Zijn volk zich niet vergenoegen moet met zijn stem, en er bijvoegt: zonder de levenden of doden te vragen. Ja wij houden ons aan zijn heilig woord, en wij bepalen daarbij ons hart, ons verstand, onze ogen, onze oren, zonder ons her of derwaarts heen te wenden. *Indien iemand spreke, zegt Petrus, die spreke als de woorden Gods*. Wij leergin dus het volk van Jezus geen menselijke leringen, maar hemelse wijsheid. Wij zoeken met de oude leraars de waarheid Gods, met hen horen wij die waarheid, en geven op haar acht in alle eerbiedigheid, terwijl wij de Heere de ere geven, dat zijn mond alleen zich opene in de kerk, om met macht te spreken. Dat aller oor dus naar Hem hore, en aller ziel gereed zij Hem te gehoorzamen!
"Wat aangaat hetgeen gij zegt, dat wij de kerkvaders veroordelen, omdat ze ons tegen zijn, het zou mij gemakkelijk vallen u aan te tonen, dat welke ook de door ons behandelde onderwerpen mogen zijn, deze bewering evenmin waar is als uw verwijt. Maar ik zal mij alleen bepalen bij het onderwerp dat aan de orde is, en daaromtrent een klein getal plaatsen aanhalen, die het u onmogelijk zullen maken uw bewering vol te houden.

Calvijn had de dikke boekdelen van de Kerkvaders niet bij zich; maar zijn geheugen was een bibliotheek in het klein. Tertullianus, Chrysostomus en de schrijvers van zijn tijd, Augustinus vooral kwamen hem dadelijk te hulp.
"Tertullianus, sprak hij, in zijn weerlegging van Marcion, zegt: *Christus heeft ons in het Avondmaal het zinnebeeld (figuur) van zijn lichaam nagelaten*.
De schrijver van de uitlegging van Mattheus in de werken van Chrysostomus voorkomende, zegt: Het is een veel grotere belediging, wanneer wij, die de was vaten zijn, waarin God woont, ons verontreinigen, dan wanneer wij de vaten ontheiligen, die bij het Avondmaal gebruikt worden, dewijl daarin het was lichaam van Jezus Christus niet ver vat is, maar alleen het mysterie van zijn lichaam.
De heilige Augustinus zegt in zijn 23ste zendbrief: Het brood en de wijn, die sacramenten zijn van het lichaam en bloed van Christus, noemen, wij enigermate (quodammodo) het lichaam en het bloed.
En in zijn boek tegen Adirnantus voegt hij er bij: "De Heere heeft geen bezwaar gemaakt om te zeggen: Dit is Mijn lichaam, toen Hij het teken van Zijn lichaam gaf."
Weeg al die woorden, al die lettergrepen, als gij het goedvindt, en zie dan of die verklaringen in de verste verte uw dwaling begunstigen.
Als gij ons verwijt, dat de ouden tegen ons zijn, kan nu iedereen zien hoe vermetel gij zijt. Waarlijk, had gij slechts enige bladzijden van hen gelezen, gij zou niet zo stout geweest zijn; maar gij hebt er zelfs de band niet van gezien; de bovengenoemde getuigenissen, die met de vinger zijn aan te wijzen, kunnen daarvoor getuigen.

Daar Calvijn nu wilde doen zien hoe hersenschimmig de mening van Rome was, bracht hij een paar bedenkingen in het midden, die alleszins blijken droegen van zijn fijn vernuft en niet van grond ontbloot waren.
"Niet zonder reden, zei hij, verwerpen wij cle dwaze mening, die de listigheid des Satans op aarde heeft ingevoerd. Bij het Avondmaal eten wij zeer zeker hetzelfde lichaam van Christus. dat de apostelen bij de instelling gegeten hebben, en dit moet eif zijn sterfelijk, M zijn verheerlijkt lichaam geweest zijn. Is het zijn sterfelijk lichaam, dan is Jezus nog op dit ogenblik sterfelijk en aan lijden onderworpen, terwijl de Schrift ons leert, dat Hij alle gebrek heeft afgelegd. Is het zijn onsterfelijk en verheerlijkt lichaam, dan was Jezus bij het eerste Avondmaal op een zekere plaats (aan tafel gezeten) in zijn sterfelijk en aan lijden onderworpen lichaam; en was Hij op een andere plaats (in de hand en in den mond van de discipelen) in zijn onsterfelijk en verheerlijkt lichaam. De dromerijen van Marcion waren nooit zo fantastisch!"

Calvijn ging evenwel verder, en daar hij wist welk een waarde Rome aan de letter hecht, meende hij te moeten aantonen waartoe deze leerwijze leidt. Hij heeft elders zijn leer op een meer volledige wijze uiteengezet, maar wij menen niet te moeten verzwijgen wat hij bij deze plechtige gelegenheid sprak. Als gij bij de woorden blijft staan, zei hij, als gij zo streng op die woorden drukt: *Hoc est corpus meum*, dan zijt gij juist door dat streng daaraan vasthouden genoodzaakt het lichaam des Heeren van zijn bloed te scheiden. Want Hij heeft op het brood wijzende, gezegd: *Dit is Mijn lichaam*, en op de wijn wijzende: *Dit is Mijn bloed.*
De mening nu dat het lichaam van Christus gescheiden was van zijn bloed, is afschuwelijk. Ik weet dat gij dit ontduikt, door hetgeen gij noemt de vergezelschapping (concomitante); maar doet dat niet, want dat is ene bespotting. Is het wezenlijke lichaam in de kelk, zoals gij zegt, dan heeft de mond van de waarheid valsheid gesproken, toen Hij zeide: *Dit is Mijn bloed.*
"Nee, noch het natuurlijke lichaam, noch het natuurlijke bloed van onze Heere Jezus

Christus wordt ons in het heilig Avondmaal gegeven: maar er is een geestelijke gemeenschap, krachtens welke Hij ons alles geeft wat wij uit genade van zijn lichaam en van zijn bloed kunnen ontvangen. Christus heeft ons daarvan waarlijk deelgenoten gemaakt, maar alles geestelijk door de band des Heilige Geestes. Lukas en Paulus schrijven, dat Jezus gezegd heeft: *Dit is het nieuwe Testament in Mijn bloed*, dat wil zeggen het nieuwe verbond, dat de Vader met ons gemaakt heeft, door Zijn barmhartigheid onze ongerechtigheden uitwissende, ons in genade aannemende om Zijn kinderen te zijn, en zijn wet in onze harten schrijvende door Zijn Geest; een waarlijk nieuw verbond, bekrachtigd en bevestigd door het lichaam en bloed van Jezus Christus.
Door zulke krachtige redenen gedwongen, verklaren wij de Schrift volgens de ware analogie des geloofs; wij verklaren haar niet met ons verstand en geven daarvan geen uitlegging, waartoe ze zelf geen grond geeft."

Calvijn zweeg. Men had met verbaasdheid die jonge man met zijn onbekend maar veelbetekenend gelaat aangehoord, en had in hem de meester aangetroffen. Iedereen gevoelde de kracht van zijn woorden; niemand maakte dan ook enige tegenwerping. "Op dit stuk, zo luiden de acten van dit twistgesprek, bleven de Mimards en de Blancheroses het antwoord schuldig." Het gemoed van de hoorders was als door een nieuwe licht beschenen. Dit werd weldra gezien.

Een geestelijke van de orde van de Cordelieren, de Franciscaner Jean Tandy, die van de aanvang af het twistgesprek had bijgewoond, luisterde gretig naar de woorden van Calvijn en gevoelde dat hij daardoor geschokt werd. Zijn hart was getroffen, zijn verstand bevredigd; hij greep door het geloof het offer des Zaligmakers aan, en zoals de Schrift het uitdrukt, at hij zijn vlees en dronk hij zijn bloed. Enige tijd hield hij zich stil, daar hij wachtte op de tegenwerpingen, die ingebracht zouden worden.
Maar "ziende dat degenen die tot dus ver getwist hadden hun mond gesloten hielden," vatte hij moed, stond op en zeide, terwijl de vergadering aandachtig naar hem luisterde: "De Heilige Schrift leert dat er voor de zonde tegen de Heilige Geest geen vergeving is. Die zonde nu wordt bedreven door hen, die door ongeloof tegen de zeer duidelijke waarheid willende vechten, liever zich tegen God en zijn woord verzetten dan zich vernederen en Hem gehoorzamen. Daar ik niet de waarheid wil tegenstaan, maar haar wil aannemen en openlijk belijden, erken ik in aller tegenwoordigheid, dat ik lange tijd mij zelf bedrogen heb, en terwijl ik in een toestand van volmaaktheid meende te leven, zoals mij dit voorgepraat werd, integendeel niet anders ben geweest dan een dienstknecht van mensen, die zich aan hun overleveringen en geboden onderwierp. Niets is goed dan wat God gebiedt. Ik heb de waarheid gehoord. Ik zie dat ik mij aan de enige Jezus moet houden, bij Zijn woord blijven, geen ander hoofd, leidsman, of Zaligmaker moet hebben dan Hem, die door zijn offerande ons welbeha gelijk gemaakt heeft bij de Vader. Ik wil volgens zijn Evangelie leven en sterven. Ik vraag God vergeving voor alles wat ik tegen zijn eer gedaan en gezegd heb. Ik vraag vergeving aan u en aan al het volk, voor zover ik door mijn prediking, of door mijn wandel u slecht onderwezen of een slecht voorbeeld gegeven heb. En daar ik door de regel van de Cordelieren te volgen, door dit kleed van de geveinsdheid aan te nemen van de goede weg ben afgeraakt, leg ik ook op dit ogenblik, nu ik van mijn bijgeloof afstand doe dit kleed vol huichelarij en bedrog af."
Dit zeggende, legde Jean Tandy zijn monnikskleed af, waarna hij aldus vervolgde:
"Laat dit niemand ergeren, maar laat een ieder zichzelf onderzoeken, en erkennen, dat daar de toestand waarin hij tot dus ver geleefd heeft, tegen de wil van God is, hij

daarin niet moet voortgaan, noch die weer aanvaarden wanneer hij er afstand van doet. Ik wil leven als een Christen en niet als een Cordelier, naar het Evangelie van Jezus en niet naar de regel van de monniken, in het was en levende geloof in Christus, verenigd met de was Christenen. God roept ons allen daartoe, opdat in plaats van in zo veel regels verdeeld te zijn, wij allen één zijn in Jezus Christus."

Deze openhartige, edele en treffende bekering veroorzaakte een grote blijdschap bij allen die het Evangelie liefhadden. Farel, als de mond van allen, zeide: "Wat is God groot, wat is Hij goed, wat is Hij wijs! Wat slaat en heelt Hij, wat doet Hij ter helle neerdalen en weer opkomen! dat zien wij met onze ogen. Geen bijgeloof zo groot als dat van de orde van de Cordelieren, waar de vijand zijn werk zo goed heeft weten te kleuren, dat zelfs de uitverkorenen zich daarin bedriegen. Laten wij ons dus verblijden, dat het arme schaap, dat op de bergen en in de woestijnen dwaalde, midden onder wolven en wilde dieren, door de genade des Heeren de onvruchtbare woestijnen en de noodlottige doornen van de menselijke overleveringen verwerpende, zijn stal binnentreedt, en thans zijn voedsel vindt in het heilig woord van God."
"Dit geschied zijnde, zo luiden de acten, omdat het laat was, ging men uiteen."

De laatste stellingen werden de twee of drie laatste dagen behandeld, nagenoeg door dezelfde strijders, die allen goed of kwaad zich uitdrukten, overeenkomstig hun karakter en de geest, die hen bezielde. "De Heere, zei de verstandige en geestelijk gezinde Virét, beveelt Petrus zijn schapen te hoeden; maar zoals het bekende spreekwoord zegt: het Roomse hof wil geen geschoren schaap. De was sleutel van het koningrijk van de hemelen is het Evangelie des Heren; maar de paus en zijn priesters hebben er andere gemaakt, waardoor de deur gesloten in plaats van geopend wordt. Als de paus Jezus en Petrus wil navolgen, laat hij dan altijd hier en ginds gaan in alle plaatsen, om de zielen tel zoeken en zalig te maken: De apostelen hadden geen heilige stoel zoals de Roomse opperpriester; zelfs waren ze niet dikwijls in een zittende houding, ten minste als het niet was in een gevangenis; en in plaats van drie kronen en een gouden ketting, hadden ze ijzeren ketenen aan voeten en handen."

Dokter Blancherose, die zonder schroom zich voor de dapperste van de verdedigers van Rome hield, begon zelfs de moed te verliezen. Alleen troostte hij zich met de gedachte, dat indien hij geslagen was; dit niet was door gebrek aan bekwaamheid, maar omdat hij alleen stond, en een woord van de ouden aanhalende, zei hij: "De tegenstanders (De Hervormers) zijn te sterk, en zoals men gezegd heeft; Hercules zelf zou tegen twee niets vermogen."
Die twee waren ongetwijfeld Farel en Calvijn; hij had er Virét bij kunnen voegen, maar dan had hij zeker gezegd als een moderne, die nog moderner was dan hij. Wat zou hij tegen drie beginnen?
Hij zette zijn beklag over zijn strijdgenoten voort. "In plaats van mij te helpen, hebben de priesters mij verzocht heen te gaan, zei hij. (Dit laat zich begrijpen.) Wij zijn wel met ons zes en twintigen, hebben ze er bijgevoegd, die als de bijeenkomst nog langer duurt, onze tabberd en kap zullen moeten verkopen, om onze hospes te betalen."

En van die nietige dingen weer tot zijn hoge stellingen terugkerende, zei de grillige dokter: "De heilige Drie-eenheid vertegenwoordigt drie monarchieën. De Vader vertegenwoordigt de keizer; de Zoon vertegenwoordigt de paus; en de derde monarchie, die pas begonnen is, is die van de Heilige Geest, en behoort de dokters toe."

Hieruit blijkt dat hij zichzelf een goed deel toedacht. De paus, de keizer en de faculteit, dat was zijn Drieëenheid. Dit herinnerde hem aan zijn betrekking; en nu begon hij over hetgeen tot zijn bevoegdheid behoorde. "De vastentijd, wanneer het mager toegaat, zei hij, valt in een goeden tijd des jaars, want in de lente ontwaakt de natuur, en dan wordt het bloed verhit en dringt tot vermaken, terwijl men daarenboven in de winter veel gegeten heeft."
De kernachtige Farel, die ook populair en sarcastisch kon zijn, begaf zich op het terrein van de dokter, en antwoordde hem in zijn geneeskundige taal, dat het integendeel de minst geschikte tijd was, die men voor het vasten bepaald had, omdat in de lente de arme mensen in het land werken en in de wijngaarden, en nadat ze in de winter tot barstens toe vlees gegeten hebben, men hun dan gezouten vis, hete kruiden enz. geeft, waaruit een tal van ziekten ontstaat, zodat de priesters dan hun oogsten en de dokters hun wijnoogsten hebben. De ziekten brengen geld in de beurs van die twee klassen van mensen, vooral in die van de Roomse priesters, overeenkomstig het *anagram Roma*. Neemt men iedere letter van dat woord als de aanvangsletter van een ander dan verkrijgt men: Radix omnium malorum avaritia, *Rome is de gierigheid, de wortel van alle kwaad*. Dit toont ze op allerlei wijzen, maar vooral daardoor dat ze voor geld vrijheid geeft om vlees te eten, hetgeen anders door haar wordt verboden, en volgens haar, zonde is.
Men ziet hieruit, dat Farel wist gebruik te maken van het voorschrift: *Antwoord de zot naar zijn dwaasheid.*

De vicaris van Morges, Drogy, die meer verlicht was dan de andere, en de zwakheid van de Roomse leer wel inzag, nam zo goed als hij kon de verdediging van zijn broeders op zich, en verontschuldigde hen over hun nederlaag. "De arme priesters zijn onwetend, zei hij, men moet medelijden met hen hebben. Het is waarlijk geen grote eer voor de predikers dat ze de overwinning hebben behaald. Er moest hun tijd, en zelfs een lange tijd voor studie gegeven zijn; maar in plaats daarvan heeft men ze onbarmhartig bespot."
Beschouw de liefderijke waarschuwingen, die wij tof hen gericht hebben, niet als beledigingen," zei de beminnelijke Virét. Wel ver van hun kwaad te willen, zijn wij bereid ons leven te geven voor hun zaligheid."
"Voorzeker," voegde de Hervormer Marcourt, die nog niet gesproken had, een man van gezond verstand, maar een weinig strenger dan Virét er bij, "voorzeker moet men medelijden hebben met de arme priesters; maar men moet nog meer medelijden hebben met het arme volk. Een kudde schapen zou men niet aan een blinden en stommen herder toevertrouwen, en zal men dan aan de kerk blinde leidslieden geven, die niet bekwaam zijn het woord van God uit te leggen?"

Calvijn nam nog eens het woord, en zonder zich op te houden met de zwakke verdedigers van Rome te twisten, die voldoende weerlegd waren, koos hij zich tot tegenpartij de beroemdste en dapperste strijder voor het pausdom, de man, die daarvan de voornaamste stichter is, Hildebrand, als paus bekend onder de naam van Gregorius VII. Die twee mannen waren zeer geschikt om met gelijke krachten in een besloten terrein te strijden; jammer dat een afstand van vijf eeuwen hen verhinderde man tegen man zich te meten. Het was Hildebrand, die in de Christenheid die gruwelijke stellingen had geslingerd, "dat de naam van paus enig is in de wereld; dat de Roomse kerk nooit gedwaald heeft en nooit dwalen zal; dat de paus keizers kan afzetten, en dat al de vorsten zijn voeten moeten kussen."

Calvijn heeft die verwaande leugens dikwijls bestreden, en hij had het reeds gedaan, ten minste gedeeltelijk. Bij deze gelegenheid maakte hij gebruik van het geschrift van een kardinaal, tijdgenoot van Hildebrand, die onder andere meldt, dat die paus eens zijn toverijen willende uitvoeren, het brood nam dat hij beweerde God te zijn, en in het vuur wierp. Natuurlijk was hier gelegenheid om uit te roepen: "Zeg nu eens dat dit brood uw God is!"
Dit verhaal, door een kardinaal ten laste van een paus meegedeeld, schijnt apocrief te zijn. Maar het is zeer waar, en dit weet men uit de betrekking, waarin Gregorius VII met Beranger stond, dat die beruchte paus twijfelde aangaande de leer van de transsubstantiatie, en dat hij zich eerst ten gunste daarvan uitsprak toen hij bespeurde, dat zijn vijanden van zijn twijfelingen omtrent dit punt gebruik wilden maken om zijn recht op de kerkregering en zijn oppermacht te betwisten.

Toen de tien stellingen behandeld waren, beklom Farel de kansel op Zondag 8 October, 's middags, om de slotrede te houden. Wij zullen de redenaar zijn taal laten spreken, hoewel ze niet overeenkomt met die van onze eeuw; want het is volstrekt nodig, dat de Hervorming voorgesteld worde, zoals ze zelf zich voordeed. Farel was er over getroffen, dat enkele zwakke predikers in die achtdaagse worsteling voldoende geweest waren om de machtige Katholieke kerk te verschrikken en haar te overwinnen; en hij herinnerde zich hoe hij zelf te Aigle, Neuchâtel en Genève als een arm, zwak en in veler oog verachtelijk man komende, het pausdom had zien wankelen en ineenstorten voor het woord van God.

"Wat is het toch," zei hij, "dat u doet beven, gij die in zo grote getale zijt en de gehele aarde overdekt? Een arme profeet staat op, alleen tegenover zoo vele rijken; hij is onbekend en zonder vrienden tegen zoveel vol ken, die machtige bondgenoten hebben; hij weet niet waarheen hij moet gaan, tot wie hij moet spreken, terwijl gij goed gehuisvest zijt, gij allen elkaar kent en de ganse wereld met schrik vervult. Waarvoor zijt gij dan bevreesd? De profeet zal u niet verslaan, want hij is niet gewapend. Wanneer om andere redenen, een ganse stad en zelfs een geheel volk tegen u opstaat, vreest gij niet, en gaat gij zelfs verder dan gij gewoon zijt te doen. Van waar dit onderscheid? Is een dan meer dan een menigte? Dit is de reden: Met die armen profeet komt de waarheid, de wonderlijke waarheid Gods, die machtiger is dan alle mensen, en die wanneer ze tegen standers ontmoet, ze verjaagt, ze beschaamt en ze op de vlucht drijft zonder dat ze iets daartegen weten te doen."
Het was Farel niet genoeg het raadsel op te lossen; hij wilde bovenal de gewetens wakker maken en de zielen tot Jezus Christus brengen, door ze aan de paus te onttrekken. Ziedaar het doel, van zijn langdurig leven. Daarom zich tot de talrijke vergadering richtende sprak hij: *Komt dan tot Jezus, tot Jezus die onze smarten heeft gedragen, en vertrouwt geheel op Hem, om zalig te worden*. Verwerpt de goddeloze leer, die de paus en de zijn voorschrijven, zoals missen, biechten, absolutiën, aflaten, vergeving van zonden voor het gehele leven. Loopt niet langer hier en daar naar de gebroken bakken, die geen water houden; vertrouwt niet meer op die zo onmachtige en zo wrede mensen; neemt de paus niet aan, noch Mohamed, noch iemand anders, die door zijn bevelen over u heersen wil. Houdt u aan het enig opperhoofd, Jezus Christus, die het binnenste heiligdom is ingegaan, zijn Vader zijn eigen bloed heeft aangeboden, en alzo vrede gemaakt heeft tussen God en ons, zodat de Christenen onsterfelijk gemaakt zijn. Als gij u op de paus verlaat, zult gij allen beschaamd worden, wanneer gij van Godswege deze woorden zult hoorgin: Wie heeft u geboden wat gij gedaan hebt? Gij hebt de pausen tot uw goden gemaakt. Gaat heen, en laten ze

u zalig maken als ze kunnen. Dan zal de grote verwoesting over u komen.
Het is een grote dwaling, Jezus Christus te zoeken in de ouwels van de priesters, in het brood, in de wijn, in het vlees, in de tranen, doornen, spijkers, houten, beenderen, doodsklederen, altaarkleden en andere dwaasheden, die Rome aan beveelt, en die alles wat Godes is verwerpen. Niet daarin, maar in zijn Geest, door het geloof moet de Zaligmaker gezocht worden. Een kerk van Jezus, door haar Bruidegom bestuurd, neemt al die pauselijke slechtigheden niet aan; ze wijst de arme zondaars op God, opdat Hij hun hart opene en ze zijn barmhartigheid afsmeken.
Zendt dus noch uw vrouwen, noch uw dochters tot hen, die gij maar al te goed kent; stelt uw zielen niet onder de leiding van hen, wie gij zelfs de hoede over uw schapen nauwelijks zou toe vertrouwen. Laten allen tot God gaan, laten ze tot Hem gaan van harte, want ons hart vraagt Hij, niet ons geld. Een mis zingen, gebeden en Ave Maria's prevelen voor een stuk hout, reizen her- en derwaarts doen, dat is niet wat Hij wil. Hij wil dat wij ons geheel aan Hem alleen hechten, dan zal Hij ons zaligmaken."

Daarop wendde Farel zich tot de priesters, die zeer talrijk in de vergadering vertegenwoordigd waren, en zeide: "Gij arme priesters, die tot hiertoe misleid zijt, en andere misleid hebt, houdt op met te leren, dat men zonder uw biecht, boetedoening, voldoening en absolutie, hetzij hier hetzij hiernamaals verricht, niet in het Paradijs kan komen. Leidt uw schapen tot de Herder, die zijn leven voor hen gegeven heeft. Van alle uw beuzelarijen heeft, de kerk van Jezus niet het minste voordeel. God ziet er niet naar welke kap gij op het hoofd hebt, welke hemden gij onder uw rokken draagt, of uw mantels gezoomd zijn zoals het behoort, en of gij uw versieringen en opschik van kapellen en altaren wel in behoorlijke orde houdt. De zaligheid afhankelijk te maken van uitwendige dingen is niet anders dan een omverwerpen van de leer van Jezus, want het koningrijk Gods is binnen in ulieden.

Ten slotte hief Farel de triomfzang aan, en wees er op dat de Hervorming niet de wapenen van haar tegenpartij gebruikt, en dat haar leerwijze integendeel de treffendste tegenstelling vormt met de hunne.
"Velen, zei hij hebben getracht mijn stellingen te weerleggen, maar de waarheid is, het Sterkste geweest. Toch zijn de priesters en de monniken niet heimelijk ondervraagd het was hun niet verboden te spreken; ze zijn noch met de gevangenis noch met de dood bedreigd geworden; de beulen zijn niet opgetreden, om de voorgestelde kwesties door zwaard of vuur op te lossen. Allen zijn vriendelijk behandeld; allen die hebben willen spreken zijn gehoord ge worden; en zelfs bij hun menigvuldige herhalingen is het niemand moeilijk gemaakt geworden. Neemt dan de heilige leer van Jezus aan, die u voorgesteld is, en laat Hijzelf u genoeg zijn. Een beter, een wijzer, een machtiger Zaligmaker is er niet te vinden. Laat ons Christenen en niet meer pausgezinden zijn.
O priesters, kanunniken en monniken, indien gij van nu af niet meer die eer geniet, welke gij vroeger hebt genoten; indien gij niet zo goed behandeld en gevoed wordt, verderft daarom uzelf en het arme volk niet. Het is beter met de arme Lazarus in het eeuwige leven dan met de kwaden rijke in de hel te gaan. Laat dus uw gezang en uw missen varen, en volgt Jezus. In plaats van het volk Latijn voor te zingen, moet gij hun liever het Evangelie verkondigen. Als sommigen als rovers tot ons gekomen zijn, om ons te doden, hebben wij geen wraak maar genade en vergeving over hen ingeroepen. En thans vragen wij dat men u met blijdschap en zachtmoedigheid opneme, als dwalende schapen, die tot de schaap stal terugkeren."

"En gij mijn heren! zei Farel zich tot de afgevaardigden van Bern wendende, dewijl

God u geleid heeft in het overwinnen van dit land en u dit volk overgeleverd heeft, zoals het kind aan zijn vader wordt gegeven, draagt zorg dat God oprecht geëerd wordt in de gewesten, die Hij u toevertrouwd heeft. Laat Jezus bij u niet minder achting waardig zijn dan de armste mens op aarde. God bewerke het hart van alle koningen en heren, opdat het arme volk leve naar Gods wil, zonder oorlog en in vrede; dat het bloed des mensen niet vergoten worde, dat de mens, naar het beeld Gods geschapen niet degene dode, die ook naar hetzelfde beeld geschapen, is, maar dat een iegelijk zijn naaste liefhebbe en helpe zoals hij zelf zou willen geholpen zijn. En dat allen, die om het geloof in Jezus moe ten lijden, versterkt worden en volharde tot het einde, en de deug den en de macht Gods verkondigen, zo dat de ganse aarde Hem aanbidde."

DERDE HOOFDSTUK.
De Hervorming breidt zich in Waadtland uit.
(Einde van 1536.)

De vergadering van Lausanne was een grote gebeurtenis onder het volk in Waadtland; geen dorp was er, waar er niet over gesproken werd. Doordat Bern bevolen had, dat "alle priesters, monniken en mensen, die behoorden tot hetgeen de kerk genoemd wordt, wie ze ook mochten zijn, daar moesten verschijnen," had dit de algemene aandacht opgewekt. Was er een grote twist te Lausanne, er waren veel kleine in de steden en in de dorpen. Het voor en tegen werd besproken; men vroeg zich af, of de priesters bij hun terugkomst al dan niet tot het nieuwe geloof zouden bekeerd zijn. Te Lausanne zelf was nauwelijks een zitting geëindigd en had de menigte de deuren van de schone kathedraal achter zich, of de beraadslagingen, begonnen weer op straat en in de huizen.
De vruchten van die beraadslaging werden spoedig openbaar; velen, zoals de Cordelier Tandy toonden overtuigd te zijn, plaatste zich aan de zijde van de Hervorming, en werden op hun beurt daarvan de verbreiders. Men zag dat leraars en leken overal de streek rondtrokken, de beraadslagingen verhaalden, aantoonden dat de. Evangelische godsdienst de wezenlijk was is en de algemeens beweging deden toenemen. De beide afgevaardigden, die door de parochie van Villette naar het twistgesprek gezonden waren, Sordet en Clavel, waren zozeer getroffen van de door li arel en zijn vrienden verkondigde waarheden, dat ze Virét medenamen naar Cully om daar te preken. Wel kwam niet het gehele land tot bekering, maar het licht trok door van plaats tot plaats, tot zelfs in de meest verwijderde oorden. In die schone streken was niet alleen een vlam maar ook een hitte, die dieper doordrong dan het licht, en de harten verwarmde en veranderde.

De eerste uitwerking van het twistgesprek was treffend te Lausanne zelf, en daaruit bleek duidelijk dat de zedenleer evenzeer als het leerstellige de zaak van de Hervorming was; dat die zedenleer misschien haar treffendste kenmerk was. Twee dagen slechts na het sluiten van de vergadering, op 10 October, besloot de raad, nog bijzonder onder de indruk van de grote gebeurtenis, die plaats had gehad, "om voor altijd de huizen van ontucht, die in de stad waren uit te roeien," de onkuise vrouwen, die daarin woonden, weg te jagen, eveneens als allen die bekend stonden een slecht leven te leiden.
Op Donderdag 12 October werd in alle straten met trompetgeschal afgekondigd, dat die ongelukkigen de stad en haar omgeving moesten verlaten. Men zegt dat de

zedenleer de wetenschap van de mens is, het bouwmeesterschap te Lausanne meende zeer bijzonder dat ze de wetenschap van de overheid is. Van die beraadslagingen, waarin de rechtvaardigmaking door het geloof het hoofdonderwerp was, was het eerste gevolg de werken van de Christelijke zedenleer. Dit was een oorzaak van grote blijdschap voor hen, die aan het twistgesprek hadden deelgenomen: ze zagen daarin een verdediging van hun leer. "Als er gesproken wordt van de rechtvaardigmaking door het geloof (deze opmerking is van een hunner) dan vat het verstand des mensen de zaak aan de verkeerden kant op en stoot zich, evenals een vaartuig, dat in plaats van de rechten koers te houden, die hetzelve aangewezen is, dan eens tegen deze dan weer tegen gene rots stoot. De dood van Christus bezit de kracht om de boosheid onzes vleses te vernietigen, en zijn opstanding die om in ons een nieuwe toestand van een beteren aard te doen ontstaan."

Het volk trok uit het twistgesprek een ander besluit. Zelfs de vurigsten onder de Hervormers hadden gedurende de beraadslaging de beelden in de, kathedraal geduld. Virét had aangetoond, dat God ze verbiedt, en dat ze afleiden van de was dienst van God. "De priesters, had hij gezegd, kunnen gemakkelijk houten en stenen predikers. De beelden, in hun plaats stellen, en ze ten koste van de armen met rijke klederen versieren, terwijl ze zelf slapen, brassen en zonder zorg zijn; die beelden zijn hun vicarissen; ze doen hun werk en kosten niets van onderhoud. En het arme volk wordt dom gehouden en kust hout en steen."
Niemand had Virét beantwoord. Tevergeefs waren de verdedigers van de beelden uitgenodigd om op te treden, niemand had zich opgedaan. De Hervormden meenden dus een zeer wettig werk te verrichten, wanneer ze die uit de kathedraal wegnamen. Door het noodlottig gerucht van dit voornemen werden de kanunniken verschrikt; ze besloten alles te doen wat in hun vermogen was, om zich tegen die goddeloze daad te verzetten. Ze namen de sleutels van de kathedraal, begaven zich naar het heilige gebouw, en sloten de deuren, opdat niemand de voorwerpen van hun verering zou kunnen wegnemen.
Ze konden evenwel niet beletten, dat een van de beelden daaruit weggenomen werd. Het gerucht daarvan werd dadelijk door de stad verbreid. Onze Lieve Vrouw van Lausanne was door de smartelijkste slag getroffen. De Hervormden eerden de moeder des Zaligmakers als een gelukzalige vrouw; maar ze weigerden haar tot een godin te maken. Het getier en de dreigingen van de priesters deden denken aan het geschreeuw van de aanbidders van Diana te Efeze, waarvan in de Handelingen van de apostelen gesproken wordt, en die zeiden: "De grote godin Diana wordt als niets geacht, en er is gevaar, dat haar majesteit zal te ondergaan, aan welke de gehele wereld godsdienst bewijst."
Daar de kanunniken zich niet sterk genoeg gevoelden, gingen ze naar de raad, gaven hem de sleutels van de kathedraal en verzochten dringend haar en alles wat er in was te beschermen. Maar de Hervormden, die vurig begeerden te zien dat God alleen aangebeden werd, keerden die figuren van hout en steen de rug toe.
De hoge overheid begreep er zich tegen te moeten verzetten, als gewone mensen willekeurig de beelden wegnamen; maar die zelfde overheid schafte ze weldra zelf af over de ganse uitgestrektheid van het land.

Enige dagen later, op Donderdag 16 October richtten de eerste ambtenaar en de raadsleden van Bern zich tot al hun getrouw onderdanen in Waadtland, en gaven hun in een proclamatie te kennen, dat aangezien ze geroepen waren over hen te regeren met lichamelijke en uitwendige verordeningen, maar ook om alle naarstigheid aan te

wenden opdat ze wandelden naar de wille Gods, in het waar en levend geloof, dat goede werken voortbrengt; overwegende dat de tien stellingen, te Lausanne besproken, gegrond waren in de Heilige Schrift, bevalen ze allen zich te onthouden van alle papistische ceremoniën, offeranden en instellingen, alle beelden en afgoden weg te doen, evenwel in goede orde en zonder rumoer het woord Gods te horen, de predikers goedwillig te ontvangen, zonder hen overlast aan le doen of te bemoeilijken, zodat allen samen leven in goede vrede, broederlijke liefde en eensgezindheid." Deze bevelen in zake van godsdienst zouden in onze dagen vreemd zijn, en hoogstens in Japan worden toegelaten; maar het was de geest van die tijd, en de heren van Bern handelden naar hun beste weten.

De Hervorming behaalde nog grotere overwinningen dan de afschaffing van de beelden. Niet slechts over het algemeen in het land telde ze zielen, die tot het Evangelie bekeerd waren, maar ook onder de voorvechters zelf van Rome, die Farel bestreden hadden. De beminnelijke kapitein van de jongelingschap Ferdinand de Loys omhelsde de heerlijke beloften des Evangelies, en steunde later met grote toegenegenheid het Protestantisme in Frankrijk. Daarvan ontving hij dan ook een schitterend bewijs: Soubise betuigde hem de dank zowel van zijnentwege als van de prins van Condé, van de admiraal (de Coligny) en andere vorsten en heren. In overeenstemming met de heren van Bern, Walliserland en Neuchâtel had hij hem volk toegezonden, hoewel wij onmiddellijk hierbij voegen, dat dit volk geen Evangelisten maar soldaten schijnen geweest te zijn. Een priester zelfs, die deelgenomen had aan de verdediging van het pausdom, maar door de krachtige woorden van de Hervormers was overtuigd geworden, dom Jean Drogy, nam ook het Evangelisch geloof aan, en werd later prediker te Bevay, in het land van Neuchâtel. Megander schreef dan ook op 19 October aan de leraars van Zürich: "Het twistgesprek te Lausanne heeft de gelukkigste gevolgen gehad."

Die uitkomst bemoedigde de vrienden van de Hervorming, en de hee ren van Bern verzochten de overheid van Lausanne de besliste vaststelling van de Evangelische eredienst. De kanunniken verzetten zich daarentegen met alle kracht, bewerende dat elke oude gewoonte en godsdienst geëerbiedigd moest worden, en drongen er bij de heren van Lausanne dringend op aan, niet toe te laten dat hun stad aan Rome ontrouw werd. Te gelijkertijd zonden ze afgevaardigden naar Bern. Maar reeds was de Raad in onderhandeling met de heren van Bern, half uit overtuiging, half uit voorzichtigheid. De Berners waren geneigd velen rechten, goederen en privilegiën aan hun nieuwe onderhorigen te verlenen, indien ze er toe besloten het vreemde gezag van de paus te verwerpen, waarmee ze zeer goed wisten dat men zich nooit kon verstaan, en het Evangelie aan te nemen, dat het verstand verlicht, de ziel de vrede geeft en de voorspoed is van de volken. Ze wisten zeker wel dat als men de mensen wil overhalen, men vriendelijk jegens hen zijn moet.
Dien ten gevolge werd er op 1 November te Bern een contract gemaakt, uit kracht waarvan hun Excellentiën aan de burgerij van Lausanne afstonden de hoge, middel en lage jurisdictie, burgerlijk en rechterlijk, verschillende kloosters en abdijen, item het Chatelet en ook de molen van Gebet en zekere wijngaarden. De Berners voegden bij deze giften de belofte, dat wanneer "het pausdom en de dwaasheden zouden zijn afgeschaft," hun Excellentiën zich jegens de priesters welwillend zouden betonen.
Deze grote vrijgevigheid werd op de 5de van die zelfde maand te Lausanne in de grote Raad voorgelezen en plechtig bekrachtigd. Tevens boden de heren van Bern op 5 November aan de heren van Lausanne als eerste predikant aan, Caroli, leraar van de

Sorbonne, wiens gemakkelijkheid van uitdrukking en voorkomende manieren ten zijn gunste pleitten. Over deze keus waren de vrienden van het Evangelie verontwaardigd. Virét, die nu sinds veel jaren gearbeid had om het licht in zijn land te verbreiden, en dit gedaan had met een ijver, met een wijsheid en een volmaakte zelfverloochening, waarbij hij zijn leven niet had ontzien.

Virét, de was Hervormer van Waadtland, moest zien dat deze nieuwe man, die ongeschikt was voor het hier vereiste werk, hem voorgetrokken werd. De predikers van Genève schreven naar Lausanne: "Een ieder kent de arbeid, het geloof en de ijver van Virét, en wij staan verbaasd nu wij vernemen, dat er alzo met hem gehandeld wordt. Dat is niet te verdragen zonder er beklag over in te brengen. Als er ooit reden was om verontwaardigd te zijn, dan is het nu." De heren van Bern bezorgden Caroli een gemakkelijk verblijf in het huis van de kanunnik Benoit de Pontareuse, met schone tuinen, waar hij kon filosoferen en zich vermaken, zoals eertijds Epicurus in de zijne. Hem werd daarenboven een jaarlijks inkomen toegezegd van vijf honderd Florijnen. Zijn vrouw vertoonde een weelde, die ergernis verwekte. Virét werd hem toegevoegd als tweede prediker, zonder dat hem het tiende, of enig middel van bestaan werd verleend. De Watteville vergenoegde zich met hem uit te nodigen veel eerbied te hebben voor de grote verdiensten van zijn ambtgenoot. De heren van Bern erkenden echter spoedig dat ze zich in dit opzicht bedrogen hadden.
Ze schreven dan ook op 1 November aan Virét, dat dewijl hij reeds met het land bekend was, en Caroli een nieuweling, ze hem aanbevalen om hem goedgunstigheid, voorthelping en dienstvaardigheid te bewijzen, en dat uit liefde."
Dat was niet om zo te zeggen een voogdijschap, dat Virét over Caroli gegeven werd, zoals men beweerd heeft. Farel beklaagt zich integendeel enige dagen later daarover, dat het moeilijk was om te zeggen wie zich het minste over Virét bekommerde, de Berners of de Lausanners. De Berners erkenden alleen, dat daar de Hervormer van Waadtland een landgenoot was, hij meer ondervinding had van de gewoonten, "van de gewone manier van doen."
Virét werd later een verblijf aangewezen in het klooster van St. Franciscus, met een toelage van dertig Florijnen, twee maten wijn en achttien bekers tarwe. Dat was geen derde gedeelte van het traktement van Caroli. Enige Hervormden leenden de eenvoudige leraar huisraad, om zijn vertrek te stofferen, want hij had geen geld om het te kopen. Rochat, IV p. 374.

Vevey, een stad, gelegen in de schone streek, die aan het uiteinde van het meer van Genève, zoveel bevalligheid en pracht tevens ten toon spreidt, schijnt die plaats in Waadtland te zijn geweest, wier inwoners het meest gezind waren de Hervorming aan te nemen. Sinds acht jaren waren Aigle en de omliggende dorpen door Farel met het Evangelie bekend gemaakt. De predikers, die van Bern naar Aigle, en van Aigle naar Bern heen en weer reisden, gingen door Vevey, en lieten daar enig licht achter. Er bestond overigens veel gemeenschap tussen de bewoners van het gebied van "iglo en die van Vevey.
Een geloofwaardig geschiedschrijver is zelfs geneigd om te geloven dat de deken Michod en de regent J. Mimard uit Lausanne in hun stad terugkwamen, overtuigd van de waarheid van de stellingen, die ze eerst bestreden hadden. Al was het ook dat ze alleen sterk geschokt waren, zo konden ze toch door hun meedelingen bij de bewoners de begeerte opwekken om bekend te worden met het Evangelie, dat met zo veel kracht door Farel, Virét en Calvijn was verkondigd.
Er is in de tijd van de Hervorming geen openbaar twistgesprek geweest, waarin de

strijders voor de leer van de paus in zo grote getale zich onder de banier des Evangelies schaarden. De bewoners van Vevey verzochten zelf om een leraar, en bekwamen die op 24 November; hij heette Daillé, een naam, die in de zeventiende eeuw een van de bekwaamste leraars van de Hervormde kerk gedragen heeft.

Het Evangelie vond tegenkanting in het district Vaux tussen Vevey en Lausanne gelegen. In een raadgevende vergadering, op 15 October gehouden, hadden de afgevaardigden van. Vaux verzocht dat er een algemene vergadering werd gehouden, en verklaard zich te zullen verzetten tegen elke nieuwigheid in het kerkelijke."
Die van Lutry, een stadje in de nabijheid van Lausanne, waren van hetzelfde gevoelen; maar toen de baljuw van Lausanne daags daarna was aangekomen om er het middagmaal te gebruiken, begon de wind te veranderen. De overheid, zeer vereerd met dit bezoek, bood hem met veel plichtplegingen de erewijn aan, en al hun ijver bepaalde zich daartoe dat ze het pausdom op de meest welvoeglijke wijze begroeven. Toen de baljuw op 2 November aanbood de beelden te verbranden en de altaren te vernielen, verzocht de municipaliteit vergunning ze zelf te mogen wegnemen, omdat ze het op meer kiese wijze wensten aan te leggen.
Ze lieten het Corpus Domini in de grot brengen, waanzij het een eerbare plaats gaven, en staken de lampen aan alsof het Corpus in de kerk was. Ze plaatste daar ook de wijwaterbak, en bedekten die zorgvuldig.
Enige weken later, op 19 Januari 1537 bood zich vanwege Bern een bekeerde monnik aan, Matthieu De la Croix, geheten, een voorzichtig en vriendelijk man. "Ik bied aan te preken, als gij het goed vindt, zei hij tot de raad, en zelfs indien gij het vergunt, zal ik alle dagen preken : daarenboven zal ik, wanneer iemand sterft, een preek houden om de familie te vertroosten." Daar hij nog met meer zekerheid de harten wilde winnen, voegde hij er bij: "Ik stel voor, dat er een verzoek gericht worde aan de heren van Bern ten behoeve van de armen."
Men zou kunnen zeggen, dat De la Croix niets anders deed dan het spreekwoord in beoefening brengen: "Men vangt meer vliegen met honig dan met azijn;" maar er is volstrekt geen blijk voorhanden dat zijn zachtmoedigheid niet voortkwam uit een oprechte liefde. Deze ijver voor hun gemeente trof de lieden van Lutry, die het aanbod van die gewillige man aannamen, maar er uitdrukkelijk het verzoek aan Bern tot ondersteuning van de armen bijvoegden.
Op 8 Februari 1537 werd de kerk gereinigd, en werden de stenen van het altaar op eens afgezonderde plaats gebracht.

De grote verandering geschiedde in het gehele land. De heren van Bern, die ongetwijfeld begrepen, dat hun handen daarvoor verkeerd stonden, hadden wijsselijk aan Farel de zorg opgedragen om te voorzien in de geestelijke behoeften van het volk. Ongelukkig was dat niet zeer gemakkelijk. "Hij zocht overal getrouw leraars maar kon ze moeilijk vinden. De benoeming van Caroli door de overheid van Bern had hem uit zijn humeur gebracht; hij vreesde dat er ook aangenomen zouden worden, die het kruis van Christus niet zuiver verkondigden. Met degenen die Jezus Christus zuiver verkondigen bemoeit men zich niet, terwijl de snoevers en de huichelaars hemelhoog verheven worden."
Evenwel hij verloor de moed niet. "Schrijf, zei hij tot zijn vriend Fabri, doe aanzoek, kom ons te hulp, wijs ons bekwame mannen aan." Een op zichzelf ongelukkige omstandigheid maakte evenwel het werk van Farel gemakkelijk.
Door de vervolging in Frankrijk werden veel Evangelische Christenen genoodzaakt dit land te verlaten, en die mannen, gehecht aan het geloof, dat ze in hun vaderland

beleden hadden, gevoelden zich gelukkig het in de schone valleien van het meer Leman te kunnen verkondigen. Farel, destijds de was bisschop van die kerken, was onvermoeid in zijn navorsingen. Zodra hij vrome leraars gevonden had, beval hij ze aan de heren van Bern en stelden de baljuws ze aan in de parochiën des lands; maar daar er niet in al de ledige plaatsen kon voorzien worden, moesten dezelfde predikers dikwijls in drie verschillende kerken optreden.
Er werden ook tot het predikambt geroepen enige priesters, van wie het bleek dat ze geen overlopers waren, die Christus alleen op de lippen hebben; dat waren, behalve de reeds door ons genoemden, Tissot, Gredat, Goudot, Meige, Malingre De la Molière, Motin, Jaques, d Yverdon.
Aan nog andere werd de leiding van de zielen opgedragen. Dubois werd gezonden naar Payerne, Du Rivier naar Monden, le Coq naar Morges, J. Vallier naar Aubonne, Melchior van Yvonant naar Holle, Morand naar Nyon, Furet naar Coppet, Colomb naar Concise, Masuyer naar Cossonay, Epilon naar Yvonant, Eustache André (ook Fortunat genoemd) naar Cully.
Het waren merendeels vreemdelingen; enige van hen hadden het twistgesprek bijgewoond, en waren door de Christelijke welsprekendheid van Farel, Virét en Calvijn overtuigd geworden; maar hetzij dat ze kwamen van het slagveld van Lausanne, of uit het zwaarder strijdperk in Frankrijk, allen begeerden de blij boodschap van de zaligheid te verkondigen, en Sommigen zelfs waren met zulk een vuriger ijver bezield, dat "voor die begeerte alleen alle andere wensen op de achtergrond geraakten."
Ze wisten wel, dat ze een hevige tegenkanting zouden ontmoeten; "maar ze gingen goedschiks hun hoofd blootstellen aan al de smaad, die de bozen God aandeden." De enigszins gemeenzame formule, die de heren van Bern gewoonlijk gebruikten in de brieven, die ze deze Evangelisten schreven, luidde als volgt: "Hebben bevolen, dat gij, onmiddellijk na ontvangst dezes, gaat naar onze baljuw van die u zal voorstellen aan onze onderdanen van en dan zult gij de bediening van leraar des Evangelies bekleden, naar de genade, die God u verleend zal hebben."

Om de gemoederen voor te bereiden, gingen de baljuws dikwijls met Virét en andere leraars vooruit naar de plaatsen, waar iemand moest aangesteld worden; deze predikten daar en trachtten op de grote weldaden van de Hervorming opmerkzaam te maken; maar er was wel eens een dorp, waar de pastoor trachtte «de mensen van de preek af te houden, en zijn vrienden ophitste, om degenen die hoorden met stenen te werpen, en al het kwaad te doen wat ze konden bedenken.
Farel handelde, vermaande en vertroostte.
Fabri, prediker te Thonon, in Chablais, had vooral veel te lijden. "Ik kan u niet zeggen, schreef hij aan Farel, hoe wreed het kruis is dat mij door zoo veel tegenstand opgelegd wordt." Farel haastte zich hem te troosten, en uit zijn antwoord blijkt, hoe hij zelf winst gedaan heeft met de slagen, die hem door de tegenstanders des Evangelies werden toegebracht. "Er bestaat geen reden, zei hij, waarom uw ziel zozeer terneer gedrukt zou mogen zijn, al is het ook dat zoveel rampen u treffen. Daardoor leert de Heere ons onze volkomen afhankelijkheid van Hem, en om door innige verzuchtingen de gunst van onze hemelse Vader af te smeken, waartoe wij zo traag te brengen zijn."
Tevens wijst Farel zijn vriend op zijn eigen beproevingen, en zinspeelt opnieuw op de zaak van Caroli en Virét, die hem sterk schijnt aangegrepen te hebben. "Ik heb in last, zei hij, om van alle kanten leraars op te roepen, maar waar ik ze vinden moet, weet ik niet. De bekwaamsten, en in wie ten alle tijde Jezus Christus leeft, worden voorbijgegaan, maar ze die slechts maskers zijn en niet anders dan verwaandheid

openbaren, worden tot in de wolken verheven. De al te tedere leraars staat het tegen in dit land te komen; ze willen liever in de graven van Egypte neerdalen, dan manna eten en geleid worden in de woestijn door de vuurkolom.
Terwijl Farel schreef aan Fabri (aan de voet van de Alpen), schreef hij ook aan Hugues, prediker te Gex, aan de voet van het Jura gebergte: "Ga standvastig te werk, maar met wijsheid en niet hartstochtelijk. Zet de krachtige bewijzen van de Schrift op de voorgrond, en laten uw woorden altijd gepaard gaan met de bezadigdheid van Christus. Hij schreef nog aan veel andere.
Calvijn begint ook in deze tijd de betrekkingen uit te oefenen, die tot het beheer van de Kerk behoren. Een prediker, een voormalige monnik, Denis Lambert, die sinds 1534 prediker was geweest in het land van Neuchatel, en gekozen was tot aalmoezenier in het kleine leger, dat in 1535 Genève te hulp kwam, en de slag van 0ingins leverde, was door de Berners aangesteld tot prediker in de omstreken van die stad. Hij was nog geheel monnik gebleven en had een vrouw, die niet geheel ter goeder faam stond, zodat hun leefwijze en zeden de kerk meer schade dan stichting aanbrachten.
Toen betere leraars, vooral Henri De la Mare hem voorgetrokken werden, maakte hij zich daarover zeer toornig in een samenspreking, welke gehouden werd in het begin van December 1539. "Iedereen vervolgt mij, riep hij uit, ik ben niet door mensen gezonden," en hij overlaadde zijn ambtgenoten met beledigingen, bedreigingen en ontelbare lasteringen.
"Hij spreekt zei Farel, waarlijk als een Mars of een Bacchus." "Ik, zei Farel tot hem, heb u niet tot prediker gemaakt, gij zijt mij altijd te zeer verdacht geweest."
"Nee antwoordde hij, ik ben door de Berners gezonden, en wij zullen eens zien. of gij ze durft tegenstaan." Toen nam Calvijn het woord, dit moet opgemerkt worden, daar het hier de eerste maal is, dat wij hem zien deelnemen aan het beheer van de Kerk, en hij verzocht Denis uit aller naam de heilige bediening neer te leggen, er bijvoegende dat er voor hem zou gezorgd worden. Denis stoorde zich niet aan die jonge leraar, en weigerde de eis na te komen. Farel wilde hem scheiden van de bevolking, die hij erger de. De Berner baljuw van Thonon was van mening, dat Denis van top tot teen monnik was, hij moest in het klooster van de Augustijnen in die stad gejaagd worden.

Daar de heren van Bern zich geheel en al bezig hielden met de staatkunde zowel als met de godsdienst, en enige misslagen begingen, zoals in het geval met Caroli, verzuimden ze niets om de bewoners van. Waadtland te verlichten en hen van ganser harte de Evangelische leer te doen aannemen. Ze bevalen de vaders en moeders, de predikers en de baljuws om te zorgen dat de kinderen goed onderwezen werden volgens het Evangelie. Zonder te beweren, zoals wel eens is gezegd, dat het onderwijs alles is, geloofde Bern dat als de jongen de eerste beginselen worden geleerd naar de eis zijns weg, hij daarvan niet zal afwijken."
De Raad van Bern wilde zijn werk de kroon opzetten, en vaardigde daarom op 24 December 1536, daags vóór het Kerstfeest, een volkomen edict van Hervorming uit voor zijn nieuwe landen, en in het begin van 1537 liet hij in het gehele land afkondigen, dat de leraars het woord van God zuiver moesten verkondigen, dat er slechts twee sacramenten zouden bediend worden: de doop en het Avondmaal; dat het geoorloofd was ten allen tijde vlees te eten; dat het de geestelijken niet verboden was te trouwen; dat al de paapse ceremoniën, zoals missen, processies, zuiveringsoffers, bedevaarten, klokgelui voor de doden en tegen ongunstig weer afgeschaft waren.
Daarop volgden veel andere verordeningen tegen brasserij, dronkenschap, onkuisheid, overspel, godslastering, spel, militaire dienst in de vreemde, dans, evenwel drie

eerlijke dansen waren geoorloofd bij bruiloften. De priesters en geestelijken bleven in het land, waar ze een behoorlijk pensioen ontvingen, of ze begaven zich, als ze dit verkozen, naar een Rooms land. Daar de kanunniken van Lausanne geen getuigen wilden zijn van zulk een Hervorming, kozen ze het laatste. Ze gingen over het meer en vestigden zich te Evian; de zusters van St. Clara van Vevey deden eveneens.

Calvijn en de andere leraars van Genève en de omstreken sloegen met belangstelling alles gade wat in Waadtland voorviel; maar zij ontveinsden het zich niet, dat er nog veel te doen was.
Op 13 October, voordat hij naar Bern vertrok, waar hij ontboden was, schreef Calvijn uit Lausanne aan een van zijn vrienden: "Reeds op veel plaatsen zijn de afgoden en altaren van het pausdom begonnen te beven, en ik hoop dat binnenkort al de bijgelovigheden die nog bestaan, zullen afgeschaft worden. De Heere geve dat de afgoderij uit alle harten geheel wonde uitgeroeid." Uit deze woorden blijkt, welke de toestand van Waadtland was in die tijd.
Op 21 November 1536 had er te Genève een vergadering plaats, die naar het schijnt bijgewoond werd door predikers van de omliggende plaatsen, uit het land van Gex en Chablais zeer zeker. In een brief, die ze schreven aan hun broeders van Lausanne en Waadt land, werden veel lasteringen tegen de Hervorming weerlegd, en daaruit blijkt in welk een mate de Hervormers zorg droegen voor de zuiverheid van de Kerk.
"De priesterlijke tirannie is aan een kan het gezet, zeiden zij; de monniken is het stilzwijgen opgelegd, om hun leer en om hun onzedelijk leven. Broeders, zorgt dat geen andere tirannie in plaats van de eerste optrede. Er ze onder u orde, tucht en alles wat een heilige vergadering betaamt. Zoekt daartoe uw leiding niet bij een opperpriester, of in de voorschriften van de paus, maar bij Jezus Christus en in zijn woord. Onderzoekt met de meeste zorg de broeders, die gij als predikers aanstelt, ziet toe dat hun leer zuiver en hun wandel onberispelijk zij; doet onderzoek naar de familie, naar de echtgenote, zoals Paulus dit voorschrijft, anders bereidt gij u zelf en uw volk het verderf, Wat de ceremoniën betreft, dat ze eenvoudig zijn; gebruikt de Christelijke vrijheid, maar zo dat gij niet ergert."
De predikers van Genève hadden, zeiden zij, twee brieven ontvangen, waarin ze de Christelijke liefde en zedigheid niet gevonden hadden, en die riekten naar het pauselijk gezag. Dit heeft ongetwijfeld betrekking op Caroli.

VIERDE HOOFDSTUK.
De Hervorming te Genève. Formulier van geloof en tucht.
(Einde van 1536 tot 1537.)

Calvijn had te Lausanne een standvastigheid van geloof en een bekwaamheid in het uiteenzetten van zijn gedachten aan de dag gelegd, waardoor de aandacht nog meer op hem gevestigd werd. Bucer en Capito, die reeds na het lezen van zijn institutie de uitgebreidheid van zijn kennis erkend hadden, verlangden vurig een onderhoud met hem te hebben over de leer des Evangelies, ze schreven hem beide op 1 December. "Wij erkennen," zei Bucer, "dat de Heer zich overvloedig van u wil bedienen tot het welzijn onzer kerken, en Hij wil dat uw bediening haar grotelijks tot nut zal zijn. Wij begeren in alle dingen met u overeen te stemmen, en om u te ontmoeten zullen wij overal ons begeven waar het u behagen zal."
Alzo zagen de Straatsburgers in, dat Calvijn een roeping had voor al de kerken. Ze zagen in hem de Hervormer. Werkelijk had dan ook de schrijver van de Institutie zich

een ideaal van de kerk gevormd, dat het pausdom vervangen moest, een ideaal, dat moeilijk, misschien hier beneden onmogelijk te verwezenlijken is, maar dat hij Genève zo dicht mogelijk wenste te zien bereiken. Luther had met kracht het woord van de vergeving van de zonde verkondigd, maar zonder zich veel bezig te houden met de inrichting van de Kerk; dat woord was het, hetwelk in de harten doordringende, de gemeente des Heeren tot stand moest brengen. Het grote doel van Calvijn was wel om bovenal, evenals Luther, de verlossing door Jezus Christus en de daardoor verworvene zaligheid te verkondigen; maar hij trachtte meer dan de Hervormer van Saksen een getrouw kerk te stichten, die levend gemaakt en geheiligd door de kracht van het Woord Gods en de genade des Heilige Geestes, waarlijk het lichaam des Heeren zou zijn. Zwingli had zich daarmee ook bezig gehouden; maar een belangrijke trek onderscheidde de arbeid van de Hervormers van Zürich en van Genève.
Te Zürich had Zwingli omlaag gezien; het volk, voor zover het de Schrift geloofde, was het fondament van de Kerk; terwijl Calvijn omhoog zag, en de oorsprong en het wezen van de Kerk in God zelf vond. Te Zürich bestond de kerk door de wil van de Hervormde meerderheid van de natie; te Genève was het de wil en het woord van God, waardoor ze het aanzijn had.
Te Zürich was het steunpunt gelegen in de vrijheid; te Genève in het gezag. Beide zijn heilzaam, maar beide zijn aan gevaren onderhevig. Het beste is dat, waardoor gezag en vrijheid verenigd worden; maar dat is niet altijd gemakkelijk in beoefening te brengen.

Nadat Calvijn van het twistgesprek te Lausanne was teruggekeerd, hervatte hij zijn lezingen en verklaringen van de zendbrieven van Paulus in de St. Pieterskerk. Die lezingen werden door een groot getal hoorders bijgewoond en maakten voortdurend grote opgang. Weldra deed de uitnemendheid van die jeugdige leraar en van zijn zo levendig en diepzinnig woord, in Genève de begeerte ontstaan, om hem beslist aan zich te verbinden. In het laatst van 1536 werd de betrekking van herder gevoegd bij die van leraar. "Hij werd als zodanig verkoren en aangesteld in die kerk bij wettige verkiezing en approbatie."

> Vie de Calvin, in het Frans, p. 29, edit. van 1864.
> Er zijn drie levensbeschrijvingen van Calvijn, die tot dus ver gehouden worden van Beza afkomstig te zijn.
> De eerste (in het Frans) uitgegeven in 1564, het sterfjaar van Calvijn, is geheel van Th. De Beza.
> De tweede, ook in het Frans, maar uitvoeriger dan de eerste, is van 1565; ze is wel hoofdzakelijk van de Beza, maar werd met aanvullingen uitgegeven door Nicolas Colladon, predikant eerst te Vandoeuvres, daarna te Genève in 1562, rector in 1564, en die Calvijn als hoogleraar in de Godgeleerdheid opvolgde in 1566. Dit leven van Calvijn is te Parijs herdrukt in 1864, en de door ons aangehaalde regels worden daarin gevonden p. 29.
> Theodorus de Beza eindelijk plaatste in 1575 vóór de brieven van Calvijn een levensbeschrijving in het Latijn. Die van Colaldon is misschien rijker in feiten, maar in andere opzichten is die van Bezat belangrijker

Calvijn meende later zelf in zijn brief aan kardinaal Sadolet op de regelmatigheid van dit beroep te moeten aandringen. "Eerst, zei hij, heb ik in deze kerk de betrekking bekleed van lezer, en daarna van herder en leraar. En wat betreft de aanvaarding van

de tweede betrekking, houd ik *als mijn recht staande,* dat dit wettig en bij geregelde beroeping geschied is."

Calvijn had Frankrijk niet vergeten, en vergat het nooit. Hij had zelf pogingen aangewend tot een tussenkomst van verscheiden Duitse en Zwitserse steden ten behoeve van de toen zwaar vervolgde Franse Protestanten.
Over deze zaak schreef hij ongetwijfeld aan zijn vriend François Daniel op 13 October 1536: "Morgen ga ik als het de Heere behaagt naar Bern, voor een zaak, waarover ik u nader spreken zal. Ik vrees zelfs dat het nodig zal zijn dat ik naar Basel ga, niettegenstaande mijn slechte gezondheid en het ongunstige jaargetijde. Evenwel zonder zijn oude vaderland te vergeten werd hij toch aan zijn nieuwe gehecht. Die Republiek scheen hem te bevallen. Hij was de man niet om een betrekking te aanvaarden zonder de nodige moeite te doen, die naar behoren te vervullen. Eenmaal herder en leraar van Genève zijnde, dacht hij aan hetgeen er te doen was om daar een was kerk te stichten in plaats van de pauselijke.

Farel, Virét en Froment hadden het werk bij het goede einde aangevat. Zal men een tempel oprichten, dan is het nodig eerst steen voor steen uit te houwen. De wetenschap heeft menigmaal het Individuen enkelen persoon) verkeerd beschouwd. Een individu, van welke soort ook, is in het heelal niets, honderd individus, ja duizend zijn nog niets. Dat is niet waar van de individu's, die een ziel hebben. Christus heeft reeds vooruit die stoutmoedige beweringen vernietigd, toen Hij sprak: "Wat baat het een mens zo hij de gehele wereld gewint, en lijdt schade van zijn ziel?"
Door de bekering van de individu's (Cornelius, Lydia, enz.) hebben de apostelen het Christendom op aarde gevestigd; op die zelfde wijze stichtten Farel en zijn vrienden de Hervorming. Hoezeer Calvijn dit werk ook achting toedroeg, meende hij nochtans dat een ander nodig was. Na de analyse (ontleding) de syntheses (samenvoeging;) na het individu de maatschappij. Het katholicisme, dat zich met het individu niet bemoeit, houdt zich alleen met de syntheses bezig.
Het Evangelie gaat alzo niet te werk. Farel had op elke plaats waar hij geweest was de mensen een voor een met de fakkel des woords verlicht; de alzo verlichte zielen moesten nu tot een bundel worden samengebonden. Eerst moet de Christen geschapen worden, en daarna de Christelijke kerk. De Hervorming was in Genève begonnen met de wet des levens; een andere wet, de wet van de eenheid, moest haar thans voltooien.
Calvijn werd verschrikt als hij op de toestand van Genève zag. "Toen ik voor het eerst in die stad kwam, zegt hij, was er bijna niets, noch zeden, noch tucht, noch leven; er werd gepreekt, dat was alles; de afgoden werden wel verbrand, maar er was volstrekt geen Hervorming."
Dit oordeel is misschien al te streng; het was acht en twintig jaren later toen Calvijn zich aldus uitdrukte, en de wonderbare strijd, door hem daar gevoerd, was misschien oorzaak, dat hij de kerk, die Farel hem overgedaan had, wat al te donker inzag. Hoe dit ook zij, terwijl Calvijn het meeste werk maakte van de persoonlijke bekeringen, had hij een diep gevoel dat er thans een ander werk te doen was. Wij treffen dezelfde overtuiging aan bij Luther, toen hij na, zijn gevangenschap op de Wartburg te Wittenberg terugkwam. Boven op het revolutionaire beginsel (en de revolutie, dit moet erkend worden, was noodzakelijk en wonderbaar geweest) moest het bewarende beginsel geplaatst worden.
Als er een schitterende overwinning behaald is, ziet men gewoonlijk, hetzij in de wereld, hetzij in de kerk, dat rondom de overwinnaar zich veel mensen verenigen, die ongetwijfeld iets met hem gemeen hebben, maar die ook karakters en neigingen

hebben, van tegenovergestelde aard als de zijne. Allen, die zich onder één banier scharen, hebben daarom nog niet altijd dezelfde gedachten, dezelfde gezindheid als de dappere strijder, die haar omhoog heft.
De bewoners van Genève, die met de naam van Hugenoten bestempeld werden, hadden zich voor de Hervorming verklaard, omdat ze zich tegen de misbruiken en bijgelovigheden van het pausdom aankantte, en omdat ze door van hen te eisen dat ze alle dingen onderzochten, hun de voorrechten van vrije mannen teruggaf, die Rome hun ontroofd had.
Velen ook waren getrokken geworden door lust tot nieuwigheden; andere omdat voor hun eerzucht een nieuwe veld geopend werd. Wel waren er een zeker aantal burgers, die waarlijk met de Hervorming overeenstemden, met het geloof dat ze beleed en met de zeden die ze voorschreef; maar ze waren de meerderheid niet. Bij een gewaagde onderneming, waaraan veel arbeid en ontbering verbonden is, ziet men veel soldaten het vaandel verlaten, waaronder ze vroeger geschaard stonden; het was onvermijdelijk, dat een groot aantal bewoners van Genève de banier verlieten, die hen verenigd had, en zich plaatste tegenover de hoofden die ze vroeger hadden gevolgd.

Dit werd weldra door Calvijn opgemerkt. "Het verfoeisel des pausdoms, zei hij, is thans door de kracht van het woord neergeworpen. De senaat heeft besloten, dat de bijgelovigheden met al haar nasleep moeten afgeschaft worden, en de godsdienst in de stad worde ingericht naar de zuiverheid van het Evangelie. De gedaante van de Kerk komt ons echter voor niet zodanig te zijn, als dit door de wettige uitoefening onzer bediening geëist wordt. Welk ook het gevoelen van andere moge zijn, wij kunnen ons niet verbeelden, dat onze bediening iets zo nietigs moet zijn, dat wij, wanneer eenmaal onze predicatie is uitgesproken, niet anders hebben te doen dan de handen in de schoot te leggen, zoals mensen, die hun taak hebben volbracht."
De eerste gedachte, die Calvijn koesterde, om in Genève een goeden toestand te verzekeren en dit is opmerkelijk was de noodzakelijkheid om veel zorg te wijden aan het Christelijk onderwijs. Nauwelijks van zijn reis teruggekeerd, begon hij aan het opstellen van een catechismus, waarbij hij een geloofsbelijdenis voegde. Ofschoon vol kracht en gezag, was zijn woord toch tot het verstand, het geweten en de overtuiging gericht. De Heilige Schrift bezat naar zijn overtuiging een onfeilbaarheid, waaraan iedere ziel des mensen zich onderwerpen moest; toch wilde hij volstrekt niet die slaafse onderwerping, welke Rome eist; hij wilde dat de Schrift verstaan werd, dat de waarheid en schoonheid daarvan gevat werden.
"Het is zuivere onzin, zei hij, dat de woorden in de lucht vervliegen zoolang onze geest niet verlicht is met de gave van de kennis. Als wij met ons verstand niet kunnen begrijpen, en te weten komen wat goed is, hoe zou dan onze wil voldoende zijn om te gehoorzamen."

Het viel de schrijver van de Institutie niet moeilijk, naar dezelfde gegevens een boek te vervaardigen voor het onderwijs in de godsdienst bestemd. Calvijn maakte dus in het Frans een catechismus, die niet in vragen en antwoorden verdeeld was. De manier van inrichting scheen minder geschikt om hem de kinderen dan wei de meester in handen te geven, als leiddraad, of wel in die van de volwassenen, om hen tegemoet te komen in hun begeerte om onderwezen te worden. Het schijnt evenwel dat dit boek ook aan de kinderen gegeven werd. Tot dus ver is het onmogelijk geweest daarvan een enkel exemplaar terug te vinden; men houdt het er voor, dat de bladen versleten of verscheurd zijn door het dagelijks gebruik, zoals dit nog dikwijls met schoolboeken het geval is.

De Latijnse vertaling verscheen te Basel in 1538. Uit die catechismus blijkt reeds in de eerste regels, wat de was gedachte, de was geest van Calvijn was; wij zeggen de ware, want hij verschilt zeer met dien, welke aan Calvijn toegeschreven wordt door veel mensen, die niet vooroordelen zijn vervuld, en voor wie het woord Calvinisme een was vogelverschrikker is.
"Er is geen mens, zegt hij, hoe barbaars dan ook, al was hij zelfs van een geheel wilde aard, die niet enig godsdienstig gevoel bezit. Het is zeker, dat het doel, waartoe wij allen geschapen zijn, is de majesteit van onze Schepper te kennen, Hem te omhelzen nadat wij met Hem bekend zijn geworden, en Hem met alle vreze, liefde en eerbied te aanbidden."
Het spreekt van zelf, dat deze verklaring van Calvijn hem niet het kwade doet voorbijzien; dat er in de mensheid aanwezig is, en hem niet belet te zeggen, dat "het hart des mensen, waarin het vergift van de zonde tot op de bodem is doorgedrongen, zondicht evenwel niet omdat de mens daartoe gedrongen wordt door een geweldige noodzakelijkheid, maar omdat zijn wil hem daartoe drijft."
Calvijn zet vervolgens op meesterlijke wijze de tien geboden, de apostolische geloofsbelijdenis en het Onze Vader uiteen. Het is hier de plaats niet, dit onderwijs af te schrijven.

Terwijl Calvijn de jeugd onderwees, hield hij zich ook ijverig bezig met de mannen en vrouwen, die geroepen waren leden van Gods kerk te worden. Daar hij een zuivere kerk verlangde, bestond zijn eerste zorg daarin, dat hij zich verzekerde van de zuiverheid van geloof en wandel bij hen, welke tot die kerk behoorden. Het menigvuldig verschil in godsdienstige meningen, dat destijds in Genève bestond, verontrustte hem, want hij wist, dat een kuis, tegen zichzelf verdeeld, niet bestaan kan.
"Hoe, zou men, zei hij, in de Evangelische kerk mensen kunnen opnemen, van wie men niet weet of ze van de paapse afgoderijen en bijgelovigheden afstand gedaan hebben?" De leden, die deel uitmaakten van de kerk, moesten volgens hem door een heiligen en hechten band verbonden zijn.
Daar Genève tegen de Goliath van het pausdom te strijden had, was het nodig dat geloof en eenheid haar kracht waren. Een zuivere leer moest in het hart van de bewoners van Genève ingeprent worden, opdat ze noch door mysticisme, noch door ongeloof, noch door dweepzucht verzwakt, of op een dwaalweg gebracht werden. De Christenen moesten met "vertrouwen en zekerheid steunen op de beloften Gods, opdat ze niet geschokt werden door de kunstgrepen, waarmee men trachtte hen hun zekerheid te ontnemen."
Reeds vóór Calvijn had Farel met de Raad gesproken over de noodzakelijkheid van het opstellen van geschriften, die de eenheid van de staat van zaken in Genève vestigden; maar er was niets tot stand gekomen.
Nu Calvijn er was, besprak hij met zijn ouden ambtgenoot de middelen om het volk te doen leven in het geloof in God. De beide vrienden kwamen overeen, om een belijdenis te maken van het Evangelisch geloof, en de schrijver van de Christelijke Institutie werd voornamelijk het opstellen daarvan opgedragen; maar niet zonder Farel te raadplegen, die beter dan de nieuwe aangekomene, met Genève en met zekere gebruiken bekend was. De levensbeschrijvers van Calvijn, die tevens zijn vrienden en beter dan iemand anders met zijn werk bekend waren, maken daarvan melding.
"Tot herder verklaard zijnde, zegt de ene, stelde hij een kort formulier op van belijdenis en tucht."
"Toen (na het twistgesprek te Lausanne) zegt een ander, werd een formulier van Christelijk geloof door Calvijn in het licht gegeven."

Men heeft gezegd, dat dit formulier van Calvijn verloren is geraakt, maar dat Farel er tegelijkertijd een ander maakte, en dat dit is bewaard gebleven. In deze bewering zijn twee dingen onwaarschijnlijk: het ene, dat Calvijn en Farel ieder afzonderlijk en op dezelfde tijd een geloofsbelijdenis zouden gemaakt hebben, met hetzelfde doel; het andere, dat het formulier van Calvijn in Genève zou verloren gegaan zijn, en dat van Carel er nog bewaard werd.

Hoe dit zij, op 10 November legde Farel de geloofsbelijdenis over aan de raad; en dit was zeer natuurlijk. Sinds jaren stond hij met dit lichaam in betrekking, en was door hetzelve erkend als de voornaamste leider van de Kerk; terwijl Calvijn een nieuweling, van enigszins wilde aard, zich niet graag vertoonde, en vooral niet graag verscheen voor de Raad van de Tweehonderd. Farel dus in de zaal van de grote Raad binnengeleid, gaf daar kennis van de oorkonde. Daar zaten voor hem de vertegenwoordigers van het volk van Genève, met een grote macht bekleed, en die niet zonder gevaar konden mishaagd worden maar ofschoon hij met de godsdienstige toestand van de mannen tot wie hij sprak, wel rekening hield, legde hij de grote voorstelling van het Christendom over met die vrijmoedigheid, netheid en moed, die het kenmerk zijn van het tijdvak van de Hervorming en in een meer wekelijkn, ongelovigen en vreesachtige tijd zo vreemd voorkomen.
"De regel van ons geloof en godsdienst, zei hij, is alleen de Heilige Schrift, zonder inmenging van iets dat door het menselijk verstand verzonnen is. Wij aanbidden een enig God, zonder ons vertrouwen te stellen in enig schepsel, hetzij engelen, hetzij heilige mannen of vrouwen, hetzij mensen die op aarde leven. De mens, van natuur vol van verderf, heeft nodig door God verlicht te worden, om te komen tot de rechte kennis van zijn zaligheid; en al wat ons in ons zelf ontbreekt, ontvangen wij van Christus. in zijn gerechtigheid hebben wij de vergeving van onze zonden. Door het storten van zijn bloed worden wij gereinigd van al onze vlekken. Door zijn Heilige Geest worden wij weergeboren tot een nieuwe geestelijke natuur. Door de gemeenschap, die wij met Hem hebben, worden de werken, die wij doen, Gode aangenaam gemaakt."

Men heeft de opmerking gemaakt, dat deze geloofsbelijdenis in een en twintig artikelen, de Christelijke leer niet zo volkomen en leerstellig uitdrukt, als Calvijn dit later gedaan heeft, waaruit de gevolgtrekking is gemaakt, dat ze van Farel was. Hierop kan worden geantwoord hetgeen Theodorus de Beza zegt: dat ze ingericht was naar de behoeften van de kerk van Genève, die nauwelijks aan de onreinheden van het pausdom ontkomen was.
Calvijn en Farel hadden vooral die waarheden voorop gesteld, waardoor de dwalingen van de paus veroordeeld werden, en hadden het niet nodig geoordeeld de leerstukken aan te geven, waaraan de Roomse kerk nog vasthield, zoals b. v. De Drie-eenheid. Later toen die leerstukken ontkend werden door mannen, die beweerden tot het lichaam van de Hervorming te behoren, heeft Calvijn behoefte gevoeld ze te belijden, en dit deed hij in zijn *Sommaire De la doctrine Chrétienne* (1559.)
Wij zouden overigens graag toegeven, dat er, zoals dit door bevoegde beoordeelaars beweerd wordt, een door Farel opgestelde geloofsbelijdenis was, en dat het deze was, welke het volk werd aangeboden, indien de beide geschiedschrijvers uit die dagen, die door ons werden aangehaald, niet over dit geschrift zwegen en dat van Calvijn niet noemden.
Nog meer: Calvijn zegt zelf, sprekende van de uitgave van zijn catechismus, "dat hij er een geloofsbelijdenis bijvoegde, die bekrachtigd (ectilam, afgekondigd) werd door

de plechtige eed van het ganse volk."
Dit komt ons voor, beslissend te zijn. Wij zullen spoedig zien, dat de geest van deze belijdenis juist dezelfde is, als die waardoor Calvijn destijds bezield werd. Die het tegendeel beweert, schijnt de twist van Calvijn met Caroli vergeten te hebben. De beste ontvangst genoot dit werk bij de eerste aanbieding aan de regering. De Raad besloot, dat de toen door Farel voorgestelde artikelen allen moesten nagekomen worden.

Was de regel des geloofs Christelijk, dan moest de regel van de zedenleer zuiver zijn. In het begin van het jaar 1537 stelde Calvijn, ongetwijfeld met medewerking van Farel, een geschrift op over de orde in de kerk.
Op 15 Januari kondigde Farel dit aan bij de raad, en de volgende dag werden de artikelen, door meester "Guillaume Farel en de andere predikanten" opgesteld, in de vergadering van de Tweehonderd voorgelezen.
"Door de beweging en verwarring in deze stad voordat het Evangelie daar met algemeen goedvinden aangenomen werd, zeiden de leraars, is het niet mogelijk geweest, daar alles op goede orde te brengen; maar thans, nu het de Here behaagd heeft, hier zijn rijk een weinig beter te vestigen, is het ons voorgekomen goed en heilzaam te zijn over die zaken te onderhandelen, en hebben wij besloten u deze artikelen aan te bieden."
Tegen die inleiding was niets te zeggen.
"Het zou te wensen zijn, zo gingen Calvijn en zijn vrienden voort, dat het heilig Avondmaal van Jezus Christus minstens alle Zondagen werd gevierd, dewijl wij daardoor deelachtig worden het lichaam en bloed, de dood, het leven, de geest en al de weldaden van Jezus Christus, en het ons vermaant Christelijk en in broederlijke eensgezindheid te leven. Het is niet ingesteld, om twee of drie malen in het jaar daarmee gedachtenis te vieren, maar om daarvan een menigvuldig gebruik te maken. Zo heeft de oude kerk altijd gedaan, totdat de gruwel van de mis is ingevoerd, waardoor het Avondmaal geheel is afgeschaft. Evenwel, vrezende, met het oog op de zwakheid des volks, voor het gevaar dat dit heilig mysterie in verachting kome, heeft het ons goed gedacht, dat dit heilig Avondmaal eens per maand gevierd worde."

Het was natuurlijk dat vrome Christenen, zoals de Hervormers, Avondmaalsviering vroegen; maar de kleine Raad meende, dat voor de grote menigte het Avondmaal plechtiger en nuttiger zou zijn, als het zeldzamer gevierd werd. Er werd dus door die kleinen Raad besloten aan de Raad van de Tweehonderd voor te stellen, het slechts vier malen in het jaar te houden. Het lezen van het geschrift werd voortgezet.
"Maar het voornaamste is, dat dit Avondmaal, ingesteld om de Christenen te verenigen in een zelfden geest met hun Hoofd en onderling, niet verontreinigd en tegengewerkt worde door hen, die door hun goddeloos leven genoeg openbaren dat ze Jezus Christus niet toebehoren. Wij moeten, zegt Paulus, geen gemeenschap hebben met heng die:blijkbaar ontuchtigen, gierigaards, afgodendienaars, kwaadsprekers, dronkaards en rovers zijn. Er moet dus gezorgd worden, dat ze die tot het Avondmaal komen, beproefde leden van Jezus Christus zijn. Daarom heeft onze Heere in Zijn kerk het verbeterend tuchtmiddel de excommunicatie (het in de ban doen) ingesteld. Deze tucht heeft in de kerk bestaan zoolang totdat boze bisschoppen, of liever rovers onder de naam van bisschoppen, daarvan een tirannie hebben gemaakt, en het misbruikt hebben in het belang van hun boze hebzucht, zodat thans de excommunicatie een van de meest vervloekte dingen is, die in het rijk des pausen worden aangetroffen. Het is ons dus raadzaam voorgekomen, dat ze in de kerk

hersteld worde, volgens de regel, die wij daaromtrent in de Schrift hebben."
"Kiest dus zekere personen, die een goed getuigenis hebben, be horende tot al de wijken van de stad, die het oog houden op de wandel van een iegelijk, opdat wanneer ze de een of andere bepaalde ondeugd bij enig persoon ontdekken, een van de leraars, die persoon broederlijk vermane zich te verbeteren, en de leraars indien hij niet wil horen, aan de vergadering meedelen wat hij gedaan heeft, om hem zo van het kwaad terug te brengen. Wil hij dan nog voortgaan, dan zal het tijd zijn om hem in de ban te doen, dat wil zeggen, om hem te beschouwen als verworpen uit de gemeenschap van de Christenen. Indien er waren, die over dit in de ban doen lachten, zal het aan u staan toe te zien, of zulk een verachten van God en van zijn Evangelie op de duur geduld moet worden."

Na alzo op die wijze op een zedelijk leven aangedrongen te hebben, vroegen de Hervormers het verbindend verklaren van de door hen aangebodene geloofsbelijdenis. "Er bestaat alleszins vermoeden, zeiden de leraars, en het is bijna zeker, dat er nog veel ingezetenen in deze stad zijn, die zich nog geenszins onder het Evangelie geschaard hebben, maar in hun hart al de bijgelovigheden koesteren. Het zou zeer raadzaam zijn, eerst te beginnen met te leren kennen degenen, die tot de kerk van Jezus Christus al dan niet willen belijden te behoren. Indien zij, die het met ons eens zijn wat het geloof betreft, in de ban moeten worden gedaan, alleen om hun ondeugden, dan moet dit nog des te meer het geval zijn met hen, die ons in zake van godsdienst geheel tegen zijn, want er bestaat geen grotere verdeeldheid dan die des geloofs. Men heeft nog niet onderscheiden, welke leer een ieder is toegedaan, hetgeen het was begin van een kerk is. Het middel, dat wij hebben bedacht is, dat al de bewoners dezer stad belijdenis hebben te doen en rekenschap van hun geloof hebben te geven. En gij, mijn heren van de raad, doet in uw Raad belijdenis, toont door uw voorbeeld wat een ieder moest doen."

Wij hebben gezegd, dat vóór Calvijn de regels van de tucht bestonden en toegepast werden. Maar hier is iets nieuws, dit blijkt uit de woorden van de predikers. En dat nieuwe is de excommunicatie.
Dit is van groot belang, want daarover ontstond weldra een vreselijke strijd in Genève. Het blijkt evenwel niet uit de officiële acten, dat deze artikelen in de Raad enige tegenstand ontmoet hebben. Een Christelijk leven en een Christelijk geloof schenen de Christelijke maatschappij te moeten kenmerken. Indien ontuchtigen en dronkaards niet in een goede maatschappij naar de wereld moeten toegelaten worden, dan moeten zij, zo dachten zij, nog veel minder worden geduld in de godsdienstige maatschappij. Overigens waren het leken, die een goed getuigenis hadden, die een geopend oog moesten hebben voor de zedelijke orde, en zelfs deze leken waren aangewezen door andere leken: de leden zelf van de raad. Dit maakte een groot onderscheid tussen de Roomse tucht en die, welke de Hervormers eisten. Er was geen sprake van een klerikale heerschappij, en dit droeg er ongetwijfeld toe bij, om deze regels te doen aannemen.
Calvijn was overtuigd, dat de zedenleer een onderscheid moest maken tussen de Hervormde en de misvormde kerk. Waren het niet de losbandige zeden, hetzij van de leken, hetzij vooral van de monniken en priesters, die in de kerk de hevigste klachten verwekt hadden. Zonder reiniging van het geloof kan het leven niet worden gereinigd; dat zou een schreeuwende tegenspraak zijn geweest. Als de Hervorming niets van de zedenleer wilde weten, dan verdierf ze zich, zoals Rome zich verdorven had.
Niemand dacht, wat de leer betreft, dat de Hervormde kerk in haar schoot kon hebben

hetzij Rooms Katholieken, hetzij Pantheïsten, die noch in God noch in de onsterfelijkheid van de ziel geloofden; waarom zou ze dan onreinen en dieven verdragen? Dat alles is recht, maar er is toch in dit stelsel iets dat mank gaat. Calvijn had gelijk en Calvijn had ongelijk. Wij zullen aantonen waarin bij hem de waarheid, en waarin de dwaling gelegen was.

De aan de Senaat aangeboden artikelen spraken ook van het geestelijk gezang in de kerk. Als de leraar alleen spreekt, blijft de godsdienstoefening koud; maar "het gezang kan onze harten tot God verheffen, zei Calvijn, en ons opwekken zijn naam te prijzen". Hij beval de opvoeding van de kinderen, "tot verbetering van de wonderbare ruwheid en onwetendheid, waarin ze blijven door de nalatigheid van de ouders, en die volstrekt niet te verdragen is in de kerk Gods."
Eindelijk handelde hij over de orde van het huwelijk, "waarin de paus zoveel verwarring had veroorzaakt, door daarin naar willekeur graden te maken". Calvijn besluit zijn artikelen met een welsprekende vermaning tot de Raad te richten. "Beschouwt, zei hij, deze waarschuwingen niet, als zijnde van ons, maar van Hem, die ze geeft in zijn woord. En als iemand beweert, dat er moeilijkheid in deze dingen is, zo moet u dit niet schokken, want wij moeten deze verwachting hebben, dat wanneer wij willen doen wat God bevolen heeft, zijn goedheid onze onderneming zal voorspoedig maken en tot een goed einde brengen, zoals gij zelf dat tot hiertoe ondervonden hebt."

Calvijn begon dus zijn werk zoals een grote meester dit doet. Een catechismus, die het stempel droeg evenzeer van vernuft als van godsvrucht; een zuivere en levende geloofsbelijdenis, een kerkorde, die ten doel had uit haar midden de ondeugd te bannen en de godsvrucht te verlevendigen; dit was de driedubbele arbeid, waarmee het werk van de beroemden Hervormer ingewijd werd.
Nadat deze artikelen door de kleinen Raad waren goedgekeurd, werden ze dezelfde dag gebracht naar die der Tweehonderd, en door deze aangenomen. Hij besloot daarenboven "dat er des Zondags geen winkel geopend mocht zijn gedurende de godsdienstoefening; dat al degenen die beelden of afgoden in hun bezit hadden, ze moesten stuk slaan of ze aanbrengen om ze te laten verbranden dat er geen dwaze liederen mochten gezongen en geen hazardspelen mochten gespeeld worden; eindelijk dat de syndici Porral en Jean Goulaz belast zouden zijn om te waken, dat er goede zeden in de stad waren, en er naar Gods wil geleefd werd."
De keuze van Porral was zeer goed; die van Goulaz, daar hij zelf geen grote vijand van het spel en de herberg was, minder. Door die maatregelen toonde de Raad met hoeveel ernst bij het tot stand komen van de Hervorming wilde. Hij nam spoedig daarna nog een ander besluit. Veel kinderen in Genève werden naar verschillende plaatsen gezonden, en aan vreemde opzieners toevertrouwd.
De Raad bepaalde op 30 Januari, "dat ze die kinderen op school hadden buiten Genève, ze naar de stad moesten laten komen, op of andere Christelijke scholen laten gaan; dat anders gezegde kinderen beroofd zouden worden van het burgerrecht. Dat was streng, maar daaruit blijkt de geest, die de Raad bezielde, en zijn ijver voor een goede opvoeding."

Deze zo belangrijke akten werden zelfs niet bestreden door de burgers, die later zo krachtig tegen deze regels van tucht opkwamen. Een zekere tegenstand vertoonde zich evenwel, maar dit was niet anders dan een spel. De levendige jeugd, die zo ligt opgewonden wordt, ging er mee lachen en spotten. Ze was vooral wrevelig over de

ijver van de syndicus Porral, die haar vermaken tegenwerkte, en toen de keuze van nieuwe syndici op 4 februari moest plaats hebben, en Porral moest aftreden, begonnen die jonge dwazen de volgende dag een spelletje, waarbij ze een zinspeling op zijn naam maakten, en zich op allerlei wijzen beijverden de syndicus belachelijk te maken.
"Legier Beschaut en enige andere kinderen in de stad" werden om dit spel op 5 Februari in de gevangenis gezet.
Porral verzocht Farel met hem deze in de gevangenis te gaan bezoeken, om hun goede vermaningen te geven. Maar die jonge mensen namen ze niet aan. Men heeft ze dartel genoemd, maar ook de naam van losbandigen gegeven; wij geloven dat de eerste naam hun meer toekomt. De raad, ziende in de daad van de jeugdige beschuldigden, zegt een destijds levende schrijver, meer jeugdige dartelheid en dwaasheid dan boosaardige handelingen," stelde ze vier dagen na hun gevangenneming in vrijheid, onder belofte van bij oproeping op te komen. Het kan wel zijn dat de waardige Porral een weinig strengheid aan de dag gelegd heeft in deze zaak die, het is niet te ontkennen, niet aangenaam voor hem was.

Het volk van Genève toonde dat het van ganser harte de Christelijke verordening aannam, door op 5 Februari syndici te verkiezen, die de Hervorming waren toegedaan. Andere aanzienlijke candidaten werden voorbijgegaan. Men erkende dat in deze verordening de gelijkheid van de burgers was in het oog gehouden, daar die regels voor allen waren, en de aanzienlijkste families zich evenzeer als de mindere daaraan moesten onderwerpen," hetgeen het volk beviel.
Calvijn evenwel maakte zich geen illusies; hij vreesde dat een zeker aantal burgers, en zelfs enige van de aanzienlijksten zich tegen de Hervorming zouden verzetten, en eiste uitdrukkelijk, dat allen opgeroepen zouden worden om haar te belijden. "Bij gebreke van dien, zei hij, wilde hij niet langer te Genève blijven. Wat hij voorstelde was tot welzijn van allen. Als niet allen dit wilden, zou hij heengaan, daar hij niet wilde overweldigen en bemachtigen door kracht of bedrog.
De Raad besloot (13 Maart) om orde te stellen op het Avondmaal en het nakomen van de andere artikelen. Er werd vastgesteld (17 April) dat een syndicus, de kapitein van de wijk en de hoofdlieden over tien mannen in al de huizen van al de tientallen de artikelen aangaande het geloof zouden voorstellen.
Men besloot (27 April) de geloofsbelijdenis te laten drukken en daarvan een voldoend aantal exemplaren aan de hoofdlieden over tien mannen te geven, opdat wanneer het volk bezocht werd, het beter onderwezen en beter ingelicht zou zijn. Een ieder moest weten, wat hij ging doen; geen overrompeling. Calvijn vergenoegde er zich niet mede, dat de inwoners van Genève volgens deze belijdenis onderwezen werden.
Het baatte niet, dat dit voldoende was voor Saunier, die, ten minste destijds, niet graag zag, dat van ieder inwoner van Genève geëist werd. dat hij de geloofsbelijdenis woordelijk zou goedkeuren.
Calvijn stelde er zich niet mee tevreden, dat dit stuk door de Raad van ambtswege erkend werd, als uitdrukking van hetgeen het volk van Genève geloofde, zoals men daarmee op andere plaatsen genoegen had genomen; hij wilde dat ieder burger die belijdenis aannam. Hij geloofde niet, dat de staat hierin verantwoordelijk was voor het volk. Ieder persoon was verantwoordelijk voor God. Hij wilde geen godsdienst van de grote hoop. Zegt Christus niet: *Een iegelijk die Mij belijden zal voor de mensen…* Een iegelijk, dat is hoofd voor hoofd. Dat is volkomen waar, maar men dwaalt, wanneer men gelooft, dat het om Christus te belijden, nodig is een Godgeleerde belijdenis te ondertekenen. *Indien gij met uw hart gelooft, zult gij zalig worden,* zegt Paulus.
Men denke aan die arme vrouw, die verzocht aan het Avondmaal te mogen

deelnemen, en die door haar leraar ondervraagd werd over de drie ambten van Christus, het profetische, koninklijke en priesterlijke. "O mijnheer! Antwoordde zij, die dingen weet ik niet maar ik ben bereid voor Hem te sterven."
"Dat is genoeg!" riep de leraar een weinig beschaamd uit. De Godgeleerdheid is nodig voor de theologen; ze moet niet geëist worden van de eenvoudigen.
De drie voornaamste leraars, Farel, Calvijn en de blinde en oude Courault, die het in dit opzicht eens waren, verschenen voor de Tweehonderd, leverden hun stuk in, en drongen er bij die Raad dringend op aan, dat ze Gode de eer zouden geven door zijn waarheid te belijden.
"Het is recht, zei Calvijn, dat in zulk een heilige zaak, gij die het voorbeeld in alle deugden moet geven, het volk voorgaat." Maar dat was hem niet genoeg. "Roep daarna, voegde hij er bij, het ganse land bij tientallen op, laat een ieder deze belijdenis beëdigen. De Raad kon zich met de zienswijze van de Hervormer verenigen; Saunier zelfs had zich bij hen gevoegd. Hij liet al de hoofdlieden over tien mannen komen, om eerst hun goedkeuring te vernemen, en gaf hun in last, om al degenen, over wie ze gesteld waren, te vermanen de geboden Gods te volbrengen, en hun lieden naar de St. Pieterskerk te brengen, bij tientallen (er waren er acht en twintig) om hun instemming met de geloofsbelijdenis te betuigen.
Die instemming werd gegeven door tussenkomst van de hoofdlieden over tien mannen, achtereenvolgens en niet gelijktijdig. Volgens een beginsel, waarvan nooit afgeweken werd, waren de vrouwen van de algemene Raad uitgesloten.

Maar er was hier sprake meer van een godsdienstige bijeenroeping dan van een staatkundige vergadering. Men wist wel welk een invloed de vrouw in het godsdienstige huisgezin heeft. Het is dus mogelijk, dat de mannen en de vrouwen samen in de St. Pieterskerk geroepen werden, in groepen van tien door hun hoofdlieden verdeeld. Het door ons genoemde bevel luidde dat deze hun lieden moesten brengen, door welk woord de beide seksen kunnen aangeduid worden. Uit een enkel feit schijnt te blijken dat de vrouwen tegenwoordig waren. Op 28 September 1537 hield de Raad zich bezig met Jeanne La Gibescière, die de nieuwe Hervorming niet had willen beëdigen, en verbande haar daarvoor. Maar ruim een maand vroeger, 21 Augustus, was diezelfde Jeanne, tot een afzonderlijke secte (Spirituelen) behorende, voorgesteld geworden, de nieuwe Hervorming te beëdigen; ze had dit geweigerd, en daarom was ze gevangen gezet. Dit feit kan dus niet worden aangevoerd, om volstrekt te bewijzen, dat ook de vrouwen in de St. Pieterskerk de belijdenis beëdigd hebben.

De Raad alzo op Zondag 29 Juli in de kathedraal bijeengekomen zijnde, kwamen de tientallen achtereenvolgens voor jongelieden, die meerderjarig waren en grijsaards, misschien mannen en vrouwen naderde. De secretaris van de raad, Rozet, las de geloofsbelijdenis; daarop volgde de eed van trouw en gehoorzaamheid; en ieder legde die af met opheffing van de hand. "Zoveel haast als de Raad gemaakt had, om het besluit af te kondigen, zoveel ijver legde het volk aan de dag om de eed te doen," zegt Calvijn. Veel inwoners van Genève beleden van ganser harte de Evangelische leer.
Toch kon het gevoelen van Saunier met goede redenen ondersteund worden. Indien hij afkerig was van een persoonlijke verbintenis, dan was dit, omdat hij wist dat de belijdenis niet de juiste uitdrukking was van ieders geloof, dat sommigen die haar beëdigden, haar niet geheel of slechts gedeeltelijk begrepen en dat andere, die haar beter begrepen, slechts een verstandelijk geloof hadden, dat door listige tegenwerpingen hun kon ontnomen worden. De persoonlijkheid scheen toen niet

voldoende geëerbiedigd te worden.
Maar de geloofsdaad van 29 Juli was zo plechtig geweest, dat velen er zich over verblijdden. Er waren evenwel velen die zich terughielden, omdat ze nog gehecht waren aan het Rooms katholicisme; een zeker getal omdat ze zich niet wilden onderwerpen aan de zedelijke tucht.
George Lesclefs en zijn knecht zeiden, dat ze er niet toe konden komen om de tien geboden te bezweren, omdat ze moeilijk zijn. Andere eindelijk weigerden de eed te doen uit een geest van staatkundige onafhankelijkheid.

Toch kon men over het algemeen zeggen, dat het volk zijn instemming had betuigd, en het was een schone dag voor de Hervorming toen die handen in de oude St. Pieterskerk voor het Evangelie opgestoken werden. Wel werd later de hemel donker, maar die dag was helder en kalm.
Calvijn mocht zich verheugen in zulk een korte tijd zulke grote zaken verkregen te hebben, en zijn ambtgenoten verblijdden zich met hem. De oude Courault, die in Frankrijk vervolgd was, had zich genoodzaakt gezien naar Basel te vluchten, en Calvijn, die wel wist, dat hoewel van het zintuig des gezichts beroofd, "hij helderziende was met ogen des geestes," had hem naar Genève geroepen. Courault voelde zich gelukkig dat hij in die stad getuige mocht zijn van de zegepraal van de Hervorming, welke in zijn vaderland zo ruw werd aangevallen.
Farel van zijn zijde zag de bekroning door God van het werk, dat hem zoveel moeite gekost had. Hij toonde altijd een onvermoeide ijver, een helfdhaftige moed, en zijn onophoudelijk gebed voor de Hervorming was zo vurig, dat ze die het hoorden, zich tol de hemel opgeheven gevoelden, zegt Beza. Hij had het zaad in de aarde gestrooid, en had het kruid zien opkomen; thans volgde op de zaaitijd de oogst; de aar was verschenen, het koren had zich in de aar gezet, en een andere arbeider, een machtiger maaier was gekomen, om het koren te maaien en de schoven te binden.

Maar dit maakte hem volstrekt niet jaloers; integendeel, zijn Christelijk gemoed erkende met dank aan God de kostelijke gaven, die Calvijn geschonken waren. Zijn meerderheid in verstand, de uitgebreidheid van zijn kennis, de juistheid van zijn oordeel, zijn macht tot regeling vervulden de oude pionnier met verwondering en eerbied. Met blijdschap ontwaarde hij, dat er een telkens talrijker gehoor in de kathedraal bijeenkwam, om Calvijn de heilige Schrift te horen uitleggen. Van toen af ging de grijsaard bijna aan de voeten van de jonge leraar zitten. In alle dingen vroeg hij zijn raad, en beschouwde hem als de door God uitverkoren man, om de Hervorming te voltooien. Calvijn van zijn zijde bewees Farel de eer, die hij hem verschuldigd was. "Nadat gij begonnen zijt deze kerk van Genève met grote moeite en gevaren tot stand te brengen, zei hij, kwam ik eerst als leider, en daarna bleef ik uw opvolger, om het door u zo goed en gelukkig aangevangen werk voort te zetten. Deze zo hartelijke verhouding tussen Calvijn en Farel, niettegenstaande het verschil van leeftijd, is een van de schoonste, die de geschiedenis oplevert.
Calvijn verhief later zeer hoog wat hij *hun vriendschap en heilige samenvoeging* noemde, en zei op liefderijke wijze: "Gij en ik waren slech.ts één." Ze hadden, zegt Calvijn weerom, een verstandhouding, een vriendschap, die door de naam van Christus gewijd, zeer voordelig was voor zijn kerk.

De school, onder bestuur van Saunier, bloeide ook. De lessen begonnen er 's morgens ten vijf ure. De kinderen werden er onderwezen in de drie uitnemendste talen, Grieks, Hebreeuws en Latijn, behalve nog de Franse taal, die naar het oordeel van geleerde

mensen, volstrekt niet te verachten is." Mathurin Cordier, de oude meester van Calvijn, wijdde zich weldra aan dit werk. Een tal van leerlingen uit Basel, Bern, Bienne, Zürich en andere plaatsen, naar Genève gelokt door hetgeen daar geschiedde, kwamen er studeren. Deze beginners woonden in het college bij Saunier, wiens huis Christelijk was ingericht.
"Elke dag voordat men aan tafel ging, las een van hun overluid een hoofdstuk uit de bijbel en al de andere hoorden. Aan tafel zittende, zei ieder een tekst op uit de Heilige Schrift."
Op die wijze werden de sterke mannen van de zestiende eeuw verkregen. Het stelsel, waardoor de bijbel uit de school en zelfs uit de godsdienst gebannen wordt, namelijk het beschavend en opvoedend bestanddeel, zal zulke mannen niet afleveren.

De Hervormers, die het goed en aangenaam vonden omgang met elkaar te hebben, genoten daarenboven de goedkeuring van de meerderheid des volks en voornamelijk van de overheid. Alzo in hun bediening aangemoedigd, waren ze moedig, en onvermoeid werkzaam in hun roeping. Wel ver van door hun grote taak te worden overstelpt schenen ze veeleer onder het ge wigt daarvan standvastiger te worden, hetgeen juist het kenmerk van grote mannen is. Deed er zich enige moeilijkheid voor, had een dorp een prediker nodig, dan wendden Farel en Calvijn zich met vertrouwen tot de raad, die over het algemeen hun verzoek toestond, en zelfs blijken van edelmoedigheid gaf.
Toen een goede burger op 13 Februari de opmerking had gemaakt, dat Calvinus nog niets ontvangen had, werd er besloten hem zes kronen, te geven. Toen de volgende dag Farel, zijn broeder, evenals Saunier, het burgerrecht van de stad verzochten, werd er besloten dat ze het kosteloos zouden bekomen. Calvijn werd eerst veel later burger van Genève.
Hij was niet de enige, die dit uitstelde; andere beroemde Fransen weigerden het burgerrecht van Genève, waarheen ze gevlucht waren, omdat ze van Frankrijk geen afstand konden doen. De liefde voor zijn oude vaderland was waarschijnlijk een van de redenen, die Calvijn drieentwintig jaren lang tegen hielden burger te worden van de stad, waarvan hij de ziel was.
Op 27 Februari werden aan Saunier dertig maten tarwe ten geschenke gegeven. Op 6 Juni werden aan Courault zes kronen toegelegd. De giften waren niet aanzienlijk, maar elke tijd heeft zijn maat.

Terwijl de Raad belang stelde in de behoeften van de leraars, zorgde hij ook overeenkomstig de staatsregeling voor de behoefte van de Kerk en de zuiverheid van de zeden. Op 7 Februari schreef hij, op verzoek van Farel, naar Besaneon en naar Neuchâtel, over de bijbel van Olivetanus.
De lagere overheid toonde zeer streng te zijn. Op 23 Februari werd een valse speler, die het volk bedroog en hun geld afperste, veroordeeld om een uur te pronk te staan met zijn valse kaarten om zijn hals gebonden.
De grote Frans, schuldig aan onzedelijkheid, moest een koord of touw van achttien voet lang geven, dat gebruikt werd om de beesten vast te leggen.
Een overspelige man en vrouw werden op 1 Juni voor een jaar gebannen.
Op 13 Maart begaf de Raad zichzelf op het geestelijk gebied, en besloot orde te stellen op het heilig Avondmaal en andere dingen.

Alzo bekleedde Genève èn als kerk èn als school een belangrijke plaats; vreemdelingen kwamen daar, of zonden er hun kinderen. De schone ligging van de

stad was ook iets dat hen zeer aantrok. Van al de beschrijvingen van Genève is de volgende zeker een van de oudste: "Denkt niet, zei Sannier, dat Genève een afschuwelijke en bijna onbewoonbare stad is, tussen onvruchtbare en woeste rotsen gelegen. De straten, uitgezonderd enkele, zijn breed en van een goede soort, en er zijn veel grote pleinen. Omringd door een aaneengeschakelde kring van bergen, heeft ze toch aan alle kanten grote vlakten in de vorm van een groot schouwtoneel uitgestrekt. Wat het meer aangaat, het is moeilijk te bepalen, waartoe het de stad meer dient, tot voordeel, tot versiering of tot schoonheid. Het is niet modderig of troebel, maar tot op de diepte is liet helder als schoon glas, zodat men een wonderbaar genoegen schept om het te zien. In somma, de gezegde stad is gelegen tussen de grenzen van drie grote landen, te weten Gallie, Duitsland en Italië, als een plaats, aangewezen voor de vergaderingen van de kooplieden."
Genève zou aangewezen worden voor andere vergaderingen. Reeds Mathurin Cordier, zegt een tijdgenoot, de meest geschikte man van onze tijd om in de Franse taal te oefenen, bracht veel geleerde mannen mee. Reeds vroeger zagen wij dat jeugdige Engelsen aan de voet van de Alpen kwamen om kennis te maken met Calvijn.
Uit de beschrijving van Saunier blijkt dat de Hervormers niet ongevoelig waren voor de schoonheden der schepping; ze hielden er van en beschouwden ze in Genève in haar hoge en volle majesteit.

VIJFDE HOOFDSTUK.
Calvijn in strijd met vreemde leraars. hij wordt betchuldigd van AriaAs e.
(Januari tot Juni 1537.)

De vrede en het vergenoegen te weeg gebracht door de vastgestelde verordening en de schoonheid zelf van de plaatsen, waar die grote veranderingen plaats grepen, werden evenwel spoedig verstoord. Er waren vreemde leraars aangekomen, Herman van Luik en Andréas Benoit, ook uit Nederland afkomstig, die behoorden tot de secte, van welke Calvijn reeds in Frankrijk enige hoofden ontmoet en bestreden had, en die zich spirituelen noemden. Die sectarissen kwamen uit westelijk Europa, maar Duitsland en Nederland was vooral hun vaderland.
De Germaanse geest heeft een neiging tot het wijsgerige, zelfs mystieke, die er gemakkelijk toe leidt om dieper in de Goddelijke dingen te willen doordringen dan de bijbel zelf. De centrale ligging van Genève, de belangrijke staatkundige en godsdienstige omkering, die daar had plaats gehad, gaven deze sectarissen hoop in die stad vasten voet te bekomen, om zich vervolgens in Frankrijk, Italië en elders te verspreiden. De nieuwe leraars hadden van hun aankomst af gearbeid aan het verbreiden van hun meningen, en hadden enige aanhangers gewonnen, waaronder ook leden van de raad. Op die aanvankelijk goeden uitslag verhieven ze zich, en hoopten in Genève hun dromerijen in te voeren in plaats van het Evangelie.
Daar die spirituelen er op snoefden, dat ze dieper in de waarheid waren doorgedrongen dan de Hervormers, hadden ze iets aantrekkelijks voor hen, die naar iets nieuws verlangen. Ze kondigden op stoutmoedige toon aan, dat ze met de predikers wilden twisten. Reeds op 9 Maart liet de Raad hen voor zich verschijnen. Ze werden uitgenodigd om de Raad schriftelijk de punten op te geven, die ze wilden verdedigen. Herman en Benoit voldeden aan die eis en legden hun stellingen aan de Raad over.
Deze nam daarvan kennis op 13 Maart. Dat ze zich spirituelen noemden was omdat de Geest, zeiden zij, alleen in hen werkte. Hun leer was een zeker min of meer grof

pantheïsme. Ze dachten, ten minste over het algemeen, dat de ziel geen zelfstandig iets was, een schepsel dat een wezen had; volgens hen, was ze het vermogen dat de mens heeft om adem te halen, zich te bewegen en de andere werkingen des levens te verrichten. Ze zeiden dat in plaats van onze ziel, God in ons leeft, en in ons al die werkingen verricht, welke behoren tot het leven. "God werd schepsel, voegt Calvijn er bij, en het andere was niets meer."
Daar er, zoals bekend is, in Parijs een moord begaan was, antwoordde Quintin, een van de hoofden van de spirituelen, aan sommigen die hem vroegen wie het gedaan had: Gij, ik, God heeft het gedaan, want wat gij of ik doen, dat doet God," ze hadden ook bijzondere denkbeelden over Jezus Christus; "zij hielden het er voor, dat Hij niet werkelijk mens was geweest, maar maakten wat zijn lichaam betreft, Hem tot een soort van spook."
Eveneens dwaalden ze omtrent de doop, de excommunicatie, de overheid, de eed en andere punten. Wij zijn niet in het bezit van de artikelen, die ze bij De Raad indienden, en het is wel waarschijnlijk, dat ze de meest hinderlijke punten van hun stelsel niet op de voorgrond plaatsten. Maar de meerderheid was van meerling, "dat het gevaarlijk zou zijn, die artikelen in het openbaar te bespreken, vanwege de teerheid (zwakheid) van de gemoederen; er werd dus besloten, dat ze de volgende dag, 14 Maart, zouden gehoord worden, maar alleen in de Raad van de Tweehonderd.

De beweging, door de komst van Herman en Benoit in de stad veroorzaakt, en de gretigheid, waarmee een zeker getal burgers hen hoorden, was de aandacht van de Hervormers niet ontgaan. Als die leraars niet weerlegd werden, dan zou Genève, aan de dwalingen van het pausdom onttrokken, in de dromerijen van het pantheïsme kunnen vervallen. De Hervormers verzochten dus de vergadering te mogen bijwonen. Herman en Benoit zetten hun stelsel uiteen. De raadsleden wilden de zaak smoren, maar Farel, die vertrouwen had in de kracht van de waarheid, verzocht dat de zaak in het openbaar besproken werd. De Raad gaf hem gehoor, en de beraadslagingen werden bepaald op de volgende dag, 15 Maart.
De vergadering werd gehouden in het grote auditorium van Rive, op 15, 16 en 17 Maart, en duurde telkens de gehele dag. Het verslag van de beraadslaging is ons niet bewaard gebleven, maar wij kunnen ons daarvan enig denkbeeld maken uit de twee geschriften, die Calvijn gewijd heeft aan de uiteenzetting en weerlegging van dit stelsel. De discussies waren zeer levendig. De Hervormers weerlegden met zoveel kracht, alleen door het woord van God, de leerstelsels, welke de beide spirituelen in dit openbaar twistgesprek voorbrachten, dat het geslacht van die mensen van toen af in deze kerk uitgediend had.
De Raad van de Tweehonderd verklaarde nu in zijn vergadering van 18 Maart, dat de aanvaller niet voldoende was, dat wil zeggen dat zijn meningen vals waren. Maar hij maakte ook de opmerking, dat deze twist verdeeldheid zou kunnen veroorzaken en in het geloof zou kunnen doen wankelen. Hij verbood de Hervormers voortaan zulke discussies te houden.
Daarna liet hij Herman en Benoit voorkomen. "Wij hebben u wel willen horen, zo spraken tot hen de syndici, want wij horen een ieder; maar ziende dat gij uw stellingen niet met de Schrift kunt staven, hebben wij de uitspraak gedaan dat ze strijdig zijn met de waarheid. Wilt gij uw woorden intrekken en tot God terugkeren door Hem vergeving te vragen?"
"Wij onderwerpen ons aan de wil van God, antwoordden zij, maar wij trekken onze woorden niet in."
De inwoners van Genève, die hen bij hun aankomst voor goede Evangelisten hadden

gehouden, hadden hen broeders genoemd. Maar die vreemdelingen hadden zich zeer wonderlijk gedragen, en toen ze zelfs geweigerd hadden met de Christenen van Genève te bidden, waarlijk wel een ergerlijk blijk van hun sectarische geest, werden ze niet meer broeders genoemd. Toch werd er toen geen straf hun opgelegd, misschien omdat men hoopte hen tot meer Christelijke gevoelens te brengen.
Maar hierin bedroog men zich zeer. Er werd dan ook overeenkomstig de gebruiken van die tijd besloten, dat deze leraars en allen die tot hun secte behoorden, op straffe 's Doods voor altijd uit Genève zouden gebannen worden.
"Het wonderlijke in deze zaak, zeggen de oude levensbeschrijvers van Calvijn, is, dat waar enige kerken in Duitsland van zulke leraars verlost werden, dit geschiedde door de eenvoudige toepassing van de rechterlijke wet, terwijl in Genève de overheid er de hand niet aan sloeg."
Werkelijk maakte ze ook tegen hen geen gebruik van gevangenis of marteling; Calvijn trachtte hen alleen te overtuigen met het woord. Maar de verbanning op straffe 's Doods is toch een zeer besliste daad van de overheid. Aan de andere kant bedriegt men zich ook, als men zegt dat de registers van de Raad niets behelzen omtrent de overwinning van Calvijn. De Raad grondde integendeel uitdrukkelijk zijn besluit daarop, dat de leraars hun stellingen niet met de Schrift hadden kunnen handhaven.

Dit waren niet de enige aanvallen, die de Hervormers bij hun optreden te verduren hadden. Zekere woelgeesten konden het niet goed aanzien, dat Calvijn, Farel en Virét aan het hoofd stonden van de Hervorming in de landen, waar de Franse taal gesproken werd, en wilden hen uit die positie verdrijven, om zelf in hun plaats op te treden. Deze onlusten, door eerzucht en jaloersheid ontstaan, waren levendiger en langduriger.
De onruststoker was de leraar van de Sorbonne, Caroli, die zoals wij gezien hebben, uit Frankrijk te Genève was gekomen tijdens het grote twistgesprek in 1535. Caroli was een soort van theologische gelukzoeker. Hij had volstrekt het heilige doel niet voor ogen, dat de Hervorming zich voorstelde. Een verregaande lichtzinnigheid, die oorzaak was dat hij zich bij geen partij aansloot, een voorliefde voor alles wat hem toescheen nieuwe en naar de mode te zijn, een vurige begeerte naar roem en fortuin, een behoefte aan een vrijheid, die hem veroorloofde zijn boze neigingen op te volgen, bezielden hem en deden hem overhellen naar een kant, die hij weldra weer verliet, om aan een andere kant voldoening te zoeken voor dezelfde begeerlijkheden.
Daar hij ijdel, hoogmoedig, kruiperig en onbezonnen was, had men hem de monniken zien aanvallen, toen een soort van Hervorming in Frankrijk in de mode was; maar toen de reeks van vervolgingen begon, had hij naar Genève de vlucht genomen. Aan gene zijde van de Jura een soort van bisschop te worden, onder wiens bestuur de kerken van de Hervorming in Romaans Zwitserland stonden, ziedaar het voorwerp van zijn wensen, en hij stelde zich voor daar een leer te verbreiden, die het midden hield tussen het Evangelie en de paus. Hij had kennis gemaakt met de voornaamste steden van zijn aanstaand bisdom. Van Genève was hij gegaan naar Neuchâtel, waar hij prediker was geworden, en in het huwelijk was getreden.
Reeds zagen wij dat hij tot eerste prediker te Lausanne benoemd werd. "Overal waar hij was doorgetrokken, had hij sporen van zijn begeerlijkheid achtergelaten; hij draaide met alle winden. Binnen weinig tijds ging hij van de zijde van de Roomsen tot die van de Protestanten over; daarna toen de Hervormers hem terecht gezet hadden, keerde hij weer tot zijn uitbraaksel, zoals de Schrift zegt, verliet voor de tweede maal de pauselijke hiërarchie, om met de Evangelischen mee te doen en eindigde ten slotte bij Rome zijn dwalend en ellendig leven.
Hij is een van de verachtelijkste karakters uit dit tijdvak, een van die geestelijke de

Quichotten, die beweren al hun vijanden te kunnen doorklieven. Behalve de ijdele roemzucht bezat hij een even levendigen hartstocht: de haat. Hij verfoeide Farel, die hem te Parijs had leren kennen, en hem om zijn ondeugden bestraft had; hij verfoeide Virét, die eens in zijn tegenwoordigheid gepredikt had over de onkuisheid, hetgeen Caroli, door zijn geweten overtuigd, beschouwde als tegen hem gericht. Het baatte niet of Virét hem al zeide, dat hij voor iedereen gepredikt had, Caroli vergaf het hem niet. De grote achting eindelijk, die Calvijn toegedragen werd, vervulde de leraar van Parijs met jaloersheid en nijd.

Nauwelijks was hij te Lausanne, of hij dacht aan de verwezenlijking van zijn droombeelden, en vroeg aan Bern het opzicht over een zeker aantal predikers en kerken. De Berners weigerden, verzochten Virét de vreemdeling, die niet goed met het land bekend was, met zijn Raad te hulp te komen, en besloten dat niets nieuws door een prediker voor het volk mocht gebracht worden zonder voorafgegane overweging van al de broeders.

Caroli was geenszins geneigd zich aan deze regel te onderwerpen. Als dwaze schoolgeleerde was hij een minnaar van vreemdsoortige wonderspreuken, en knoopte hij graag gesprekken aan, die de gemoederen verbitterden, en hem in de gelegenheid stelden blijken van behendigheid te geven. Dat waren overblijfselen van de middeneeuwen; maar de eeuw van de Hervorming eiste iets anders. Caroli was een anachronisme (misslag tegen de tijdrekening.) Zijn ambt van leraar van de Sorbonne moest, naar zijn mening, hem plaatsen op de top van de Kerkelijke hiërarchie, onder welke de herders van Helvetië zich moesten buigen.

Hij begreep een Hervorming *sui generis* te moeten bewerken, gevoelens die hij koesterde op de voorgrond te moeten stellen, en leerstellingen te verkondigen, waartoe niemand vóór hem ooit gekomen was. De gelegenheid daartoe bood zich weldra aan. Daar Virét, zijn jonge collega, een bezoek was gaan brengen aan zijn vrienden te Genève, maakte de leraar van Parijs daarvan gebruik, en de kansel beklimmende, las hij een reeks van stellingen voor, strekkende om aan te tonen, dat er voor de doden moet gebeden worden. "Ik verlang niet, zei hij tenslotte, lessen te ontvangen van een jongman," waarmee hij Virét bedoelde. Aan zijn bewegingen, aan zijn stem en aan zijn snoevende en bittere woorden was het te bespeuren dat zijn hoofd in opgewonden toestand verkeerde.

Virét, door een van zijn vrienden gewaarschuwd, kwam dadelijk terug en verweet hem zijn moedwillige belediging. Maar Caroli, trots op hetgeen hij onbeschaamd zijn ontdekking noemde, antwoordde: "Ik geloof niet aan het vagevuur, en ik denk niet dat de doden verlichting kunnen bekomen door de gebeden van de levenden; dat zijn louter verdichtsels; maar ik geloof dat wij God moeten vragen zijn oordeel te verhaasten tot heil van de heiligen en al de leden van de Kerk, van de Maagd, de profeten en apostelen, die er het eerst het genot van zullen hebben."

Caroli verschanste zich alzo tussen. Rome en het Evangelie, het noch met de een, noch met het andere houdende, maar zichzelf strelende; dat was zijn zoeken. Had hij slechts de kerk aangespoord om tot de Heere te zeggen "Kom haaslelijk!" dan had hij gesproken overeenkomstig de Heilige Schrift. Maar zijn bedoeling was dat dit gevraagd zou worden ten behoeve van de doden, iets dat volstrekt niet door de Bijbel te rechtvaardigen is.

Virét antwoordde hem: "Gij weet, dat wij niets bijzonders moeten preken zonder elkaar daarover onze gedachten te hebben meegedeeld. Hebt gij in de Schrift een lering gevonden, waarmee ik niet bekend ben, dan zal ik, die graag aannemen; maar als gij een dwaalleer predikt, vergun mij dan dat ik als uw ambtgenoot, enige aanmerkingen maak. Daarover bekommerde Caroli zich echter geenszins; hij

antwoordde Virét uit de hoogte, en hield trots zijn leer staande.
Vele vrienden des Evangelies wendden de blik naar Calvijn, in wie ze volkomen vertrouwen stelden, en verzochten hem dadelijk naar Lausanne te gaan. Hij deed dit. Farel had met hem mee willen gaan, maar de Berners nodigden hem uit, zich met zijn kerk te bemoeien en niet met de hunne. Ze zonden zelf gezanten naar Lausanne, en er vormde zich alzo een soort van kerkenraad, waarin Calvijn naar het schijnt de zaak uiteenzette. Maar de hoogmoedige Caroli, die begreep dat het beneden zijn waardigheid was zich te verdedigen, weigerde op de meest trotse wijze de minste verklaring van zijn gedrag te geven. Hij was er zeer verbitterd over dat hij beschuldigd werd door Calvijn, wiens meerderheid hem zo zeer in de weg stond. Hij maakte dadelijk zijn plan; hij besloot tegen de Hervormer het zwaard te keren, waarmee hij zelf bedreigd werd, en hem daarmee tot aan het gevest te doorsteken. "Dat de leraar van Genève, zei hij, zoveel ijver heeft aan de dag gelegd, om deze zaak voor uw vergadering te brengen, is niet anders dan een lage samenzwering, die geen ander doel heeft dan mijn val te bewerken."
Daarop nam Virét het woord, en legde zo duidelijk de uitvluchten en lasteringen van Caroli bloot, dat de vergadering hem zonder zijn eigenliefde te sparen, veroordeelde tot herroepen. Door dit zo strenge vonnis verbaasd, begon de man die zo gemakkelijk van het een uiterste tot het andere overging, zich te vernederen; hij kermde en smeekte met tranen in de ogen om genade. Calvijn werd daardoor getroffen, en met meewarigheid vervuld, verzocht hij de vergadering Caroli te sparen voor hetgeen zijn eergevoel krenkte. Virét deed hetzelfde. Dat verzoek werd toegestaan.
De leraar van de Sorbonne had dus niets anders te doen dan stil naar huis te gaan met een gevoel van dankbaarheid jegens die twee edele tegenstanders. Maar hun liefderijke tussenkomst had hem niet vertederd. Zijn vernedering was slechts geveinsd; hij zou het kostte wat het wilde zijn doel bereiken, om namelijk de eerste in de kerk des lands te zijn. Daar hij jaloers was op de invloed, die Calvijn, Farel en Virét in Romaans Zwitserland genoten, had hij bij zichzelf gezegd, dat om veilig te paard te zitten, het nodig was eerst de man er af te werpen, die er op zat. De ondergang van die drie leraars te bewerken, ziedaar het werk dat hij te verrichten had. Hij gevoelde dat hij, ten minste in Genève, heimelijk ondersteund werd door enigen van de aanzienlijken, en vleide zich Calvijn in onoverkomelijke moeilijkheden te kunnen brengen. Hij besloot dus als beschuldiger op te treden, en zijn tegenpartij tot beschuldigden of schuldigen te maken.

Men meende met die man te hebben afgehandeld, en de vergadering stond gereed uiteen te gaan, toen hij opstond met een bedenkelijk gelaat en alsof hij een pak op het hart had, dat er af moest. "Om de ere Gods, zei hij op een deftige redenaarstoon, om de ere van de heren van Bern, om van de wille van de zuiverheid des geloofs, om van de wille van de zaligheid van de Kerk, om van de wille van de openbare rust, en tot ontlasting van mijn geweten, heb ik u eerwaardige heren, iets mee te delen, waarover ik lange tijd het stilzwijgen bewaard heb. Thans moet ik dat stilzwijgen verbreken; ik moet spreken. Er zijn zowel in Genève als in uw land veel leraars, die besmet zijn met de Ariaanse ketterij."
En de houding van een nieuwe Athanasius aannemende, noemde hij een groot aantal leraars, mannen van naam, die hij schuldig verklaarde aan de dwaling van Arius, maar zonder daarvoor enig bewijs bij te brengen. Calvijn stond bovenaan op die lijst van ketters. Om hem van Arianisme te beschuldigen, daartoe was waarlijk een dwaze stoutmoedigheid en hartstocht nodig. Het schijnt zelfs, dat hij evenals zijn vrienden beschuldigd werd de dwalingen van de Spanjaard Servet aan te kleven. De

Godgeleerden van Genève hadden nog kort geleden te Genève een Ariaan, Claude van Savoye, bestreden en tot zwijgen gebracht. Er was meer dan hartstocht, er was onzin in die aanval. Calvijns neiging openbarende tot het Deïsme…!
De Hervorming was niet een begin van Deïsme, zoals blinde tegenstanders dit beweren; ze was een herstelling van het Christendom.
De Hervormer stond verbaasd. "Nooit zou het in mijn gedachten zijn opgekomen, schreef hij, dat wij bevreesd behoefden te zijn op dat punt beschuldigd te worden."
Calvijn zag het gewicht in van de slag die Caroli hem toegebracht had. Moest die beschuldiging hem blijven aankleven, dan was zijn bediening in een kwaden reuk gebracht, zijn ijver verdacht, zijn arbeid ijdel.
De tweedracht was in de gelederen van de Evangelischen losgebarsten, en Rome juichte toen de voornaamste verdedigers van de Hervorming beschuldigd werden de Godheid des Zaligmakers te ontkennen. De Hervormer stond onmiddellijk op, en zonder toe te geven aan een hartstochtelijkheid, die zijn vijanden altijd gereed staan hem te verwijten, toonde hij krachtig aan hoe veranderlijk zijn tegenpartij was. "Weinige dagen geleden, zei hij, nodigde Caroli mij aan zijn tafel.
Ik was toen een zeer waarde broeder; hij gaf mij in last zijn grote over te brengen aan Farel; hij beschouwde als Christenen al degenen, die hij heden voor ketters houdt, en betuigde eeuwig een broederlijke gemeenschap met ons te willen houden. Waar was toen de eer van God, de zuiverheid des geloofs en de eenheid van de Kerk?"
Daarop zich tot de leraar van de Sorbonne wendende, zei hij: "Hoe hebt gij het met uw geweten kunnen overeen brengen om tweemaal het Avondmaal te houden met een Ariaanse ambtgenoot? Van waar weet gij, dat ik met die ketterij besmet ben? Zeg het, want ik wil mij van die schandelijkheid zuiveren."
Daar Caroli volstrekt geen bewijs aanvoerde, beriep de Hervormer zich op de onlangs door hem uitgegeven catechismus. "Ziehier, zei hij, het geloof, dat ik nog kort geleden beleden heb. Wij belijden te geloven in de *Vader, de Zoon en de Heilige Geest*; en als wij zeggen: de Vader, de Zoon en de Heilige Geest, dan verbeelden wij ons niet drie Goden; maar geloven dat de Schrift en de ervaring van de godsvrucht ons tonen de Vader, de Zoon en de Geest in de zeer eenvoudige en Goddelijke eenheid.

Caroli was niet voldaan. Volgens hem ontbraken de voornaamste woorden. Calvijn meende dat men in praktische en populaire geschriften zich moest wachten voor uitdrukkingen, die niet in de Heilige Schrift gevonden worden; daarom had hij de woorden drie-eenheid, zelfstandigheid en personen in de aangehaalde plaats niet gebruikt. Zo had Luther ook gedaan. "Nergens wordt in de Heilige Schrift het woord drieëenheid gevonden, had hij gezegd; het is door mensen uitgevonden. Dat woord is dan ook zeer koud, en het is beter dat men zegt God dan Drieëenheid."
Calvijn, vol geest en leven, vreesde dat met die Godgeleerde uitdrukkingen het Christendom alleen in het verstand van de mensa en van het kind gebracht werd, zonder met zijn geweten, zijn hart, zijn wil, zijn werken in aanraking te komen. In het vorige jaar had hij zich daarvan bediend in de eerste redactie van zijn Institutie, die hij voor de leraars bestemd had; maar hij had ze niet opgenomen in zijn belijdenis, die vooral voor leken, evenmin als in zijn catechismus, die hij voor de kinderen opgesteld had.
Dit alles bracht Caroli niet tot zwijgen, die als hij orthodox was, dit alleen was met het hoofd; hij beweerde dat als Calvijn niet schuldig was aan Arianisme, hij dan schuldig was aan. Sabellianisme. "In dit opzicht, zei hij, zult gij verdacht zijn zoolang gij niet de geloofsbelijdenis van Athanasius ondertekend hebt."
"Het is mijn gewoonte, zei Calvijn, om niets goed te keuren als overeenkomstig Gods

Woord dan na een gezette overweging." Daar Caroli meende, dat door dit voorbehoud de geloofsbelijdenis van Athanasius oneer was aangedaan, werd hij woedend, en riep uit, dat "zulk een woord een Christen onwaardig was."

Calvijn had zich tot nu toe ingehouden; maar hij gevoelde diep de onrechtvaardigheid van de beschuldigingen van de leraar. Als hij een niet verdienden stoot kreeg, antwoordde hij dikwijls door er een andere terug te geven; de stoot was rechtvaardig, maar misschien wat hard: "Gij zult niemand aantreffen, zei hij tot Caroli, die vuriger is dan ik in het vasthouden aan de Godheid van Jezus Christus. Ik meen dat ik van mijn geloof een vrij helder getuigenis heb gegeven. Mijn werken zijn in ieders handen, en al de orthodoxe kerken keuren mijn leer goed. Maar gij, welk bewijs hebt gij ooit van uw geloof gegeven, anders dan misschien in de kroegen en aan slechte plaatsen? Want daar hebt gij u tot dus ver geoefend."
Caroli wist alles wat er van zijn losbandig leven bekend was, en daar hij even laf als stoutmoedig was, beefde hij toen hij zag dat Calvijn dit onderwerp aanroerde. Om de slag af te wenden, herriep hij, verklaarde dat de schriften van zijn tegenpartij goed waren, dat hij altijd goed gesproken had over de Heilige Drieëenheid, en dat geen beschuldiging tegen hem kon ingebracht worden, "mits dat hij de zaak van Farel niet ondersteunde."
Caroli was minder bevreesd voor Farel dan voor Calvijn, en deze haatte hij nog meer. Virét nam toen het woord en noodzaakte de verwaande leraar om ook te herroepen hetgeen hij van hem gezegd had. "Dat herroepen is ons niet voldoende, spraken nu de beide Hervormers; wij willen ook de zaak van Farel en van onze andere afwezige broeders, die gij onrechtvaardig beschuldigd hebt, verdedigen."

De afgevaardigden van Bern ziende dat de beraadslaging van een gewichtige aard werd, verklaarden dat het nodig was de zaak voor een algemene vergadering te brengen, en namen op zich daarin te voorzien. Daarop ging men uiteen.
Dit geschiedde in Februari. Calvijn, in Genève teruggekomen, vreesde dat de Berner afgevaardigden traag zouden zijn in het, volbrengen van hun belofte, en daar hij overigens van mening was dat deze zaak meer betrekking had op de kerk dan op de staat, drong hij er bij de leraars van Genève op aan, dat ze aan de leraars van Bern schreven, ten einde hen te dringen de zaak ter hand te nemen; hij schreef zelf aan Megander, de voornaamste van de predikers in Bern. "Ik kan geen woorden vinden, schreef hij hem, om het dreigend gevaar uit te drukken, waarin de kerk verkeert, als deze zaak onbepaald wordt uitgesteld. De invloed, die uw betrekking u verleent, verplicht u meer dan iemand anders alle pogingen aan te wenden, dat de vergadering spoedig gehouden worde. Gij zou niet kunnen geloven, hoe de door Caroli toegebrachte slag de door ons gelegde fondamenten heeft doen schudden. Overal en zelfs op het platte land wordt gezegd, dat wij moesten beginnen met het eerst zelf eens te worden voordat wij er aan dachten andere te bekeren. Laat ons niet toelaten dat de uit één stuk geweven rok des Evangelies door de goddelozen verscheurd worde. Doe alles ter wereld, om al de Frans sprekende leraars, die onder de regering van uw Republiek staan vóór Pasen te doen bijeenkomen."
Pasen viel in dat jaar op 1 April. Daar de Hervormer geen voldoend antwoord ontving, vertrok hij zelf naar Bern in de eerste helft van Maart, en bezwoer de voornaamste ambtenaars, de raadsleden en de predikers om onmiddellijk de synode bijeen te roepen. Dit werd hem geweigerd, waarschijnlijk om de veel werkzaamheden in de weken, die het feest voorafgingen, maar men beloofde hem die vergadering dadelijk na het feest te zullen houden.

Men ziet hieruit hoe moedig en werkzaam Calvijn was; het was een van de blijken van zijn vernuft. Farel integendeel was uitgeput door de grote angst, die deze zaak bij hem teweegbracht. Die toestand maakte zijn vrienden bedroefd. "Nooit had ik gedacht, zei Calvijn tot Virét, dat hij met zijn ijzeren gestel, daartoe komen kon."
De leeftijd en de verbazend veel werkzaamheden van Farel kunnen dit evenwel verklaren. Calvijn schrikte bij de gedachte dat hij zulk een kostbare ambtgenoot zou moeten missen, en schreef aan Virét: "Gij moet onvermijdelijk weer tot ons komen, als gij niet wilt dat Farel onder zijn taak bezwijkt. Als wij toelaten dat er een bres, een ledig in de kerk van Genève komt, dan vrees ik dat de scheuring haar in stukken breekt. In plaats van zwakker te worden, schenen de krachten van Calvijn aan te sterken, want hij gevoelde de rechtvaardigheid van zijn zaak.
"Ik ben bereid, zei hij, de strijd met de grootste geestkracht te voeren. De beschuldigingen van Arianisme, daarna van Sabellianisme hebben ons niet veel verontrust; onze oren zijn sinds lang aan zulke lasteringen gewoon, en wij zijn verzekerd, dat ze in rook zullen opgaan. De dappere strijder wachtte dus onbevreesd het bijeenroepen van de synode af.

Daar de Raad van Genève brieven had ontvangen van de heren van Bern over deze bijeenkomst, nodigde hij de predikers uit daarheen te gaan, en op 11 Mei gaf de thesaurier aan Farel 50 gulden tot vergoeding van de reiskosten.
De vergadering kwam bijeen te Lausanne. Op 13 Mei zag men de kerk binnentreden Saint François, de banderet (hoofd der militie) Rod. De Greffenried, Nicolaas Zerkinden, staatssecretaris, de prediker Grosmann, gezegd Megander en een andere afgevaardigde van Bern; er waren van Genève Calvijn, Farel en Courault, ongeveer twintig leraars van Neuchâtel en honderd predikers uit Waadtland, waaronder ook Virét.
Caroli, naar het schijnt, kwam met een zak, zoals de advocaten die gewoonlijk hebben, waarin zijn processtukken waren. Megander was voorzitter; hij begon met te zeggen, dat de vergadering was bijeengekomen, ten gevolge van de beschuldiging door Caroli tegen veel leraars ingebracht, dat ze niet geloofden aan de Drieëenheid van God en aan de eeuwige Godheid van Jezus Christus; daarop richtte hij zich tot Virét, als Berner onderdaan, en vroeg hem zijn gevoelen over deze leer. "Wanneer wij een enig God belijden," antwoordde de prediker van Lausanne, dan verstaan wij daaronder de Vader met zijn eeuwig Woord en zijn Geest als een enig en Goddelijk Wezen. Evenwel verwarren wij niet de Vader met het Woord, noch het Woord met de Geest."
Caroli stond op en zei met bitterheid: "Die belijdenis is te kort, te dor, te duister. Daarin wordt gesproken noch van Drieëenheid, noch van zelfstandigheid, noch van persoon."
Daarop nam hij een redenaarstalent aan, en begon de belijdenis van Nicea op te zeggen, daarna die van Athanasius, daarbij onwaardige bewegingen met armen en handen makende, en zulke buitensporige wendingen met zijn hoofd en lichaam, dat de eerwaarde vergadering zich niet van lachen onthouden kon. "Niets is er, zei hij ten slotte tot zijn tegenstanders, dat u van de beschuldiging van Arianisme rechtvaardigen kan, als gij niet de drie oecumenische belijdenissen ondertekent.

Calvijn, hoorde hem aan zonder hem in de rede te vallen, maar nu kon hij niet langer zwijgen. Een rechtvaardiging van zijn zijde was bijna overtollig. In zijn populaire geschriften had hij die leer volkomen beleden; hij had zelfs, zoals wij gezien hebben, de scholastieke uitdrukkingen in zijn Godgeleerde Institutie gebruikt. Maar tot heil

van de Kerk kwam het er op aan dat zijn tegenstander bekend en zijn masker hem ontrukt werd. Die man van een losbandig gedrag, zonder overtuiging, zonder geloof, wiens doel alleen was de voornaamste plaats te bekleden, die de ongeregeldheden van zijn zondig leven trachtte te verbergen onder een vertoning van godsdienst, durfde met een huichelachtige mond getrouwe dienstknechten Gods beschuldigen. Zulk een kwetsende daad wekte de verontwaardiging van Calvijn op, en legde op zijn lippen de heftige uitdrukkingen, waartoe het bedrog, de losbandigheid en de schaamteloosheid van zijn tegenstander hem drongen. Hij stelde de man naakt voor ogen. "Welk een boosheid, zei hij, om zonder enige andere oorzaak dan ongeregelde hartstochten, de kerk te verontrusten en de voortgang van het Evangelie te belemmeren door gruwelijke beschuldigingen in te brengen tegen de onschuldigste personen, die de schitterendste diensten aan de waarheid bewezen hebben!
Caroli doet ons een twist aan over het onderscheid van de personen in de Godheid. Ik zal hem op mijn beurt onderzoeken, maar ik neem de zaak wat hoger op, en vraag hem of hij wel in God gelooft. Ik betuig voor God en voor de mensen, dat hij niet meer geloof bezit in het woord van God als de hond en het zwijn, die de heilige dingen met hun voeten vertreden."

Men zal misschien die taal afkeuren, maar men moet bedenken dat Calvijn die beide uitdrukkingen ontleend heeft aan de Heilige Schrift die daarmee twee verschillende karakters aangeeft, waarvoor men zich te wachten heeft. "Geeft het heilige de honden niet, zegt Jezus Christus, en werpt uw paarlen niet voor de zwijnen." Met de zwijnen worden bedoeld de mensen, met vleselijke uitspattingen bezoedeld, en de hond is het van die dat blaft, vervolgt en bijt; die twee soorten van buitensporigheden kenmerkten juist Caroli.
Maar Calvijn bleef daar niet bij; hij wilde niet dat er zou kunnen gezegd worden dat de leraars zich niet van de tegen hen ingebrachte beschuldigingen gezuiverd hadden; hij legde dus een belijdenis af, waarmee zijn ambtgenoten vooraf hun instemming betuigd hadden.
"Wanneer wij de Vader, Zijn eeuwig Woord en Zijn Geest onderscheiden, zei hij, dan geloven wij met de kerkelijke schrijvers, dat in de zeer eenvoudige eenheid Gods drie Persoonlijkheden of Zelfstandigheden zijn, die ofschoon ze een enig en zelfde Wezen zijn, toch niet met elkaar vermengd kunnen worden.
Wat Jezus Christus aangaat, voegde hij er bij, voordat Hij ons vlees aannam, was Hij het eeuwig Woord, gegenereerd uit de Vader vóór de eeuwen, waarachtig God, een in Wezen, macht en majesteit met de Vader, Jehovah zelf, die altijd geweest is uit Zichzelf en aan andere het Wezen geeft.

Deze verklaring bracht Caroli uit het spoor, en na zeer hard geschreeuwd te hebben, dat Calvijn niet orthodox genoeg was, begon hij nu te roepen dat hij het teveel was. "Hoe, zei hij, schrijft gij aan Jezus Christus de naam en de natuur van Jehova toe; zegt gij dat Hij uit zichzelf het Goddelijk wezen heeft!"
Calvijn antwoordde: "Als men aandachtig let op het onderscheid, dat er bestaat tussen de Vader en het Woord, dan moet men erkennen, dat het Woord komt van de Vader. Maar houdt men zich bezig met het wezen zelf van het Woord, in zover hetzelve met de Vader God is, alles wat dan van het een wordt gezegd, moet dan ook van het andere gezegd worden.
Caroli stapte toen van de zaak af en nam zijn toevlucht tot woorden. In uw belijdenis staat niet het woord Drieëenheid, zei hij, het woord persoon komt er niet in voor. "Daarop wilde hij Calvijn en andere leraars noodzaken om de belijdenissen van

mensen tot de hunne te maken. "Ik eis, zei hij, dat gij de drie oude belijdenissen ondertekent."
Calvijn en de leraars, die bij hem waren, zouden bij andere gelegenheden hun ondertekening niet geweigerd hebben; maar nu weigerden ze om zeer wijze redenen. "Door ons tot ondertekening te dwingen, wil Caroli, zeiden zij, ons geloof verdacht maken; wij oordelen dat het niet goed is zo toegevend jegens hem te zijn. Overigens willen wij niet door ons voorbeeld de invoering in de kerk begunstigen van een tirannie, waardoor iedereen voor ketter zal gehouden worden, die niet dezelfde woorden wil spreken, welke door een ander voorgeschreven zijn.
Calvijn gaf alzo blijk van een edelaardigheid van ziel en tevens van een getrouwheid, die hem alle eer aandoen. Volgens hem moest iedere kerk haar leer belijden, maar hij gaf er de voorkeur aan, wanneer die belijdenis het product was van het leven en het geloof dergenen, die haar aflegden, liever dan een eenvoudig terugkeren tien of twaalf eeuwen achterwaarts, om de waarheid te zoeken in de verouderde uitdrukkingen van een andere tijd. Hij beleed van ganser harte de leer, uitgedrukt in de oude belijdenissen, die van Nicea en die van Athanasius, die misschien wat al te uitvoerig, maar toch met grote kracht een de Christenen dierbaar geloof blootleggen. Maar hij vond dat in die geschriften de Evangelische eenvoudigheid ontbrak.
Het God uit God, licht uit licht van de belijdenis van Nicea scheen hem toe een meer Oosterse dan apostolische spreekwijze te zijn. Het kwam hem voor ergerlijk te zijn dat het Quicunque, meer bekend onder de naam van belijdenis van Athanasius, op het ogenblik als er fijne onderscheidingen werden gemaakt, die voor het geloof van de eenvoudigen Christenen niet te verstaan waren, begon met te zeggen: "Hij die zalig wil worden moet voor alles het katholieke geloof (Dat van de belijdenis) bezitten, en die dat niet geheel en onschendbaar bezit, gaat zonder twijfel voor eeuwig verloren."

De onwetendheid van Caroli, wat deze belijdenis betreft, was zeer groot, want hij meende dat ze in 325 te Nicea vervaardigd was door Athanasius, en dat ergerde Calvijn evenzeer. Die belijdenis schijnt werkelijk allengs in de Afrikaansche kerk ontstaan te zijn, enige van de daarin vervatte uitdrukkingen ontmoet men in het laatst van de zevende eeuw, maar in het geheel komt ze eerst voor ten tijde van Karel de Grote, bijna vijs eeuwen na Nicea. Het was een tijd, toen, zo al de leer van het Goddelijk wezen zuiver was, die van de rechtvaardigmaking uit genade en van de weergeboorte door de Geest verduisterd was; toen het semi-pelagianisme telkens meer in de kerk toenam; toen de letterkundige en wetenschappelijke ontwikkeling, waartegen de monniken als tot het heidendom behorende, te velde trokken, voortdurend meer zeldzaam was; toen de Staat zich niet tevreden stelde met uitspraak te doen in zaken het uitwendige van de Kerk betreffende, maar door middel van edicten bepalingen maakte aangaande het geloof en de leer; toen de relikwieën zogenoemde wonderen deden; toen de bisschoppen van Rome de titel aannamen van algemeen bisschop, die Gregorius de Grote als anti-Christelijk gebrandmerkt had; toen de strijd over de beelden vooral de gemoederen in beweging bracht; toen Kerk en Staat in de grootste wanorde verkeerden; toen de bisschoppen de wapenen opvatten tegen de horen; toen de wereldlijke en geestelijke macht ongeordend en tuchteloos was; kortom toen het Christendom zijn eigenaardig leven had verloren.
Die treurige staat van zaken tijdens het Quieunque gemaakt werd, bracht er Calvijn ongetwijfeld toe, om behoedzaam te werk te gaan, en te verklaren dat hij het geloof in een enig God beëdigde en niet het geloof van Athanasius, wiens belijdenis door geen enkele wettige kerk zou goedgekeurd zijn.

De synode de beide partijen gehoord en, de zaak rijpelijk onderzocht hebbende, erkende de belijdenis van de leraars van Genève voor goed en orthodox, veroordeelde Caroli en verklaarde hem voortaan de bediening des woords onwaardig. "Wij hebben, zei Calvijn, door onze weerlegging, de gehele zak van Caroli geledigd, er blijft ten opzichte van ons niet de minste verdenking in de gemoederen over."
Caroli beriep zich van het vonnis van de synode op de heren van Bern. Wie had gelijk? wie had ongelijk? Calvijn of Caroli? Het oordeel is verschillend geweest. Men heeft gezegd: "De aantijging van Caroli was niet geheel en al van grond ontbloot, het is niet te verwonderen, dat hij verklaarde niet voldaan te zijn en zijn beschuldiging staande hield."
Men heeft er bij gevoegd, dat Calvijn zijn tegenstander met zulk een hevigheid aanviel, die de vergadering deed sidderen, en het eerste voorbeeld opleverde van die verschrikkelijke hartstochtelijkheid, waarmee hij later zo dikwijls degenen die hem tegenstonden verpletterde.
Dat is ons gevoelen niet. Wat de uitdrukkingen aangaat is de verdediging van Calvijn niet zo vreselijk en hartstochtelijk, als men in het oog houdt met welk een mens hij te doen had, en wat het sterkste was in de woorden van de Hervormer, waren een paar uitdrukkingen, die hij, zoals wij gezien hebben, ontleende aan de Zaligmaker zelf. Wat de grond van de zaak aangaat, hij heeft niet zoals de Rooms Katholieken dit doen, het menselijk gezag op de voorgrond willen zetten, maar heeft zich gehouden aan het woord van God; en dit is zijn hoogste roem, daarin is hij een was Hervormer geweest, evenals Luther. Zijn tegenstander was een onzedelijk mens, en de Hervorming wilde geen gemene zaak maken met de onzedelijkheid. Wie zou hem dit tot een verwijt maken?
Calvijn kon niet toelaten, dat een losbandig mens, die zijn hand bezoedeld had met het bloed van de heiligen, zich voor een Athanasius, een van de edelste leraars van de oudheid uitgaf. Vooral was hij diep bedroefd bij de gedachte, dat de slag door die man toegebracht, de grondslagen zou schokken van het gebouw, dat tot Gods ere opgetrokken werd.

Al die dingen veroorzaakten veel beweging naar buiten. Allerlei geruchten werden verbreid, slechte berichten over de Hervormers van Genève rondgevent; de mensen vroegen elkaar wat toch die twist tussen Caroli en Calvijn was, en ongeduldig werd er naar de uitslag uitgezien. De Franse levendigheid was enige Godgeleerden van Duits Zwitserland niet bevallen. Megander zelf klaagde er aan Bullinger over, dat die Fransen zo oproerig geweest waren. In Duits Zwitserland evenwel en zelfs in het land van Luther kon men ook gemakkelijk in vuur geraken. Roomsen begonnen waarde te hechten aan die worstelingen, en zich daarvan te bedienen. Brieven werden over deze zaak geschreven: Bucer en Capito schreven uit Straatsburg, de eerste aan Melanchton, de tweede aan Farel; en Myconius schreef uit Basel aan de vergadering zelve. Dit moest het vonnis in hoger beroep; dat te Bern zou uitgesproken worden, nog meer plechtigheid bijzetten.

Op 24 Mei verzocht Guillaume Farel aan de Raad van Genève dat meester Cauvin (Calvijn) gezonden mocht worden naar die stad, voor een dag, om er te redetwisten. Waarop besloten werd dat hij kon gaan. Bern had een zekere gunst bewezen aan Caroli; het was dus te vrezen dat het te Lausanne uitgesproken vonnis daar niet bevestigd zou worden. Wij weten niet hoedanig het vonnis zou geweest zijn, als het door de overheid van de Staat was uitgesproken; maar de raad, ziende dat het leerstellingen gold, had de synode van de Berner kerk tegen het einde van Mei te Bern

bijeengeroepen. De beraadslagingen vingen aan in tegenwoordigheid van de grote raad, die ongetwijfeld daaraan alzo deel had. De pseudo-Athanasius hield met verzekerdheid en trotsheid zijn beschuldiging staande, in de mening dat hij in de zestiende eeuw de rol spelen kon, welke de grote bisschop van Alexandrië in de vierde eeuw vervuld had. Calvijn verdedigde volkomen zichzelf en zijn ambtgenoten. die ten gevolge werd de Hervormer opnieuw geheel vrijgesproken, en niet alleen rein verklaard van elke misdaad, maar ook van elke verdenking. Caroli werd als lasteraar beschouwd en als zodanig veroordeeld.

Dit geschied zijnde, vroegen de heren van Bern aan Calvijn, Farel en Virét, of Caroli zich, zover hun bekend was, in enig opzicht had schuldig gemaakt, hetzij in zijn wandel, hetzij vooral in zijn bediening. Bij het horen dezer woorden begreep de leraar van de Sorbonne, dat nu de beurt aan hem gekomen was; hij werd door schrik aangegrepen en verzette zich krachtig tegen deze vraag: "Zij die zo even door mij van grote misdaden beschuldigd zijn, zei hij, mogen niet opgeroepen worden om beschuldigingen tegen mij aan te voeren." "Gij hebt hen wel beschuldigd, antwoordden de Berners, en zelfs zonder uw beschuldigingen te kunnen bewijzen, waarom zouden ze u dan niet ook mogen beschuldigen?" En de leraren werd bevolen te kennen te geven wat ze van hem wisten. Nu begon die man zonder hart, zonder zedelijk gevoel verlegen te worden, en daar hij zeer bevreesd was voor hetgeen zijn tegenstanders zouden openbaren, meende hij dat het het beste was hen te voorkomen en zichzelf te beschuldigen. Hij begon dus met de misslagen te belijden, waarmee hij wist dat Farel en zijn vrienden goed bekend waren, de ongebondenheden, waaraan hij zich in Frankrijk overgegeven had, de laagheid waarmee hij zijn gevoelens in godsdienstzaken verbloemd had, de wrede trouweloosheid, die hem er toe gebracht had twee jonge Christenen, wier zienswijze hij goedkeurde, ter dood over te leveren. Een vreemd schouwspel voorwaar! Een zonderlinge boetvaardige, zonder berouw, zonder schaamte, die de schijn aanneemt alsof hij bedroefd is, en zijn misdaden alleen belijdt, omdat hij hoopt langs die weg de straf te ontlopen. "Boetvaardige van de duivel!" zei Tertullianus in zulk een geval.

Farel had hem laten uitspreken; hij achtte zich evenwel niet ontslagen van het bevel om te kennen te geven wat hij wist. Hij was bekend met zekere trekken uit het leven van Caroli, die de heren van Bern het licht konden geven dat ze nodig hadden. Hij verhaalde de schandelijke ongeregeldheden van de man, die te Parijs geleefd had met slechte vrouwen van allerlei soort, zo zelfs dat men hem beschuldigd had er vijf of zes te gelijk onderhouden te hebben. Hij zette uiteen hoe twee jonge mensen, door hun ijver tegen de beelden vervoerd, zich vermeten hadden er enige op te hangen, en dat dezelfde Caroli, die toen beleed dat de beeldendienst verwijdert van de kennis van de waren God, die jonge mensen in de gevangenis had laten houden, waarin het volk hen opgesloten had, totdat twee rechters aangekomen waren, die hen aan de beulen hadden overgeleverd. Virét verhaalde de twist, die hij met Caroli gehad had over het bidden voor de doden, en deelde op verlangen van de Berners enige trekken mee uit zijn leven, onder andere zijn dronkenschap, waardoor hij meer dan eens een voorwerp van spot voor het volk was geweest.

Naar aanleiding van dit alles werd Caroli door de synode van zijn ambt vervallen verklaard. De grote Raad van Bern bevestigde dit vonnis, verklaarde Farel, Calvijn en Virét onschuldig aan hetgeen hun ten laste gelegd was, veroordeelde Caroli tot verbanning als schuldig aan laster en andere buitensporigheden, en verzond de zaak

naar het consistorie tot een formele eindbeslissing. Daar de verwaande leraar zich niet aan het gezag van het consistorie wilde onderwerpen, werden de partijen geroepen voor de ambtmannen en raadslieden. Calvijn, Farel en Virét verschenen dus voor hen op 6 Juni, maar Caroli bleef weg. Een deurwaarder, door de heren van Bern afgezonden om hem te halen, deelde mede, dat hij verdwenen was. Werkelijk was hij 's morgens vroeg gevlucht en had de weg naar Soleure ingeslagen.
Van daar begaf hij zich naar Frankrijk naar de kardinaal Tourron, de grote vijand van de Hervorming, die van de paus absolutie voor hem verkreeg. Die ellendige man had gedacht dat zijn terugkeren tot de Roomse kerk hem een goede geestelijke betrekking zou bezorgen, maar hij werd door de Roomsen evenzeer veracht als door de Protestanten.
Om de zaak tot een einde te brengen werd er overeengekomen, de uitdrukkingen *Drieeenheid, Zelfstandigheid, Personen* goed te keuren; (Calvijn had ze zelf gebruikt) maar dat wanneer een vroom mens weigerde ze te gebruiken, "hij niet uit de kerk zou worden verdreven, en niet beschouwd zou worden als iemand die kwalijk dacht over het geloof."

De authentieke acte van de Raad van Bern staat in Ruohat, V, p. 39. Calvin, Opp. " X, p. 105.

Uit dit voorval uit het leven van Calvijn blijkt niet alleen zijn standvastig gehecht zijn aan de waarheid, dat hem door niemand ontzegd wordt, maar ook een geest van vrijheid, die men gewoonlijk weigert hem toe te kennen. Men ziet dat Gods woord bij hem boven alles ging, en dat het geloof, het leven en het wezen des Christen doms in zijn oog meer waarde hadden, dan overgeleverde uitdrukkingen, die niet in de Schrift gevonden worden.

ZESDE HOOFDSTUK.
Calvijn op de Synode van Bern.
(September 1537).

Het was niet de enige zegepraal, die Calvijn behaalde, noch de enige synode van Bern, waaraan hij deel nam. Er hadden toen hevige geschillen plaats in de Evangelische kerken van Zwitserland. Ze hadden zich alleszins hersteld na het onheil van Cappel in 1531. De Hervorming was wel is waar door de tussenkomst van de Roomsen te gronde gegaan in het kanton: Soleure, waar de meerderheid van het landvolk en de minderheid in de stad Protestants waren; maar andere kantons waren de Hervorming getrouw gebleven. Zürich had in Bullinger een waardig opvolger van Zwingli gevonden, en Oswald Myconius bekleedde gelukkig in Basel de plaats van de beminnelijken Oecolampadius. Het was Bern niet genoeg zelf de Hervorming ontvangen te hebben, men trachtte haar overal ingang te doen vinden.
De grote zaak, toen aan de orde, was: zouden de Zwitserse kerken zich al dan niet met de Lutherse kerken verenige? Bucer van Straatsburg bezwoer haar, zich te verenigen, en de overheid, vooral die van Bern, verzette er zich niet tegen. Hun staatkundig gevoel zei hun, dat de toen grotendeels bedreigde kerk van de Hervorming nodig had al haar krachten te verzamelen. De predikers van Bern, Haller, Megander en Kolb verlangden Luther de broederhand te reiken, maar die openhartige Helvetiërs, leerlingen en vrienden van Zwingli, hielden niet van de dubbelzinnige formules van Bucer.
De Züricher Megander vooral, geleerd professor, welsprekend prediker, maar van een

stoutmoedig, driftig en een weinig heerszuchtig karakter, door zijn tegenstanders de aap va2z Zwingli (:) genoemd, had zich ten taak gesteld in Bern de Godgeleerdheid van de Hervormer van Zürich te handhaven. Haller en Kolb waren toen door ouderdom en ziekte verzwakt, Megander oefende een grote invloed op de predikers van het platte land, en de overheid zelf, overtuigd van zijn bekwaamheid, vertrouwde hem de belangrijkste zaken. De Zürichers hadden omtrent het Avondmaal een belijdenis opgesteld overeenkomstig het verlangen van Bucer; Basel, St. Gall en Schafhausen hadden die goedgekeurd; maar Megander spoorde zijn ambtgenoten aan om haar te verwerpen.
Van daar ook dat de Franse diplomaten, die graag zagen dat de Protestanten in Zwitserland en
Duitsland hun de hand leenden tegen Karel V, zeiden: "Al de Zwitserse steden zijn het eens met Luther, alleen die domoren van Bern kruipen achteruit als de kreeften, en houden vast aan een meerling, die ze onmogelijk kunnen verdedigen.
Toch wilde de Berner overheid niet met haar bondgenoten in onmin komen. De oorlog, die ze in 1536 tegen Savoye voerden, om Genève te verdedigen en Waadtland te bezetten, deed hun de behoefte gevoelen aan hun ondersteuning; ze zonden daarom afgevaardigen al de vier malen dat er in dit jaar in Basel zelf een mondgesprek werd gehouden over de eendracht met de leraars van Wittenberg. De Raad evenwel, wel ver van zich tegen Megander te verklaren, plaatste hem aan het hoofd van die Godgeleerden. De belijdenis, die in de eerste van die bijeenkomsten, in Januari 1536 (tweede bijeenkomst van Basel, de eerste Helvetische) werd opgesteld, hoewel sprekende van het lichaam van Christus te eten en zijn bloed te drinken, voegde er dan ook bij, dat dit alleen geestelijk geschiedde. Dit maakte Megander ontevreden. De aanhangers van Zwingli op hun beurt noemden hem "een mens met twee aangezichten," en zeiden dat die zogenoemde vredemaker verdeeldheid bracht in de Helvetische kerken.

Het was tevergeefs dat Myconius, sinds 1532 als oudste, voorzitter van de kerk van Basel, tevergeefs dat de geleerde professor Gryneé hem verdedigden, de Zwingliaaansche partij wilde niet horen van een vergelijk met de bemiddellaar van Straatsburg. Verschillende omstandigheden brachten verandering in deze staat van zaken. De Zwitsers en zelfs de Berners waren getroffen over de schone brief, die Luther geschreven had aan de burgemeester van Basel, waarin hij een gunstig oordeel uitsprak over de belijdenis, die in deze stad opgesteld was.
De oude Kolb, prediker in Bern, was in het laatst van 1535 gestorven, en op 25 Februari 1536 was Heller ook naar de eeuwige gewesten overgegaan. Er had toen een grote verandering in Bern plaats. Een man van een geheel andere geest dan Zwingli en Heller: Kunz, werd daar prediker in plaats van Kolb. Daar hij in Wittenberg gestudeerd had, was hij hartstochtelijk gehecht aan Luther en aan zijn dogmatiek. Van een vurige aard zijnde, wilde Kunz de leer van zijn meester doen zegevieren, en dit te meer daar hij beneden hem stond wat betreft het levend geloof des Evangelies. Sebastiaan Meyer, een oude Franciscaner, die van de aanvang van zijn bediening af zich onderscheiden had door de heftigheid van zijn prediking en vriend van Bucer was, had Heller opgevolgd.
Het is waarschijnlijk dat de Raad bij het doen van die keuzen onder de invloed heeft gestaan van de leraars van Straatsburg, wier plannen voortdurend meer de leden van die Raad toelachten. Alzo scheen de Lutherse partij in Bern in de plaats van de partij van Zwingli te treden. Evenwel de nieuwe predikers traden niet dadelijk met hun eisen op; ze legden er zich veeleer op toe de gemoederen voor te bereiden; en de

overwinningen waren vrij talrijk, vooral onder de staatkundige mannen. Maar Megander, de onbuigzame Zwingliaan, had het nog aan het langste einde, en hij was het die in de Zwitserse vergaderingen uit naam van Bern het woord voerde. Bucer, die hem ongetwijfeld op het oog had, klaagde dan ook bij Luther "over de weerspannige hoofden, die in Zwitserland gevonden werden, en die om een kleinigheid dadelijk zoveel beweging maakten."

De nieuwe predikers in Bern, aangemoedigd door hun vrienden van buiten, wierpen het gebit, waarmee ze eerst hun tong ingetoomd hadden, weg; Sebastiaan Meyer vooral gaf toe aan zijn natuurlijke geaardheid om niets te ontzien en leerde openlijk, dat in het Avondmaal wezenlijk het lichaam van Christus gegeten en zijn bloed gedronken werd, terwijl hij zich wel wachtte, er bij te voegen: door het geloof. Kunz ondersteunde hem. De strijd nam een aanvang. Megander en Erasmus Ritter kwamen tegen die leer op, en Meyer schroomde niet in de mondgesprekken te zeggen, dat de leer van het Avondmaal in het kanton Bern nooit goed onderwezen was geworden. De Raad van Bern riep een synode bijeen, die door drie honderd leraars uit Duits en Romaansch Zwitserland werd bijgewoond.
Meyer, in overeenstemming met Kunz, schilderde levendig de ellende, die het verwerpen van de eendracht na zich zou slepen. Erasmus Ritter, in overeenstemming met Megander, antwoordde dat de eendracht voorzeker zeer wenselijk was, maar dat de waarheid daaraan niet mocht worden opgeofferd.
De partij van Zwingli had de bovenhand; er werd overeengekomen, dat men zich aan de tweede belijdenis van Basel houden zou, en de uitdrukkingen zon vermijden, die het wist veroorzaakten, zoals *lichamelijke, wezenlijke, natuurlijke, bovennatuurlijke, onzichtbare, vleselijke, wonderbare, niet uit te drukken tegenwoordigheid.*
Maar die geveinsde vrede duurde niet lang. Toen de geheime briefwisseling van Bucer met Luther bekend geworden was, waren de aanhangers van Zwingli daardoor geërgerd, de gemoederen kwamen in beroering, en het eendrachtsgebouw, waar aan gearbeid werd, dreigde in te storten.
Bucer wendde zich toen tot de Raad van Bern, en verzocht hem een synode bijeen te roepen, waarin hij zich kon rechtvaardigen. "Die ganse zaak van het Avondmaal, zei hij, is slechts een woordentwist; maar het is van het hoogste belang daaraan een einde te maken, en ik doe een beroep op de rechtvaardigheid van de overheid van Bern, die niet toelaten kan, dat een mens, wie dan ook, veroordeeld wordt zonder gehoord te zijn." Een nieuwe synode werd die ten gevolge tegen de maand September in Bern bijeengeroepen.
Een ieder zag in dat deze vergadering belangrijk zou zijn. Bucer en Capito kwamen daar voorzien van een brief van aanbeveling van de overheid van Straatsburg en vergezeld van twee Godgeleerden uit Basel, Myconius en Grynée, die hoewel oprechte Hervormden, vurig een vereniging begeerden. Bijna tegelijker tijd kwamen drie leraars uit Romaans Zwitserland, die uitdrukkelijk genodigd waren in Bern aan, het waren Calvijn, Farel en Virét.
Ze die wisten dat men, in Genève geen ongezuurd brood, geen doopvonten, geen Feesten en gebruiken begeerde, waaraan de Luthersen zeer gehecht waren, konden er niet aan twijfelen, dat deze moedige strijders zich aan de zijde van Zwingli schaarden.
De predikers van het kanton Bern waren alleen vertegenwoordigd door de afgevaardigden van de classen. Daar de regering bevreesd was, dat de geest van twist de bijeenkomst zou bederven, verzocht ze Bucer en Capito zich te bepalen bij hun rechtvaardiging, zonder andere onderwerpen daarbij aan te halen; het werd hun zelfs niet vergund te preken, dan onder voorwaarde, dat de te behandelen punten niet op de

kansel gebracht werden.
De vergadering kwam bijeen op het stadhuis, in tegenwoordigheid van de twee raden van de Republiek en onder voorzitterschap van de schout de Watteville. Na de gebruikelijke plechtigheden nodigde die overheidspersoon de Straatsburgers uit te spreken.
"De eenheid in de dingen, die de ere Gods en het welzijn van de Kerk aangaan, zei Bucer, bestaat reeds in een groot aantal koningrijken, hertogdommen en vorstendommen; de kerken van het Zwitserse bondgenootschap maken daarop alleen een uitzondering. Zo verzet Satan zich tegen het rijk Gods. Ja van Satan komt het verdachtmaken van Capito en van mij, met betrekking tot de eendracht, die wij ons beijveren tot stand te brengen. Wij verlangen, dat de hartstocht zwijge, en dat men meer op God zie dan op de mensen. Gij hebt een oor geleend aan de laster, leent thans het andere aan de waarheid. Als gij ons veroordeelt, dan veroordeelt gij veel andere kerken, vooral die, wier vertegenwoordigers bijeen zijn geweest te Smalkalden, waar veel geleerde en vrome mannen vergaderd waren."
Zich daarop tegen de hem gedane verwijtingen willende verdedigen, maakte Bucer de opmerking, dat Zwingli en Luther uit twee verschillende oogpunten de zaak beschouwd hadden. Zwingli namelijk had getracht zo ver mogelijk verwijderd te blijven van de Roomse transsubstantiatie, en Luther had getracht aan te tonen dat er toch in het brood enige wezenlijke tegenwoordigheid is. Daarop zijn eigen geloofsbelijdenis afleggende, zei hij: "Nee, het brood en de wijn zijn niet enkel tekenen; nee, de tegenwoordigheid van Christus door het geloof is niet een eenvoudige logische ingebeelde persoonlijkheid, zoals die, welke ik bij voorbeeld heb, als ik denk, dat ik thans mijn vrouw te Straatsburg zie. Het geloof vordert iets groters, Als ik met u zeg: Christus is op een *hemelsewijze* tegenwoordig, en met Luther: Christus is op een *wezenlijke wijze* tegenwoordig, dan druk ik in de grond een zelfde geloof uit."

De andere dag kwam Capito zijn ambtgenoot te hulp, en hield een predicatie, waarin hij trachtte Luther, Zwingli en Oecolampadius als het met elkaar eens zijnde, voor te stellen. Ze waren dit in het wezen van de zaak, dewijl ze in het Avondmaal een was gemeenschap met de Zaligmaker zochten en vonden.
Megander was opgedragen te spreken uit naam van de synode: kortheid en gematigdheid waren hem aanbevolen, uit vrees dat een onvoorzichtig woord twist zou doen ontstaan. Dat was voor hem geen gemakkelijke taak. En werkelijk viel hij de volgende dag op min of meer heftige wijze Bucer en Capito aan; hij verweet hun meer met Luther overeen te stemmen dan met de Zwitsers, en op andere plaatsen zekere delen te hebben getekend, die de Zwitsers niet zouden kunnen tekenen. "Ik heb, zei hij tenslotte, brieven waarin van Bucer gesproken wordt. Ik heb evenwel betere gedachten van hem, dan die in deze brieven voorkomen, en ik zou tevreden zijn als wij het eens konden worden."
Het was er ongelukkig ver van af. De bespreking werd heftiger. "Gij leert, zei Bucer, aan de kinderen in uw catechismus, dat men in het Avondmaal een teken ontvangt, zonder hen te wijzen op de betekende zaak!"
"Hoe kunt gij dan, riepen enige Berner leraars, beweren dat wij hetzelfde geloof hebben?"
"Laat Bucer spreken, zei Megander, wij zullen hem hedenmiddag beantwoorden."
Maar in die namiddag zitting begon Bucer opnieuw de Zwitsers op langdurige wijze te onderhouden over het sacrament.
"Wij hebben genoeg van die preken," sprak Megander ongeduldig.

"Gij belet ons te spreken," zei Bucer.
"Laat allen, hernam Megander, die iets te zeggen hebben, vrij spreken." Maar geen van de Berner predikers stond op.

De goede verstandhouding scheen onmogelijk te verkrijgen. De hoofden van de beide partijen werden toornig en beten elkaar. Het eendrachtsvaartuig, door de zorg van de Straatsburger predikers vervaardigd, werd hevig geschokt en stond op het punt van in de Helvetische wateren te stranden. Onenig in de leer, was er onder hen niets anders dan woordenstrijd, dodelijke pest in de kerk, heeft een van de toen aanwezigen gezegd. Waar was de laatste plank, de enigste toevlucht om aan de schipbreuk te ontkomen? Men moest stranden, of als door een wonder gered werden.
Een jong mens van slechts acht en twintig jaren, maar bekend vanwege zijn liefde voor de Heilige Schrift en zijn Beringen smaak voor de overlevering, sloeg die verdeeldheid met droefheid gade. Het was degene, die de beraadslagingen "een dodelijke pest" voor de kerk had genoemd, Johannes Calvijn. Zijn overtuiging was vrij en ongedwongen; ze ontstond niet, zoals bij andere, uit een zucht tot inschikkelijkheid, maar uit de kennis van hetgeen het wezen des geloofs is. Hij zou in. geen geval een middel hebben willen uitdenken, waardoor de gemoederen bevredigd werden, als de waarheid daarbij moest worden opgeofferd. Maar hij kende bij ervaring de kracht des Heilige Geestes; hij was de man, die geroepen was zich tussen de beide legers te plaatsen, het zwaard in de schede te doen steken, en de eenheid en de vrede tot stand te brengen.
Wij zijn bijna huiverig zijn woorden weer te geven, omdat ze moeilijk begrepen zullen worden, Hij spreekt voor de gelovige van een gehele vereniging met Christus, zelfs met Zijn vlees en bloed, en toch van een vereniging, die alleen gewerkt wordt door de Geest. Het woord van Calvijn was van teveel belang, dan dat het ons geoorloofd zou zijn het achterwege te houden. Het alledaags verstand wil alles verstaan als de werking, van een stoommachine; maar de verheven geesten hebben de werkelijkheid erkend van het onbegrijpelijke.
"Om een waar denkbeeld te hebben van het oneindige, heeft Descartes gezegd, moet het in genen dele begrepen worden, te meer daar de onbegrijpelijkheid zelf vervat is in de formele reden van het oneindige."
"Er is overal oneindigheid en bijgevolg overal onbegrijpelijkheid," zegt Nicole. De Christen verstaat evenwel tot op een zekere hoogte de hier bedoelde verborgenheid, en bovenal ondervindt hij daarvan de werkelijkheid.

"Indien zoals de Schrift dit helder getuigt, zei Calvijn in de synode van Bern in 1537, het vlees van Christus waarlijk spijs en Zijn bloed waarlijk drank is, dan moeten wij, als wij het leven in Christus zoeken, daardoor ook werkelijk gevoed werden. Het geestelijk leven, dat Christus ons geeft, bestaat niet alleen daarin, dat Hij ons levend maakt door Zijn Geest, maar daarin, dat Hij door de kracht van Zijn Geest, ons deelgenoot maakt van zijn levendmakend vlees, en ons door dat deelgenootschap voedt ten eeuwigen leven. Als wij spreken van de gemeenschap, die de gelovigen met Christus hebben, dan geven wij daarmee te kennen, dat ze de gemeenschap ontvangen van zijn lichaam en van zijn bloed, niet minder als van zijn Geest, zodat ze Christus geheel bezitten.
Het is waar, dat onze Heere in de hemel is opgenomen, en dat Zijn plaatselijke tegenwoordigheid ons alzo ontnomen is; maar dit maakt hetgeen wij zeggen, niet krachteloos, en die plaatselijke tegenwoordigheid is hier niet noodzakelijk. Zoolang wij op aarde ver toeven, zijn wij niet met Hem in een zelfde plaats opgesloten. Maar

er is geen hinderpaal, die de kracht van de Geest kan tegenhouden; Hij kan vergaderen en verenigen wat zich op zeer verschil lende plaatsen bevindt. De Geest is het middel, waardoor wij deelgenoten worden van Christus; die Geest voedt ons met de zelfstandigheid van het vlees en bloed des Zaligmakers, en maakt ons alzo het eeuwig leven deelachtig. Christus biedt die gemeenschap aan onder de tekenen van brood en wijn aan allen, die het avondmaal goed en overeenkomstig de wettige instelling vieren."

Ziedaar het woord van Calvijn.
"Ik neem, zei Bucer, dat gevoelen van onze zeer goede broeders Calvijn, Farel en Virét als rechtzinnig aan. Nooit heb ik geloofd, dat Christus plaatselijk tegenwoordig was in het heilig Avondmaal. Hij heeft een wezenlijk en eindig lichaam, en dat lichaam blijft in de hemelse heerlijkheid. Maar als wij ons door het geloof tot de hemel verheffen, is het brood dat wij eten, en de beker die wij drinken, voor ons de gemeenschap aan Zijn lichaam en aan zijn bloed."
Calvijn schreef zijn gevoelen op. Bucer voegde er de zo even aangehaalde woorden bij. Capito ondertekende ze.
Zelfs gelukte het Bucer door kracht van zedigheid en zachtmoedigheid Kunz mak te maken, en deze gaf in dit geval blijken van goeden wil.
"Maar, zei Calvijn later, dit enige ogenblik was spoedig voorbij, en hij is erger geworden dan vroeger."
De synode erkende dat de Straatsburgers gerechtvaardigd, gelovigen en Christenen waren, en hun geloofsbelijdenis volstrekt niet in strijd was met de Helvetische belijdenissen. Megander werd uitgenodigd zijn catechismus enigszins te wijzigen op het punt van het Avondmaal, waarin hij toegaf.
De afgevaardigden van de predikers van het kanton begaven zich naar het logement, waar Bucer en Capito waren, en verzochten hun medewerking om een einde te maken aan de moeilijkheden, die er tussen de leraars van de stad bestonden. De Raad zelf nodigde die predikers uit tot eendracht en vrede. Zodanig was de kracht geweest van het woord van een enig man. Op het ogenblik dat de golven bruisten, was er een grote stilte gekomen.
God was in ons midden, heeft een van de aanwezigen gezegd. De Goddelijke kracht had zich van het woord des Hervormers bediend, om het oproer te stillen en eendracht en eenheid te doen ontstaan.

ZEVENDE HOOFDSTUK.
Genève. De geloofsbelijdenis in de St. Pieterskerk beëdigd.
(Einde van 1537.)

Niet slechts in zijn verhouding tot de Christenen Megander en Bucer; of tot de ellendigen Caroli werden de pogingen van Calvijn met een goede uitslag bekroond; gelukkige voortekens schenen hem ook te Genève een gezegende en krachtige ambtsverrichting aan te kondigen. Zijn Hervorming, wij zagen dit reeds, was niet alleen leerstellig, maar zedelijk, hetgeen van het hoogste belang was voor de kerk en voor de volken. Maar enige vlekken bezoedelden dat schone karakter van zijn werk, zoals dit met elk menselijk werk het geval is. Er mengden zich te kleingeestige regelen en een te wettische wijze van beteugeling in. Calvijn vond toen bij. De overheid een toegenegenheid, die hem aangenaam was, maar door welke de burgerlijke macht getrokken werd in zaken, waarin de zedelijke macht van de Kerk

voldoende had moeten zijn. Al zijn beden worden hem toegestaan. Hij vraagt, in overeenstemming met Farel, vier predikers en twee diakenen; het wordt toegestaan. Hij bericht dat er een prediker, een braaf man uit Provence is, die graag naar Genève zou komen; er wordt hem een plaats verleend. Een van de meest heftige staatkundige mannen, Janin gezegd Colony. Een groot liefhebber van nieuwigheden, die de Hervorming met geestdrift had aangenomen, had met de hem eigen onstuimigheid de denkbeelden van de spirituelen of anabaptisten aangenomen, en deed overal stoutmoedige woorden horen over geloofszaken.
De Raad nodigde hem uit, "de predidikers niet te bedroeven," en voegde er dreigingen bij ingeval hij zich niet zou willen bekeren.

Een andere burger, een mutsenmaker, verdacht van dezelfde gevoelens, werd door de predikers en de overheid vermaand; hij verklaarde dat zijn twijfelingen aangaande de doop overdreven waren, en legde de eed af, zegt het register, "om als wij te leven."
Op 5 October kondigden Farel en Calvijn aan, dat ze het heilig Avondmaal willen bedienen, maar "dat er zijn, die zich afgezonderd houden en de gevoelens van Benoit en Herman aankleven, en andere die er nog rozenkransen op na houden, dat een werktuig is tot afgoderij."
De Raad gaf bevel "al de rozenkransen weg te nemen." Dat was veel gemakkelijker, dan het geloof weg te nemen, waarvan de rozenkransen het teken waren.

Niets was in staat de ijver van Calvijn tegen te houden. Op 30 October verscheen hij in de Raad en bracht veel grieven in. "Het hospitaal, zei hij, is zeer slecht ingericht, en de arme zieken lijden er onder. Genève heeft een Christelijke school, en toch gaan de kinderen naar de paapse school. Eindelijk, het is te vrezen, dat er ongenoegen zal ontstaan tussen de burgers onderling; want hoewel er zijn die de belijdenis beëdigd hebben, zo zijn er toch nog andere, die dit niet hebben gedaan."
De zieken, de kinderen, de vrede tussen al de burgers, ziedaar wat de Hervormer bezig houdt; onderwerpen die zijn aandacht wel waardig zijn.
De Raad besloot: "Er zal voorzien worden in de behoeften van het hospitaal; al de kinderen zullen naar de Christelijke en niet naar de paapse school moeten gaan; de belijdenis zal geëist worden van allen, die haar niet afgelegd hebben."

Dit laatste punt zou het moeilijkste zijn. Er zou een strijd ontstaan, en wat zou daarvan het gevolg zijn? Twee meer of min aanzienlijke partijen verzetten zich in Genève, zoals wij zagen, tegen de Evangelische Hervorming, namelijk de Rooms Katholieken en de spirituelen of anabaptisten. Maar er was een derde, talrijker, aanzienlijker en bijgevolg meer te vrezen partij. De inwoners van Genève waren woelig van aard, liefhebbers van vrijheid en vermaak. Ze hadden eerst met, ij ver de Hervorming aangenomen, daar ze aan niets anders dachten dan zich te ontdoen van hun bisschop en van dingen, waarin ze een tegenzin hadden. Maar toen de Hervorming geloof eiste en een Christelijk leven, werd de geestdrift van de inwoners van Genève dadelijk bekoeld. De strengheid van Calvijn en zijn ambtgenoten viel koud neer op hun heftig kokende ijver. Ze vonden dat de verordeningen, die men hun wilde opleggen, lastig en buitensporig waren. En dat waren niet alleen vrolijke gasten, vrienden van genot, libertijnen, zoals ze genoemd werden, die de tegenstrevers waren; men zou een grote dwaling begaan, als men niet in de tegenstand andere beweegredenen en andere mensen erkende.
Wij hebben gewezen op de heldhaftige worstelingen, waardoor Genève haar vrijheid en onafhankelijkheid had teruggekregen. Dit hebben wij gedaan, minder om het

belang dat ze opleveren als wel omdat ze hetzij ten goede hetzij ten kwade een grote invloed op de Hervorming hadden. Wij hebben reeds gezien hoe de staatkundige vrijmaking de godsdienstige vrijmaking toestond en begunstigde; wij zullen nu de hinderpalen ontdekken, die in de weg gelegd werden door hen, die terwijl ze het pausdom verwierpen, het Evangelie niet aannamen.
De Hugenoten is, zoals men zich herinneren zal, (de naam, die gegeven werd aan de voorstanders van het verbond met Zwitserland) verdeelden zich na de komst van Calvijn; enige waren hem gunstig gezind en steunden de Hervorming; andere verklaarden zich tegen hem en verzetten zich tegen zijn werk.
Die tegenstand bestond niet alleen bij mensen van de laagste stand, bij losbandigen en algemeen volk. Aan beide zijden in de grote nationale partij waren edele karakters en eerbiedwaardige burgers. Ongelukkig waren staat en kerk toen niet alleen verenigd, maar samengesmolten, die beide partijen hadden gelijk en ongelijk tevens.
De staatkundige Hugenoten hadden gelijk met betrekking tot de staat en ongelijk met betrekking tot de kerk, en de Evangelische Christenen hadden gelijk met betrekking tot de kerk en ongelijk met betrekking tot de staat. En om de verwarring nog groter te maken, de echte beginsels van staat en kerk werden toen zeer weinig begrepen. Veel van de aanzienlijke burgers, die hongersnood, roof en dood getrotseerd hadden, om vrij te zijn, die noch de bisschop, noch de hertog van Savoye, noch de koning van Frankrijk, noch zelfs Bern tot meester hadden willen hebben, die in de voorhoede van de staatkundige vrijmaking van Genève gestaan hadden, eisten het recht, om in vrede de vrijheid te genieten, voor welke ze zo lang gestreden hadden. Wij hebben hen in hun heldhaftige strijd bewonderd.
Wij zullen ze in die nieuwe tegenstand niet hard vallen. Op staatkundig gebied hadden ze gelijk; ze hadden zelfs ook in een zekere zin gelijk op godsdienstig gebied. De godsdienst van Jezus Christus wil niet opgedrongen zijn, en verwerpt allen dwang. Wanneer het er voor haar op aankomt zich in een stad te vestigen, dan verwerpt ze met dezelfde hand de tussenkomst van de brandstapels van het heilig Officie als de besluiten van de staatsraad. Jezus Christus vraagt: *Wilt gij gezond worden?*
Het komt er hier niet op aan te onderzoeken welke hulp die wil des mensen van boven ontvangt, wij houden ons eenvoudig aan de uitspraken van de Zaligmaker, en zeggen: De mens moet het Evangelie willen, en als hij het niet wil, heeft niemand het recht het hem op te leggen. Gaat men te werk zoals toen de syndici deden, dan miskent men het Goddelijk geestelijke van de regering Gods, en maakt het tot een menselijke instelling.
Misschien was er nog een andere drijfveer tot de tegenstand. Farel, Calvijn, Courault, Saunier, Froment, Mathurin Cordier waren vreemdelingen, Fransen. Ze hadden hun broeders, hun neven, enige van hun vrienden tot zich getrokken. Die vreemdelingen schenen in Genève de bovenhand te verkrijgen. Dit hinderde de oude burgers. Ze wilden dat Genève zou behoren aan de Genèvezen, evenals Frankrijk aan de Fransen, en Duitsland aan de Duitsers.

Daar Calvijn op 30 October de Raad had gewezen op het gevaar, dat de Republiek liep door het bestaan van tegenstrijdige partijen, nam de Raad het besluit, dat de burgers, die op 29 Juli in gebreke gebleven waren om de Evangelische belijdenis te beëdigen, zonder uitstel zouden opgeroepen worden dit alsnog te doen, en 12 November werd daarvoor aangewezen. Calvijn, Farel en hun vrienden, die zoor zeker de waarde gevoelden van een vrijwillige instemming, deden wat ze konden om de tegenstanders over te halen het Evangelie van goeder harte aan te nemen, en zich in zulk een ernstige zaak niet van hun medeburgers te scheiden. Ze nodigden hen met zachtheid uit het oor te lenen aan de blij boodschap van de zaligheid, en vermaanden hen

hartelijk tot vrede en eenheid. Wel werden er enige treurige maatregelen genomen. Een bevelhebber over tien man had onder zijn beheer twee jongelieden, die hardnekkig weigerden aan de oproeping gehoor te verlenen; hij maakte hen met liet bevel van de Raad bekend, en drong bij hen aan op gehoorzaamheid. Daarop werden die beide tegenstanders zeer driftig, en vielen hem aan, waarom ze in de gevangenis gezet werden. Maar dit was het enige geval van die aard. Toch verkreeg men door goedheid niet veel meer dan door geweld. Tevergeefs vloeide de zachte overtuiging van de lippen van de leraars en hun vrienden; ze stiet af in plaats van aan te trekken.

Eindelijk brak 12 November aan. Daar ieder bevelhebber over tien man al degenen uit zijn wijk, die de eed nog niet hadden afgelegd opgeroepen had, zag men ze bij tientallen naar de St. Pieterskerk opgaan. Aller oog was op deze achterblijvers gericht; ze werden geteld, en het gehele getal was niet groot; velen kwamen niet, "en zelfs van, die uit de straat van de Duitsers kwam er niet een." Dat was een slag voor de vrienden van de Hervorming. De straat van de Duitserser (Duitse Zwitsers) werd vooral bewoond door degenen, die zich reeds vroeg voor de vrijheid en vervolgens voor de Hervorming verklaard hadden, en aan de Helvetische belijdenissen waren gehecht.
Toen op 28 Maart 1533 de Roomse inwoners van Genève gewapenderhand die partij hadden aangevallen, hadden de Hervormers zich in de straat van de Duitsers in gelederen van vijf in slagorde gesteld. Daar was het, dat de vroomsten gezegd hadden: "Er is voor ons geen enkele druppel zekere hulp dan in God alleen;" waar allen geroepen hadden: "Liever sterven dan een schrede achterwaarts te gaan." En thans kwam er van al degenen, die deze straat bewoonden, geen enkele. Wel waren er onder hen, die reeds de belijdenis beëdigd hadden; maar er waren er ook misschien die iets op de leer hadden aan te merken, en andere, die evenals Desclefs de geboden Gods te moeilijk vonden, om zich tot gehoorzaamheid daaraan te verbinden. Maar wat de Hugenoten vooral tegenstond, was de gedachte, dat ze gedwongen werden een daad te verrichten, terwijl ze volkomen vrij meenden te zijn die te doen of te weigeren. Ze wilden zich niet aan dat juk onderwerpen. Daar ze om de vrijheid te veroveren allerlei soort van ellende hadden getrotseerd, wilden ze niet toelaten dat wanneer ze die vrijheid in de staat hadden veroverd, ze hun in de kerk ontrukt werd.
Ze hadden gelijk, misschien meer dan ze wel dachten, want het is niet waarschijnlijk, dat ze dit grote beginsel volkomen begrepen: "De macht van de overheid houdt op daar waar die van het geweten begint." De moeilijkheid werd nog vermeerderd doordat "zij die de belijdenis niet hadden willen beëdigen, hetzij Katholieken of Hugenoten tot de aanzienlijksten van de stad behoorden," zegt de secretaris van staat.
Rozet, die zeer zeker geen verdacht getuige is. Maar de syndici en hun Raad waren evenmin gezind toe te geven als hun tegenstanders. Ze meenden evenzeer het zegt te hebben zo iets op te leggen, als ze het recht hadden om een militaire wapenschouwing te bevelen. Op dezelfde dag besloot de raad: "Allen, die de Hervorming niet willen beëdigen, moeten elders gaan wonen, waar ze naar hun goeddunken kunnen leven."

Twee dagen later bevestigden de Tweehonderd dit besluit, door een weinig ruw te zeggen: "Daar ze niet gehoorzamen willen moeten ze de stad maar verlaten. De boog was sterk gespannen, en niemand wilde hem ontsnappen." De crisis werd heviger, een schok en een treurige afloop waren onvermijdelijk. Het kwam er slechts op aan te weten wie de slachtoffers zouden zijn.
De burgers, die door de Raad zo behendig uit hun vaderland gebannen werden, konden hun oren nauwelijks geloven. Hoe! ze hebben Genève verlost, en Genève jaagt hen weg. Men wil dat ze hun huis, hun familie, hun vrienden verlaten, om in de

vreemde hun brood te zoeken. Ze murmureerden openlijk en verzetten zich tegen dit vreemdsoortig bevel, daar ze op hun kracht en op hun aantal vertrouwden. "Er was geen gehoorzaamheid," niemand dacht er aan zijn koffers te pakken, "de tegenstrevers waren zodanig gezind dat de heren hun besluit niet durfden ten uitvoer brengen." De klachten en bedreigingen namen van dag tot dag toe. De aanzienlijkste mannen riepen uit: "De tegenwoordige syndici zijn gekozen geworden door geheime praktijken en listen, ze hebben de vrijdommen verbroken en onze vrijheid aangerand. Er zijn er drie of vier onder hen, die met de gewonen en zelfs met de grote Raad doen wat ze willen. Die heren willen als vorsten over ons heersen; maar het volk, wij zijn de vorsten."
Die machtige ontevredenen, waaronder de Chapeaurouge zich onderscheidde, trachtten zelfs degene onder hun vrienden, welke reeds de eed afgelegd hadden, over te halen en voegden hun de hevigste verwijtingen toe. V
elen van deze werden geschokt; ze trachtten zich te verontschuldigen; ze gaven de schuld aan de secretaris van de stad, berispten hem en verweten hem dat hij hen had laten zweren zonder dat ze wisten wat ze deden." Sommigen eindelijk van degenen die de eed hadden afgelegd, "schaarden zich bij de oproerigen."
Al die ontevredenen hitsten elkaar op, en dachten aan niets anders dan aan hetgeen er gedaan kon worden, om bij de aanstaande verkiezing de plaats van de syndici in te nemen. De geweldmaatregel van de Raad zou een revolutie veroorzaken.
Daar destijds afgezanten van Bern om een regeling van rechtsgebied te Genève waren, trachtten de wederstrevers deze tot hun zaak over te halen. Dit viel niet moeilijk. Calvijn en Farel hadden hun instemming betuigd met de belijdenis van Basel, die ook door Bern was aangenomen; instemming betuigen met een andere was dus in hun oog een schenden van de eerste eed.

Op zekere dag aan een maaltijd, waar met de Berner afgevaardigden, ook overheidspersonen en aanzienlijken uit Genève aanzaten, zei een van de gezanten overluid, dat allen, die de belijdenis van Calvijn en Farel beëdigd hadden, meinedigen waren. Een van de hoofden van de oppositie, Jean Lullin, die daarbij tegenwoordig was, verheugde zich daarover zeer, en bleef niet in gebreke dat onvoorzichtige woord te herhalen.
Het scheen de oppositie gewonnen spel te geven, daar deze, nu ze de Berners aan haar zijde had, zich van de overwinning zeker hield. Het volk begon in beweging te komen, en velen, die in het register van de Raad stijfkoppen worden genoemd, riepen in de straten, dat "al de zaken in een algemene Raad moesten uitgemaakt worden."
Die tegenstand maakte de Hervormers zeer bedroefd, en zegt een kroniekschrijver, "kwelde Calvijn op een vreemdsoortige wijze." De beweging nam toe binnen de muren van Genève. De hemel werd somber, en de storm scheen weldra te zullen losbarsten.
De Raad was hevig ontsteld. De leden werden beschuldigd, dat ze hun plaatsen aan onwettige middelen te danken hadden; er werd een beroep gedaan op het volk. Het scheen werkelijk dat de algemene Raad zou moeten uitspraak doen tussen hen en hun tegenstanders.
De syndici riepen dus op 23 November de Tweehonderd bijeen, om daarover te beraadslagen. Deze toonden beslist aan de zijde van de regering te staan. De bestaande overheid moest er niet aan denken zich terug te trekken, zei men, noch zoveel werk maken van dat oproerig geschreeuw. Al dat leven ontstond daardoor dat zekere lieden er niet aan dachten zich te verbeteren, en de plaats van de syndici wilden innemen. Toch begreep een ieder, dat men zich niet onttrekken kon aan het bijeenroepen van een algemene raad; daarbij kwam, dat er een deputatie moest benoemd werden, om in

Bern over een belangrijke zaak te onderhandelen. Zondag 25 November werd daarvoor bepaald. Er werd overeengekomen dat het vergaderde volk schone verordeningen zouden voorgelezen worden. Het doel van de oppositie was niet alleen zich van de overheid te ontdoen, maar ook van de Hervormers. Hetgeen in de Raad voorviel was dus zeer belangrijk; het was het begin van de contrareformatie.

Toen de dag van 25 November was aangebroken kwamen de Tweehonderd, om meer plechtigheid aan de zaak bij te zetten, op het stadhuis bijeen, en vergezelden de syndici en de Raad naar de St. Pieterskerk. Die overheidspersonen waren zeer bewogen over de beschuldigingen, welke de oppositie tegen hen inbracht, en daar ze een goed geweten hadden, wilden ze dat het volk uitspraak deed tussen hen en hun lasteraars. Toen die ten gevolge de vergadering bijeen was, werd uit naam van de syndici en van de Raden de volgende remonstrantie (vertoog) aan het volk gericht.

"Heerlijke, wijze, zeer waarde en geëerde heren.
De heren syndici, die gij naar uw gewoonte gekozen hebt, evenals hun ge»wone raden, die van de Zestig en die van de Tweehonderd, gevoelen zich beledigd door de redenen van enige personen, die spreken alsof ze door de algemenen Raad daartoe gemachtigd waren, zeggende dat de genoemde raden gekozen zijn door kunstgrepen en de vrijdommen hebben verbroken; dat zije opposanten) vorst en zijn, en dat ze verlangen, dat alles voortaan in de algemenen Raad uitgemaakt worde. De syndici en raden willen, voordat de zaken verder onderzocht werden, van u, mijn heren, weten of gij dit veroorlooft. Gij weet of uw overheid gekozen is door de kunstgrepen van een drie of viertal burgers, zoals hun verweten wordt. Gij weet dat de vier syndici gekozen zijn door u en uw algemenen raad; en terwijl vroeger de gewone Raad door de vier syndici werd gekozen, deze keuze sinds 1530 geschiedt door de Raad van de Tweehonderd.
Op die wijze verkozen, vragen de Raden u of gij hen niet als uw overheid wilt erkennen, opdat ze voortgaan de macht uit te oefenen, die God hun door uw algemene keuze verleend heeft. Zij zijn bereid naar al de strengheid van de wet zich te laten straffen, indien er bevonden wordt dat ze gedwaald hebben; maar als het anders is, vragen ze dat degenen die hen lasteren, gestraft worden, opdat God niet op ons toorne en ons de heerschappij en geestelijke vrijheid ontneme, die Hij ons door zijn Zoon Jezus Christus verleend heeft. Waarlijk Hij heeft ons meer gunst bewezen dan Hij ooit aan de kinderen Israëls bewees; maar ons zou kunnen gebeuren wat er geschiedde met de Romeinen, die door zulke burgerlijke twisten allengs de heerschappij, die ze op aarde hadden, verloren, en in een dienstbaarheid vervielen, waaronder ze nog verkeren.
Wij moeten God bidden, dat Hij ons geleerde en godvrezende mannen zende, om gerechtigheid te doen. Maar als wij ze willen ver achten, zullen wij niemand vinden, die ons dienen wil. Het is alle zins verdrietig voor een burger, die al zijn eigen zaken heeft op zijde gezet, om de gemeente te dienen, tot beloning daarvoor gelaakt te worden door hen, die bevreesd zijn om terechtgewezen te worden en de wettige overheid niet willen gehoorzamen.
Komt dan, mijn heren, achtereenvolgens vreedzaam uw gevoelen van ja of nee kenbaar maken, opdat alles goed en met orde geschiede, tot eer van God en tot ons groot voordeel."

Na deze verklaring kon men verwachten dat de hoofden van de oppositie, de Chapeaurouge en de zijn hun zogenoemde grieven zouden uiteenzetten. Ze spraken

geen woord. Dit is te begrijpen. Hun beschuldiging was ongegrond. Het zou hun moeilijk gevallen zijn de beschuldiging dat de keuze van de overheid had plaats gehad door de kunstgrepen van enige enkele personen, vol te houden in tegenwoordigheid van het volk, dat zelf deze keuze vrij en eerlijk had uitgebracht.
Overigens moesten er nog slechts twee en een halve maand verlopen vóór de vernieuwing van de raad; en de oppositie meende niet zo veel tijds vooruit reeds zijn batterijen te moeten ontbloten; het was beter dat die tijd besteed werd om de verandering, die men tot stand wilde brengen, voor te bereiden.
Na de toespraak van de syndici heerste er dus een langdurig stilzwijgen in de vergadering. Daarna stond, de Chapeaurouge op; maar in plaats van te spreken als een volksman, die het volk tracht over te halen, maakte hij een opmerking dat de zaal ongeschikt was voor het gehoor. "Men kan niet goed horen, zei hij, deze plaats is hard horig."
Niemand is meer doof dan die niet horen wil. En werkelijk hield het hoofd van de oppositie zich alsof de uitdaging van de Raad niet door hem gehoord was, waardoor hij bevrijd was om er op te antwoorden.
"Verlangt men een tweede lezing?" vroeg de eerste syndicus; niemand verlangde dit. Daar de hoofden zwegen, waren het de jongste en onstuimigste aanhangers, die het woord namen; de gelegenheid was al te gunstig om niet te schreeuwen; in plaats van het grote stuk, dat verwacht werd, had men het kleine. Mensen zonder beschaving, zonder kennis vallen de hoogste overheid aan; een uit de gevangenis ontslagene werpt de Hervormers de ongerijmdste beschuldigingen in het aangezicht. Er is een bruisende beweging in de vergadering; een storm in het klein. De jongelieden geven lucht aan die eerste opbruising welke ze bij hun lust tot vermaak aan de dag leggen, en gemakkelijk in de openbare zaken overbrengen.
Claude Serais, een kleermaker, een van degenen die in Februari Porral belachelijk gemaakt hadden, treedt voor en brengt een klacht in tegen Ami Perrin, die in grote achting stond. Hij was dezelfde, die Farel had vergezeld, toen hij voor het eerst (in 1534) predikte in het klooster van Rive; hij had de Hervorming niet van harte aangenomen, maar hij was nog met de Hervormers.

"Perrin, zei Serais, heeft gezegd dat er verraders zijn in Genève, mensen die kwaad spreken van de predikers. Hij heeft gezegd dat Porral een braaf man is," Porral was als groot voorstander van de Hervorming in de ogen van die mensen even hatelijk als Farel en Calvijn. "Ik heb hem. geantwoord" ging Serais voort, dat indien dit waar was, hij niets beter kon doen dan Farel bij ons in de gevangenis brengen, om voor ons te preken, alsof wij misdadigers waren, die voor de dood moeten voorbereid worden."
Ja, riep een man, die met Serais in de gevangenis geweest was, Jacques Pattu, ja men heeft Farel bij ons in de gevangenis gebracht, en hij heeft ons gezegd, dat hij liever een glas bloed wilde drinken, dan drinken met ons."
Nauwelijks had hij dit vreemde woord geuit, of Pierre Butini klom op een bank, en riep uit: "De vrijdommen zijn ons ontnomen door de Porretse (vrienden van Porral), want wij, veel brave mensen, werden zonder onderzoek en reden gevangen genomen."
"Ik heb mij daarover te beklagen, hernam Pattu, dat ik zonder oorzaak geboeid ben geworden."
"Ik heb er over te klagen, zei weerom Serais, dat Claude Bernard mij heeft gezegd dat ik Farel niet wilde horen preken."
"Laat dan toch een ander spreken," riep Beaudichon De la Maison-Neuve, die kwaad werd dat Serais telkens weer begon; maar de vrienden van Serais riepen: "En wij willen dat Beaudichon zwijgt!"

Daarop nam Etienne Dadaz de serie van de grieven weer op, en zeide: "Ik heb er over te klagen, dat ik gevangen gezet ben als beschuldigd van de stad te hebben willen verkopen." "Gij behoorde te zwijgen, zei de syndicus Gaulaz, want gij hebt uit Frankrijk artikelen medegebracht om ons tot onderdanen van de koning te maken." Waarop Dadaz hernam: "Ik heb ze niet opgesteld, de heer de Langey had ze mij afgestaan." Dit was waarlijk geen rechtvaardiging, want Langey was minister van de koning.

De verstandigste personen begrepen dat ze een einde moesten maken aan die onstuimige klachten, waardoor hun zaak bedorven werd; de oude syndicus Jean Philippe, een voorstander van vrijheid en een moedig man, maar vermetel en van een ongeregelde leefwijze nam het woord, en beschuldigde de secretaris van de Raad Rozet, dat hij de belijdenis had laten beëdigen, die hij verklaarde zelf niet beëdigd te hebben. Dat was geen middel om de zaak tot een einde te brengen, maar om opnieuw te beginnen. Dit was de grote grieve van de tegenstanders, en de zaak die onderzocht moest worden. "Wij hebben niet goed gedaan toen wij haar beëdigden, zei Jean Lullin, de gezanten van Bern hebben ons gezegd dat wij meinedigen waren."
De Chapeaurouge zelf, die eerst gezwegen had, viel de secretaris van de Raad Rozet, die de belijdenis had laten beëdigen, aan en beschuldigde hem dat hij een getuige van Susanna, dat is een valse getuige was. "Messeigneurs, zei de eerbiedwaardige Rozet, zeer bewogen, ik heb u lange tijd gediend, en heb nooit enige boosheid gedaan, of een vals getuigenis afgelegd; en nu maakt de Chapeau rouge mij voor een getuige van Suzanna uit!"
Chapeaurouge antwoordde: "Gij hebt mij in tegenwoordigheid van syndicus Curtet gezegd, dat gij geen geweten had."
Curtet antwoordde: "Dat heb ik nooit gehoord." En allen begonnen te lachen.
Jean Philippe, een bekwaam man, deed toen een voorstel, dat de tegenstanders moest bevredigen. Hij wilde de syndici onder voogdij brengen. "Mijn heren, zei hij, er zou geen einde aan komen, als wij hier al de klapten zouden aanhoren, en daaraan wilden tegemoetkomen. Hij komt mij beter voor, dat wij in een algemenen Raad vijf en twintig mannen kiezen."
Dat waren vijf en twintig opzieners, die hij boven de syndici en de Raad wilde plaatsen, als vertegenwoordigers van het volk. «Is dit geschied, zo ging Philippe voort, dan moeten die heren hun kleine en grote Raad houden, en zullen de klagers door allen gehoord worden."
Philippe wilde natuurlijk dat die vijf en twintig tot zijn partij behoorden. De syndici begrepen dit en waren verontwaardigd.
"Wilt gij, zeiden zij, mensen boven ons hebben?" De listige Philippe liet zich niet uit het veld slaan, en antwoordde: "Niet mensen boven u, maar de algemene Raad is boven alles."
Daarop richtte hij zich als een echte volksredenaar op stoutmoedige toon tot het volk, en zei "Mijn heren, wilt gij niet dat de algemene Raad boven alles zij?"
Dadelijk daarop hoorde men aan alle kanten: "Ja, ja!"
Daar de oppositie op die wijze het volk in haar belang wist over te halen, waren de dagen van de partij, die de macht in handen had, geteld. De syndici haastten zich om kort af te breken. "Laat ons nu, sprak de syndicus Curtet, over zaken spreken."

Zoals men zich zal herinneren was de algemene Raad eigenlijk bijeengekomen om afgevaardigden te benoemen, die zich naar Bern moesten begeven. De drie voorname hoofden van de oppositie, Jean Philippe, Ami de Chapeaurouge en Jean Lullin werden

door de Raad zelf voorgesteld, die hen liever te Bern zag, waar ze de zaak van de Republiek zouden bepleiten, dan te Genève, waar ze de oorlog verklaarden aan de regering.
Maar de drie opposanten kregen daarvan de lucht. "Ik, zei Jean Lullin, moet bedanken, ik kan daar niet heengaan."
"Ik houd mij aan hetgeen besloten is, zei Jean Philippe, dat ze die de zaken aan de gang hebben gebracht, er heen gaan."
"Daaraan houd ik mij ook, voegde de Chapeaurouge er bij. De drie samenzweerders (als ze die naam verdienen) zouden dus de winter te Genève doorbrengen, en er de tijd niet in ledigheid laten voorbijgaan.

De hartstochtelijke wraaknemingen, de vermetele beschuldigingen en de onstuimige bewegingen van die raadsvergadering kwamen de Hervormers ter oren, die er veel smart over hadden. Toen dan ook de volgende dag, 26 November, de Raad van de Tweehonderd bijeen was, kwamen Farel en Calvijn binnen.
De eerste zeide: "Serais beschuldigt mij als zou ik gezegd hebben, dat ik liever een glas met zijn bloed zou ledigen, dan met hem drinken. Maar hoort wat er voorgevallen is: Toen een van hen tot mij zeide: Gij zoekt ons kwaad, antwoordde ik: Ik zoek zozeer uw kwaad, dat ik mijn bloed voor u zou willen storten!"
Daarop tot het wezenlijke punt van de zaak komende, ging Farel voort: "Ik heb vernomen, dat degenen die de belijdenis beëdigd hebben, meinedige worden genoemd. Als gij de inhoud van de belijdenis goed overweegt, zult gij bevinden, dat ze naar Gods woord is opgesteld en geschikt om het volk te verenigen. Gij hebt geen andere eed afgelegd, dan dat gij het geloof in God zou handhaven en zijn geboden houden."
Een van de leden zeide: "Niet wij, maar de afgevaardigden van Bern hebben van meineed gesproken."
"Wij wens ten wel te weten, wanneer ze dit gezegd hebben," hernam Farel verwonderd.
"Zij hebben het aan tafel gezegd, in tegenwoordigheid van andere," zeiden de syndici Curtet en Jean Lullin.
"Wij nemen aan de belijdenis ten koste van ons leven te handhaven," antwoordden de Hervormers. De syndici, die begonnen bevreesd te werden dat het volk tot murmurering zou worden opgewekt, verzochten de predikers mee te werken dat deze zaak tot een goed einde kwam.

De gedachte dat de heren van Bern tegenstonden in zake de belijdenis, trof de Hervormers diep. Als die machtige stad de partij van de oppositie koos, liep de Hervorming groot gevaar. Ze zagen weldra dat hun vrees gegrond was. De Berners, die meenden te werk te moeten gaan alsof ze het oppertoezicht hadden over de kerk van Genève, schreven aan Farel en aan Calvijn: "Is ter onzer kennis gekomen, dat gij, Calvijn aan zekere Fransen te Basel geschreven hebt, dat uw belijdenis goedgekeurd is door onze vergadering, en dat onze predikers haar bekrachtigd hebben, hetgeen niet zeker bevonden zal worden. Integendeel, hebt gij en Farel er in toegestemd de onze te tekenen, die te Basel is gemaakt, en u daaraan te houden. Het verbaast ons, dat gij tracht hiertegen te handelen. Wij verzoeken u daarvan af te zien, dewijl wij anders genoodzaakt zouden zijn door andere middelen hierin voorziening te brengen.
Men verbeeldde zich te Bern, dat er in de beide belijdenissen verschil bestond, terwijl ze in de grond van de zaak gelijk waren; en de heren van die stad geloofden, dat indien Genève een bijzondere belijdenis had, hun invloed schade zou lijden. Die jonge

Fransman, die verleden jaar was aangekomen, was van een al te onafhankelijk karakter, zei men; hij stond gereed om de banden te verbreken, waarmee Genève aan de Zwitserse kerken verbonden was.

Calvijn begreep en gevoelde dat het nodig was de Berners aangaande de belijdenis van Genève in te lichten, en vertrok dadelijk met Farel naar Bern. De beide Hervormers toonden de Raad aan, dat de belijdenis, die ze hadden opgesteld, wel ver van hen tot meinedigen te maken, de belijdenis van Basel bevestigde; ze boden haar tevens de Berner senaat aan. Dit lichaam liet haar onderzoeken; ze werd bevonden zeer goed te zijn. "Wij zullen, zeiden de heren van Bern, gezanten afvaardigen, die in uw algemene Raad de verklaring zullen afleggen, dat de door onze afgevaardigden gesproken woorden niet in onze naam gezegd zijn."
De rechtvaardiging was schitterend; de Hervormers hadden hun zaak gewonnen. Ze haastten zich naar Genève terug te keren, en op 10 December in de gewone Raad toegelaten zijnde, gaven ze daar verslag van de gunstige uitkomst van hun reis.
Maar er waren in Bern zekere personen, die graag zagen dat de kerk van Genève aan die van Bern ondergeschikt was. De voorgenomen afvaardiging kon hun plannen doen in duigen vallen; ze besloten die te doen mislukken, en schroomden zelfs niet daartoe de Hervormers in een ongunstig licht te plaatsen; ze verzekerden dat de predikers van Genève in hun predicatiën hadden gezegd, dat al het kwaad uit Duitsland, dat is uit Duits Zwitserland, uit Bern kwam. De heren van Bern veranderde van gevoelen, en schreven naar Genève, "dat ze die afgevaardigden niet zouden zenden."

Calvijn en Farel stonden verbaasd. Daar de brief van Bern op 13 December was aangekomen, begaven ze zich de 14den 's morgens naar de raad, en verzochten dat de Tweehonderd tegen de middag bijeengeroepen zouden worden. In deze vergadering herhaalden zij, dat de overheid van Bern, na hen gehoord te hebben, verklaard had, dat "de zaak (der belijdenis) goed behandeld was." Wat de beschuldiging betrof, als zouden ze gezegd hebben, dat al het kwaad uit Duitsland kwam, gaven ze te kennen, dat daar enige gezanten naar Bern zouden vertrekken, deze last moesten ontvangen, om te onderzoeken wie zulke dingen gezegd hadden. De Raad besloot dat Farel zelf met de gezanten naar Bern zou gaan, en een onderzoek zou instellen.
De afgevaardigden van Genève, die in last hadden bij de regering van Bern zekere staatsbelangen te verdedigen, waren Claude Savoye, Michel Sept, Claude Rozet, secretaris van de Raad en vader van de kroniekschrijver, allen goede vrienden van de Hervormers en van de overheid.
Jean Lullin, die eindelijk er in toegestemd had deel van het gezantschap uit te maken, Was het enige lid van de oppositie. Ze gingen naar Bern met Farel, en nadat deze voldoende verklaringen had gegeven, schreef de Berner overheid op 22 December naar Genève: "Dat ze en hun predikers de Genèefse belijdenis bevonden hadden naar Gods wil en de Heilige Schrift, en bijgevolg overeenkomstig hun godsdienst. Brengt dus, voegden ze er bij, de zaken in orde: laten de onenigheden ophouden, en de heilloze aanslagen van de bozen beschaamd worden.
Zouden de hartstoten, die een gedeelte van de bevolking in Genève bezielden, toelaten dat ze zulk een goede Raad opvolgden. Weldra zal dit blijken.

ACHTSTE HOOFDSTUK,
Onlusten in Genève. (Begin van 1538.)

Zes dagen later, op 28 December verschenen Farel en Calvijn in de raad; ze kondigden aan, dat ze weldra het Avondmaal zouden vieren, en verzochten ondersteuning in het vermanen van ken die een slecht leven leidden. Iemand, te vermanen om een goed leven te leiden, daarin lag niets stuitends. Als iemand slecht leeft, dan is het plicht hem uit te nodigen goed te leven, hoeveel te meer was dit dus de plicht van getrouw herders, inzonderheid bij de nadering van het Avondmaal! Maar waarom hadden de leraars nodig daarin door de overheid ondersteund te worden? Dit verzoek maakte een godsdienstige daad tot een burgerlijke, en deed haar dus ontaarden. Het aan de Hervormers te geven antwoord werd uitgesteld tot na de terugkomst van de naar Bern gezonden afgevaardigden. Deze stap van de Hervormers verbitterde hen, die meenden te behoren tot het getal dergenen, die vermaand moesten worden. Claude Serais, die een geslepen tong had, die bron van alle twisten, zei onbeschroomd in een talrijke, vergadering: "Farel is een slecht mens."
Andere begonnen met hem van de leraars kwaad te spreken. Er werd gelasterd, gebeten, getergd en overal iets gezocht, dat als slecht kon aangemerkt worden. Eerst was het slechts een klein vuurtje, maar allengs breidde het zich lang en breed uit.

Op 1 en 2 Januari hield de Raad er zich mee bezig, en besloot dat "degenen die beledigingen tegen de Hervormers in de stad hadden verbreid, gebracht zouden worden voor de heer luitenant, op aanzoek van de procureur generaal." "Er zal onderzocht worden wie de boosdoener is, werd er gezegd, en de boosdoener zal gestraft worden. Niet de predikers dienden een aanklacht in; maar hun noodlottig inroepen van de hulp van de Raad had aanleiding tot die onbeschoftheden gegeven. Deze opbruising zou ongetwijfeld niet plaats gehad hebben, indien iedere prediker naar het voorschrift van Jezus Christus: *Ga heen en bestraf hem tussen u en hem alleen,* zich met zachtmoedigheid. in een vertrouwelijk gesprek tot de schuldigen gewend had. Iets is er evenwel, dat tot verontschuldiging van de predikers verstrekt: ze waren niet vrij om anders te handelen dan ze deden. De staat had zich beslist geplaatst boven de kerk, en mengde zich in dingen, die alleen de leraars aangingen. Als deze de burgers hadden vermaand zonder toestemming van de raad, zouden ze zelf wel eens vermaand hebben kunnen worden. De schuld lag vooral bij de overheid. Genève verkeerde enige jaren lang in een volkomen staat van caesaropapie.
Op 3 Januari verschenen de Hervormers opnieuw voor de raad. Ze kwamen niet klagen over de beledigingen, die ze moesten ondergaan. Ze stelden zich een meer edel doel voor, namelijk de vereniging van al de leden van de Kerk in hetzelfde geloof en in dezelfde liefde. Ze hingen een levendige schilderij op van de onenigheden, die elke dag vermeerderde, van de verdeeldheden, door onrustige en oproerige geesten aangestookt in de Republiek, en gaven als hun mening te kennen, dat een van de beste middelen, om daarin verandering te brengen, zou zijn dat de onruststokers van het Avondmaal verwijderd werden. "Dewijl er besloten is het aanstaanden Zondag te houden, zeiden zij, zijn wij van oordeel hen niet toe te laten. Hierover vragen wij het gevoelen van de raad."

Deze aan de senaat voorgestelde uitsluiting is een van de ernstige feiten van de Hervorming van Genève, en bracht die stad gedurende bijna een geheel geslacht in beroering. Waarin hadden dan de Hervormers gelijk en waarin hadden ze ongelijk? Een genootschap is een vereniging van mensen, die ofschoon in zekere opzichten met

elkaar verschillend, het eens zijn in het voorwerp, dat het wezen van hun vereniging uitmaakt. Een genootschap van geldmannen is niet samengesteld uit mensen, die niets van geldzaken weten. Men neemt geen onwetende mensen op in een geleerde faculteit; een legerkorps wordt niet samengesteld uit onhandige lieden, en tot leraars van de Franse academie worden niet gekozen mensen, die de Franse taal niet kennen. Zo gaat het ook met de Christelijke maatschappij. De leden daarvan kunnen in veel opzichten, op staatkundig, letterkundig, maatschappelijk gebied, het niet eens zijn, maar het Christelijk geloof moet hen allen bezielen. Een Jood of een Mohammedaan behoort niet tot de kerk van Jezus Christus, en hij die de feiten, leerstellingen en plichten van het Christendom verwerpt, is geen Christen.
"Soort zoekt soort," zegt het spreekwoord. Moesten de Hervormers zulk een bekende waarheid miskennen? Er waren te Genève nog Rooms Katholieken; er waren zogenoemde spirituelen, waaronder velen zelfs niet geloofden in de onstoffelijkheid van de ziel; er was ook een groot aantal burgers, die geen zin hadden in het geloof, zoals het uitgedrukt werd in de belijdenis, die in de St. Pieterskerk was afgelegd. Zou zulk een mengelmoes, waarin men onmogelijk zichzelf zou kunnen herkennen, de kerk van Genève uitmaken? Zou ze niet zoals Racine zegt: "de wonderlijke vereniging van verschillende voorwerpen" zijn? Zou ze niet doen denken aan zekere monsters van de oudheid, wier lichaamsdelen op een tegennatuurlijke wijze aan elkaar verbonden waren?

De Hervormers waren in hun recht als ze *nee* zeiden. Maar hierin hadden ze ongelijk, dat ze van al de burgers de beëdiging van hun belijdenis eisten. Hoe konden ze er toe komen om zich te verbeelden, dat de daad waarmee Genève zich van de paus had losgemaakt, als door een toverslag al de inwoners van Genève had veranderd, zodat ze van dit ogenblik allen met het hart «geloofden en allen nu met de mond moesten belijden? Naseitur Homo, fit Christianus, zei Tertullianus in de tweede eeuw. *Mens is men door geboorte, Christen wordt men*.
De bewering dat al degenen, die de staat toebehoren, ook behoren aan de kerk, gaat niet op. Het bevel, dat allen die de eed op de belijdenis niet wilden afleggen, de stad verlaten en naar elders zich begeven moesten, was onbillijk. Immers het ging niet, om uit Genève de mannen te verjagen, aan wie Genève haar onafhankelijkheid te danken had. Zulk een gruwel kon niet anders dan een omwenteling ten gevolge hebben. Door het ineensmelten van kerk en staat tot één genootschap zijn de vlekken ontstaan, die soms het zo schone werk van de Hervorming ontsierd hebben. Maar hoe dan dit vraagstuk op te lossen? Hoe twee tegenstrijdige voorstellen aan te nemen? Hoe uitsluiten en behouden tevens?
De oude kerk heeft dit gedaan. Ze had haar audientes (toehoorders.) In plaats van degenen, die nog geen gevestigd geloof hadden, uit te sluiten, nodigde ze deze, met liefde uit de prediking des woords bij te wonen. Ze deden dit, ze verenigden zich in de gebeden, zonder deel te nemen aan de verborgenheden van het Avondmaal, dat ze zelf vreesden te naderen. En wanneer bij hen die grote daad van het Christelijk leven geschied was, waarvan Paulus spreekt: Het ge. loof is uit het gehoor, namen ze deel aan het Avondmaal. Misschien was Genève voor zulk een staat van zaken nog niet rijp.
De Raad vergaderde de Tweehonderd, om te onderzoeken welk antwoord de Hervormers moest gegeven worden. Sinds hetgeen er plaats had gehad in, de Raad van 25 November, waren de syndici meer schroomvallig geworden; ze vreesden het volk te verbitteren en het tot een onberaden stap te dringen; daarom gevoelden ze zich minder gezind om de Hervormers te steunen. De brief uit Bern werd voorgelezen,

waarin een goed getuigenis aangaande de belijdenis werd afgelegd en tot overeenstemming werd aangemaand. Drie leden, welke de belijdenis niet beëedigd hadden, G. de Lesclefs, M. Manlich en P. Ameaux, werden vermaand om te doen als de andere. De twee eerste legden de gevraagden eed af, Ameaux alleen bleef weigeren. Toen meende de Raad genoeg gedaan te hebben, deinsde terug voor een maatregel, die ernstige gevolgen kon hebben, en besloot dat het Avondmaal aan niemand zou geweigerd worden.

Dit was een besliste weigering door de overheid aan de leraars. Daarin lag een les voor Calvijn en zijn vrienden. Dit besluit was in strijd met hun overtuiging; maar wetende dat de Raad in de grond van de zaak de Hervorming genegen was, meenden ze zich niet daartegen te moeten verzetten. Ze gaven blijk van gematigdheid, verzoening en geduld. Misschien zullen sommigen zeggen, dat ze die deugden te ver dreven. Ze gaven toe. Dit is over het algemeen de misdaad niet, waarvan ze beschuldigd worden. Het Avondmaal werd gevierd, en dat zonder wanorde.
Maar al waren er geen onlusten tijdens de Avondmaalsviering, na afloop daarvan ontstonden zij. De partij van de oppositie beschouwde die algemene toelating als een zegepraal, en toen men zag dat aan de vertogen van de leraars niet meer zoveel gehoor verleend werd door de raden, nam de stoutmoedigheid toe. opnieuw werden er benden gezien, uit het minst achtenswaardige deel des volks samengesteld, die door de stad liepen met groene bloemen op hun hoeden. Ze pleegden daden van geweld, vervolgden degenen die de Hervorming beëdigd hadden, en "trokken de degens, zodat de andere op de vlucht gingen."
De kroegen waren met die mensen gevuld; daar werd op een buitensporige wijze gegeten en gedronken; het regende aan alle kanten schimpscheuten en bespottingen. De heilige dingen werden daar in een bespottelijk licht gesteld. Daar. Paulus zijn zendbrieven richtte aan zijn broeders in Christus, gaven de Evangelische Christenen van de Hervorming elkaar ook die naam; de spotters hadden dit opgemerkt en lachten er om.
"Dronkaards, zo luiden de registers van 16 Januari, gingen des nachts door de stad en naar de kroegen; ze spotten met de predikers, en zeiden tot elkaar: Gij zijt broeders in Christus en andere dergelijke dingen. Die spotters waren aan het Avondmaal geweest, dat op bevel van de Raad voor allen toegankelijk was gemaakt, en gaven nu schertsende elkaar de naam van broeders.
Jean d'Orbe zei tot Claude Jaccard: "Behoort gij tot de broeders in Christus? En een zware vloek daarbij voegende zei hij: "Dat zal u berouwen."
Velen, die over deze dingen verschrikt waren, beefden voor de algemene Raad, die veertien dagen later bijeen zou komen. "Er zal zo gevochten worden met het zwaard, zeiden zij, dat wij er niet willen heengaan." De onenigheid in Genève zelf sloeg ook tot de omliggende streken over. De Raad van de Tweehonderd was zeer ontsteld toen ze hiervan bericht kregen; men besloot een onderzoek in te stellen en de schuldigen te straffen. De maatregel, die de Raad genomen had om onlusten te voorkomen had juist aanleiding tot die onlusten gegeven.

Calvijn was over dit alles zeer bedroefd. Daarbij kwamen nog andere smarten. Een man van een zacht karakter en een diepdenkende geest, op wie de onophoudelijk zich herhalende worstelingen, die de Hervormer te doorstaan had, de pijnlijkste indruk maakten, leefde toen met hem in vertrouwelijke omgang. Louis du Tillet, kanunnik en aartsdiaken van Angoulème, was door de levende godsvrucht van Calvijn voor het Evangelie gewonnen, en was hem naar Zwitserland, Italië en Genève gevolgd. Maar

van lieverlede was er een merkbaar verschil ontstaan tussen de meester en de discipel. Volgens Du Tillet was de leer van de Kerk het voornaamste, en moest het herstel van de apostolische kerk het doel zijn van de Hervorming.
"Laat ons, zei hij, opkomen tegen de misbruiken van de Roomse kerk, maar het katholicisme van de eerste eeuwen herstellen. Daar ligt de Christelijke kiem, laat ons toezien dat wij de ontwikkeling van die kiem niet tegenhouden. De Hervorming moet, zal ze de scaone verwachtingen, die ze opgewekt heeft, niet teleurstellen, in de wereld de ene, heilige en algemene kerk herstellen. De enige wee die wij hebben in te slaan, om het werk te verrichten, dat door de toestand van het Christendom vereist wordt, is terug te keren tot de aanvang en de kerk van de eerste eeuwen te herstellen. Noodlottige twisten dreigen helaas reeds de nieuwe kerk te verscheuren. Mocht Gods hand haar van die afwijking terugbrengen en haar her stellen op het fondament van de apostelen en van de Kerkvaders.
De Hervorming moet niet door Jezus Christus hoog te verheffen de kerk te zeer in de laagte laten. Laat ons toezien dat de waterstroom, die men door de stal laat spoelen om hem te reinigen, niet de muren en fondamenten meeneemt; de Hervorming van de Kerk moet niet uit lopen op haar vernietiging. Waarlijk de katholieke kerk is de pilaar van de waarheid en de instemming met haar is de onfeilbare steun en de volkomen waarborg van de waarheid.
Calvijn was niet verlegen met een antwoord voor zijn ouden Roomsen vriend. Hij toonde hem aan, dat waar de leugen heerst er geen kerk is; dat dit de toestand was van het pausdom, hoewel daarin nog enige overblijfselen van de waarheid gevonden werden; dat degenen die haar verlieten, zich niet aan scheuring schuldig maakten. Hij voegde er bij, dat het niet te verwachten was dat het pausdom zichzelf Hervormde; dat de conciliën in de vijftiende eeuw en zelfs vroeger bijeengeroepen om die Hervorming tot stand te brengen, allen mislukt waren. Hij wees er op, dat men niet moest terugkomen tot het katholicisme van de vijf of zes eerste eeuwen, maar tot het Evangelie, tot de heilige schriften van de apostelen, waarin de waarheid zuiver verkondigd werd. Calvijn verdedigde zijn stelling met geestkracht, zelfs met ruwheid, zegt hij. Du Tillet, heen en weer geslingerd, aarzelde tussen de leer van de Heilige Schrift en die van de conciliën en kerkvaders; hij werd somber, kwijnende, verliet Genève heimelijk, vatte het voornemen op tot de Roomse kerk terug te keren, en gaf Calvijn daarvan kennis.

De Hervormer schreef hem op 31 Januari 1538 met gematigdheid en nederigheid, maar met standvastigheid. "Wat mij het meeste kwelt, zei hij, is de vrees dat ik u door mijn onvoorzichtigheid beledigd heb, want ik erken, dat ik tegenover u niet de zedigheid heb in acht genomen, waartoe ik verplicht was. Ik kan evenwel niet ver. helen, dat ik zeer verbaasd ben geworden op het vernemen van uw voornemen en de redenen, die gij mij daarvoor in uw brieven opgeeft. Die zo plotselinge verandering is mij zeer vreemd voorgekomen, in aanmerking genomen de beslistheid en standvastigheid, die gij openbaart. Men scheidt zich af van de kerk, door zich te voegen bij hetgeen tegenover haar staat." Dit belette evenwel niet, dat Du Tillet weer Rooms werd en bleef.
Overigens waren er nog andere dingen, die de aandacht van Calvijn trokken en innamen. De onlusten, die Genève beroerden, kwamen niet alleen voort uit de godsdienstleer; de oppositie wilde de macht in handen hebben, en als dit gelukte, schenen de dagen van de Hervorming geteld te zijn. De hoofden gingen voorzichtig te werk, maar ze konden de opbruising van hun aanhangers niet tegenhouden.
Twee beslist onderscheiden partijen stonden in de Republiek tegenover elkaar. De een

wilde tot elke prijs de syndici en raadsheren, die voor de Hervorming gunstig gestemd waren, uit de regering hebben en in hun plaats optreden. De andere wilde een overheid benoemen, die volhardde in de door de Raad betreden weg. De beide partijen stonden in slagorde. De aanvallende kwam met beslistheid en groot geweld aanstormen, besloten om zo het nodig was handgemeen te worden. De belediging en het geschreeuw in de stad namen dag en nacht toe. De opgewondenheid vermeerderde dagelijks.

"Aanstaande Zondag moeten er syndici gekozen worden, zei men, er zal wat voorvallen, wij moeten er gewapend heengaan." Een van de woedendste tegenstanders riep uit: "Nu worden er groene bloemen op de hoofden gedragen, maar op die dag zullen er ronde hoofden worden gemaakt."

Op die wijze werden niet alleen de grijsaards en de gebrekkigen bevreesd gemaakt, maar ook de gematigden, die soms een weinig schroomvallig zijn. Het gebruik maken van dreigingen, om de burgers van de tegenovergestelde partij van de stembus terug te houden, is vrij algemeen de gewoonte van een verblinde volksheerschappij. Haar doel werd toen bereikt. Die onstuimige redenen bedroefden de Hervormers. Daar ze bevreesd waren dat er bloed zou worden gestort, verschenen ze op 1 Februari, twee dagen vóór de verkiezing, in de Raad van de Tweehonderd, en leverden een schoon vertoog in. De luitenant, Henriod Dumolard, die met de policie belast was, een van de voorstanders van de vrijheid, en die de algemene achting genoot, bevestigde die vrees met "vertrouw bare inlichtingen." De Raad Lesloot om degenen, die gedreigd hadden bloed te storten, gevangen te zetten, en andere maatregelen te nemen, opdat er "overmorgen noch oproer noch twist ontstond."

Maar terwijl de geweldige mannen van de oppositie de invloed daarvan in de weg stonden, brachten de bekwamen besliste slagen toe aan de door de Hervormers en de overheid ingestelde orde. Ze brachten de oude vrijdommen van Genève in herinnering, en de gevechten die er geleverd waren om ze te verdedigen. Ze wezen er op, dat zelfs de bisschop van hen zulk een besliste instemming met de leer niet geëist had, noch zulke stuitende voorschriftenten opzichte van de zedenleer had opgelegd; onder de schijn van:de vrijheid te willen handhaven, verkregen ze grote gunst bij het volk. Ze wilden toch de Hervorming, heeft men gezegd.

Wel zeker, maar te oordelen naar hun tegenstand bieden aan de belijdenis en de tucht, wilden ze een Hervorming zonder geloof en zonder wet. Dat was niet die van Calvijn, en deze alleen kon in de grote crisis van de zestiende eeuw en te midden van zoveel verschillende aanvallen Genève tot een sterke en onoverwinnelijke stad maken. De levenskrachten. Van het Christendom, die de zaligheid van de enkele personen zijn, zijn ook nodig voor de voorspoed van de volken. Dit wordt door grote voorbeelden bewezen.

Genève zou zonder het Evangelie, zonder Calvijn de genegenheid van de Evangelische natiën niet verworven hebben, en was niet in het bezit geweest van de zedelijke kracht, waardoor alleen grote gevaren worden te boven gekomen. Verzwakt, verwekelijkt, bedorven, zou die stad weldra haar onafhankelijkheid hebben verloren, evenals al die vrije steden in de middeneeuwen in Italië en elders, die achtereenvolgens genoodzaakt waren het hoofd te buigen onder het zwaard van hun naburen en onder het juk van Rome. Een vrij volk heeft een godsdienst van een goed gehalte nodig. Hij die natiën opwekt het Christendom uit haar midden weg te doen, zoals dit door onvoorzichtige of misdadige stemmen geschiedt, nodigt ze uit om de vrijheid, de zedelijkheid en de voorspoed te doden. Daardoor wordt aan de volken de zelfmoord gepredikt.

Zou Genève daarvoor het bewijs leveren? De dag van de verkiezing, 3 Februari, brak eindelijk aan. De oppositie, eerst de minderheid, maar een van die onbuigzame minderheden, die zegevieren, was het gelukt het volk te overtuigen, dat indien het zijn vrijheden wilde behouden, het de regering moest veranderen.
De algemene Raad kwam bijeen in het St. Pietersklooster, en na de gewone plechtigheden sprak de eerste syndicus het volgende: "Daar de verkiezing van de syndici zulk een belangrijke zaak is, zal het voldoende zijn dat wij ons heden daarmee bezig houden, zonder enige andere zaak. Laat een ieder dus vreedzaam zijn stem geven, en niemand zo stoutmoedig zijn, om enige muiterij te verrichten, hetzij met woorden, hetzij met het zwaard. Die zich daaraan schuldig maakt zal gevangen gezet en vervolgens gestraft worden naardat hij verdient."
De Tweehonderd boden volgens gebruik acht namen aan, en de algemene Raad moest daaruit vier kiezen. Twee secretarissen stonden gereed de stemmen op te nemen, en weldra kwamen de burgers achter elkaar hun stem uitbrengen. Het volk koos uit de acht drie kandidaten, die zich aan het hoofd van de oppositie geplaatst hadden, en die de onpartijdigheid van de Tweehonderd hun nevens andere aangeboden had.
Claude Richardet, die met woedende gebaren had verklaard, dat hij zich niet in de gevangenis zou laten zetten, Jean Philippe, die in de algemene Raad voorgesteld had, vijf en twintig burgers te benoemen, om de syndici te bewaken, en Jean Lullin, die de Raad had beschuldigd, dat hij de vrijdommen ontnomen had. Die drie vijanden van de nieuwe staat van zaken werden tot syndici benoemd. Doch er waren er vier nodig; de oppositie verlangde dat de vierde ook van haar partij was; maar op de lijst van de raak kwam er geen als zodanig meer voor. Aan de gewone regel zich niet storende, kozen, ze nu een burger, die door de Tweehonderd niet was voorgesteld, namelijk de Chapeaurouge, die zich zo verachtelijk had gemaakt door zijn heftige redenen tegen de Hervormers.
Op 4 en 5 Februari viel de verkiezing van de aan de syndici toegevoegde raadsleden nagenoeg in dezelfde geest uit.

De zegepraal van de oppositie was volkomen, een grote omwenteling was in die kleine stad tot stand gekomen. De burgers hadden zich uitgesproken in een zin, die wanorde moest veroorzaken en hun val bereiden. In de laagste standen des volks werd dit spoedig bespeurd. Na de verkiezing hadden er, vooral des nachts, luidruchtige wandelingen plaats, werden er losbandige liederen in de kroegen gezongen en beledigingen en godslasteringen gehoord. Te Genève was evenals in Frankrijk het lied een vorm van de oppositie; op de tegenpartij werden bij brasserijen en maaltijden allerlei liedjes gemaakt. Het slechte volk zegevierde alzo op zijn wijze.
Maar Calvijn en Virét schroomden niet zich te vertonen voor de raad, waarin hun tegenstanders zitting hadden, om hun te vragen die wanorde tegen te gaan. De nieuwe syndici waren de meest besliste tegenstanders van de Hervormers; maar het waren verstandige mannen, ze wilden niet dat het kwaad tot het uiterste opgevoerd werd. De geschiedenis bewijst overigens dikwijls, dat het aanvaarden van een ambt invloed op de persoon heeft en hem verandert. Men heeft wel eens een geestelijke, die zich sterk tegen de aanmatigingen van Rome verzette, tot paus gemaakt, die dan onmiddellijk de meest besliste pausgezinde is geworden.
De overheid wilde niet al direct in een kwade reuk komen, door gemene zaak te maken met de Libertijnen; ze gaven bevel, dat aan het verzoek van de leraars recht gedaan werd. De trompet werd in de straten geblazen, en de officier van de Raad riep uit: "Niemand zinge oneerlijke liederen, waarin mannen uit Genève genoemd werden; niemand ga des avonds na negenen door de stad, zonder kaars; niemand make

beweging of twist, op straffe van gevangenis op water en brood, drie dagen voor de eerste, zes voor de tweede en negen voor de derde maal."

De nieuwe Raad had zelfs dadelijk na zijn verkiezing een blijk van gematigdheid en onpartijdigheid gegeven. Jean Jaques Farel, broeder van de Hervormer was, daar hij op de bedreigingen van de tegenstanders geantwoord had, dat hij gewapend naar de algemene Raad zou gaan, door de Raad van zijn eigen partij in de gevangenis gezet. Na de verkiezing trad Faro als voorspraak voor zijn broeder op, en de nieuwe Raad besloot in zijn zitting van 5 Februari, hem los te laten, omdat hij, - zo luiden de registers, - reeds drie of vier dagen in de gevangenis gezeten had. De geweldmakers vonden het vreemd, dat de overheid, die de broeder van Farel op vrije voeten stelde, hen omdat ze deze op het kussen gebracht hadden, beloonde met hen te verbieden aan tafel, bij hun drinkgelagen te zingen wat hun behaagde.
Maar niettegenstaande een en ander was de omwenteling toch diep en beslissend, en het is twijfelachtig, of zelfs na het trompetgeschal de wanorde heeft opgehouden.

De houding van de syndici ten opzichte van hun voorgangers toonde weldra, dat ze een van de voornaamste bedoelingen met hun verkiezing niet uit het oog verloren. Een Fransman, heer van Montchenu, die te Genève woonde, liet aan drie leden van de Raad van Genève, Ch. Richardet. Cl. Savoye en M. Sept, brieven ter hand stellen, die behelsden, dat indien de bewoners van Genève zich onder de koning van Frankrijk wilden stellen, deze hen hun gebruiken en vrijheden zou laten behouden, hen zou versterken en voor hen zou optreden indien ze werden aangevallen.
Toen men te Bern dit vernam werd men onrustig, en gaf Genève de waarschuwing op haar hoede te zijn. De Raden vergaderd zijnde gaven bevel aan de Fransen agent te antwoorden, dat hij hen niet meer met zulke dingen mocht lastig vallen, en besloot dat iedere Fransman, die op het gebied van de Republiek als landloper werd aangetroffen, dein buiten zou gezet worden. Het was niet gemakkelijk om het de drie inwoners van Genève als een misdaad aan te rekenen, dat hun een brief geschreven was, te meer daar de eerste, aan wie hij was gericht, Claude Richardet was, de toenmalige syndicus, de woedende tegenstander van de leraars en priesters.

Er werd evenwel een middel gevonden, om zich van die brieven te bedienen, zonder dat Richardet daarin betrokken werd. Richardet was niet alleen verdacht, evenals de twee andere, omdat hij een brief ontvangen had, er was nog een ernstige grieve tegen hem. Toen Montchenu des nachts met ruiters voor de poorten van Genève was gekomen, had Richardet, die toen syndicus was, zich op hun verzoek daarheen begeven, de grote poort laten openen en de Fransen in de stad laten binnentrekken. Een uitnodiging van Montchenu aan Richardet, om met hem het avond eten in het *Zwarte hoofd* te gebruiken, werd door deze afgeslagen. Toen hij later door Cl. Savoye in de Raad werd uitgedaagd zich omtrent deze handelwijze te verklaren, zei Richardet, in de mening verkeerd te hebben dat Montchenu een zending had, om voor de koning soldaten naar Duitsland te brengen.
Als zoiets met een van de andere inwoners van Genève, die de brief ontvangen hadden, gebeurd was, wat zou er dan niet van gezegd zijn geworden? Maar Richardet was even onschuldig als zijn andere landgenoten. Een inwoner van Genève verraadt zijn vaderland niet. Overigens verklaarde deze aan de raad, dat hij geen andere bedoeling had gehad dan om hem genoegen te doen.
Hoe dit ook zij, op voorstel van een van de heftigste leden van de partij, die toen de macht in handen had, namelijk Monathier, werden Cl. Savoye en M. Sept van hun

ambten ontzet totdat de zaak opgehelderd was. Men heeft opgemerkt, dat het gebruik maken van hun invloed, om hun tegenstanders in een kwaden reuk te brengen, een gezindheid was, die maar al te lang bij de partijen in Genève is waargenomen. Eveneens werden drie van de oudste syndici en een raadslid in hun bediening geschorst, ten gevolge van tegen hen ingeleverde klachten, door mensen van weinig aanzien. (Rozet, Peuple de Genève, p. 72.)

Op die wijze verkreeg de nieuwe regering de meerderheid in de Raad van de Tweehonderd. Treurige zegepraal van de partijgeest; iedereen was in de weer om grieven op te zoeken tegen de overheidspersonen, die gevallen waren.
Het schijnt dat Calvijn deze maatregel laakte, en daar hij meende dat het in strijd was met gerechtigheid en waarheid, noemde hij dit het werk van hem, die de Schrift de vader van de leugen noemt. Daarop werd besloten de predikers te waarschuwen, dat ze zich niet moesten bemoeien met de zaken van de overheid, maar het Evangelie preken. Calvijn was daarover zeer ontsteld. Spreekt het Evangelie dan niet van rechtvaardigheid? Moet een leraar daarvoor dan niet waken? Er was destijds in Genève bij de meerderheid zoveel vijandschap tegen de Hervormers, dat de Berners zelf, die hen in veel opzichten tegenstonden, en naar Genève gekomen waren om zich tegen Montchenu te verzetten, hun verdediging op zich namen. Farel werd beschuldigd dat hij in Bern zou gezegd hebben: "In Genève wordt getwist, omdat sommigen de mis willen en andere het Evangelie."
"Nooit heeft Farel zo iets gezegd, zeiden de Berners tot de algemene raad; wij verzoeken u hem gunstig te behandelen, want hij heeft rondborstig het Evangelie gebracht."
Ongetwijfeld waren Calvijn en Farel en al de andere leraars verplicht een voorbeeld te geven van eerbied jegens de overheid; maar staat en kerk waren toen zo nauw aan elkaar verbonden, dat ze bijna waren samen gesmolten; en daar de overheid zelf in haar raadsvergaderingen de godsdienst behandelde, moet men zich niet verwonderen, dat de leraars in hun prediking spraken over de daden van die raad. De onafhankelijkheid van het tijdelijke en geestelijke bestond op verre na nog niet. Men moet niet vergeten dat het toen voor Genève een tijd van wording was. Overheid en Hervormers arbeidden aan de regeling van staat en kerk. Overigens stond deze zaak in betrekking met de zedenleer, en het is niet te verwonderen, dat de leraars Gods van mening waren dat de zedenleer tot hun gebied behoorde. Maar de overheid had een ander inzicht in de zaak; ze wilde niet dulden dat iemand hun de les las.
Calvijn werd niet alleen belemmerd in zijn prediking, maar ook in de uitoefening van zijn herderlijk werk. "Men beschouwt ons hier, schreef hij op 21 Februari aan Bullinger, meer als predikers dan als herders. Wij kunnen geen duurzame kerk hebben als de apostolische tucht niet hersteld wordt."
Toch had hij de moed niet geheel verloren. "Wij verlangen wel vurig naar een verandering, schreef hij verder aan zijn vriend te Zürich, maar die kan alleen dan tot stand komen als men er zich met geloof, naarstigheid en volharding op toelegt. Ach, kon er toch eindelijk eens een zuivere en oprechte overeenstemming tussen ons tot stand komen! Zou het niet mogelijk zijn een synode bijeen te roepen, waarin een ieder kun voorstellen wat hij voor de kerken nuttig acht?"

Daar de Hervormer niets meer van de staatsinstellingen verwachtte, richtte hij het oog op de instellingen van de Kerk. Zolang oprechte vrienden van de Hervorming de macht in handen hadden gehad, hadden Calvijn en Farel zelfs in belangrijke zaken zich toegevend betoond; toen bij voorbeeld de Raad besloten had dat het Avondmaal

aan niemand geweigerd meest worden, hadden ze toegegeven. Maar nu, aan het hoofd van de staat mannen stonden, die tegen de orde in de kerk gekant waren, meenden ze niet te moeten toegeven. Ze zullen niet toelaten dat de geestelijke orde naar hun smaak geregeld worde, ze zullen de naar hun gevoelen met Gods woord in strijd zijnde denkbeelden bestrijden; ze zullen tegenstaan met hun verzoeken, met hun pogingen en met weigeringen; de tijd is voor hen aangebroken om met Luther te zeggen: "Ik kan wie, anders!"
Zulk een besluit kon aanleiding geven tot een storm. Maar andere winden, niet minder hevig en die van buitenaf kwamen, zouden de Hervormers bestormen.

NEGENDE HOOFDSTUK.
Strijd in Bern. Synode te Lausanne.
(Januari 1538.)

De staat van zaken te Bern was veranderd sinds de synode van September 1537, in welke Calvijn als een bode des vredes verschenen was en uit tweedracht vrede had doen geboren worden. Megander, Erasmus Ritter en Rhellican klaagden daar over de vorderingen van het Bucerisme, en hun tegenstanders klaagden over hen als onruststokers.
Megander had, zoals men zich herinneren zal, in de synode beloofd zijn catechismus enigszins te verandere; maar nu had Bucer in zijn ijver zelf dat werk aangevangen, en de Raad had, zonder Megander daarover te raadplegen, de herziene en verbeterde Catechismus laten drukken; dat was een gebrek aan achting en een onvoorzichtigheid tevens.
De heren van Bern waren gewoon een weinig autocratisch te werk te gaan. Megander was daarover zeer beledigd; hij verscheen met Erasmus Ritter voor de raad, en verklaarde dat hij vast besloten was geen Lutheraan te worden, en alzo de veranderingen van Bucer niet kon aannemen. Kunz en Sebastiaan Meijer handhaafden daarentegen krachtig de door de Straatsburger doctor herziene catechismus. Als de staat zich in Godgeleerde twisten mengt, dan mist hij de nodigen tact en verkeert hij maar al te dikwijls onder de invloed van toestanden, die met de godsdienst niets gemeen hebben. De Raad deed als overheid uitspraak, dat de catechismus in overeenstemming was met de kerk, en voegde er op machthebbende toon bij, dat Megander en Ritter hem zoals hij daar lag moesten aannemen; zo niet, dan zouden ze onmiddellijk afgezet worden. Ritter, die in de grond van de zaak in de catechismus niets zag, waardoor het Christelijk geloof in gevaar kwam, gaf toe, maar Megander bracht min of meer gegronde tegenwerpingen in; hij was in zijn eigenliefde als schrijver gekwetst; toen hij zag met welk een ijver zijn tegenstanders hem vervolgden, begreep hij dat zijn positie te Bern onhoudbaar was geworden. Hij bleef dus pal staan; en kreeg zijn ontslag met een acte, waarbij evenwel zekere vormen in acht werden genomen. Dit gebeurde in het laatst van 1537. Hij begaf zich naar Zürich, waar hij met opene armen werd ontvangen.
Deze daad van de regering van Bern veroorzaakte een grote op spraak. Zürich leverde bij Bern een heftig vertoog in. De predikers op het platte land in het kanton Bern klaagden zeer over de regering en haar geestelijke raadslieden, en vroegen of die heren de Hervorming afzweren wilden. In een vergadering, gehouden te Aarau, op 22 Januari 1538 werd besloten een beklag bij de Raad in te dienen, en de oudste leraar van Aarau, J. Zehrlder. die tot voorzitter van de afgevaardigden werd benoemd, bracht het beklag in. Er werd vastgesteld dat de beide tegenovergestelde partijen op 1

Februari zouden gehoord worden; maar terwijl Kunz en zijn ambtgenoten, in de Raad toegelaten, plaats namen naast de voorzitter, stonden Zhender en de predikers van het platteland aan de deur te wachten.
Nauwelijks binnengelaten, sprak Kunz hen op een hoogmoedige toon aan, en bestrafte hen op ruw en strenge wijze. De predikers van het platte land antwoordden, dat ze niet als schoolkinderen onder de leraars uit de steden verlangden te staan. De beraadslaging werd hartstochtelijk, en zelfs de leden van de Raad namen er deel aan. Zoals men ziet verzetten de leraars van het platte land zich niet alleen om redenen van Godgeleerden aard, maar ook tegen de heerschappij, welke de leraars uit de steden meenden te kunnen uitoefenen en tegen het gezag, dat de Raad zich in de kerk aanmachtigde, en uit kracht waarvan Megander willekeurig door die Raad afgezet was.
Het landvolk was van een overheersing van de stedelingen in het geestelijke niet gediend. Dit begrepen de heren stedelingen, leken en geestelijken, maar al te goed. Die partij sloeg dan ook allengs een lager toon aan; men trachtte tot elkaar te naderen in plaats van te twisten; de stedelingen stonden twee veranderingen in den door Bucer herziene catechismus toe; ze verklaarden dat de afgevaardigden van het platte land op eerwaardige wijze gehandeld hadden, en deze erkenden van hun kant, dat de heren van Bern de Hervorming niet ontrouw waren geworden. Men verontschuldigde zichzelf over de heftigheid, waarmee men gesproken had; de leraars uit de stad legden een bezoek af bij die van het land; ze brachten hen naar de woning van de voornaamsten geestelijke in het canton; daar werden ze zeer minzaam ontvangen, aten en dronken te samen, en gingen als goede Helvetiërs in tevreden stemming weer heen.
De hartelijke brief, die Luther op 1 December 1537 aan de Zwitsers gezonden had, verzachtte daarenboven nog de gemoederen.
De door Calvijn in de synode van September verkondigde leer, waarmee Bucer en Capito hun instemming hadden betuigd, was in Bern voor de ware erkend. Erasmus Ritter vooral was er hartelijk mee eens; op die grondslag hoopte men het eens te worden, en de verbrokkeling van het Protestantisme tegen te gaan.

Ongelukkig heeft Luther altijd discipelen gehad, die meer Luthers waren dan hij zelf. Kunz en Sebastiaan Meijer behoorden daaronder. Daar ze ontevreden waren over de belijdenis van Calvijn, die voor hen een knellend juk was, wensten ze zich daarvan te ontslaan. Een nieuwe destijds in Bern beroepen leraar voegde zich bij hen; maar daar deze vreedzaam, voorzichtig en handelbaar van aard was, trachtte hij, hoewel beslist voor Luther, zijn vurigste ambtgenoten tot bedaren te brengen.
Dat was Simon Sulzer. Hij was een onechte zoon van de Roomse proost van Interlaken, en had zijn kindsheid doorgebracht in de boerenwoningen op de Alpen van Hasli. Haller had hem later in een barbierswinkel aangetroffen, waar hij een karige verdienste had, en daar hij grote bekwaamheden in hem ontdekte, had hij hem bij de Raad aanbevolen.
In 1531 was hij te Straatsburg meester in de vrije kunsten geworden. De Raad van Bern had hem toen de zorg opgedragen tot liet oprichten van scholen in al die plaatsen van het canton, waar ze nog niet waren. Daarna had hij zich aan de Godgeleerdheid gewijd, was naar Saksen gereisd, om een onderhoud te hebben met Luther, en was bij zijn terugkomst benoemd tot hoogleraar in de Godgeleerdheid te Bern in plaats van Megander. Langzamerhand werd hij in Zwitserland de aanzienlijkste vertegenwoordiger van het stelsel, dat de eenheid met de Hervormer van Saksen beoogde.

Kunz, die dat ook wilde, was niet alleen de man van de overlevering, die de Schriftuurlijken geest van de leraar van Genève tegenstond; maar er kwam bij hem ook persoonlijke vijandschap bij. Calvijn, hoewel het niet in alles met Megander eens, had openlijk zijn leedwezen betuigd over diens afzetting. "Welk een verlies voor de kei.k, schreef hij aan Bucer 12 Januari 1538, en wat zullen de vijanden van het Evangelie juichen, als ze zien dat men de leraars gaat verbannen, en wij in plaats van er aan te denken hoe wij de machtige tegenstanders zullen overwinnen, niet welke wij te doen hebben, elkaar dodelijke wonden toebrengen! Het bericht van de afzetting van Megander heeft ons een even geweldige slag toegebracht, als wanneer ons was gezegd worden, dat de kerk in Bern voor een groot gedeelte was ingestort.
Ik neem aan, dat er iets menselijks in zijn zaak was; maar zou het niet beter geweest zijn zulk een man te behouden, door hem die kleine zwakheid te vergeven, dan hem van zijn leraarsambt te ontzetten, tot oneer van God en zijn woord, tot groot nadeel van de kerk, en tot gevaar van de toekomst? Sebastiaan Meijer en Kunz blijven wel is waar, maar wat kan de eerste anders doen dan de zaak des Evangelies nadeel toebrengen door zijn buitensporigheden, en door de heftigheid, waartoe hij zich laat vervoeren. daar hij zichzelf niet meester is?
Wat Kunz aangaat, nauwelijks durf ik zeggen wat hij is. Farel verhaalt dat hij onlangs met hem in aanraking gekomen zijnde, nooit woedender van die ontmoet heeft. Zijn gelaat, zijn bewegingen, zijn woorden zijn gelaatskleur zelfs, deed aan de furiën (wraakgodinnen) denken.
Het is waar, Calvijn schreef deze dingen aan een vriend, aan Sneer; hij zei zelfs: "Ik spreek zo openhartig tot u, omdat ik, weet aan wiep ik schrijf." Maar het was moeilijk te verhoeden dat Kunz door de een of ander te weten kwam hoe Calvijn over hem dacht. Hij werd zijn doodvijand en besloot de andere leraars van Genève in de zelfden haat. Geen gelegenheid liet hij voorbijgaan, om zich tegen hen te stellen. Tevergeefs trachtten de leraars van Genève hem te bewijzen, dat ze zijn vijanden niet waren en hem door hun gematigdheid te vertederen, hij had er behagen in om in de staten van Bern leraars aan te stellen, waarover Calvijn zich op de strengste wijze uitliet, en wanneer bekwame mannen in Genève onderzocht en goedgekeurd waren, dan wilde hij ze niet ontvangen, voordat ze opnieuw door de classes van Bern onderzocht waren.
En toch wist Calvijn er meer van dan Kunz. "Wat voorspelt zulk een begin? roept Calvijn uit, terwijl hij denkt ons zweepslagen te geven, bereidt hij zijn eigen val. Voorwaar als het de wil van God is, zal hij vallen in de kuil, die hij gegraven heeft, veeleer dan dat hij voortgaat de kerk van Christus zoveel verdriet te berokkenen.

Behalve de Lutherse kwestie, veroorzaakte die van het verband tussen kerk en staat een verschil tussen Bern en de Hervormers van Genève. Te Bern werd de overheid, volgens de beginselen van Zwingli, beschouwd als vertegenwoordigende de leden van de kudde, de overheid was de bisschop; de kerk was er een staatskerk. Calvijn daarentegen, die in Frankrijk gezien had hoe de staat de Hervorming behandelde, wilde het zelfbeheer van de Kerk. Hij eiste wel niet de volkomen scheiding van kerk en staat, maar hij verlangde dat beide een voor ieder geschikte regering hadden. Dat was het doel, waarnaar hij streefde, en Kunz, die dit bemerkte, was daarover nog meer vertoornd.
Bij deze twee kwesties kwam nog die van de eredienst. Kunz was daar, evenals elders de nasper van Luther, zoals Megander dit van Zwingli was. Calvijn was van geen van beiden de nabootser en hield zich over het algemeen aan de middenweg. Maar wat de eredienst betreft, daarbij verlangde hij de grootste eenvoudigheid. Bern had enige Roomse gebruiken behouden. Daar werd zoals vroeger in een doopkapel gedoopt, in

Genève hechtte men niet aan die stenen. Bern gebruikte bij het Avondmaal de ouwel, ongezuurd brood; Genève bediende zich van gewoon brood. Bern had feesten behouden, zelfs Maria boodschap; Genève vierde alleen de dag des Heeren, de Zondag. Farel, die deze gebruiken, ten minste gedeeltelijk bij de Waldenzen had aangetroffen op zijn reis naar de valleien in 1535, had ze te Genève ingevoerd, en Calvijn die ze had gevonden, had er niets aan veranderd.

Kunz verfoeide die gebruiken en klaagde daarover te Bern. De Berner regering zelf zag die verdeeldheden met lede ogen aan, hetzij omdat ze een zekere heerschappij meende te moeten uitoefenen over de kerk van Genève, die haar, naar haar mening voor een gedeelte haar Hervorming te danken had, en die ze in alles aan haar kerk gelijk wilde zien, hetzij dat ze vreesde dat deze geschillen wapenen zouden leveren aan de Roomsen, hetzij ook omdat de kerken van het kanton Waadtland gezind schenen te zijn om de regeling van Genève en niet die van Bern aan te nemen, hetgeen in de ogen van die heren bijna een soort van opstand was.
Berner baljuws verboden aan de Waadtlandse predikers in hun gebied, om Calvijn en Farel bij hun mondgesprekken toe te laten, en zelf deel te nemen aan die, welke te Genève werden gehouden. Farel, die aan Bern en Waadtland uitstekende diensten bewezen had, moest niet verschijnen in het kanton, waar toch de dweepzieke spirituelen de vrije toegang hadden. De Hervormer was verontwaardigd. "De Heere geve Kunz naar zijn verdiensten, schreef hij aan Fabri. Ja de Heere verderve degenen die voortgaan met de kerk te verderven." Die wensen kwamen naar het schijnt meer overeen met het Oude dan met het nieuwe Testament.

Om de uitwendige eenheid tot stand te brengen, waarop de overheid van Bern zeer gesteld was, zoals dit over het algemeen het geval is met staatkundige mannen, had die overheid besloten een synode te Lausanne bijeen te roepen. die ten gevolge schreef ze daarover op 10 Maart aan de overheid van Genève. De Raad van de Tweehonderd toonde zeer gezind te zijn de gebruiken van Bern te volgen wat de ceremoniën aangaat. Daar Calvijn en Farel de Raad hun verlangen hadden te kennen gegeven die vergadering bij te wonen, besloot de Raad hen te zenden, evenwel met de bepaling dat de raadsheer Jean Philippe hun zou worden toegevoegd.

De synode kwam te Lausanne op 31 Maart bijeen. De geest van de Berners was meer van een heerszuchtige dan van een ver zoenende aard. De heren van Bern hadden wel hun verlangen te. kennen gegeven dat Calvijn en Farel zich ook naar Lausanne zouden begeven; maar in plaats van te wachten totdat het werk van de verzoening door de vergadering verricht werd, hadden ze in een brief aan de Raad van Genève zeer beslist bedongen, dat de predikers van Genève zich vooraf moesten verbinden om de regeling van de eredienst van Bern aan te nemen, en dat ze alleen in dit geval aan de beraadslagingen van de synode zouden kunnen deelnemen. Indien hun instemming niet vóór de vergadering afgelegd werd, zouden ze daarna gehoord worden, en zou er met hen afzonderlijk worden onderhandeld.
Alzo waren de Hervormers van Genève nóch tot een vrije vergadering, noch tot een vrije bespreking uitgenodigd; hun werd geen ander recht toegekend, dan dat om zich al dan niet te onderwerpen. De Berners voegden er bij, dat de reden van deze vreemdsoortige maatregel was om zowel de naburige volken de gelegenheid te benemen de Hervormde godsdienst te lasteren, als de eenheid van de Kerken te bevorderen. Maar het is waarschijnlijk, dat het laatste doel, en daardoor van zelf het eerste eerder bereikt zou zijn geworden als men met de leraars van Genève broederlijk

en niet despotisch gehandeld had. Volgens Rozet, "vroegen de Berners aan Farel en Calvijn, toen ze aangekomen waren, op een vriendelijke toon, of ze hun ceremoniën niet aannamen." De Hervormers antwoordden, "dat de zaak wel verdiende besproken te worden." Dit werd hun geweigerd.

De Berner senaat had Kunz tot een van de voorzitters van de synode benoemd. De leraar Erasmus Ritter en twee leden van de grote raad, Huber en Amman waren hem toegevoegd. Kunz was een van die mensen, die, ontzag inboezemen, en wier invloed bijna niet is te weerstaan; zijn ambtgenoten overigens waren het met hem eens. De zaak leverde niets moeilijks op. De synode, die op 31 Maart geopend werd, nam met algemeens stemmen de gebruiken van Bern aan, de doopkapel, het ongezuurde brood bij het Avondmaal en de feesten, daaronder begrepen Maria-boodschap.
Namen Calvijn en Farel aan de synode deel? Het is niet waarschijnlijk, dat ze door hun tegenwoordigheid een zekere goedkeuring hebben willen geven aan de besluiten van een vergadering, waar ze feitelijk buitengesloten waren. De brief van Bern aan Genève schijnt overigens wel aan te duiden, dat indien ze de kerkelijke beslissingen van de ambtenaren en raadsleden van Bern niet nederig aannamen, ze alleen afzonderlijk zouden werden gehoord. Een hartstochtelijke levensbeschrijver (Bolset, hoofdstuk 8) zegt dat ze in de stad gezien werden, en dat ze "zich daarbuiten gingen vermaken."
Er zou niet veel kwaad in gelegen hebben, als ze een wandeling gemaakt hadden op de omliggende heuvels en aan de oevers van de Aar, om de schoonheid van de Helvetische natuur te beschouwen, en te wachten totdat het de heren van Bern behaagde hun te veroorloven de mond open te doen. Maar ze zouden schuld gehad hebben van het niet bijwonen van de synode, als het hun niet door het bevel van Bern werkelijk was ontzegd geworden. De geschiedenis heeft dan ook een fout begaan, toen ze hun niet-tegenwoordig zijn op de synode meedeelde. Zonder de reden daarbij te voegen, namelijk de vreemdsoortige eis van Bern, een ernstige fout, die wij maar liefst voor een onwillekeurige houden.

Het onderhoud tussen Calvijn, Farel en de afgevaardigden van Bern had plaats. De leraars van Genève, hoewel zich tegen het gebruik van de doopkapellen en het ongezuurde brood verklarende, wilden toch niet dat er om zulke zaken een scheuring ontstaan zou. Ze stonden meer op het punt van de feesten. "Met welk recht, vroeg Calvijn, wilt gij de dag van de besnijdenis meer eren dan die van de dood des Zaligmakers?"
De dag van het lijden des Heeren werd werkelijk in Bern niet gevierd. Kunz antwoordde niet. Calvijn en Farel verlangden, dat omtrent deze punten een besluit werd genomen, niet door afgevaardigden van de regering, maar door de kerk en haar vergadering. Ze eisten dus dat de beslissing in handen gesteld werd van een synode van de gehele Hervormde kerk van Zwitserland, die binnenkort te Zürich moest gehouden worden. Dan zou alle schijn van dwang vermeden worden; vrijheid en orde zouden gelijkelijk worden geëerbiedigd, en de kerk zou bewaard blijven voor smartelijke verdeeldheden.
"Er was een uitstekend middel, schreef Calvijn later aan de Zürichers, waardoor het gevaar kon afgewend werden, namelijk dat wij geroepen werden aan uw synode deel te nemen; maar dit konden wij niet verkrijgen.
Toen de heren van Bern zagen, dat hun afgevaardigden niet geslaagd waren in hun samenspreking met de leraars van Genève, besloten ze twee brieven te schrijven op dezelfde dag (15 April), de een en aan Calvijn en Farel en de andere aan de Raad van

Genève, niet twijfelende of die behendige samenvoeging zou gelukken. Die twee brieven kwamen in veel opzichten overeen. Ze drongen er bij de leraars op aan, dat ze het besluit van de synode zouden aannemen zonder de vergadering te Zürich af te wachten, opdat de beide kerken, één wat de fondamenten des geloofs betreft, ook één zouden zijn met betrekking tot de ceremoniën.
En wat de Raad betreft, verzochten zij, dat hij hetzelfde besluit aannam, "hopende dat meester Farel en meester Calvijn, ofschoon ze enige bedenkingen hadden gemaakt, ook wel zouden toetreden.

TIENDE HOOFDSTUK.
De Contrareformatie heeft de overhand. Calvijn en Farel weigeren het Avondmaal te bedienen. De kansel wordt hun ontzegd. (Maart en April 1538).

Wat Bern vertrouwen deed was juist hetgeen de tegenstand van Calvijn opwekte. De machtige en grote heren konden niet gehoeven, dat zulk een hoge tussenkomst tegengestaan zou worden, en Calvijn kon niet toegeven, dat de belangen van Christus kerk door de overheid geregeld werden, evenals die van de wegen en van de voetknechten. Daarbij kwam dat het in dit geval een vreemde overheid was. Als burger en Christen beide moest er geweigerd worden. Calvijn wilde het beginsel van de godsdienstvrijheid handhaven; hij verzocht, dat hem tijd gegeven werd om zich met de andere kerken te verstaan. Maar terwijl de brief aan de leraars niets gunstigs uitwerkte, werd die aan de Raad daarentegen zo gunstig opgenomen, dat het niet alleen de verwachting van de Berners overtrof, maar hetgeen ze verlangden in de weg stond, en hun een hinderpaal werd in hun plannen.
De syndici, die benoemd waren uit een tegen de Hervormers vijandige geest, en al de burgers, door wie ze tot het gezag verheven waren, verheugden zich zeer toen ze zagen dat er moeilijkheden tussen Bern en Calvijn en Farel waren ontstaan. Dat was voor hen een wezenlijke uitkomst. Als de beide staten Bern en Genève samen stemden in hun pogingen, dan zouden twee arme leraars gemakkelijk tot rede te brengen zijn. Daarenboven was de Raad op dit ogenblik ook niet goed gestemd. De derde prediker, de oude en vurige Courault, die in Genève gebleven was, had, in een van zijn predikatiën mijn heren van het gerecht gelaakt, en er was besloten hem daarvoor te straffen. Het is billijk dat wij ons ten zijn opzichte houden aan hetgeen de registers zeggen, en ons niet storen aan de kluchtige en leugenachtige aantijgingen van de beruchte lasteraar Bolsec, die in navolging van Erostrates bij de nakomelingschap een naam heeft willen maken door een schandelijk verhaal. En toch dat heeft men gedaan.
De Raad verbood Courault te preken.

Zodanig was de staat van zaken toen de brieven van Bern kwamen. De Raad gaf dadelijk bevel aan Calvijn en Farel om op Vrijdag 19 April in zijn vergadering te verschijnen. Het was in de week vóór Pasen en dus was die dag de Goede Vrijdag. De vijanden van de Hervormers lieten zich daardoor niet terughouden; daar de daarop volgende Zondag, Pasen, het Avondmaal moest gevierd worden, wilden ze haast met de zaak maken; de leraars werden alzo tussen twee vuren geplaatst; ze moesten zich onderwerpen of vallen, en wat ze ook deden, ze zouden in allen geval verzwakt werden.
Nadat door de secretaris de brief van Bern voorgelezen was, gaf de eerste syndicus aan de Hervormers te kennen, dat de Raad besloten had het verzoek van die stad toe te staan, en zich te regelen naar de daar in zwang zijnde gewoonten wat de ceremoniën

betreft. Daarna werd hun gevraagd of ze zich ook daaraan wilden onderwerpen, hetgeen ze met ja of nee moesten beantwoorden. Calvijn en Farel vroegen de nodigen tijd, niet alleen, zoals sommigen beweerd hebben, om over de zaak na te denken, maar ook en voornamelijk opdat ze zou kunnen beslist worden door de bevoegde overheid, door de Zwitserse synode, die over tien dagen (29 April) te Zürich zou gehouden worden; intussen verzochten ze dat er vóór het eerstvolgende Avondmaal op niets inbreuk werd gemaakt.
Door zulk een vraag te doen, verbond Calvijn zich om aan te nemen wat die wettige overheid zou besluiten. Dat was van zijn zijde een belangrijke toenadering. Zijn Schriftuurlijk en rechtvaardig gemoed hield het voor niet eerlijk, wanneer iemand die de Roomse kerk verliet, daarvan iets bleef behouden, al was het dan ook iets gerings, zoals de ongezuurde broeden, de doopkapellen, feesten, tegen een waarvan hij echter gewichtige bedenkingen had. Hij wist dat als men begon toe te geven men genoodzaakt was voort te gaan, en vreesde dat Rome, zoals het spreekwoord zegt, wanneer ze een vinger kreeg, de gehele hand nemen zou.
Het is niet nodig dat wij er op wijzen hoe beslist en standvastig Calvijn was, en toch om des vredes en van de eenheids wil gaf hij zijn tegenpartij toe wat hij rechtvaardig had kunnen weigeren. Hij vroeg alleen dat er tien maal vier en twintig uren gewacht zou worden op de beslissing van de synodale overheid. Dat was waarlijk geen beslist nee zeggen; maar juist het tegendeel, en de tegenstanders van Calvijn hadden veel meer reden zich over zijn toegevendheid te verwonderen dan hem zijn onbuigzame hardnekkigheid te verwijten.
Het verzoek was billijk, en het had moeten toegestaan worden, maar men wilde er niet van horen. Er werd bevel gegeven dat de daarop volgende Zondag het Avondmaal bediend werd volgens de gebruiken van Bern, en de Raad verkoos de mannen, die zorg moesten dragen dat dit alzo geschiedde in de St. Pieters, in de St. Gervaas en in de Rive kerk. Men is geneigd te vragen, waarom mannen die zich volstrekt niet onderscheidden door hun gehechtheid aan oude gewoonten, er zo hardnekkig op stonden, dat de gewoonten van Genève voor die van Bern opgeofferd werden. Onpartijdige beoordeelaars hebben gezegd: "De Raad had dit besluit genomen om de Berners te winnen en hen mee te slepen in het tegenstaan van de Hervormers. Wij moeten zeggen, dat die reden ons vrij aannemelijk voorkomt.

Deze beslissing was willekeurig en als zodanig overeenkomstig de orde, die de, Raad te Genève meende te moeten handhaven, namelijk de caesaropapie, volgens welke de vorst en de overheid als paus over alles in de kerk beslissen. De strengheid van de Raad aan de een en de standvastigheid van de Hervormers aan de andere kant, kwamen met elkaar in botsing, en daardoor werd een schok veroorzaakt, waardoor het volk verschrikt, het gewone leven verstoord werd en de strijd ontstaan zou. Ze die de laagste partij van de oppositie vormden waren ontroerd en heftig; ze begonnen te schreeuwen over de tegenstand van de leraars, en waren van mening, dat als ze niet goedschiks wilden gehoorzamen, ze door vrees aanjagen en met kracht daartoe genoodzaakt moesten worden.
Als het volk lui zijn wil te kennen geeft, als het de wapenen opvat, als het langs de straten gaat en er volksoplopen voor de woningen van Farel, Calvijn en Courault plaats hebben, hoe krachtig ze dan ook zijn mogen, zo zullen ze toch wel genoodzaakt zijn voor die geweldigen stroom te wijken.
"Daarom, zegt de oude kroniekschrijver Rozet, werden er grote buitensporigheden gepleegd en godslasteringen. De losbandigen liepen des nachts bij twaalftallen door de stad met vuurroeren die ze voor de woningen van de leraars afschoten. Ze

schreeuwden: Het woord van God! en daarop: Het woord van Andréas! De leraars werden gedreigd in de Rhône geworpen te zullen worden als zij, niet met de overheid instemden met betrekking tot de ceremoniën, en deze geheel openbare en wereldkundige dingen ongestraft bleven."
Wat de uitdrukking *het woord van Andréas* betekent, is moeilijk te verklaren, tenzij de een of andere ellendige op die wijze het woord van God gelijk wilde stellen met het woord van Andréas, Lodewijk en Jakobus, dat wil zeggen van de eerste de beste, die zich voordoet. De kreet: In de Rhône! bleef nooit achterwege als er oproer in Genève was. Froment had die kreet gehoord, toen hij begon daar het Evangelie te preken, en hij zou door vrouwen van de brug af in de rivier zijn geworpen, indien hij niet door enige mannen gered ware. Wel werden niet allen in de Rhône geworpen, die daarmee bedreigd werden; maar die kreten waren toch voor Farel en Calvijn een slechte beloning voor hun gewichtige en moeilijke arbeid.

Die wanorde had betreurenswaardige gevolgen. Nóch Farel noch Calvijn klaagde daarover. Er stonden thans belangrijker dingen op het spel, dan hun eigen belang, zelfs dan hun leven. Ze vergolden de beledigingen niet met beledigingen. Maar de oude prediker van de koningin van Navarre, de oude en blinde Courault was zo geduldig niet. Hij had die beledigingen ook gehoord. Hij was een rechtschapen man, getrouw aan zijn verplichtingen, maar hij was enigszins licht geraakt, en zijn woorden konden soms hard zijn.
De nacht van Vrijdag op Zaterdag, toen die kreten aangeheven werden, was voor hem geen geruste en kalme nacht geweest. Hij was misschien meer vertoornd over de laagheden, waarmee Calvijn en Farel overladen werden, dan over hetgeen hem zelf aanging. Verdriet, ongerustheid en toorn beletten hem te slapen. Zijn bloed raakte aan het koken, zijn gemoed werd verbitterd, zijn verbeelding werd verhit. Hij meende dat zulk een wanorde niet mocht voortduren, dat als de mensen zwegen de stenen roepen zouden. Hij wil getuigen, en getuigen op de kansel; deze is hem wel is waar ontzegd, maar dat komt er niet op aan, niettegenstaande het verbod van de mensen zal hij preken.
Hij staat 's morgens vroeg op, en gaat naar de St. Pieterskerk, om daar de dienst ten zes ure 's morgens te verrichten, zonder andere voorbereiding helaas! dan de angsten en smarten, die hem des nachts gekweld hebben. Zijn prediking was niet zulk ene, als voor het zozeer gevoelige volk van Genève nodig was. Hij had iets van de welsprekendheid der monniken, waartoe hij vroeger behoord had, dat vooral bestond in leven te maken en te schreeuwen. Hij was niet zeer beschaafd in zijn uitdrukkingen; maar hij had een levendige verbeeldingskracht, waardoor zijn woord bezieling kreeg en hij zware slagen toebracht. Ofschoon hij ernstiger was dan de beroemdste redenaars van vorige tijden, zoals Barletta, Maillard en Menet, had hij toch gedeeltelijk hun gebreken, en tastte hij soms evenals ze de gebreken van zijn hoorders aan met een dan eens fijne en dan weer ruw scherts, maar die altijd goed en ernstig gemeend was. Hij wilde zijn hart ontlasten. Laat hij gevangen gezet, verbannen, gedood worden, zijn overkropt gemoed moet naar hartenlust zich kunnen uitlaten. Hij sprak zeer zeker goede, ware en vrome woorden, maar daar hij ontroerd was, liet hij zich medeslepen tot die destijds zo gewone buitensporigheid in uitdrukkingen.
Daar zijn gemoed nog bedwelmd was door die onstuimige en tierende menigte, welke daar onder de vensters van de Hervormers haar verward geschreeuw, spotachtige liederen, beledigingen, beschuldigingen en bedreigingen deed. horen, vergeleek hij ze met het "rijk van de kikvorsen," die in de moerassen kwaken en een groot geschreeuw veroorzaken. Daarop herinnerde de oude Fransman die pas aan de ellendige toestand

van de vervolging ontkomen was, zich een plat spreekwoord en vroeg aan de bewoners van Genève, waarover ze te klagen hadden, ze die neus en oren vol hadden, dat wil zeggen, alles wat ze begeerden. En weer tot iets meer verhevens overgaande, wees hij op het beeld van Nebukadnézar, dat een hoofd van goud, maar zwakke voeten had, die door een steen verbroken werden, en voorspelde hij aan de syndici en de raden, die door kuiperij aan de regering gekomen waren, dat dit niet altijd zou duren.
"Mijn heren de gouverneurs, gij hebt voeten van was," zei hij. Die voeten zouden naar zijn mening weldra smelten voor de zon van hun overwinning en voorspoed. Dit woord, dat zijn grond in de bijbel had, was de prediker niet onwaardig, en de daarin vervatte profetie werd dan ook later vervuld.
Toen de regering vernam, dat deze leraar niettegenstaande het verbod gepredikt had, en ze zijn waarschijnlijk slecht overgebrachte uitdrukkingen hoorde, gevoelde ze zich beledigd en besloot ze gestreng te werk te gaan. De officieren van staat begaven zich naar de grijsaard, grepen hem en brachten hem naar de gevangenis; dit was daags vóór Pasen. Men was destijds gewoon elkaar geschenken te zenden; dat was het geschenk dat de oude, edele maar openhartige leraar en belijder van Christus werd toegedacht, die reeds in Frankrijk zo wreed door de aanhangers van de paus behandeld was geworden.

Het gerucht van de gevangenneming van Courault werd spoedig in Genève verspreid, en was de vrienden van de Hervorming zeer tot smart. Een leraar in de gevangenis! Als hij nog schuldig was aan een gewone misdaad. Maar hij heeft gedaan wat hij meende dat zijn plicht was; hij heeft van de Christelijke kansel schandelijke buitensporigheden bestraft, en daarvoor wordt hij in de gevangenis gezet;. Terwijl ze die zich daaraan hebben schuldig gemaakt, vrij en ongestraft blijven.
Uit het protocol van de 19de blijkt, dat twee mannen, die behoorden bij een troep, welke des nachts gezongen en oproer gemaakt hadden te Rive achter slot gebracht waren, maar uit plaats en tijd blijkt dat hier van iets anders sprake is. Deze inkerkering vervulde Calvijn en Farel met droefheid, want ze hadden eer beid voor hun oude eerwaardige ambtgenoot, en wisten hoeveel hij reeds voor de waarheid geleden had.
Enige raadsheren en burgers", vrienden van de Hervorming, besloten tegen de gevangenneming van hun leraar op te komen. Claude Savoye, Michel Sept, J. Lambert, J. Chautemps, Domaine d'Ariod, C. en L. Bernard, J. Desarts, Claude Portemps en veel andere verenigden zich met Calvijn en Farel, en allen samen gingen in een lange optocht naar het stadhuis. Ze traden de zaal van de Raad binnen, waar zich twee van de vier syndici bevonden, en wel de twee die hen het meest tegenstonden, Richardet en de Chapeaurouge.
Farel deed het woord; hij bracht zijn beklag in, dat Courault boosaardig en onrechtvaardig gevangen gezet was, en vroeg een bijeenroeping van de Raad van de Tweehonderd. De leken vonden het vreemd, dat hun tegenstanders zich niet vergenoegden met zoals Richardet te verklaren, dat ze de prediking niet zouden bijwonen, maar hun medeburgers nog bovendien daarvan wilden beroven, door hun predikers gevangen te zetten.
De gedachte dat een syndicus het zou kunnen wagen hem te beletten het woord Gods te horen, bracht vooral Michel Sept in toorn: "Zij zullen preken!" zei hij met kracht. Farel, ziende op hetgeen hij jarenlang voor die stad Genève gedaan en geleden had, aan wier vrijmaking hij door zijn onderwijs, zijn standvastigheid, zijn gebeden een daden meer dan iemand anders bijgedragen had, zei tot de overheid: "zonder mij zou gij niet zijn wat gij zijt!"

De syndici antwoordden, dat dewijl de kansel aan Courault ontzegd was, en genoemde leraar dezelfde morgen gepredikt en verklaard had, dat hij daarmee zou voortgaan, ze hem niet loslieten. De overheid wilde zien in hoe ver het mogelijk was dat door dit voorval het doel bereikt werd, dat ze zich voorstelden.
"Wilt gij, zeiden ze tot Farel en Calvijn, u onderwerpen, aan de brieven en bevelen van de heren van Bern." In dat geval zou uw ambtgenoot u teruggegeven kunnen worden."
Die ruil, welke daarin bestond dat hun een onschuldige gevangene zou worden afgestaan als ze iets wilden doen dat ze meenden misdadig te zijn, was in het oog van de leraars een schandelijke zaak. "In zulke gevallen, antwoordden zij, zullen wij doen wat God ons beveelt te doen."
Toch wilden ze hun ambtgenoot graag in vrijheid zien; ze boden een borgstelling voor hem aan, als hij op vrije voeten werd gesteld. Dit voorstel was overeenkomstig de staat van zaken, maar de overheid weigerde het aan te nemen, en de reden, die ze daarvoor aangaven, maakte deze weigering nog harder.
"Courault, zeiden zij, is geen burger van Genève, en hij is gevangen genomen om miskenning van de justitie. "De leden van de Raad waren er zeer op gesteld zich van Courault te ontdoen, daar hij minder voorzichtig was dan zijn ambtgenoten. Het schijnt zelfs, volgens geloofwaardige bescheiden, dat ze Calvijn aanboden om aangaande de zaak van de ceremoniën de beslissing van de synode van Zürich af te wachten, als hij er in wilde toestemmen, dat Courault uit zijn betrekking van prediker ontslagen werd; hetgeen Calvijn weigerde. De verzoekers gingen heen, zeer bedroefd over de gestrengheid van de Raad ten opzichte van hun vriend, en enige leken, vooral J. Lambert, gaven bij liet verlaten van het stadhuis luide hun klachten te kennen. Ze spraken "van valse getuigen, die men liet onderzoeken; van verraders, die in de algemene Raad zaten, en, zo zeiden zij, men wist wel wie dat waren!"

Nadat de Hervormers en hun vrienden vertrokken waren kwam de Raad bijeen, en nam opnieuw het besluit, dat het Avondmaal de volgende dag, Pasen, zou gehouden worden, volgens de gebruiken van Bern, en niet volgens die van Genève, en stelde tevens vast, dat als de leraars dit weigerden, het hun verboden zou worden te preken. Men staat verbaasd over deze beslissing en over het gebrek aan karakter, dat de Raad hier openbaart. Eenvoudige en Evangelische gebruiken zijn in Genève ingevoerd; de burgers zijn opgeroepen om in de St. Pieterskerk een geloofsbelijdenis te beëdigen, die wat de geest aangaat volkomen met die gebruiken in overeenstemming is; en nu, in een zaak, waarbij de Raad weinig belang heeft, wil hij, om de heren van Bern te believen, die hij anders wanneer het hem behaagt, wel durft tegenstaan, de leraars dwingen om een ceremonie in te voeren, die in de grond Joods is, (Zeven dagen (Pasen) zult gij ongezuurde broeden eten. (Exod. 12: 15.) op het gevaar af van de godsdienstoefening daarmee opgeheven te zien en de kerk omvergeworpen.
Dit heeft veel weg van een voorwendsel, hetzij dan goed of kwaad, dat aangegrepen "Wordt om zich van de Hervormers te ontslaan. De bode ging des namiddags naar de leraars, om hen dit besluit mee te delen.
Farel was niet te huis, maar Calvijn die van die man vernam, dat de overheid zonder het besluit van de synode van Zürich af te wachten, zelf deze kerkelijkenknoop doorhakte, alsof het hier een militair bevel aan een wachtpost gold, weigerde die lastgeving aan te nemen. Daarop werd hem in naam van de Raad door de hoofdman van de deurwaarders de prediking ontzegd.

Wat nu te doen?

Dit was de vraag, die Calvijn zich voorlegde. Hij wenste dat er eendracht en vrede in Genève zijn zou. Later deed hij een beroep op de inwoners zelf. "Wij nemen God tot getuige, zei hij, en uw eigen gewetens, onder zijn alziend oog, dat zo lang wij, onder u verkeerd hebben, al onze pogingen daartoe hebben gestrekt om een gelukkige eenheid en een aangename verstandhouding te bewaren. Maar ze die een afzonderlijke partij hebben willen vormen, hebben zich van ons afgescheiden en verdeeldheid in uw kerk en in uw stad aangericht."
De uitroep van Lambert, die overluid sprak van verraders en valse getuigen, toont duidelijk in welk een toestand Genève verkeerde. De eendracht was niets meer dan een schone droom. De hevigste hartstochten waren in beweging. Men zou gezegd hebben, dat God de bewoners van die stad overgaf aan de ongeregelde bewegingen van hun eigen hart, hetgeen de vreselijkste kastijding is, waarvan Hij zich bedient tot straf van de mensen. Wel openbaarden zich die bewegingen niet bij allen met hevigheid. Het was wel te zien dat de bevolking in beroering was, evenals het meer van Genève wanneer de hevige noordenwind de golven opheft en ze met kracht tegen de rotsen, muren en dijken werpt. Maar overigens werd de schijn van eendracht bewaard. Evenwel, indien er nog enige reden overbleef, dan was het maar al te dikwijls de hartstocht, die zich daarvan tot het bereiken van zijn doel bediende.

De verwarring, welke in die tijd in Genève bestond, wordt ons door tijdgenoten bevestigd. "Wel had men het pausdom verworpen, zegt Theodorus de Beza, maar velen hadden daarmee die talrijke en schandelijke uitspattingen niet buitengeworpen, die lange tijd in zwang waren geweest in de stad, die zoveel jaren aan onreine kanunniken en priesters was overgeleverd. Enige families van de eerste rang leefden nog in oude vijandelijkheden, die ten tijde van de oorlogen met Savoye ontstaan waren." "Het kwaad had zulk een hoogte bereikt dat de stad door de oproerigen geest van enige, burgers in verschillende partijen verdeeld was."
"Men hoorde, zegt Michel Rozet, niet anders dan van beschuldigingen en twisten tussen de oude en nieuwe heren en ouden en nieuwe Raad; en dat alles vermengd met verwijtingen over de in de oorlog behaalden buit, of over de aan de kerken ontnomen goederen."
Er was niets anders dan verwarring.
Noch de zachte waarschuwingen, die eerst werden aangewend, noch de sterkste berispingen, waartoe men de toevlucht nam tegen de weerspannelingen, om die tweedracht te doen verdwijnen, niets mocht baten.
"Ik heb hier in een wonderbare strijd geleefd, zegt Calvijn zelf van die tijd sprekende. Ik ben 's avonds uit spot voor mijn deur begroet met vijftig, zestig schoten uit een vuurroer. Meent gij dat dit een arme scholier, zo schroomvallig als ik ben, en altijd ben geweest, dit belijd ik, niet moest verwonderen.".

Zodanig was de toestand van Genève, volgens mannen, die als het op feiten aankomt, de meest eerbiedwaardige getuigen zijn, die de geschiedenis kan aanwijzen. Ze heeft er niet veel, die de zedelijke waarde van een Michel Rozet, een Theodorus de Beza en een Calvijn bezitten.

> Michel Rozet, zoon van Claude Rozet, die toen secretaris van de Raad en redacteur van de registers was, was gedurende bijna 60 jaren lid van de Raad van Genève, werd veertien malen tot syndicus gekozen, en vier en dertig maal in gezantschap gezonden naar Zwitserland, Frankrijk, Duitsland en Turijn; hij sloot verschillende voor Genève belangrijke traktaten. In de jaren, waarvan wij

> hier oproken, was hij zeer jong, maar daar zijn vader een betrekking bekleedde, die hem in staat stelde met alles bekend te zijn, kon niemand beter dan Michel onderricht mijn aangaande de feiten in dit tijdvak. Indien er in de *Chroniques* dingen voorkomen, die niet in de Jeyi8tres van de Raad staan, dan doet dit geenszins te kort, aan zijn geloofwaardigheid; of zijn bijzonderheden, die een Raad niet graag in de registers inneemt, en er ook niet in moet opnemen. Het is niet nodig van Theodorus de Beza te spreken, die met eenparige stommen gekozen werd om de Protestanten in het beroemd mondgesprek van Polemy te vertegenwoordigen, en tot wiens eer na zijn dood door dichters uit alle volken vier en vijftig dichtstukken in het Latijn, Grieks, en Hebreeuws werden gemaakt.

De radeloosheid van de Hervormers was groot. De synode van Lausanne, op welke de Berners zich er tegen verzet hadden, dat de vertegenwoordigers van de kerk van Genève gehoord werden, kon voor deze niet verbindend zijn. Hun verzet tegen het invoeren van nieuwe gebruiken, door de Raad bevolen zonder de synode van Zürich af te wachten, was wettig. Aan de kerk komt het recht toe om de orde te bepalen die bij de eredienst in acht te nemen is. Als zulke zaken aan de beslissing van de wereldlijke macht worden onderworpen, dan is de natuurlijke orde omvergehaald, dan wordt het zelf beheer van de kerk miskend, en wie weet of niet bij een onstuimige volksregering, de godsdienst in handen zal vallen van een verhit volk, dat zoals een beroemd maar spotachtig schrijver het uitdrukt, haar in handen zal willen nemen, om "er bal mee te spelen, en haar met voet en vuist in de lucht te doen opspringen."

Evenwel Calvijn moest zich afvragen, of het aannemen van het ongezuurde brood, dat de Joden tijdens het Paasfeest aten, zulk een ernstige zaak was, om aan zijn leraarsambt in Genève een einde te maken. Hij geloofde het niet. "Als de eenheid en de vrede ons ter harte gaan, zei hij, laat ons dan de eenheid des geestes in de leer najagen, en niet op een al te angstvallige wijze er op aandringen, dat men zich met de grootste nauwkeurigheid aan deze of die ceremonie houdt. Er zijn dingen, waarin de Heer ons vrijlaat, opdat onze stichting des te meerder zij. Zich niet om die stichting te bekommeren en in plaats daarvan een knechtelijke gelijkvormigheid te zoeken, is een Christen onwaardig."
Dat waren de beginselen van Calvijn; er was geen spraak meer van gezuurd of ongezuurd brood.
Maar er was sprake van geheel iets anders. De Hervormer had daar voor zich die bewogen en verdeelde stad, partijen, twisten, hatelijkheden, spotternijen, geschreeuw, losbandigheden en schandalen. Is dat de tempel, waarin de maaltijd des vredes moet gehouden worden?
"Nee, zei hij, de toestand van de kerk is nog niet zoals het wettig beheer onzer bediening dit eist. Wat men ook moge zeggen, wij geloven niet, dat ons leraarsambt binnen zulke enge grenzen moet besloten worden, dat wanneer wij onze predicatie hebben uitgesproken, wij niet anders hebben te doen dan te gaan rusten, als hebbende onze taak volbracht. Meer van nabij, met meer waakzaamheid hebben wij zorg te dragen voor hen, wier bloed ons zal worden afgeëist, indien ze door onze nalatigheid verloren gaan. Deze bezorgdheid houdt ons in voortdurende angst, maar als het Avondmaal des Heeren moet bediend worden, dan brandt ze bij ons zeer hevig en kwelt ons vreselijk. Terwijl het geloof van velen, die daaraan willen deelnemen, ons twijfelachtig en zelfs verdacht voorkomt, zien wij ze haastig en wanordelijk zich naar de heilige tafel spoeden. En men zou zeggen, dat ze veeleer met gretigheid de toorn

Gods eten, dan deelgenoten zijn van het sacrament des levens."

Calvijn (het blijkt uit deze woorden) had nog die onstuimige Avondmaalsviering van Januari voor de geest, waaromtrent de Raad besloten had, dat het Avondmaal niemand geweigerd mocht worden. Hij herinnerde zich met welke gezindheid, welke houding, welk gelaat velen daaraan hadden deelgenomen; hij voelde nog de bekneldheid van zijn hart, die hij had ondervonden, toen hij aan zulke mensen het brood des levens uitreikte. Thans was alles nog erger geworden. Het kwaad, dat zich toen vertoond had, verbrak de enkele boeien, waardoor het nog ingebonden werd, en barstte nu met geweld uit. De bevolking was opgewonden, vertoornd, opgehitst. Het waren niet alleen de ruwste gemoederen, die in beweging waren; enige van de meest beschaafden gingen de maat te buiten, en op Genève kon het woord worden toegepast, dat een vermaard schrijver eens van een andere stad zeide: "De duivel is over deze stad losgelaten, niemand heugt zulk een afgrijselijke tijd."

Was dit de tijd om een maaltijd des vredes te houden? In het oog van ieder verstandig mens zou dit een ongerijmdheid zijn geweest. Als er een feest op een schip moet gehouden worden, geschiedt dit dan als het door storm en onweer overvallen wordt, als de golven van de zee zich omhoog verheffen, als ze die zich daarop bevinden dansen en waggelen als een dronken man, als ze oprijzen naar de hemel en neerdalen tot in de afgronden, is het dan de tijd om de dans te beginnen en zullen de passagiers dan op bevallige wijze en met afgemeten tred bewegingen maken op het geluid van de muziekinstrumenten? Of wel zal men om een liefelijk en harmonisch concert uit te voeren het ogenblik kiezen waarop de zaal in brand staat? En dan zal men te midden van vurige en losgelaten hartstochten menen door kracht, door een besluit van de overheid, een uitstalling te kunnen hebben van de heilige dingen? Dat zou niet anders dan een ontheiliging zijn.
Men kan zelfs niet zeggen, zoals dit gewoonlijk geschiedt, dat het hier een excommunicatie geldt. Door het Avondmaal nu niet te bedienen, gaf men geenszins te kennen, dat men het niet later bedienen zou. Calvijn heeft het bediend. Maar thans was het de geschikte tijd niet. Non erat tic locus.
De Hervormer ging te werk met de wijsheid van de geneesheer, die ongeduldige zieken de vergunning weigert om een bergtocht te maken; later als ze hun krachten zullen hebben terugbekomen, maar nu niet. Misschien zullen: er onder zijn, die nooit de rotsen zullen beklimmen, omdat dit nooit in hun macht zal zijn; maar dit zegt niets voor het geheel. Voor de geneesheer zal er geen schoner dag aanbreken dan die waarop hij aan het hoofd van zijn troep, met zijn vrienden de krachtige en versterkende lucht van de hoogten zal kunnen inademen, die vroeger hun dood zou hebben veroorzaakt. Die blijdschap, wij herhalen het, heeft Calvijn eenmaal gesmaakt.

Nadat Calvijn en Farel alles overwogen hadden, namen ze het besluit, dat in deze omstandigheid vereist werd: ze bedienden de volgende dag, Pasen, het Avondmaal niet. Nadat ze dit besluit, genomen hadden, deelden ze het aan de overheid mee. "Farel en Calvijn, zegt Rozet, verwittigden de raad, dat ze het Avondmaal niet konden bedienen le midden van zulk een verdeeldheid, partijschap en godslastering en le, midden van zich vermenigvuldigende losbandigheden. Ziedaar de reden van hun weigering duidelijk uitgedrukt.
Maar ze zullen nog meer doen. Er is hun verboden te preken. Hoe! zouden op die Paasdag de tempeldeuren gesloten en de kansels ledig blijven! Daarenboven nu ze geweigerd hebben het Avondmaal te vieren, zijn ze verplicht aan hen, die God aan

hun bediening heeft toevertrouwd, de redenen daarvan mee te deden. Het is niet tot hun nadeel, maar tot hun welzijn, en dat moeten ze weten. Evenwel op die dag de kansel te beklimmen, niettegenstaande het verbod van de regering, waarmee de meerderheid van de bevolking instemde, dat was een gewichtige zaak voor die twee mannen, beide zwak van lichaam, de een ten gevolge van al zijn werkzaamheden, de andere ten gevolge van zijn gestel.

"Maar, zo zei Calvijn eens, met het oog op een woord van David, als een leger mij belegerde, dat wil zeggen als alles wat er verschrikkelijks en vreselijks in de wereld is, tegen ons opstond; als alle mensen samenspanden om ons te verderven, zijn wij niet zeer bevreesd voor al hun kracht, want de kracht van God gaat die ver te boven. Wij zullen niet geheel vrij zijn van vreze, dat zou meer blijk geven van stompheid dan van moed; maar wij zullen het schild des geloofs aandoen, opdat ons hart niet bezwijke door de verschrikkingen die zich vertonen. De overwinning, die het hof van Turijn, door Spanje en de paus geholpen, niet op de senaat en het volk van Genève heeft kunnen behalen, wordt door die twee arme mannen gewaagd en behaald. Dat is een van de schoonste triomfen, waarop de zaak van de godsdienstvrijheid in strijd met het despotisme van de staat zich beroemen kan. Er is meer. Er is hier een Christelijke heldenmoed, die het doen van de wil Gods met de daaraan verbonden verbanning verkiest boven een gemakkelijk verblijf in een van de schoonste landen van de aarde, met een gekrenkt geweten en een knechtelijke onderwerping aan de keizer, in de dingen die Godes zijn. Zo hebben het de twee voornaamste getuigen van het leven van Calvijn begrepen."

"Calvijn, zegt de ene, daar hij een waarlijk heldhaftige geest had, verzette zich krachtig en sterk tegen de oproerlingen, met de genoemde Farel."

"Farel en Calvijn, zegt de andere, begaafd met een grootmoedige en heldhaftige geest, verklaarden openlijk, dat, ze het Avondmaal des Heeren niet godsdienstig houden konden, onder burgers, die zo vijandig tegenover elkaar stonden en zich verzetten tegen alle tucht in de kerk. Uit het prijsgeven van de Christelijke beginselen kan het alleen verklaard worden, dat men het later gewaagd heeft een oordeel uit te spreken zozeer in strijd met die tijdgenoten.

ELFDE HOOFDSTUK.
Calvijn en Farel preken niettegenstaande het verbod van de raad. Zij worden uit Genève gebannen. (April 1538.)

De crisis naderde; het gevaar werd voortdurend groter. Genève verkeerd. in een van die gevaarlijke, beslissende ogenblikken dat er een plotselinge verandering komt, hetzij ten goede of ten kwade.

De tijding, dat de leraars het Avondmaal niet in Genève wilden bedienen, voerde de verbittering ten top; alle verklaringen waren Tevergeefs; velen wilden naar niets horen; de toorn had hun oren verstopt. Men zegt dat er des avonds veel rumoer op straat was; dat benden van oproerigen tegen de leraars schreeuwden; men heeft zelfs gezegd dat er een maskerade werd gehouden, om verhalen uit het Evangelie bespottelijk voor te stellen. Wij weten niet zeker of de Libertijnen zover gegaan zijn, maar des avonds was er een grote beroering in de stad; dit bleek de volgende dag maar al te zeer. Die oproerige tonelen bedroefden Calvijn zeer. Sloeg hij zijn blikken achterwaarts, dan kwamen de grote smarten, die hij reeds in Genève ondervonden had, hem opnieuw voor de geest, en voorzag hij dat die welke aanstaande waren, nog

bitterder zouden zijn. Wat zal hij aanvangen nu hij belemmerd wordt in de prediking van het woord, in de bediening van de sacramenten, in de apostolische tucht en in de inrichting van de Kerkenraad weigerde de stad in parochiën te verdelen, een maatregel, die zeer in het belang was van het goed vervullen van de herderlijke plichten en tot het welzijn van de huisgezinnen.
"Ik moet bekennen, schreef hij, dat de brieven, waarin de Raad trachtte mijn wil van de rechten weg af te brengen, mij een grote slag gaven. Ik zag dat ik wreder gedompeld was in de ellende, waaruit ik door de uitstekende goedheid Gods gehoopt had verlost te zijn. Toen ik met mijn zeer goede en zeer getrouwe ambtgenoot Farel het bestuur van deze kerk aanvaard heb, heb ik met een goed geweten er mij op toegelegd, om alle middelen op te sporen, waardoor ze zou kunnen gehandhaafd werden; en hoewel dit voor mij een zeer pijnlijke taak was, heb ik er nooit aan gedacht mijn plaats te verlaten. Ik hield het er voor, dat ik door de hand Gods op een post was geplaatst, die ik niet kon verlaten. En toch als ik het kleinste gedeelte opnoemde van de verdrietelijkheden, of liever van de ongelukken, die wij een jaar lang hebben moeten doorworstelen, dan weet ik, dat het u ongelooflijk zou voorkomen. Ik kan verklaren da er geen dag is voorbijgegaan, waarop ik niet tienmaal naar de dood verlangd heb."

Die dag vóór het Paasfeest, waarop hij zich aan de grootste smarten ging blootstellen, door God de eer te geven, die Hem toekomt, was ongetwijfeld een van die dagen. Hij moest de beker van de toorn des volks drinken. Die vreesachtige scholier, zoo als hij zelf zich verklaart altijd geweest te zijn, moest woedende mensen tegenstaan. Maar één gedachte versterkte hem: *God wil het, Zijn wil moet geschieden.*
Paaszondag brak aan. Reeds vroeg in de morgen was er een grote opgewondenheid in de stad. De tegenstanders en de vrienden van de Hervormers waren beiden geschokt, maar in een verschillenden zin. De eerste zagen ongeduldig uit of ze waarlijk zouden preken, niettegenstaande het verbod van de raad, en wilden horen wat ze zouden zeggen. De andere waren ook begerig om naar de godsdienstoefening te gaan, hetzij uit een gevoel van godsvrucht, hetzij om de leraars te verdedigen, indien er, zoals men verwachtte, on rust in de kerken zou komen. De bewegingen van de menigte, de groepen die hier en daar samenschoolden, de heftige woorden, die van tijd tot tijd gehoord werden, dat alles was geschikt om vrees aan te jagen. Er was dan ook in de gemoederen een inwendige onrust, een bezorgdheid, een beklemdheid van hart, die in zulke ernstige omstandigheden onvermijdelijk zijn.
Mannen; vrouwen, kinderen, het geraas van de menigte en de oproerige stem des volks vervulden de straten. Er werden vreemdsoortige dingen verwacht en kwade geruchten verspreid. Naar de algemene bewegelijkheid te oordelen, zou men bijna gezegd hebben, dat er mensen naar de plaats van de strafoefening zouden worden geleid. De menigte begaf zich naar de, gerichtsplaats. De bewoners van de rechterkant gingen naar de kerk van St. Gervaas, waar Farel zou preken; die van de linkerkant en uit de hoge stad naar de St. Pieterskerk, waar Calvijn preken moest.
Ze traden de deuren binnen en vulden de kerkgebouwen. De vrienden van de Hervormers namen over het algemeen plaats rondom den, kansel, hun tegenstanders, die in de gehele kerk verspreid waren, spraken stoute woorden en vroegen elkaar af, of ze de overheid, niet behulpzaam moesten zijn om de leraars te beletten het woord te voeren.
De rechterkant was die wijk van de stad, waar de meeste tegenstanders woonden; misschien waren ook enige van de hevigste tegenstanders van de linkerkant gekomen om Farel te horen, wiens, tegenwoordigheid minder indruk op hen maakte, dan die

van Calvijn, en met wie ze op meer vertrouwelijke voet stonden, daar de dappere Evangelist sinds enige jaren niet opgehouden had zich voor het welzijn van Genève op te offeren, waarvoor ze hem op die dag dachten te betalen. Farel verscheen, beklom de kansel, en op dit ogenblik ontstond er een levendige beweging onder de gehele vergadering. Er werden evenwel geen pogingen aangewend om hem het spreken te beletten; een predicatie van deze volksredenaar in het tegenwoordig ogenblik was een schouwspel, dat evenzeer en nog meer dan enig ander belang inboezemde.
Toen er gebeden en gezongen was, nam de rede een aanvang. Farel die begaafd was met een onversaagd hart, een vuriger geest, een standvastige overtuiging en een talent waardoor het hem gemakkelijk viel zijn toehoorders te bewegen en mee te slepen, verborg de waarheid niet. Zonder stil te staan bij de kwestie van het brood, dat hij als een ondergeschikte zaak beschouwde, sprak hij over de heiligheid van het Avondmaal; "hij stelde het volk voor ogen, hoe ze naar zijn oordeel het heilig sacrament niet moesten ontheiligen" en verklaarde, dat om zulk een ontheiliging te voorkomen, het heilig Avondmaal niet zou gehouden worden. Die woorden brachten de ganse vergadering in beweging, en een groot gedeelte kwam in opstand. De tegenstanders waren in verwarring, de vrienden in angst.

De hartstochten kwamen in beweging, de toorn barstte los, er werden luide kreten aangeheven. 's Morgens werd er opstand verwekt tegen Farel in de kerk van St. Gervaas. Maar deze trotseerde graag de gevaren, en hij was volstrekt niet bevreesd toen onwaardige mannen de majesteit van de levenden God wilden honen. Hij ging dus voort. Zijn populaire welsprekendheid, zijn levendige bewegingen, zijn beelden, die zozeer geschikt waren om zijn denkbeelden meer leven en gevoel bij te zetten, zijn krachtige gebaren, zijn stem aan de donder gelijk, bij het geluid waarvan, zoals Theodorus de Beza zegt, zijn hoorders beefden, maakten hem tot de meest wegslepende van de redenaars van Frankrijk en Zwitserland.
Daar Farel voor de vuist sprak, kon hij niet anders dan getroffen worden door het schouwspel, dat hij aanstaarde, want in zodanig geval heeft de vergadering altijd invloed op de spreker. Hij stond voor een opgezweepte zee, wier onstuimige golven hem schenen te zullen verzwelgen; maar hij gevoelde dat hij op een rots stond, en had sinds lang geleerd de storm te trotseren.
Hij zet daarom moedig de acte van beschuldiging uiteen; hij bepaalt duidelijk waardoor het Avondmaal wordt ontheiligd; hij somt die verdeeldheid op, die partijschappen, die godslasteringen, die ongebondenheden, die toenemen, en die oorzaak zijn, dat de leraars het niet kunnen bedienen." lange tijd heeft men hem niet kunnen horen zonder in verrukking te geraken; maar op dit ogenblik is het geheel anders. De gemoederen komen hoe langer hoe meer in beroering; het verzet wordt openbaar, stemmen door toorn aangevuurd doen zich horen, de ontroering, waarvan de kroniekschrijver spreekt, vervult de kerk van St. Gervaas. Toch behoudt Farel de bovenhand; zijn karakter en handelwijze leggen beslag op de oproerlingen, zijn vrienden beschermen hem in liet heengaan, en hij kon zonder dat hem iets gedaan werd zijn woning bereiken.

Terzelfder tijd predikte Calvijn in de St. Pieterskerk. Wat gebeurde daar?
Do godsdienstoefening schijnt er kalm en waardig te zijn geweest; de toonelen in de kerk van St. Gervaas vielen hier ten minste niet voor. Het gedeelte van de stad, waar de kathedraal stond, haar indrukwekkend en plechtig voorkomen, de personen waaruit de vergadering was samengesteld, de overheidspersonen, die waarschijnlijk in grote getale de dienst bijwoonden, het ernstig voorkomen van de Hervormer, dat alles kan

gedeeltelijk de reden geweest zijn dat het alzo toeging. Maar zijn woord, dat kalm, eenvoudig, kernachtig, duidelijk was en al de onderwerpen die hij behandelde in het licht plaatste, beknopt, indrukwekkend, overtuigend zonder de levendige en populaire uitvallen van Farel, was daarvan ook voor een groot gedeelte de oorzaak. Evenwel, Calvijn hield niets terug.
"Wij getuigen in tegenwoordigheid van allen, zei hij, dat wij ons niet ophouden bij de kwestie van gezuurd of ongezuurd brood; dat is een onverschillige zaak, waarin de kerk vrij is. Dat wij het Paas-Avondmaal niet bedienen is, omdat een grote moeilijkheid ons in de weg staat dit te doen."
Daarop wees hij op de verdeeldheden, partijschappen, godslasteringen, de ongebondenheden, wanorden, gruwelijkheden, bespottingen van God en zijn Evangelie, verwarringen en secten, die in de stad heerste.
"Want in het openbaar, zei hij, zonder dat er enige straf is toegepast, zijn er duizenden bespottingen gemaakt tegen het woord van God, en zelfs tegen het Avondmaal. Hij legde dus vrijmoedig de redenen bloot, die hem beletten het Avondmaal te bedienen. Maar verder schijnt hij niet gegaan te zijn.
Voorzeker is hij in zijn rede meer dan eens de perken van de gematigdheid te buiten gegaan; maar het schijnt dat de plechtigheid van het ogenblik en de majesteit van de kansel die heftige uitdrukkingen tegenhielden, waarmee zijn woord dikwijls gewapend was. Hij had een zware taak te vervullen. Hij moest dit volk de verplichtingen duidelijk maken, die de belijdenis van het Christendom hun oplegde. ieder lid van een genootschap heeft inderdaad zekere plichten te vervullen, die van gewicht zijn zelfs voor het bestaan van het genootschap; evenzeer is ieder lid van de kerk verplicht een stichtelijk en onberispelijk leven te leiden. De Christenen maken slechts één lichaam uit; een ieder heeft er belang bij dat God in al zijn leden geëerd wordt. Een openlijke huichelarij, een onbeschaamd zondigen door een man, die belijdt Christen te zijn, brengt een smet op de ganse Christelijke gemeenschap. Het een zijn met God kan niet samengaan met een toestand van zonde: deugd en ondeugd zijn twee dingen, die zich niet laten verenigen. De hardnekkige vijandschap, die er bestaat tussen de waarheid en de leugen, tussen de heiligheid en onzedelijkheid, als een lichte en onverschillige zaak te beschouwen, zodat beide aan de hand gehouden worden zonder enige reden van voorkeur, dat is de verlaging van de mensheid, dat is het schandaal van de schandalen.

Als dit het geval is dan is de Christelijke kerk in lijden; ze moet verdedigd, gered worden, en een kerk, die niet verdedigd zou willen worden, zou zeer ziek zijn. Er is meer, en hierop heeft Calvijn dikwijls gewezen, het aandringen op de noodzakelijkheid van een leven in overeenstemming met Gods woord is zelfs in het belang van dongen, wiens wandel in tegenspraak is met Gods geboden. Op die noodzakelijkheid wordt aangedrongen, niet om hem te verderven, maar om hem te behouden.
"Dit geschiede zo, zegt Calvijn, dat men hem op de weg van de zaligheid terugtrekt, en dan is de kerk geheel gereed om hem in vriendschap op te nemen. Ze moet geen al te grote strengheid uitoefenen, nauwkeurig tot het uiterste toe te werk gaan en als het was onverbiddelijk zijn, maar veeleer met zachtheid tegemoet komen. Wordt deze gematigdheid niet naarstig beoefend, dan bestaat er gevaar, dat wij in plaats van verbeteraars beulen werden."

Dit waren de beginselen van Calvijn. Zijn rede is ons niet bewaard gebleven, maar hij kan onmogelijk anders dan naar zijn innigste overtuiging hebben gesproken; hieruit zou gedeeltelijk de kalmte kunnen verklaard werden, waarmee hij aangehoord werd.

In één punt echter bedroog hij zich, dit kunnen wij niet genoeg erkennen. Kerk en staat waren overal, en voornamelijk in Genève, bijna samengesmolten, zodat "de staat niet aarzelde zich te mengen in een menigte zaken, die tot de bevoegdheid van de Kerk behoorden."

Van al de Hervormers was Calvijn degene, wie de zelfstandigheid van de Kerk, en bijgevolg een zekere onafhankelijkheid van staat en kerk onderling ter harte ging; maar hij stemde evenals zijn tijdgenoten in met de meningen van zijn eeuw en van de eeuwen die voorafgingen. De bestanddelen van de Joodse tucht hadden van de eerste eeuw af het gebied van de Christelijke tucht overmeesterd. Wel bracht de Hervorming overal in die staat van zaken een grote verandering; maar toch zag men nog zelfs in Genève, dat de staat zijn ijzeren arm uitstrekte in de vergaderingen van Christus, om de schuldigen te treffen. Dat is een grote en grove dwaling, die door ieder Christen met kracht moet afgewezen worden. Gelukkig kon daarvan geen sprake zijn op de grote Paasdag van 1538. De staat was toen voor het ogenblik van de kerk gescheiden en de Hervormers gebruikten en konden toen geen andere wapenen gebruiken dan die des Geestes.
Kon de Hervormer 's morgens rustig preken, 's avonds zou het alzo niet zijn. De vurigsten zeiden dat ze hem iets schuldig waren en in hun toorn meenden ze hem te moeten betalen. Zoo. lang ze alleen te doen hadden gehad met die goede ziel Farel, had men niettegenstaande zijn heftigheid, zich zo goed en kwaad mogelijk met hem beholpen; maar die jonge man uit Noyon was een geest van een geheel andere stempel, en sinds hij te Genève was gekomen, had alles een andere loop genomen. Hij was een man met een stelselmatig, constitutioneel gemoed; had hij niet een grondwet voor de kerk opgesteld, op welke men in de St. Pieterskerk de eed had moeten afleggen? Hij wilde alles regelen, en dat was niet gewenst.

Nu Farel aangevallen was, zou het niet rechtvaardig zijn als Calvijn met vrede gelaten werd. 's Morgens was er geweld gemaakt in de kerk van St. Gervaas, 's avonds zal hetzelfde gebeuren in St. Frangois de Rive.
In dat klooster had Farel op 1 Maart 1534 voor het eerst de kansel beklommen, en daar moest Calvijn op 21 April 1538 preken. Dit gebouw stond in het lage gedeelte van de stad, niet ver van de oevers van het meer, en hier was het misschien minder rustig dan in de omtrek van de hoofdkerk. De kerk was spoedig vol, en Calvijn kwam binnen. Hij begon zijn rede. Daar hij wist dat Farel slechter behandeld was dan hij, kan het zijn dat hij, om zichzelf niets te verwijten te hebben, gemeend heeft meer klem op zijn woorden te moeten leggen, en op zekere zaken meer te moeten drukken, om er meer opmerkzaamheid op te vestigen en ze meer te doen gevoelen. Overigens al had hij gesproken als een engel, hij zou het rumoer niet ontlopen zijn.
De gemoederen waren opgewonden; de gedachte om die onbuigzame man tegen te staan had zich van velen tot dolzinnigheid meester gemaakt; zelfs hadden ze hun degens medegenomen en waren ter kerk gekomen als op een exercitieveld. Het geweld bleef zoals gewoonlijk in het begin stom, zonder beweging en zonder teken; het schijnt alzo geweest te zijn; maar bij een woord van de prediker barstte het plotseling uit. Men zou gezegd hebben dat er een onstuimige wind over die menigte was heengegaan, en haar een hartstochtelijke beweging meedeelde. Er werden in die kerk heftige woorden gehoord en dreigende gebaren gezien. Daarbij bleef het niet.
Op het zien van die redenaar, wiens ernst en kracht hen verbittert, trekken de meest opgewondenen het zwaard, en het staal schittert in dit heiligdom des vredes. Wel was er niemand die de spreker met het blinkend zwaard aanviel. Het schijnt evenwel, dat

er een worsteling plaats had tussen de vrienden en de vijanden van de Hervorming, en de wapenen elkaar kruisten; want de grote overheidspersoon van Genève in de zestiende eeuw.
Michel Rozet, meent in zijn kroniek te moeten zeggen, dat de zaak toch zonder bloedvergieten afliep, en de syndicus Gautier beschouwt deze gelukkige omstandigheid als een soort van wonder.
Al zo zag de Hervormer, die des avonds de vuurroeren vijftig of zestig malen voor zijn woning had horen afschieten, in dit uur dat blinkende zwaarden tegen hem getrokken werden zelfs in Gods huis.
Luther en andere Hervormers hebben ook verdrukkingen ondervonden, maar die kwamen van de paus en van de zijnen, niet (zozeer) van de lieden in hun kerk.
Werd Calvijn bewogen, of bleef hij kalm bij die opstand? Wij weten het niet: waarschijnlijk was hij inwendig ontroerd, en bleef hij uitwendig kalm. Terwijl Enige van zijn vrienden zich rondom de kansel schaarden, om hem te verdedigen, waren er gelukkig bezadigde mannen, tot de beide partijen behorende, die trachtten vrede te bewerken, de toorn van de woedenden te stillen, de ontvlamde gemoederen, die door hun geweld de tempel des Heeren onteerden, tot vrede te brengen.
Allengs kwamen de harten enigszins tot bedaren, waren de woorden minder heftig, en werden de zwaarden in de schede gestoken. De storm bedaarde. De vrienden van Calvijn omringden hem, en brachten hem gezond en wel in zijn woning, die daar niet ver vandaan was, terug.
En 's avonds, zegt de syndicus Rozet, werd er te Rive onrust verwekt tegen Calvijn. Daar werden de zwaarden getrokken; maar alles kwam weer tot bedaren."

Dezelfde dag, na de godsdienstoefeningen kwam de Raad bijeen om te beraadslagen over hetgeen geschied was. Twaalf leden waren tegenwoordig, die vast besloten waren niet de oproermakers, maar de Hervormers te straffen. Daar ze begeerden dat de besluiten genomen werden door de hoogste overheid van de staat, werd er vastgesteld dat de Raad van de Tweehonderd de volgende dag, en de algemene Raad daags daarna zou bijeenkomen; spoediger kon er niet te werk gegaan worden.
Op 22 April legden de syndici de zaak bloot voor de Tweehonderd, en bleven vooral staan bij het punt van het brood, ofschoon de leraars verklaard hadden, dat dit punt met hun besluit niets te doen had. Het brood scheen dus slechts een voorwendsel te zijn. De syndici vroegen aan de Tweehonderd, of ze de gebruiken van Bern wilden aannemen. Wij weten dat de toen heersende partij de meerderheid in de Raad had, en door welke middelen dit tot stand was gebracht. Daarna wezen de syndici er op, dat de leraars op Paasdag gepredikt hadden, hoewel de overheid het hun had verboden, en vroegen of ze niet gevangen genomen moesten worden.
De Tweehonderd namen de eis van gevangenneming niet aan, zonder evenwel minder streng te zijn; ze waren van mening om aan de drie leraars Calvijn, Farel en Courault de kansel te ontzeggen in de kerken van de Republiek, en hen de stad te doen verlaten zodra er opvolgers voor hen waren gevonden. Het is te verwonderen, dat er volgens de registers geen melding werd gemaakt van de beschuldigingen van wanorde en godslastering, door Farel en Calvijn op de kansel uitgebracht, alsmede van de weigering om het Avondmaal te bedienen, dat daarvan het gevolg was geweest. Dit stilzwijgen laat zich evenwel verklaren. Die beschuldigingen waren ongetwijfeld het belangrijkste feit van de dag, en door hierover te zwijgen, *zwelgde de overheid de kemel door en zijgde de mug uit.* Calvijn zei later, zonder het van toepassing op dit bijzonder geval te maken: "Als de huichelaars de vrijheid nemen om zich aan de grootste ondeugden over te geven, zijn ze des te strenger in de dingen, die niet van

groot belang zijn; en terwijl ze door dit middel veinzen de voeten Gods te kussen, spuwen ze Hem trots in het aangezicht. Partijschappen en godslasteringen waren iets zeer onaangenaams, waarmee de Raad geenszins geneigd was zich in te laten. Daarbij, had hij van die grieven melding gemaakt, dan had er een onderzoek moeten ingesteld worden, dan waren er getuigen nodig geweest, en dat alles zou zeer lastig en langdurig zijn geworden. En zelfs als de regering de leraars een proces had aangedaan, om die verwijtingen te straffen, is het zeer te betwijfelen of ze het wel gewonnen zou hebben, ten minste volgens de mening van onpartijdige mannen; het was veel eenvoudiger en raadzamer Zich aan dit enige feit te houden, dat het de leraars verboden was te preken, en ze dit toch gedaan hadden.
Dit behoorde niet bewezen te worden, de ganse stad had ze gezien en geboord. Voor dit feit werden ze gestraft, dat is duidelijk. De Raad was in zijn recht, maar hier komt het woord te pas: summum jus, summa injuria.

Wat zou er na die wanordelijkheden, die onstuimige tonelen en de verbanning van de Hervormers nu gebeuren? Nu de teugels van de godsdienst, die zo machtig zijn om de misdadige begeerten en werken in toorn te houden, verbroken waren, werd nu de ongelukkige stad niet geheel en al ten prooi aan de reeds zo grote wanorde? Zou het geloof des Evangelies niet met voeten vertreden worden? Zou men niet zien, dat zelfs Protestanten de mis en het Evangelie wilden verenigen? Zou Rome geen aanslagen smeden om in Genève "de oude godsdienst" terug te brengen? Zou niet zelfs de staatkundige onafhankelijkheid in gevaar komen? Zouden de vijanden van de Hervorming niet trachten enig verbond te maken met Savoye, en zou niet Bern zelf, voor hetwelk men Calvijn scheen op te offeren, de vrijheid van de inwoners van Genève in gevaar brengen? Die vrees was helaas! maar al te zeer gegrond.
Calvijn, die Farel zo krachtig tegenstand had geboden, toen deze hem drong zich te Genève te vestigen, kon er thans niet toe besluiten, die stad te verlaten. Hij wilde er blijven om met alle kracht de gevaren te bestrijden, waarmee hij zag dat die stad bedreigd werd.
"Wij begrepen zeer wel, zei hij, dat in die uiterste nood het heil van de Kerk vorderde, dat ze niet van haar leiders beroofd werd. Wij maakten er dus werk van om onze bediening daar te handhaven, alsof ons leven er mee op het spel stond."
Calvijn wilde tot elke prijs beletten, dat er in kerk en staat omkering en verwoesting ontstond. Hij gevoelde dat het nodig was het volk te verlichten, het te doen inzien van hoeveel belang een zedelijke wandel, een Christelijk geloof en een hartelijke eenheid waren. "Het kwam hem, zei hij, veel gemakkelijker voor de kerk tegen te houden, op het ogenblik, als ze een val zou gaan doen, dan haar te herstellen, als ze gevallen en als het was geheel verloren was." Hij verzocht dus, en verzocht dringend aan de algemene Raad rekenschap van zijn daden te mogen geven. Hij zou van alles verklaring geven, en de goede partij zou de bovenhand behouden. Een beschuldigde te weigeren de redenen van zijn gedrag uiteen te zetten, is een onbillijkheid. Maar alles was tevergeefs.
Waren de syndici bevreesd, dat Calvijn het volk zou overtuigen, of dat Calvijn het volk beledigen zou? Wij doen hier geen uitspraak. Hoe het ook zij, ze weigerden hetgeen ze hem verschuldigd waren; er was een weigeren van recht; men vond het beter hem te veroordelen zonder hem te horen. Noch zijn vertogen, noch die van zijn ambtgenoten mochten baten.
De partijdigheid ging zo ver, dat ze de mond sloot van de welsprekendsten, diepzinnigste, geleerdste, oprechtste en sterkste man van die tijd.

De volgende dag, 23 April. kwam de algemene Raad bijeen in het St. Pietersklooster, om over het lot van de Hervormers te beslissen, zonder ze gehoord te hebben. "De slechtste staat is die, waarin het volk heerst," hebben grote mannen van de zeventiende eeuw gezegd; in de negentiende eeuw wordt er zo niet over gedacht.

Toch is het waar, dat het volk dikwijls de gedachte die men van hetzelve heeft teleurstelt, en zichzelf bedriegt; daarvan zijn ten allen tijde vreselijke voorbeelden gezien. Het volk laat zich gemakkelijk overhalen, en gaat blindelings voort op de baan van hen, die het tot leidslieden gekozen heeft. Dit was het wat te Genève gebeurde. De syndici vragen aan het volk, of het evenals dit te Bern geschiedt, ongezuurd brood bij het Avondmaal wil gebruiken, "zonder er meer over te twisten." De meerderheid is voor ongezuurd brood, ofschoon ze misschien de zaak niet zeer goed begrijpt. De syndici geven daarop de algemene Raad te kennen, "dat Farel, Calvijn en hun ambtgenoot het bevel van de overheid niet hebben willen gehoorzamen, en vragen of hun al dan niet ontslag zal worden gegeven.
De meeste stemmen (meerderheid van het volk) evenals de kleine en grote Raad dit besloten hebbende, geven bevel dat ze binnen drie dagen de stad moeten verlaten. "Alzo werd besloten, daar het grootste gedeelte van de Raad het beste gedeelte overvleugelde." Zulk een daad, tegenover de uitnemendste mannen, die toen in Genève waren, de enige wier namen tot de nakomelingschap gekomen zijn, en verricht zonder zelfs hen te willen horen, is een van die maatregelen van geweld, waartoe de slechte regeringen soms de toevlucht nemen: een coup détat.

Daarenboven gaf dezelfde Raad ontslag aan de secretaris, die de artikelen van de Hervorming gelezen had. Die secretaris was Claude Rozet, die de eed afgenomen had op de geloofsbelijdenis op de beruchte 29 Juli 1537. Terwijl men de drie leraars verbande, wilde men ten minste ook een leek treffen, en koos daartoe de man, die uit kracht van zijn ambt de artikelen van de Hervorming had opgesteld.
Er werd bevel gegeven het besluit des volks onmiddellijk aan de Hervormers mee te delen, en het was, zonder enige andere plechtigheid, het hoofd van de deurwaarders, die deze zending opgedragen werd. Die man begaf zich naar Calvijn, en zeide, dat hem bij besluit van de Raad verboden was in de stad te preken, en binnen drie da gen te vertrekken. De Hervormer antwoordde kalm: "Als wij de mensen gediend hadden, zouden wij zeker slecht beloond zijn; maar gelukkig voor ons, wij dienen een groter Meester, die zijn dienst knechten betaalt wat Hij hun niet schuldig is."
De ambtenaar begaf zich daarop naar Farel, die antwoordde: "Het is wel, het is zeker van God!" Er ligt in die woorden van de Hervormers een vrede, ene standvastigheid, een grootmoedigheid, waardoor ze die ze lezen onwillekeurig getroffen worden; ze zijn dan ook door historieschrijvers heldhaftig genoemd en men heeft het recht niet ze waarschijnlijk te noemen. Gedurende die tijd had de Raad zich met andere zaken bezig gehouden.

Calvijn evenwel was diep bedroefd. In het gevoel dat de weldaden Gods jegens hem groot waren, had hij ze willen erkennen, "Het is waarlijk geen geringe eer, die ons is bewezen, dat zulk een machtig Heer (Jezus Christus) ons in de rang van zijn dienstknechten geplaatst heeft; wij zijn dus de ondankbaarste mensen als wij ons niet geheel en al aan zijn dienst wijden. Hij had zich aan dit werk gewijd, en zijn geweten zei hem, dat hij rekenschap zou moeten geven van elke ziel, die verloren ging. Enige gunstige uitkomsten hadden van tijd tot tijd zijn ziel verheugd; evenwel, zei hij met droefheid en schrik na zijn verbanning, ontstonden er in de stad achtereenvolgens

oproeren, die ons bedroefden en verontrustten op een wijze, die niet laf hartig was; en ofschoon ik erken beschroomd, week en kinderachtig van aard te zijn, moest ik evenwel van de eerste beginne af aan onstuimige golven weerstand bieden. Ik kan niet zeggen, welk, een onrust en kwelling mij nacht en dag pijnigden, en telkens wanneer ik er aan denk, beef ik in het binnenste van mijn ziel."

Niet alleen de herinnering aan het verleden was smartelijk, maar ook het vooruitzicht in de toekomst, van de ellende, die over Genève komen zou, en van het groot nadeel dat de Hervorming zou lijden, als die fakkel, welke haar stralen overal in het rond, in Frankrijk, in Italië en andere streken verspreiden moest, op een ellendige wijze werd uitgeblust. Er was oorzaak genoeg voor de sterkste ziel, om overstelpt te worden.

Op 25 April werd Courault op vrije voeten gesteld, en waarschijnlijk de volgende dag verlieten de drie leraars de stad Genève.
Zo werd een profetie, tien jaren vroeger door Bonivard uitgesproken, vervuld. In 1528 namelijk hadden enige bewoners van Genève, die de Hervorming alleen begeerden, om van de priesters, van hun ondeugden en hun bijgelovigheden ontslagen te zijn, aan de prior van die slechte geestelijken van St. Victor verklaard, dat ze in hun plaats bedienaars des Evangelies wilden aanstellen, die een was Christelijke Hervorming zouden invoeren. Bonivard had hun toen geantwoord: "Als gij andere wilt Hervormen, moet gij u zelf dan niet eerst een Hervorming doen ondergaan? De dieren, die van een en hetzelfde vlees leven haten elkaar. Zo gaat het ook onder ons. Wij zijn ontuchtigen, gij ook. Wij zijn vloekers, godslasteraars, gij ook. Gij wilt ons wegjagen, zegt gij, om Lutherse leraars in onze plaats aan te stellen. Mijn heren, bedenkt wel wat gij gaat doen. Volgens hun leerstellingen mag er niet gespeeld worden, mag men niet losbandig zijn, en dat wel op zware straffen. O, wat zal dat u spijten. Geen twee jaren zult gij ze hebben of het zal u spijten dat wij weg zijn."
De woorden van Bonivard zijn naïef en ruw, maar ze bevestigen volkomen het getuigenis en de klachten van Calvijn, Farel en Rozet. Alles daarin is waar, tot zelfs de door de prior bepaalde tijd: geen twee jaren.
Ongetwijfeld toonden Farel en Calvijn in deze zaak, dat ze met menselijke zwakheden behebt waren. Daar ze beide krachtige mannen waren, kwamen ze er gemakkelijk toe om elkaar op te wekken tot een onbuigzaamheid, waartoe ze een natuurlijken aanleg hadden. Calvijn zelf bericht ons, dat de voorzichtige Bucer later wenste, dat ze niet bij elkaar bleven, uit vrees dat de invloed, die ze op elkaar uitoefenden, hun schadelijk zou zijn. Ze zelf hebben gezegd, dat ze meer zachtmoedigheid hadden kunnen tonen. Maar het is onmogelijk te ontkennen, dat ze deden wat de getrouwheid aan het Evangelie van hen eiste.
De kwestie van het brood was een klein vaandeltje, dat door de Raden omhoog was gestoken, in tegenstand met de grote Evangelische banier, die moedig door Calvijn en Farel gedragen werd.

De twee klassen van strijders in deze warme zaak waren de vertegenwoordigers van twee stelsels, die niet alleen niet op elkaar geleken, maar lijnrecht tegenover elkaar stonden. Hadden de Hervormers toegegeven, dan was de grote zaak van godsdienst en zedenleer in de waagschaal gesteld, de waardigheid van hun ambt vernederd, hun werkzaamheid tot uitbreiding van het Godsrijk in Genève belemmerd, misschien onmogelijk gemaakt. Hun toegevendheid zou in zulk een geval niet alleen laakbaar zijn geweest, maar gelaakt zijn geworden. Het gold hier een zaak van te zijn of niet te zijn. Er moest getracht worden de over winning te behalen, en als er niet kon

overwonnen worden, dan lijden om de miskende waarheid te betuigen. Niets was door hen verzuimd om de vesting te beklimmen en hun edele banier er op te planten, Het was mislukt, en hun bleef niets anders over dan af te trekken, overwonnen maar in de grond van de zaak overwinnaars, want in de strijd waren ze geen stap achterwaarts gegaan en hadden alzo de zegepraal bereid. Farel en Calvijn keerden de stad met haar oproer, haar bedreigingen, haar beledigingen en geweldoefening de rug toe, en begaven zich naar Bern. Dit gebeurde in het laatst van April. Bij het aanschouwen van de schone en vreedzame natuurtonelen, langs de oevers van het meer, gevoelden ze een grote verlichting. Uit die enge omheining verlost, waarin hun hart van smart geprangd en van droefheid gegriefd werd, haalden ze eindelijk eens vrij adem. Een zuivere en heldere lucht was op een zware en dikke lucht gevolgd, en daardoor waren ze verlevendigd.
"Toen ik, zei Calvijn, door middel van zekere onlusten verjaagd werd, bezat ik niet zulk een grootmoedigheid, dat ik mij er niet over verblijdde meer dan nodig was, daar ik door dat middel in vrijheid was. Overigens was er bij hem geen murmurering noch bitterheid. Te midden van die beroering had hij veel geleerd, vooral zichzelf te verloochenen. "Zodra men zichzelf zoekt," zei hij in die tijd, barst de strijd uit; het was beginsel, waarvan een, soldaat moet uitgaan, is dat hij allen hoogmoed aflegt en zich alleen afhankelijk gevoelt van de wil van zijn overste."

Zijn overste wilde dat hij Genève verliet, en hij verliet die stad, omdat hij in die afhankelijkheid de hoogste onafhankelijkheid vond. Beroofd en half dood, zoals de man op de weg naar Jericho, gevoelde hij dat de Heer bij hem was, om zijn wonden te verbinden, en daarin olie en wijn te gieten. "Laat ons denken, zei hij weerom, aan die verklaring van Jezus Christus, dat zijn dienstknechten geen wond kan worden toegebracht, die Hij niet beschouwt als Hem zelf aangedaan."
Daarop zijn blikken richtende op de vrienden, tot welke ze zich begaven, zei hij: "Broeders, wij hebben ons tot u gewend, die de Heilige Geest aangesteld heeft tot herders over de gemeenten van Christus. Indien wij strijden onder de leiding van dezelfde vorst, tegen dezelfde vijand, in dezelfde oorlog, in hetzelfde legerkamp. Zullen wij dan niet grotelijks de noodzakelijkheid inzien, om elkaar tot eendracht en samenstemming op te wekken."
Hij vatte zelfs moed met betrekking tot de Hervorming: "De kerk, zei hij, is door die worsteling en strijd niet vermoeid, gekweld of omvergeworpen; integendeel ze wordt daardoor krachtiger, ze begint te bloeien, ze wordt bevestigd door nieuwe ontwikkeling."

Dit was dan ook werkelijk de vrucht van deze grote beproeving. "Uit deze gebeurtenis," zegt Th. De Beza, is gebleken dat de Voorzienigheid Gods dit alles gewild heeft, opdat zijn dienstknecht, door verschillende ondervindingen tot grotere dingen zou worden toebereid, en opdat de oproermakers door hun geweld in hun eigen verderf zouden lopen, en de kerk van Genève van elke smet zou gezuiverd worden.
De arme blinde Courault, wiens krachten niet toereikende waren om zijn twee ambtgenoten te volgen, begaf zich naar Thonon, aan het meer van Genève gelegen, bij de predikant Fabri.

TWAALFDE HOOFDSTUK.
Grote verwarring in Genève. De Raad van Bern komt vruchteloos tussen beide.
(Laatst van April 1538.)

Toch hadden de vrienden van het Evangelie in Genève een geweldige slag gekregen, die hun onverwachts overkomen was. Velen waren in buitengewone droef held gedompeld; sommigen verloren alle hoop om ooit het Evangelie in die oproerige stad tot ere te zien komen. Sommigen zwegen, andere gaven hun smart lucht. De vroomsten verwachtten wel van de trouw Gods de herstelling van het geloof, de orde en de voorspoed, die ze zo vurig verlangden, maar "al de goedgezinde mannen, zegt Beza, zagen met smart, dat hun drie leraars gehoorzaam waren aan het edict, waarbij ze verbannen werden, en die stad verlieten, welke ze zoveel goeds hadden willen doen, en ze volgden hen met hun ogen, of ten minste met hun gedachten, alsof ze niet van hen scheiden konden.
De lagen en beledigende verrichtingen waarmee het meest wanordelijke gedeelte van de bevolking de triomf vierde, vermeerderde nog de droefheid van de ernstige mannen. Er werd over de nederlaag van de leraars gelachen; ze werden in een bespottelijk daglicht geplaatst. De potsenmakers van beroep zijn bijna allen valse en oppervlakkig van gemoed, en zulk soort insecten regent het in het ganse land. Daaraan ontbrak het ook niet te Genève. (Labruyère.)
Wij weten niet of ze op stellingen klommen, maar ze speelden maskerade. Troepen van zulke boze potsenmakers kruisten zingende, schreeuwende en woelende door de straten. Een hunner, dit was de voornaamste persoon, had een braadpan in de hand, die hij bij de lange steel vasthield, en in die pan waren brandende pitten. Ze die deze vaandeldrager omringden, riepen dat ze Farel (en zijn ambtgenoten met hem) hadden gestoofd, zoals de groente in de pan wordt gestoofd nadat ze eerst is fijngehakt.
Die ongelukkigen hadden in de grond van de zaak geen ongelijk: de arme leraars waren werkelijk gestoofd of geroosterd. De schimpscheuten en spotreden kruidden die wonderlijken schotel, en in die tijd ontbrak liet nooit aan mensen, die graag zagen, dat de leraars, die Genève verlieten, zoals men zegt van de wal in de sloot geraakten, dat wil zeggen van kwaad tot erger kwamen. Van alle kanten regende het beledigingen en bespottingen. "Die soorten van optochten liepen gewoonlijk uit op enige losbandigheden, daar de burgers, zegt Rozet, zich te buiten ging aan onreinheid, dans, spel en dronkenschap. Men hoorde van niets anders spreken dan van maskerades, partijen en buitensporigheden in wijn en brasserij. Op deze wijze vierde de meerderheid van de bevolking het vertrek van de leraars. "De goddeloze arbeidt om te beledigen, maar hij doet een bedrieglijk werk."

Wat de raadsleden betreft, ze lieten alles gaan. Kondigden ze een publicatie af om die wanordelijkheden te beteugelen, dan werd er weinig acht op geslagen; ze hechtten er overigens zelf weinig aan. Toch trachtten ze een soort van kerk samen te stellen. De leraar Henri de la Mare had, niettegenstaande het hem daartoe gegeven bevel, op Paasdag niet durven preken en het Avondmaal bedienen, uit vrees van Farel en Calvijn te mishagen; maar evenals de oude Gardiaan van de Franciscanen, Jacques Bernard, had hij zich niet bij hun verzet gevoegd. De Raad gaf hun beide de betrekking der drie bannelingen, en vroeg te gelijk aan de heren van Bern de leraars Marcourt en Morand, die eerst later kwamen. Tevens liet de overheid in de kerken de stenen doopvonten weer oprichten, die afgebroken waren, en voortaan tot het dopen van de kinderen moesten dienen; daarna liet hij met trompetgeschal afkondigen, dat

een ieder zich had te houden aan hetgeen besloten was aangaande het Avondmaal, de doop, de feesten enz. Maar De la Mare en Bernard waren de mannen niet om Farel en Calvijn te vervangen.
Het was er ver van af dat ze grote achting genoten, en dikwijls waren ze het voorwerp van de beoordeling en zelfs van de verwijtingen van hun hoorders. Porral vooral klaagde zeer over er hun prediking. De Raad trok voor hen partij, en toen een zekere Groli aan Bernard verweten had, dat hij niet overeenkomstig Gods woord predikte, werd de beoordelaar veroordeeld, "om aan God en de gerechtigheid, op blote knieën vergeving te vragen."
Als dit ten tijde van Calvijn gebeurd was, zou het koren op de molen zijn geweest voor hen, die deze grote man graag lasteren; maar de straf werd opgelegd door zijn tegenstanders aan een van zijn aanhangers.
De vraag blijft echter altijd dezelfde, en die daad van dwang in zake van godsdienstige mening is zelfs nog ernstiger, omdat ze verricht werd door hen die hun Hervormers hadden verjaagd, omdat deze paal en perk hadden willen stellen aan hun vrijheid.
Er werd evenwel ook inschikkelijkheid betoond: een aanzienlijk burger, de oude syndicus Porral, had ook de predikers beoordeeld, en nu vergenoegde de Raad zich met hem te bedreigen met zijn verontwaardiging; hij behoefde niet op blote knieën om vergeving te vragen.

De verbanning van de twee grote Hervormers en die treurige staat van zaken, waarover de mannen van de Roomse partij zich zeer verblijdden, vervulde de vrienden van de Hervorming in alle plaatsen met smart. Er werd geweend "over de grote blijdschap van de Farizeeën en vijanden van de heilige Naam Gods. Er werd gezucht, gebeden en gekermd. Hoe was die stad, die de Zone Gods tot zijn paleis en heiligdom gekozen had, thans zo diep in haar onreinheid gedompeld, alsof er nooit een enkele druppel van Gods genade op haar gevallen was."
Men dacht aan Kapernaüm, dat eerst tot de hemel verhoogd en daarna tot de hel toe neergestoten, werd. Calvijn begreep dat de omstandigheden. die zijn verbanning hadden veroorzaakt, niet alleen de vooruitgang, maar zelfs het bestaan van de Hervorming in gevaar brachten. Met het oog op dat gevaar, was hij besloten alles te doen om zulk een ongeluk te voorkomen.
Zullen de kerken en zelfs de staten van Zwitserland niet in hun beproevingen delen? Zullen ze hen niet helpen om Genève te redden? Als het Rooms katholicisme zich er weer vestigde, als Savoije er daardoor het overwicht kreeg, zou Bern en de overige kantons min of meer in hun Hervorming bedreigd worden, en zou Waadtland wel weer onder zijn oude beheersers kunnen terugkeren. Calvijn zou waarlijk op andere plaatsen een vreedzamer leven hebben kunnen genieten dan in Genève, maar hij was besloten zijn leven te verliezen, en had het voor God en zijn rijk overgegeven.

Die stad, waarin hij de banier des Evangelies wilde planten, had eens een vesting kunnen worden, wier vreselijk front de verenigde aanvallen des vijands weerstand zou hebben geboden. En nu moet hij haar verlaten. Hij spoedde zich naar Bern, waar hij hulp hoopte te vinden, zoals eertijds Berthelier en Besançon Hugues tegen de bedreiging van de benden van Savoye hulp hadden gevonden.
De komst van de beide Hervormers veroorzaakte beweging in de stad. Bij het zien van die Farel, wiens arbeid gedurende tien jaren met zulk een gunstige uitslag in Romaans Zwitserland bekroond was; van die Calvijn, die reeds als een uitstekend vernuft begroet werd, van die twee verbannen, verjaagde thans zonder schuilplaats zijnde mannen, waren de harten bewogen. De overheid van Bern zelf had zulke uiterste

maatregelen niet verwacht.
Toen de Hervormers op 27 April in de Raad werden toegelaten, zeiden zij: "Wij zijn valse beschuldigd. De heren van Genève hebben twee zaken vooropgesteld, de een dat wij ongehoorzaam geweest zijn aan hun bevelen, en de andere dat wij geweigerd hebben ons te gedragen overeenkomstig de gebruiken van Bern. Die beschuldigingen zijn beide vals, want wij hebben alles wat in ons vermogen was gedaan om hen te gehoorzamen, en nooit hebben wij eenvoudig die overeenkomst verworpen, maar integendeel veeleer te kennen gegeven, dat wij wilden zien op welke wijze ze wel kon worden aangewend tot stichting van de Kerk. Daarenboven blijkt het, dat deze beschuldigingen een ijdel bedeksel zijn, aangezien deze heren bereid waren ons toe te staan dat die zaak van de ceremoniën uitgesteld werd tot de vergadering van Zürich, mits wij wilden goedkeuren, dat onze ambtgenoot Courault de bediening van de prediking ontzegd werd, hetgeen wij, daar dit tegen het uitdrukkelijk woord van de Schrift is, niet hebben willen toestemmen. Op de Paasdag zelf, hebben wij betuigd, dat als wij het Avondmaal niet bedienden, dit niet was ter oorzaak van het ongezuurde brood, waarvan het gebruik op zichzelf onverschillig is, maar uit vrees van, zulk een heilige verborgenheid te ontheiligen, tenzij dat het volk beter gezind was. Wat wij als reden aanvoerden waren de ongeregeldheden en gruwelen, die thans in de stad heersen, zowel in verfoeilijke godslasteringen en bespottingen van God en zijn Evangelie als in onlusten, secten en verdeeldheden. Openlijk en zonder bestraft te worden, is op duizenden wijzen het woord van God en zelfs het Avondmaal belachelijk gemaakt. En daarenboven hebben de leden van de raad ons nooit willen toelaten om onze redenen te zeggen, en zonder ons gehoord te hebben, hebben ze tegen ons zowel de Tweehonderd als het volk opgehitst, ons belastende met hetgeen niet waarachtig bevonden wordt, noch tegenover God, noch tegenover de mensen. Dit doende tonen ze genoegzaam, dat ze niet anders dan schandelijke dingen opzoeken om het Evangelie te onteren. En werkelijk, zes maanden geleden liep het gerucht hiervan te Lyon, en in veel andere dilateer, in Frankrijk, zodat enige kooplieden hun goederen hebben willen vorkopen voor hoge prijzen, te betalen wanneer wij zouden weggejaagd zijn. Waaruit blijkt, dat er geheime kuiperijen zijn van vroeger datum, Zelfs was het hun niet genoeg ons met smaad te overladen, maar ze hebben onderscheidene malen geroepen, dat wij in de Rhône moesten geworpen werden,"

Nadat de Hervormers aldus gesproken hadden, legden ze een memorie over, waarin dezelfde grieven werden uiteengezet. Deze memorie wordt gevonden in de archieven van Genève. Pièces historiquoa, no. 1201. (Calvin, Opp. " p. 190.)

Die rede was streng; maar het kwaad was groot; het is onnodig het te ontkennen, de getuigenissen zijn al te beslist. Allen waren wel niet schuldig aan wanordelijkheden en bespottingen, maar er gebeurde toen wat maar al te dikwijls gebeurt, dat de bewegelijke mensen de bovenhand. krijgen en de goede zwijgen. Daarenboven moet men opmerken wat Calvijn zegt, dat hij zou vrezen de verborgenheid van het Avondmaal te ontheiligen, tenzij dat het volk beter gezind was. Hij neemt dus de mogelijkheid aan van een betere gezindheid bij het volk, hij verlangt die; zekerlijk dan is hij bereid het heilig maal te bedienen. Wat betreft hetgeen hij gezegd heeft, dat zijn ambtgenoten en hij al het mogelijke gedaan hebben, om de overheid te gehoorzamen, toont hij daardoor alleszins aan, dat er iets niet mogelijk was, te weten dat ze iets doen zouden in strijd met hun geweten en het bevel van God. Velen in hun tijd keurden dit af, maar wie zal hun dit thans tot een verwijt maken?
De meest besliste verdedigers van de vereniging van kerk en Staat zeggen zelf: "Het

gezag van de Staat moet niet in strijd komen met het godsdienstig geloof van wie ook. Werd het tegenovergestelde beginsel aangenomen, dan zouden wij waarschijnlijk naar de rij van onze tegenstanders overgaan."

> Deze woorden zijn uitgesproken te Londen in het Huis van de gemeenten, 9 Mei 1871, door Sir Roundel Palmer, die de merkwaardigste rede hield tegen het voorstel tot scheiding van kerk en staat.

Niemand in onze dagen zal het in de Hervormers laken. Door de onafhankelijkheid van het geloof te handhaven, hebben ze gedaan, wat ze moesten doen.

De Raad van Bern, die niet zoals die van Genève door hartstocht verblind was, zag de zaken helder in en was getroffen over het gevaar waarin die met hen. Verbonden stad verkeerde. Zonder tijd te verliezen schreef hij dezelfde dag aan zijn "bijzondere vrienden en verbonden medeburgers: Zijn heden voor ons verschenen Meester G. Farel en Calvijn, en hebben het beklag gemaakt, in het ingesloten handschrift vervat. Wij hebben hen met grote onrust des harten aangehoord; want als de zaken alzo geschied zijn, dan geven ze een grote schuld en zullen strekken tot oneer van de Christelijke godsdienst. Om die reden verzoeken wij u dringend, en in broederlijke toegenegenheid manen wij u aan, en verzoeken van u, dat gij de strengheid wilt matigen tegenover Farel en Calvijn, uit liefde tot ons en om de ergernis te vermijden. Hetgeen wij u geschreven hebben aangaande de gelijkvormigheid van de ceremoniën, dat hebben wij gedaan uit genegenheid, en niet om te dwingen. Maar gij moet weten dat de onrust, die thans in uw stad heersekt, en de strenge partij, die tegenover uw predikers staat, ons zeer ongevallig zijn geweest, en onze vijanden daarover zeer verblijd zijn. Hierin zult gij ons een zeer aangenaam genoegen doen."
Dit was het gevoelen van de heren van Bern, van de tegen standers van Calvijn, want dat waren zij, en ze konden hem tegen zijn, voornamelijk in deze zaak, ter oorzaak van het ongezuurde brood. Maar hun inzichten waren meer verheven, meer verstandig, meer diep godsdienstig en staatkundig dan die van Richardet en zijn vrienden.

Bij het ontvangen van deze brief was de Raad van Bern nog meer bewogen dan dit het geval met, die van Bern was geweest. De verbittering, waardoor zijn leden bezield waren, en die hen er toe gebracht had de Hervormers te verbannen, was niet bedaard, en zoals opgemerkt is geworden, een antwoord was zoals dit verwacht kon worden van mannen, die door hartstochtelijkheid beheerst worden.
Ze schreven aan Bern, dat ze "de klacht, die hun werd toegezonden zeer vreemd vonden; dat ze oprecht niet konden begrijpen hoe Farel en Calvinus zo stoutmoedig waren om hun Excellenties te onderrichten tegen de waarheid; dat er geen grote tweedracht in hun stad was, dewijl de vorige Zondag het Avondmaal gehouden was volgens hun ceremoniën, met een groot aantal personen, allen eenstemmig."
Hetgeen daarop neerkwam, dat daar de leraars weggejaagd waren zonder gehoord te zijn, hun aanhangers bevreesd geworden zijnde, en de tegenover het Evangelie staande partij zegevierende, er door geweld en vrees eenvormigheid was. Dat is dan ook de gewone uitwerking van een *coup détat* (staatsgreep.)

DERTIENDE HOOFDSTUK.
Synode van Zürich. De afgezanten van Bern brengen Calvijn naar Genève terug. Hij kan er niet inkomen.
(Laatst van April tot het laatst van Mei 1538.)

Farel en Calvijn lieten zich door de verharding van hun vijanden niet tegenhouden. Ze hadden besloten alles te doen om de kerk van Genève en de stad zelf te redden van de rampen, die naar het gevoelen van de goedgezinden in Zwitserland zeer zeker over haar komen zouden. De synode van de Hervormde kerken in dit land, op wier beslissing ze zich beroepen hadden, kwam toen te Zürich bijeen. Ze haastten zich daarheen, om de vergadering in kennis te brengen met de ernstige gebeurtenissen, die te Genève waren voorgevallen, en om haar tussenkomst in te roepen. De afgevaardigden van Basel, Bern, Schafhausen, St. Claris, Mulhausen en Bienne, in vereniging met de leraars van Zürich, maakten deze vergadering uit.
De zitting hield van 29 April tot 3 Mei aan; Bucer en Capito van Straatsburg waren er tegenwoordig. De voorname zaak van de synode was de vereniging met Luther, die toen een vredelievende gezindheid openbaarde. Al de leden, behalve Kunz, afgevaardigde van Bern, ontvingen de twee bannelingen met was Christelijke hartelijkheid. Het schijnt dat deze vereniging van broeders een ontspanning voor Farel en Calvijn was. Daar ze te Genève onophoudelijk stonden tegenover geweldige tegenstanders, was daaruit misschien bij hen een soort van zedelijke spanning ontstaan; maar de hartelijke genegenheid van de Zwitsers gaf hun gemoed verademing; hun ziel werd verheugd dom de koestering van de zon van de liefde.
Na zich te hebben beziggehouden met hetgeen betrekking had op de eendracht met Wittenberg, ging de synode over tot de kerkelijke instellingen, en besloot dat de kerken in dit opzicht een volkomen vrijheid moesten behouden, een besluit dus ten gunste van Calvijn en Farel.
Toen dit punt dus beslist was, nam de synode de toestand van Genève in overweging. Calvijn zette de verdeeldheden en onlusten uiteen, die de kerk bedroefden, de staat van verlatenheid, waarin de goede Christenen verkeerden, en de gevaren, waaraan de herVorming daar blootstond. Hij toonde niet hardnekkig te zijn met betrekking tot de onderschikte zaken, maar zeer standvastig ten opzichte van die, welke hij nodig achtte te zijn met betrekking tot de voorspoed van Genève.
Hij nam gemakkelijk de doopvonten aan, en ook, voegde hij er bij, de invoering, "in onze kerk van het ongezuurde brood; maar zei hij verder, wij begeren aan de Berners te vragen, dat dit brood gebroken worde.
De daad van het breken des broods, volgens de instelling en de gewoonten van de apostelen, kwam hem voor van belang te zijn voor het symbool, dat herinneren moet aan het geofferde lichaam des Heeren. Hij gevoelde enige verlegenheid omtrent de zaak van de feesten; hij stond er evenwel vier toe mits, zei hij, die dit willen, vrij zijn om te arbeiden na de dienst. Hij wilde niet de deur openstellen voor het gedruis en de wanordelijkheden, waardoor het laatste gedeelte van die dagen bij de Roomse bevolkingen gekenmerkt werden.

Hij vervolgde: "Als er sprake van is, om ons weer te Genève te herstellen, laat het ons dan vergund zijn ons te zuiveren van de lasteringen, waarmee men ons overladen heeft. Wij zijn veroordeeld zonder gehoord te zijn, en dat is, dit zei hij met grond, een onmenselijkheid, een barbaarsheid, die niet geduld mag worden. Vervolgens zal de tucht moeten ingevoerd werden, anders zal alles wat wij herstellen, spoedig weer instorten. Wij vragen dat de stad verdeeld worde in parochiën, want geen orde in de

kerk. als de kudde zich niet dicht bij de herder bevindt en de herder bij zijn kudde. Wij vragen dat er een gepast gebruik worde gemaakt van de excommunicatie, en dat te die einde de Raad in de verschillende wijken van de stad eerlijke en wijze mannen kieze, aan wie in gemeen overleg die zorg worde toevertrouwd. Wij vragen dat bij de aanstelling van leraars de wettige orde worde gehandhaafd, en het gezag der overheid niet in plaats trede van die oplegging van de han, den, welke de leraars moeten ontvangen. Wij vragen, dat het Avondmaal meermalen worde bediend, en dat het geschiede, zo niet volgens de gewoonte van de eerste Christelijke gemeente dan ten minste eens per maand. Wij vragen dat bij de openbare prediking ook het zingen van de Psalmen gevoegd worde. Eindelijk vragen wij dat daar de onzen, het voorbeeld van de landen, die aan Bern onderworpen zijn, navolgen, om wulpse en onkuise liederen en dansen te rechtvaardigen, de Berners verzocht worden uit hun staten zulke ongeregeldheden te verbannen, opdat de onze daarin geen aanleiding bekomen, om dit na te volgen."

Deze artikelen, ten getale van veertien, waren van de hand van Calvijn, maar ze werden op de synode door Bucer voorgelezen. Waarschijnlijk hebben Calvijn en Farel zich niet al te zeer op de voorgrond willen plaatsen, en verlangden ze dat de zaak beslist werd overeenkomstig haar waarde, onafhankelijk van hun persoon; ze kozen om haar voor te stellen dan ook de meest gematigde van de Godgeleerden van die tijd. Calvijn was de man niet, om zich in het gevoel van zijn eigengerechtigheid te verheffen; hij wist bij ervaring, dat wij allen struikelen in velen. "Wij weten, zei hij later tot Farel, sprekende over hetgeen er voorgevallen was, wij weten dat onze tegenstanders ons niet belasteren kunnen meer dan God hun toelaat, en wij weten welk doel Hij er mee heeft om hun dit te veroorloven. Laten wij ons dus vernederen, tenzij wij met God willen worstelen, omdat Hij ons vernedert, maar laat ons niet ophouden in Hem ons vertrouwen te stellen. *De hovaardige kronen van de dronkenen van Efraïm zullen volgens de profeet met voeten vertreden worden.* (Jesaja 28: 3). Laat ons daarom tegenover God en zijn volk erkennen, dat het enigermate om onze onbekwaamheid, zorgeloosheid, nalatigheid en dwaling is, dat de aan onze zorg toevertrouwde kerk in een treurigen toestand is gekomen; maar laat ons ook, zoals dit onze plicht is, onze onschuld en onze zuiverheid handhaven tegenover hen, die door hun bedrog, schandelijkheid en boosheid die zij zeer zeker veroorzaakt hebben."

Calvijn ging door ze van zorgeloosheid te beschuldigen, ongetwijfeld te ver; maar niet alleen tegenover zijn landgenoot sprak hij in van die voege; hij schroomde niet tegenover de synode zelf zulke bekentenissen af te leggen, en terwijl hij de gevaren van Genève afschilderde, de verwoesting, waarmee het gebouw bedreigd werd, dat Farel en hij daar opgericht hadden, zei hij tot de in Zürich bijeengekomen afgevaardigden van de Zwitserse kerken: "Wij erkennen openlijk, dat wij in sommige punten misschien te streng zijn geweest; wij zijn dan ook bereid daarover terecht gewezen te worden."
De synode gaf de Hervormers geen ongelijk. Ze beval hun wel is waar "gematigdheid en Christelijke zachtmoedigheid aan, als tegenover dit weinig beschaafde volk noodzakelijk;" maar ze erkende dat, wel ver van hardnekkigheid te tonen in onbeduidende zaken, de Hervormers in hun veertien artikelen niet anders dan rechtvaardige, wettige en belangrijke zaken vroegen.
Het is waar, een Christen moet niet tot leraar worden aangesteld bij een enkel besluit van de raad, maar na onderzoek, door oplegging van de handen van ouderlingen of leraars. Het is waar dat een meermalen houden van het Avondmaal overeenkomt met

het woord van God. Het tederste punt was de excommunicatie; maar, zouden de inwoners van Genève het niet kunnen laten aankomen op eerlijke en wijze, leken, gekozen door de verkozen raden? Het gezond verstand der. Helvetiërs zei hun, dat mannen, die geen van de kenmerken van een Christen droegen, geen deel van een Christelijk genootschap konden uitmaken.

Geen van de in de synode tegenwoordig zijnde Godgeleerden schijnt de zaak van Calvijn meer ter harte genomen te hebben, dan hij, die met Melanchton misschien de meest voorzichtige van de Hervormers was, namelijk Capito.
Hoewel buitengewoon zachtzinnig, had hij evenwel moed betoond met Luther tot gematigdheid aan te sporen, en later hetzelfde te doen tegenover zijn ambtgenoot uit Straatsburg, Mathias Zell; hij keurde de zaak van Farel en Calvijn goed; hij trachtte hen zelfs te troosten: "In uw verbanning is niets schandelijks, en wij vrezen niet, dat daardoor nadeel aan de kerk zal worden toegebracht. Uw vijanden zelfs verwijten u alleen teveel ijver in uw handelingen. Het ontbreekt ongelukkig niet aan leraren, die het Evangelie onderwijzen zonder tucht, die graag een betrekking hebben, waarin ze niets hebben te doen, een betrekking die vruchten oplevert, en die in plaats van de vrijheid van Christus de losbandigheid toelaat De tucht is nodig voor de kerken. Men verbeeldt zich dat hetgeen een ieder kan doen, ons niet aangaat, alsof Christus niet gezegd had, dat als van de honderd schapen er een afdwaalt, het moet opgezocht worden. Hoe! omdat het gezag van de pausgezinden is verworpen, zal daarom het gezag van het woord en het leraars ambt ook te niet gedaan moeten worden? Ik weet genoeg van het Evangelie, roept men uit, ik kan lezen: wat heb ik. Met u nodig? Predik voor degenen, die u horen willen. 0 die tucht is iets, waaraan onze kerken niet gewoon zijn, een zaak, die door vlees en bloed verfoeid wordt, is het dan te verwonderen, dat gij beiden niet op eens zulk een aanzienlijke stad hebt kunnen Hervormen?"

De vergadering keurde dus de door Calvijn aangeboden veertien artikelen goed, en verklaarde daarop de redenen van hun wegjaging uit Genève voor onwettig. In het oog van de Helvetische Christenen, te Zürich vergaderd, waren die twee bannelingen de roem van de Hervorming, leraren wier lof verbreid was in al de gemeenten, twee van de voornaamste bewerkers van de grote verandering, die toen in de Christenheid plaats greep.
De eerste plicht van de Christenen van Zwitserland eiste, dat die vrome en beroemde mannen, slachtoffers van tegen het Evangelie vijandige hartstochten, hersteld werden in de toestand, waarin God hen geplaatst had. De synode schreef dus naar Bern en vroeg dringend om maatregelen, die geschikt waren om de kerk op te heffen, en voornamelijk het terugroepen van de leraars. Ze beval tevens de Berners, en inzonderheid Kunz, dit verzoek te ondersteunen, en Kunz nam die opdracht aan. Daar Zürich ook iets wilde doen, schreef Bullinger over dit onderwerp op 4 Mei aan de schout de Watteville. Farel en Calvijn keerden toen naar Bern terug, gezind om alles te verdragen met geduld en zachtmoedigheid, maar vervuld van hoop.

Een man, van wiens kwade gezindheid ze reeds ondervinding hadden, zou weldra hun vreugde verstoren. Kunz, eerst prediker te Erlenbach, werkte mee aan de Hervorming in het Sibenthal. Hij schijnt van een rijke boeren familie afkomstig te zijn, en had een weinig van het boerse en lompe overgehouden. Daar hij een partijman was, met een vurig karakter, hartstochtelijk voor alles wat in betrekking stond tot de zaak die hij omhelsd had, blind en onrechtvaardig voor tegenovergestelde meningen, zonder

welwillendheid voor zijn tegenstanders, liet hij zich lichtelijk verleiden tot vijandelijkheid, jaloersheid en twist, en had zelfs dikwijls evenveel moeite om omgang te hebben met hen die aan zijn zijde stonden, als om degenen die aan de andere zijde behoorden, te verdragen. In de zaak die het hier gold, was zijn vijandige gezindheid in zijn oog te verontschuldigen: dat hij zich krachtig tegen Calvijn en Farel verzette was omdat de weinige zin die ze hadden in het ongezuurde brood en andere dergelijke zaken, naar zijn mening de Duitsers kon verbitteren, als wier onvermoeide kampvechter in Zwitserland hij zich opgeworpen had. Hij had de schijn gegeven alsof hij de door de synode van Zürich uitgedrukte gevoelens omtrent Calvijn en Farel, die eenparig ten hun gunste waren, volkomen deelde. In zulk een aanzienlijke vergadering had hij niet aan zijn persoonlijken haat toegegeven. Maar de Hervormers zouden later wel iets anders ondervinden: hij wachtte hen te Bern. Daar zou Kunz op zijn terrein zijn, en dan weg met de tegenstanders van de menselijke overleveringen!

Calvijn en Farel te Bern aangekomen, vonden er Kunz niet; ze moesten acht dagen wachten. Hij was te Nidau, in een vergadering van predikers, in welke hij de plechtige belofte die hij te Zürich afgelegd had, vergetende gezegd had: "Men heeft mij verzocht naar Genève te gaan, om die bannelingen te herstellen, maar ik deed liever afstand van mijn bediening en verliet mijn land, dan dat ik degenen hielp, die, dit weet ik, mij afschuwelijk behandeld hebben."
Dit wegblijven, met het oog op de toestand, waarin de beide Hervormers verkeerden, stelde hun geduld op de proef; zij wachtten evenwel, overtuigd dat de schuld op hen geworpen zou worden, indien de zaak mislukte, ten gevolge van hun vertrek. Toen ze eindelijk vernomen hadden dat Kunz was aangekomen, gingen ze tot hem, en vonden hem met Sebastiaan Meijer en Erasmus Ritter. Daar in zijn eigen huis, ontlastte hij zijn hart naar welgevallen: hij begon met lange klachten, en eindigde met heftige beledigingen.
Calvijn en Farel, die hierop niet verdacht waren, hoorden evenwel die uitval met zachtmoedigheid aan, dewijl ze begrepen, dat als ze met hevigheid antwoordden, ze niet anders zouden bereiken, dan dat de razende Kunz in een hevige vlaag van woede zou uitbarsten. Ritter en Meijer trachtten hem tot bedaren te brengen. Toen zijn bloed een weinig kalmer was, zei hij hun: "Ik wens te weten, of gij begeert, dat ik mij met uw zaak bemoei, want ik voorzie, dat als ze niet naar uw wensen uitvalt, gij het mij wijten zult."
Tot drie malen toe herhaalden zij, dat ze niets wilden veranderen aan de opdracht, door de synode hem gedaan, en die hij aangenomen had. Maar ze hadden goed praten. Kunz, die graag van die post ontslagen wilde zijn, herhaalde telkens weerom hetzelfde "liedje." Eindelijk uitgeput door zijn drift en vermoeid door de beweging die hij gemaakt had, zei hij: "Ik zal doen wat ik doen moet, en men ging uiteen met de afspraak dat de volgende dag het onderwerp zou worden behandeld.

De volgende dag dus, op het bepaalde uur begaven Calvijn en Farel zich naar het stadhuis; twee uren moesten ze wachten. Toen kwam men hun zeggen, dat mijn heren de leraars teveel consistorie zaken hadden, om zich met hen bezig te houden. Na het eten boden de beide Hervormers van Genève zich opnieuw aan, en de vergadering begonnen zijnde, waren ze zeer verwonderd te vernemen, dat eerst zorgvuldig de veertien artikelen, die de synode van Zürich goedgekeurd had, zouden onderzocht worden. Ze onderdrukten de gevoelens, die deze onwaardige handeling bij hen veroorzaakte en stemden er in toe. Er was nauwelijks een lettergreep, waarop niet een aanmerking gemaakt werd, en toen er sprake was van het brood bij het Avondmaal,

verhief Kunz zijn stem en sprak de Hervormers op deze wijze aan: "Door uw lastige hartstochtelijke nieuwigheden hebt gij al de kerken van Duitsland, die tot dusver in vrede waren, verontrust."
Calvijn antwoordde, dat ze het niet waren, die het gebruik van het gezuurd brood hadden ingevoerd, dat het bestond in de oude kerk, en dat daarvan zelfs de speren in het pausdom gevonden werden.
Maar Kunz wilde naar niets horen, en werd voortdurend driftiger. Zijn ambtgenoten een einde aan de twist willende maken, verzochten dat er overgegaan werd tot het derde artikel, dat over de feesten handelde.
Toen was het nog erger. Kunz vergenoegde zich niet meer met heftig getier, hij stond driftig op en zijn ganse lichaam beefde zozeer van toorn, dat zijn ambtgenoten hem onmogelijk tot bedaren konden brengen.
"Het is niet waar, zei hij, dat de artikelen te Zürich goedgekeurd zijn."
"Wij beroepen ons daartoe, antwoordde Calvijn met klem, op de getuigenis van allen, die op de synode tegenwoordig waren."
Kunz weer een weinig tot bedaren gekomen, beschuldigde de beide leraars van onverdraagzame listigheid; de artikelen, zei hij, zijn vol uitzonderingen.
"Wij hebben integendeel, zei Calvijn zeer juist, gemeend een bewijs van oprechtheid te geven, door eenvoudig en openlijk uitzonderingen te maken, waar wij die maken moesten.

De twee Hervormers gingen heen, zeer ontsteld over het vreemdsoortig toneel, dat ze hadden bijgewoond, en twee jaren later schreef Farel nog aan zijn vriend: "Telkens wanneer ik mij Kunz nog herinner, word ik met afgrijzen vervuld jegens die helleveeg, die volstrekt geen rekening hield met de kerk, maar door de duivel vervoerd werd tot haat jegens mij."
Kunz beweerde, dat de twee Hervormers begeerden heen te gaan, en hij het te Zürich gegeven woord niet behoefde te houden. "Wij zijn bereid alles te doen, zei integendeel Calvijn, liever dan niet alle middelen aan te wenden, om te voorzien in de behoeften van de godsdienst en ons te kwijten van onze verplichtingen tegenover de kerk. Daar Kunz en de zijn hun zending afwezen, bleef er niets anders over dan dat de senaat van Bern de zaak ter hand nam.
Enige dagen later werden Farel en Calvijn werkelijk door dit lichaam ontvangen. De vertogen, die de Berners aan Genève moesten doen, overeenkomstig de beslissingen van de synode van Zürich, konden niet anders dan zeer onaangenaam zijn voor hen, die de gebruiken van Bern in die stad wilden invoeren. Bern pleitende tegen Bern! was er ooit iets dergelijks gezien? Een staat, welke dan ook, belast zich niet graag met zulk een opdracht, maar vooral niet een staat, welke als die van Bern, de naam had van beslist en onbuigzaam te zijn in zijn inzichten. De Raad trachtte dus te bewerken, dat Calvijn en Farel afzagen van hun veertien artikelen. Dit weigerden zij. Men verzocht hen buiten te gaan, daarna werden ze weer binnengeroepen en werd hun tot drie malen toe in hetzelfde uur dezelfde vraag gedaan.
"De kerk, antwoordden zij, komt het toe, de gelijkvormigheid op een wettige wijze vast te stellen."
"Die is reeds vastgesteld", zei de raad.
"Ja, antwoordden zij, maar door een klein geval woelzieke personen, die te gelijkertijd besloten ons in de Rhône te werpen. Wij zijn bereid ons aan alles te onderwerpen, liever dan de schijn op ons te laden, dat wij de middelen aannemen, die aangewend zijn om tot gelijkvormigheid te komen."

Farel en Calvijn konden niet anders antwoorden; voor het kwaad moet niet gebukt worden. De Berner Raad gaf toe, en gaf alzo bij deze gelegenheid blijk van een onafhankelijkheid en een gevoel van rechtvaardigheid, dat hem grotelijks eer aandoet.
De Hervormers werden opnieuw geroepen, en de Raad kondigde hun aan, dat twee gezanten van de senaat hen zouden vergezellen; dat op vier mijlen afstand van Genève Calvijn en Farel blijven zouden, maar de Berner heren hun weg zouden vervolgen. De door de Berners bepaalde plaats was beneden het dorp Genthod; misschien was dit dorp destijds de grensscheiding.
De gezanten van Bern moesten aan de Raad van Genève vergunning vragen voor Farel en Calvijn om terug te keren, en als ze dit verkregen, moesten ze hen de stad binnenleiden, en er voor zorgen dat ze in hun bediening werden hersteld. Farel en Calvijn voerden hiertegen aan, dat indien men op deze wijze te werk ging, het de schijn zou hebben als waren ze in het bezit van hun ambt hersteld, omdat ze schuld beleden hadden, hetgeen ze niet konden aannemen; ze beklaagden er zich ook over, dat er geen leraar bij het gezantschap was.
De Raad nam die ten gevolge een nieuwe besluit, waarbij bepaald werd, dat de beide gezanten onmiddellijk de stad zouden binnengaan, en de Berner gezanten het volk de veertien artikelen van Zürich zouden voorleggen in tegenwoordigheid van Farel en Calvijn, opdat indien er enige tegenwerping gemaakt werd, deze dadelijk daarop konden antwoorden.
De Hervormers zouden dan hun zaak uiteenzetten, en als hun rechtvaardiging aangenomen werd, zouden ze in hun bediening worden hersteld. Twee leraars Erasmus Ritter en Virét zouden hen vergezellen.

"Thans aanvaarden wij de reis, schreef Calvijn aan Bullinger; het behage de Heere haar voorspoedig te maken. Tot Hem zien wij op, om ons te leiden in onze pogingen, en van zijn wijze beschikkingen verwachten wij dan ook de uitslag." Het gezantschap vertrok en nam in het voorbijgaan Virét te Lausanne mee.
Te Genève evenwel had men vernomen, dat Calvijn en Farel terugkwamen, onder leiding en bescherming van afgevaardigden van de staat zelf van Bern. Deze tijding verwonderde zeer. Hoe! die beide leraars zijn verbannen omdat ze geweigerd hebben de godsdienstige gebruiken van Bern aan te nemen, en Bern neemt, ze onder zijn bescherming en brengt ze terug! Bern was zich de grootheid van de Hervorming en de waarde van de Hervormers bewust.
Maar er waren inwoners van Genève, die niet boven hun muren uitkeken, en niets schenen te weten van de grote verandering, waardoor de Christenheid vernieuwd werd, en waarvan Calvijn en Farel twee van de uitstekendste bewerkers waren. Toen het gerucht dan ook bevestigd werd, waren de gemoederen zeer bewogen. De Raad besloot de Hervormers de toegang tot de stad te weigeren, en de meest woelziek van hun tegenstanders besloten hun terugkomst met geweld tegen te houden.
Hinderlagen werden gelegd op enige afstand van de schansen, en een twintigtal gladiatoren, zoals Calvijn ze noemt, plaatste zich gewapend aan de poort, alsof er een vijandelijke bende moest tegengehouden worden.
Het gezantschap was nog slechts op een mijl afstand van Genève toen een bode van de Raad zich vertoonde. Hij stelde de Berner gezanten een boodschap van de Raad ter hand, waarin voorkwam: "Breng Calvijn en Farel niet mee, om schandaal te voorkomen, want dit zou zijn tegen het besluit van de gemeente en haar wil."
Maar hun geweten gaf hun getuigenis, dat hun zaak recht was, en ze begeerden allen, over wie God hen in de bediening gesteld had, hiervan te overtuigen. Ze wilden dus hun weg vervolgen, niet wetende wat hun te wachten stond. Maar de Berner gezanten,

die ongetwijfeld door de bode waren ingelicht omtrent de toestand van de gemoederen, raadden hun sterk aan, daarvan af te zien.
"Wij zouden bedaard onze weg vervolgd hebben, zei Calvijn tot zijn vrienden, toen hij vernomen had welke gewelddadige middelen er aangewend waren, om hen gevangen te nemen, hadden niet de gezanten dit voornemen met kracht bestreden, en dit was oorzaak dat ons leven gered werd."
Het feit dat hun leven in gevaar was, door Calvijn betuigd in een brief, weinige dagen na het gebeurde aan Bullinger geschreven, kan niet in twijfel getrokken worden. Het is gemakkelijk, zeer zeker, om meer dan drie eeuwen later tegenovergestelde gissingen op te werpen, maar de staat van opgewondenheid, waarin men te Genève verkeerde, bevestigt het getuigenis van de Hervormers, in plaats van het krachteloos te maken.

De twee Berner gezanten, van Virét en Ritter vergezeld, traden dus alleen Genève binnen, en werden dadelijk (23 Mei) door de Raad ontvangen. Ze betoogden dat de afgevaardigden van de onlangs te Zürich verenigde cantons eenparig van gevoelen geweest waren, dat het rechtvaardig was aan Farel, Calvijn en Courault te vergunnen in de stad terug te keren, om zich te verklaren en te verdedigen op de tegen hen ingebrachte beschuldigingen, en dat indien hun rechtvaardiging was aangenomen, men hun niet weigeren kon hen in hun bediening te herstellen. "Zijt gij hun niet dat blijk van dankbaarheid verschuldigd, zeiden zij, en vooral aan Farel, die voor het welzijn van dit volk zoveel gearbeid en zich zoveel moeite getroost heeft? En eindelijk, moet niet aan de tegenstanders van de Hervorming de oorzaak ontnomen worden, die ze zouden hebben om zich te verblijden, als ze die haar in Genève gevestigd hebben, onherroepelijk verbannen werden?"
De Raad antwoordde, dat hij dit verzoek niet kon toestaan, omdat de leraars waren weggezonden bij besluit van de Raad van de Tweehonderd en de algemenen raad, en de kleine Raad alleen geëist had, dat ze gevangen genomen werden; dien ten gevolge werd de Raad van de Tweehonderd bijeengeroepen tegen de volgende dag 24 Mei.
De vergadering was niet talrijk, ze telde slechts veertien leden, ongetwijfeld omdat deze vergadering alleen voor de vorm scheen te worden gehouden, en de grote slag in de algemene Raad geleverd en beslist moest worden. De tegenwoordig zijnde leden, waaronder de meest besliste vijanden van de Hervormers waren, verklaarden dat de vroeger genomen besluiten moesten gehandhaafd worden, en verwezen overigens de gezanten van Bern naar de vergadering des volks.

Op Zondag 26 Mei kwam dus de algemene Raad van de burgers bij een. Louis Amman en zijn ambtgenoot, Virét en Erasmus Ritter verschenen als advocaten van de verbannen leraars. Amman nam het eerst het woord. Hij wees op het grote kwaad, dat er in gelegen was, om zulke uitnemende mannen in ballingschap te zenden. Er was hier toch sprake van Farel, een man, die terecht de apostel van Romaans Zwitserland werd genoemd, en van Calvijn, de grootste Godgeleerde van die tijd.
Hij vroeg met aandrang hun terugroeping, en dat volgens de regelen van de billijkheid hun rechtvaardiging werd aangehoord, dewijl men toch niemand veroordeelde, zonder hem gehoord te hebben.
Hij bracht de uitstekende verdiensten van Farel in herinnering, daarbij de arbeid en de moeite, die hij doorgestaan had voor het welzijn van dit volk. Was hij het niet, die in 1532 in een vergadering van priesters was aangevallen geworden, en met vuisten geslagen, onder de uitroep van: "slaat dood, slaat dood."
Een van hun dienstknechten had zijn vuurroer op hem gelost, en hij was de stad uitgejaagd onder bedreiging van in de Rhóne te zullen worden geworpen. En aan

welke verdrukkingen had hij niet sinds die tijd blootgestaan! Zou het volk van Genève geen ander middel weten om hem hun dankbaarheid te bewijzen dan de ballingschap? Daarna wees Amman op de blijdschap, die de tegenstanders van de Hervorming, de onderdanen van de paus genoten en zouden genieten, als ze zagen dat Genève haar Hervormers verbande, en bezwoer de burgers hun die oorzaak van zegepraal en blijdschap te ontnemen.
Daarop nam Virét het woord in zijn naam en in naam van Erasmus Ritter, zijn ambtgenoot, en het is bekend hoezeer de liefelijke welsprekendheid van die vromen leraar geschikt was om de verbitterde gemoederen te stillen. De eenheid van de leraars, de ernst van de afgezant in het uiteenzetten van de zaak van de Hervormers, misten hun uitwerking niet. Een grote vergadering is altijd vatbaar voor heilzame indrukken. De harten waren bewogen, veler gezindheden waren veranderd. De gezanten konden in de mening verkeren dat ze gewonnen spel hadden. Daar ze aan de beraadslagingen van de algemenen Raad geen deel mochten nemen, verlieten ze vol blij hoop de vergadering.

Maar Kunz had niets onbeproefd gelaten, om te voorkomen dat zijn verwachting verijdeld werd. Het schijnt dat Pierre Vandel, een van de hoofden van de partij, die de Hervormers vijandig was, destijds te Bern vertoefde. Kunz was in het bezit van de veertien door Calvijn voorgestelde en te Zürich goedgekeurde artikelen, die hem ongetwijfeld waren ter hand gesteld, omdat hem vooral de zaak was overgegeven. Sommige daarin voorkomende uitdrukkingen schenen hem toe van die aard te zijn, dat ze het volk van Genève konden verbitteren.
Buiten medeweten van de Raad had hij die artikelen aan Vandel afgegeven. Vandel was van een goede afkomst en een van de heftigste hoofden van de partij, die de Hervormers tegenstond. "Ik geloof, zegt Bonivard, dat hij van moeders schoot af vervuld was met de geest des Duivels, zoals van Johannes de Doper gezegd wordt, dat hij reeds in moeders schoot met de Heilige Geest was vervuld. Hij was nog maar een turf hoog of hij beging reeds een manslag, niet met zijn hand, maar uit boosheid. Hij en een ander doodden ook de onechte zoon van een kanunnik. Hij was zeer ontuchtig, een vraat en een dronkaard, die als hij dronken was zeer vermetel sprak en handelde.
Zijn vader (een zeer achtenswaardig man) had honderden malen gezegd: "Pierre, Pierre, er zal niets van je terecht komen. God gave dat hij onmiddellijk na zijn doop tegen een muur was verbrijzeld geworden, want hij zal onze familie schande aandoen."
Hij was zeer opgeblazen, stelde zich aan als een edelman en kleedde zich prachtig, waarom hij door zijn metgezellen Bobereau werd genoemd."
Vandel was zeer verblijd dat hij dit geschrift had, en toen hij onder weg in aanraking kwam met mensen, die belang stelden in de verbanning van de Hervormers, en zijn oordeel vroegen over hetgeen er met hen zou gebeuren, antwoordde hij op trotse toon, zoals zijn aard was, maar zonder in verdere bijzonderheden te treden: "Ik heb een vergif in mijn zak, dat hun de dood zal aandoen. De gezanten van Bern waren ook in het bezit van die artikelen, maar ze hadden bevel ontvangen ze niet in het bijzijn van het volk te lezen, als Calvijn en Farel er niet bij waren, opdat ze in staat zouden zijn onmiddellijk de noodlottige gevolgtrekkingen af te wenden, die men er soms uit zou willen maken. Vandel was op zijn post in de algemenen raad.
Nauwelijks hadden de gezanten van Bern de vergadering verlaten, of hij stond op, haalde het papier uit zijn zak, en begon de artikelen van Zürich voor te lezen, als zijnde een belangrijk stuk, op grond waarvan het verzoek van Bern zou verworpen worden.

Nadat Vandel dit stuk gelezen had, begon hij het op een boosaardige wijze te ontleden, en bleef vooral staan bij drie punten, om de haat tegen de twee Hervormers op te wekken. "Ziet, zei hij, hoe ze van de kerk van Genève sprekende, durven zeggen onze kerk, alsof ze hun eigendom was. Ziet, hoe zij, sprekende van de heren van Bern, ze eenvoudig Berners noemen zonder eretitel, en alzo met de grootste verwaandheid zelfs de vorsten verachten. Ziet hoe ze de tirannie wensen uit te oefenen, want wat is de excommunicatie anders dan een tirannieke heerschappij."

> Zeer geduchte, zeer machtige, hoge, heerlijke heren, enz. Titels waarmee de Raad werd aangesproken.

De twee eerste beschuldigingen waren onbeduidend en zelfs naïef, en wat de excommunicatie betreft, Calvijn merkt op, dat de algemene Raad van Genève haar op 29 Juli 1537 als "een heilig en noodzakelijk iets onder de gelovigen" had aangenomen, terwijl ze thans zelfs van het woord men afschuw hadden. De vraag was altijd weerom of de kerk niet evenzeer als elk ander genootschap, de vereniging is van personen, die zekere hoedanigheden gemeen hebben, met een zeker doel en onder zekere voorwaarden, een gemeenschap van personen, door een zelfde Christelijk geloof, of dat ze een allegaartje is, een benaming, die meer dan enige andere in strijd zou zijn met het woord van haar stichter.

Vandel en zijn vrienden hadden afgesproken, dat wanneer hij de artikelen voorlas of uitlegde, ze met hun toejuichingen hem zouden steunen, ten einde alzo de gemoederen op te hitsen. Daarmee bleven ze dan ook niet in gebreke.
Weldra werden er herhaaldelijk toornige en woedende kreten gehoord; het scheen alsof die onnozele artikelen het plan waren van de ergste samenzwering. De verbittering, die de partijmannen aan de dag legden, maakte zich van de vergadering meester. Het is bekend hoe gemakkelijk het volk van de een mening tot de tegenovergestelde overslaat. De longen van enige hartstochtelijke mannen waren als blaasbalgen, die de woede in alle harten bliezen. Er is slechts een vonk nodig om een brand te doen uitbarsten. De vlam breidde zich al verder en verder uit, niets scheen daaraan weerstand te bieden, en spoedig was de vergadering in vuur. "Liever sterven wij, werd er geschreeuwd, dan dat wij hun rekenschap horen geven van de redenen van hun handelwijze!"

Toen de vergadering een weinig tot bedaren was gekomen, bracht de eerste syndicus Richardet, zoals wij weten een zeer hartstochtelijk man, het door de gezanten van Bern ingediend verzoek in om, vraag, of hetgeen minder regelmatig, maar meer behendig was, stelde voor dat verzoek te weigeren. "Laten allen, zei hij, die willen dat Farel, Calvijn en Courault niet in de stad komen, de hand opsteken."
De secretaris van de Raad zegt, dat bijna allen de hand opstaken. De secretaris was Ruffi, die gekozen was in plaats van Claude Rozet, op dezelfde dag dat de Hervormers verbannen werden. Tot bewijs voor zijn partijdigheid kan dienen; dat hij te gelijkertijd schreef, dat de veertien artikelen leugens behelsden, leugens, die de hartstochtelijke Vandel niet had kunnen ontdekken; dat was een grote en ongegronde beschuldiging, en zulke aantijgingen boezemen weinig vertrouwen in voor hetgeen Ruffi meedeelt.

Na die stemming vroeg de eerste syndicus, dat ze die wilden dat de predikers weer in de stad terugkwamen, en dat men ze hoorde, de hand zouden opsteken. "Sommigen stonden op, zegt Michel Rozet, daarmee te kennen gevende, dat ze de leraars

begeerden." De secretaris noemt er twee of drie, onder andere J. Chautemps, bij wie Olivetanus, de bloedverwant van Calvijn gewoond had, maar hij voegt er bij en zekere andere, weinig in getal."
De vreesachtigen meenden tegenover de storm, die dreigde los te barsten, dat het voorzichtig was te zwijgen, want er was moed nodig om die storm te trotseren. En werkelijk bij het zien van die weinige opgestoken handen, was er een uitbarsting van spijt en toorn; men kon geen daad van onafhankelijkheid dulden, die tevens bij velen een daad van eerbied was jegens de Hervormers en de Hervorming. De woede was zo groot, zegt Rozet, dat de beide eerste genoodzaakt waren te vluglen. Ze werden door velen vervolgd, sommigen trokken hun zwaard, andere "zagen hen met een verwoeder blik aan en schreeuwden: "slaat dood! slaat dood!"

De meeste stemmen, zo luiden de registers, waren dat de Hervormers niet binnenkwamen." Het volk van Genève nam alzo een besluit, hetwelk indien men er niet op was teruggekomen, belet zou hebben dat een nieuwe licht uit deze stad opging, en een hinderpaal voor haar grootheid zou geweest zijn.
Alzo was de zaak beslist: alea facta est. De grote partij, die strijdende tegen de paus, de bisschop en de invloed van Savoye, tot banier had genomen de vrijheid en de waarheid, en Genève in een Evangelische Republiek had veranderd, was na de overwinning, zoals dit gewoonlijk gebeurt, verdeeld geworden, en ze die het Evangelie niet wilden, waren overwinnaars gebleven. Maar de burgers die in kleinen getale hun stem in de algemenen Raad hadden doen horen, waren de enige niet, die een Christelijke Republiek verlangden. Die minderheid nam toe, of kwam van lieverlede meer aan het licht. Ze bleef verenigd, vurig, beslist, werkzaam, en ze zou ten slotte de overwinning behalen.

VEERTIENDE HOOFDSTUK.
De verbannen leraars en hun opvolgers.
(Einde van 1538.)

De Hervormers begaven zich op weg naar Bern, Calvijn haalde eindelijk adem, maar niet zonder droefheid; want terwijl hij zich als op verkwikkende hoogten vrij gevoelde, zag hij Genève in de diepte gedompeld. Om een heilige plicht te vervullen had hij een laatste poging gedaan. Het was hem niet gelukt.
"Uit de ondervinding die wij hebben opgedaan, zei hij, kan men nu zien, dat het geen ongegronde vrees was, die ons bezielde, toen wij (te Zürich) door het gezag van de Kerk gedrongen, toch niet dan met weerzin er in konden toestemmen weer in die doolhof terug te koeren.
Thans zijn wij er vrij van. Wij hebben aan het verlangen van al die vrome mannen voldaan, hoewel wij niets verkregen hebben dan dat het kwaad misschien twee, drie malen erger is geworden. Satan zegevierde te Genève en in geheel Frankrijk over onze verbanning, maar die weigering om ons te ontvangen heeft zijn trotsheid en die van zijn dienaren niet weinig vermeerderd. Het is niet te geloven met welk een uitgelatenheid en onbeschaamdheid de goddelozen thans alle zonden bedrijven; met welk een schaamteloosheid ze de dienstknechten van Christus beledigen, met welk een heftigheid ze het Evangelie bespotten. Dat is een ramp, die ons buitengewoon veel smart veroorzaakt."
Daarop zich tot Bullinger en al de leraars van Zürich wendende, zegt hij: "Zeer geliefde broeders, bidt met ons de Heere, door ernstige smekingen, dat Hij weldra

moge opstaan."

Het is mogelijk, dat de aan Calvijn gezonden berichten een weinig overdreven, dat zijn uitdrukkingen een weinig levendig waren, maar, het valt niet te betwijfelen, dat de toestand van Genève destijds buitengewoon hachelijk was. "Er was niets dan verwarring, zegt Rozet. De burgers waren uitgelaten in ontucht, dans, spel en dronkenschap. Ze die over deze dingen klaagden, werden met de vinger nagewezen en gehaat. In zulk een wanorde kan het Evangelie geen vrucht voortbrengen." De syndicus Gautier, die zeer regeringsgezind is, en het in Calvijn afkeurt, dat hij niet heeft erkend, dat het eerste fondament van alle genootschappen is de ondergeschiktheid en gehoorzaamheid, die de leraars evenals alle andere aan de overheid schuldig zijn, spreekt na het al of niet rechtvaardige van Calvijns klachten onderzocht te hebben het volgende vonnis uit: "Calvijn had gelijk indien hij zag op de losbandige zeden van zijn tegenstanders, op hun liefde tot losbandigheid en onafhankelijkheid; maar hij bedroog zich zeer zeker, indien hij ze beschouwde als vijanden Gods, omdat ze de vier voornaamste feesten wilden houden en het gebruik van ongezuurd brood wilden invoeren."
Dat is ook ons gevoelen.

Te Bern aangekomen, bevonden Calvijn en Farel dat hun vrienden zeer verwonderd waren over hetgeen er geschied was. Ze zeiden hun, dat als men hen niet te Genève wilde, ze te Bern gehouden zouden worden. "Het zou onvergefelijk zijn, voegden ze er bij, als gij weigerde aan zulk een roeping gevolg te geven."
Te Bern blijven met Kunz, zou niet anders zijn dan een leven van voortdurende tweedracht. Ze wensten zo spoedig mogelijk te vertrekken. Evenwel waren ze er op gesteld, de Raad te bedanken voor zijn houding ten hun opzichte. Ze verzochten daarom een audiëntie. Dit werd tot de volgende dag uitgesteld. Met het oog op het oponthoud, dat ze hier vroeger gehad hadden, bevreesd dat ze misschien zouden verstrikt worden door eisen, waaraan ze geen gevolg konden geven, en in de mening, dat ze aan hun plicht jegens de Raad voldaan hadden, door het tot hem gericht verzoek, vertrokken ze naar Basel.
Ze kwamen daar niet zonder enig gevaar doorgestaan te hebben. Ze moesten een rivier oversteken, men heeft gemeend dat het de Aar was: een van hen werd bijna meegesleept door de onstuimige golven, daar de rivier door de regen zeer gezwollen was. "Toch is, zo schreef Calvijn aan Virét, de rivier jegens ons barmhartiger geweest dan de mensen. Deze hadden tegen alle recht en billijkheid besloten ons te dwingen die reis zelfs te voet af te leggen, terwijl de Heere in Zijn barmhartigheid ons daarop bewaard heeft voor alle kwaad."
Het schijnt uit het postcriptum van die brief, dat Calvijn en Farel te paard die rivier overgestoken zijn. Het is niet bekend, wie van beide gevaar liep te verdrinken. Ze kwamen doornat, van de regen en bijna bezwijkende van vermoeienis te Basel aan.

Calvijn trof in Bazel een dierbaren vriend aan, namelijk Grynée. Reeds tijdens de beide Hervormers te Bern waren, had hij hun geschreven: "Ik hoop dat gij door uw Christelijke zachtmoedigheid en nederigheid al uw tegenstanders zult overwinnen, en de vijanden van uw Evangelie elke gelegenheid zult benemen het te lasteren. O, mochten de ogen, die van het vuur des satans schitteren, neergeslagen worden, en de ijver, waarmee men tegen uw bediening ontvlamd is worden uitgeblust. Arbeidt, arbeidt, zeer geliefde broeders (optima ac sanctissima peciora), zeer goede en zeer heilige harten; laat ons gereed zijn te strijden, aangedaan hebbende de Christelijke

wapenrusting, gereed en gezind, vooral in deze tijd, waarin de ongerechtigheid de bovenhand heeft, om ons te gedragen met een grote getrouwheid. Laten wij ons weer aan het werk des Heeren begeven met een onoverwinnelijke ziel. Nee, de haat van hen, die in deze zaak zozeer tonnen waardig te zijn gehaat te worden, zal de overwinning niet behalen. Wat ons aangaat, wij behoren tot degenen, die voor hun vijanden kunnen bidden, hoeveel te meer hen kunnen verdragen en omhelzen. Laten de dwaze oordeelvellingen des volks, de zotte en onbeduidende vrees van de volksmening u niet aan het wankelen brengen. Bestuurt, beschermt die kerk, die door uw moed en uw volharding dreigt te gronde te gaan. O. welk een heerlijke roeping hebt gij te vervullen! Wat zal de.roem hecht en waar zijn, die gij zult behalen, als gij in deze zaak u zelf geheel voorbijziende, alleen ziet op Jezus Christus."

Men begrijpt lichtelijk met welk een genegenheid Grynée en zijn vrienden de twee verbannen broeders ontvingen om de grote getrouwheid, die ze getoond hadden in deze tijd, nu de ongerechtigheid de overhand had. Grynée had de Hervormer reeds uitgenodigd, toen hij nog te Genève was, om tot hem te komen, liever dan te bukken onder het juk, dat men hem op de schouders wilde leggen.
"Wij erkennen u met blijdschap, zei hij later tot hem, als onze broeder in de Heere, en omhelzen u als een uitnemend sieraad van onze kerk." Calvijn woonde dus te Basel bij Grynée, waar hij de meest broederlijke gastvrijheid genoot; Farel woonde bij de beroemde drukker Oporin.

Calvijn en Farel verdroegen hun zware beproevingen met veel geduld en zachtmoedigheid; ze vergaven hun vijanden, baden voor hen en trachtten alles te vermijden, wat hun broeders enig verdriet kon veroorzaken. Virét verlangde zeer hen te zien en in hun verdrukkingen te delen. "Gij weet wel, antwoordde hem Calvijn, dat in de omstandigheid waarin wij verkeren, ons niets gelukkigers kan overkomen dan enige ogenblikken met u te kunnen spreken. Maar het gevaar, waaraan die reis u zou blootstellen, houdt ons tegen; gij zou u daardoor meer haat op de hals halen dan wij er blijdschap van zouden hebben."
Alzo dacht Calvijn meer aan zijn vrienden dan aan zichzelf. Het schijnt evenwel dat Virét hem te Basel ontmoette, ongetwijfeld later. Calvijn wilde alles verwijderen wat onnodig enige twist zou kunnen veroorzaken. "Ik bid u, waarde broeder, zei hij tot Farel, leg er u in deze slechte tijden op toe om alles te bewaren wat men verdragen kan. Onze broeders moeten niet met zoveel hardnekkigheid over de ceremoniën twisten. Laat ons vrij wezen, maar laat ons slaven zijn van eendracht en van vrede."
"Wat mij vooral ter harte gaat, zei hij weerom, is niet nieuwe twisten te doen ontstaan, maar geen oorzaak te zijn van enig verschil."

Tegelijkertijd evenwel was een van de eerste zaken, die de Hervormers na hun aankomst te Basel gedaan hadden, rekenschap te geven aan hun broeders te Zürich en te Straatsburg van hetgeen er met hen geschied was. Hun vijanden bleven dan ook niet in gebreke hen met hun beschuldigingen te vervolgen; en zij, die hen genoodzaakt hadden Genève te verlaten, schreeuwden dat ze scheurmakers waren, terwijl ze daarbij zeer naïef voorbijzagen, dat ze het waren, die de beide Hervormers gedrongen hadden zich van hun kerk te scheiden. Zo gaat het met de partijschap.
Calvijn, Farel en hun vrienden meenden dus dat het nodig was een vergadering te houden met afgevaardigden van de steden Zürich, Bern, Basel, Straatsburg en de genoemde plaats. Toch vroegen ze dit niet op een hartstochtelijke wijze. Ze wisten dat ze een rechter in de hemel hadden. "Ik kan niet anders, zei Calvijn, dan de uitslag de

grotei Geneesmeester aanbevelen, die alleen er in voorzien en er orde in brengen kan." Evenals Calvijn het gebeurde in de handen des Heeren overgaf, zo deed hij ook met de toekomst. "Ik begeef mij naar Basel, zegt hij in dezelfde brief, wachtende op hetgeen de Here met mij zal willen doen." Het ontbrak hem niet aan beroepingen. Men wilde hem te Basel houden. Toussaint wenste dat hij zich te Lausanne of in het canton Bern zou vestigen, om daar een voorbeeld te zijn van standvastigheid en opoffering.
Andere meenden dat hij moest aanbevolen worden bij de hertog van Wurtenberg. Maar Straatsburg scheen de uitverkoren plaats te zijn.

Reeds in November 1536 had Bucer, die verrukt was over de verschijning van de Institutie, Calvijn tot een samenspreking uitgenodigd, en gezegd: "Wij zullen gaan waar gij wilt, om met u te beraadslagen over de gehele leer van Christus. Sinds hadden ze elkaar te Bern en te Zürich ontmoet. Nu Bucer en Capito wisten, dat hij vrij en te Basel was, hielden ze niet op met hem uit te nodigen bij hen te komen. Hij begaf zich naar Straatsburg in het begin van Juli. "Ik ben door de twee in die stad zo sterk gedrongen", schreef hij de 10den van die maand, "dat ik om hen te voldoen, een reis hierheen gemaakt heb. Toen dacht hij niet, zich daar te moeten vestigen."
De vreselijke strijd, die hij te Genève had moeten doorstaan, deed hem met schrik denken aan het aanvaarden van een nieuwe betrekking; hij vatte weer het voornemen op om te studeren. "Voor alle dingen, zegt hij, ben ik bevreesd terug te keren tot de bediening, waarvan ik verlost ben, bedenkende in welke ongelegenheden ik verkeerd heb, zoolang ik daarin bezig ben geweest." Hij voegt er bij: "Er zijn nog andere redenen, die ik alleen mondeling verklaren kan." Welke waren die redenen?"
Ongetwijfeld de naar zijn mening al te toegefelijke theologie van de Godgeleerden in die stad. Basel was zijn geliefkoosde stad. Daarheen keerde hij terug, zeggende: "Het ligt niet aan de Straatsburgers, dat ik hun gast niet ben, maar ze hebben genoeg last buiten mij." Hij zou evenwel redenen gehad hebben om aan te nemen, want hij was zo behoeftig dat hij zich genoodzaakt zag "een gedeelte van zijn boeken" te verkoopgin, om in zijn onder houd te voorzien.

Met verdubbelde aandrang hielden echter de Straatsburgers aan; ze schreven aan Grynée, dat hij al het mogelijke moest doen om Calvijn over te halen te Straatsburg te blijven; alleen zagen zij liever dat hij kwam zonder Farel, omdat ze vreesden dat als de twee Fransen bijeen waren, het voor de Duitsers te moeilijk zou zijn hen tot hun denkbeelden over te halen. Dit was ook het gevoelen van Grynée. Beslist van Farel af te zien, dat was voor Calvijn een al te groot offer. Hij verontschuldigde zich op nieuw, en gaf als reden op de voorwaarde, die hem gesteld was om Farel niet mee te nemen. Ik wacht op uw raad," schreef Calvijn aan zijn vriend; en daar hij voor die man Gods de hartelijkste toegenegenheid koesterde, voegde hij er bij: "Ach kon ik maar naar u heenvliegen! Er zullen zeer sterke redenen nodig zijn om mij terug te houden."

Farel was werkelijk op dit ogenblik niet te Basel en zou er ook niet terugkomen. De tijding van de vervolgingen, die hij ondergaan had, van zijn verbanning en van zijn lijden had de inwoners van Neuchâtel bewogen, en in hun hart de liefde opgewekt, die ze hadden voor hem, van wie ze de grondbeginselen des geloofs geleerd hadden.
De Raad en de zestig, die de stad vertegenwoordigden, gaven nadat ze de Heere aangeroepen hadden, aan de classes van de leraars hun verlangen te kennen, om Farel als leraar te beroepen. De plaats was, zoals we zullen zien, werkelijk vacant.
Twee raadsheren en twee leden van de classes gingen naar Basel. "Kom, zeiden zij, het gebouw voltooien, waarvan gij het fondament gelegd hebt."

Farel kon evenmin als Calvijn besluiten een herderlijke bediening te aanvaarden, en wilde zich liever aan de studie wijden. Eindelijk aangemoedigd door zijn vrienden, bezworen in naam des Heeren, "daartoe met grote aandrang door de Duitse kerken aangezocht," gaf hij toe, maar onder voorwaarde, dat hij in de kerk de door de Heilige Schrift gewilde orde mocht invoeren.
En eens besloten zijnde, vertrok hij plotseling naar Neuchâtel in het laatst van Juli, met de hem eigen gezwindheid, zegt Calvijn. Hij en Farel werden van toen af gescheiden; toch deed de verwijdering, die er tussen hen bestond, geen nadeel aan hun eenheid des harten, noch aan de standvastigheid van hun karakter, wat de gematigden te Straatsburg er ook van zeggen mochten.

Dezen hielden niet op met hun roepstem. Zou het opdragen van het leraarsambt door een zo eerbiedwaardige kerk als die van Straatsburg niet een schitterende rechtvaardiging zijn, die de kwade tongen tot zwijgen zou brengen? Hoeveel goeds zou hij er niet kunnen doen? Er waren in het rijk krachtige Godgeleerden nodig, en misschien verlangden de Straatsburgers dat hij zich in hun midden vestigde, om een tegenwicht te hebben tegenover de grote persoonlijkheid en het gezag van Luther.
Hoe dit ook zij, zijn vrienden aan de oevers van de Rijn konden de gedachte niet verdragen, dat zulk een machtige dienstknecht Gods, "begeerde in rust te leven zonder enige openbare bediening te aanvaarden," en nu hij volhardde in zijn weigering, deden ze enige pogingen bij de inwoners van Genève, opdat deze de Hervormer terugriepen. Als hij met Straatsburg niet gediend is, laat hij dan naar Genève gaan. Dit schijnt niet zonder invloed op Calvijn te zijn geweest. Liever overal elders gegaan dan naar die stad van zijn smarten terug te keren. Toen de Straatsburgers zagen dat hij wankelde, deden ze een nieuwe poging.
"De uitnemende dienstknecht van Christus Martin Bucer, zegt Calvijn, maakte gebruik van een betoog en een protest, gelijk aan adat, hetwelk Farel vroeger had aangewend, en beriep mij naar een andere plaats; verschrikt door het voorbeeld van Jona, waarop hij mij wees, nam ik de betrekking van onderwijzer aan. Calvijn begaf zich dus in September naar Straatsburg, en begon te preken in het koor van de kerk van de Broeders predikheren voor de naar deze stad uitgeweken Fransen, bij welke zich andere personen gevoegd hadden, die al of niet de taal verstonden, maar het gelaat van de beroemden banneling wilden zien en zijn stem wilden horen. Die uitgewekenen waren, zegt men, ten getale van vijftien honderd.

Nauwelijks te Straatsburg gevestigd, vernam hij dat zijn ambtgenoot Courault, die na te Parijs dapper voor de waarheid gestreden te hebben, eerst naar Thouron was gegaan, daarna als leraar te Orbe was beroepen, op 4 October zijn oud blind lichaam had verlaten, om tot God te gaan. Dit was voor zijn liefhebbende ziel een vreselijke slag. "Ik ben zo ontsteld door de dood van Courault, schreef hij aan Farel, dat mijn smart geen perken kent. Geen van mijn dagelijkse bezigheden kan mijn geest meer bogen, en ik keer altijd weer tot diezelfde gedachte terug. Op de jammerlijke angsten van de dag volgen de nog vreselijker kwellingen van de nacht."
Deze zo onverwachte dood werd aan vergiftiging toegeschreven. Zulke vermoedens waren tamelijk menigvuldig en maar al te zeer gerechtvaardigd in die ongelukkige tijden.
Calvijn wierp die gedachte ver weg, maar toch kwam ze altijd weer hem voor de geest Hij trachtte echter zich te troosten en zijn moed evenals die van Farel op te wekken. "Allen, zei hij tot hem, tonen door hun smart en droefheid hoezeer ze hem achtten wegens zijn moed en rechtschapenheid, en dat is voor ons een grote troost. Wat ons

aangaat, die de Heere nog voor een tijd op aarde laat, laat ons voortgaan op de weg, die Hij gegaan is, totdat wij onze loopbaan ten einde gebracht hebben. Welke ook de moeilijkheden zijn, die wij ontmoeten, ze zullen ons niet beletten tot die rust te geraken, die reeds zijn deel geworden is."
"Als wij daar zullen komen, zegt hij op een andere dag, dan zullen wij zien aan welke zijde de stoutmoedigheid of de dwaling geweest is. Daarop doe ik een beroep van het vonnis van al de wijzen. Daar zullen de engelen Gods getuigenis afleggen wie scheurmakers zijn." Hij voegt er bij: "Laat ons slechts stand houden op de hoogte, waar wij staan, en van waar wij het slagveld overzien, totdat het thans verborgen Koningrijk van Christus verschijne."

Alzo hadden de drie uit Genève verjaagde leraars ieder hun plaats gevonden, en die van de oude blinde leraar was de beste.
Weldra werden te Genève de instellingen ingevoerd, waartegen de Hervormers zich verzet hadden. Er werd besloten de stenen doopvonten reder op te richten. die verbroken waren, en daar de kinderen te dopen, de vier feesten te vieren en zich aan de aangenomen ceremoniën te onderwerpen.
Er waren op het Pinksterfeest, dat dit jaar in het begin van Juni inviel, te Genève slechts twee leraars, Henri de la Mare en Jaques Bernard, beide geboortig uit Genève. Het Avondmaal moest gehouden worden, en daartoe waren in iedere kerk twee leraars nodig. De Raad vaardigde daarom twee leden af, om hun plaats te vervullen, de een in de St. Pieters, de andere in de St. Gervaas kerk.
De regering stelde pogingen in het werk om opvolgers voor de bannelingen te vinden; de staten van Bern en Neuchâtel stonden hun af Jean Morand leraar te Cully, aan de oever van het meer Leman, en Antoine Marcourt van Lyon, leraar te Neuchâtel, die in het laatst van Juni werden aangesteld.
De Raad besloot hun met het oog op hun hogen leeftijd en talrijk gezin drie honderd Genèefse guldens te geven, iets minder dan honderd vijftig francs, hetgeen met circa f 1000 in onze dagen overeenkomt; de twee Genèefse leraars hadden ieder Tweehonderd vijftig gulden.

Wij troffen Marcourt reeds aan in de synode van Lausanne, en hij had veel geschriften uitgegeven over het Avondmaal en de mis; ook wordt hij gehouden voor de schrijver van de beruchte plakkaten van 1534, die Florimond Raemond meent dat van Farel zijn. Bij het afstaan van Marcourt aan Genève verklaarden de gouverneur en de raadsheren van Neuchâtel, op 18 Juni, "dat ze hem altijd gekend hadden voor een man des vredes, die naar zijn vermogen vrede en openbare rust verlangde en bevorderde." Dit karakter komt volstrekt niet overeen met dat van de schrijver van de plakkaten, die beschouwd werden als een van de heftigste geschriften uit de zestiende eeuw, vol afschuwelijke godslasteringen en afgrijselijke dreigingen jegens de koning," zeiden de Rooms Katholieken, en waardoor die bloedige vervolgingen van de Yalois en de Bourbons bestonden, waarvan de Hervormde Christenen gedurende meer dan twee eeuwen de slachtoffers waren.
Toch moet erkend worden, dat de vreedzame mensen zich niet altijd gelijk blijven. Het schijnt echter dat Marcourt niet zulk een man des vredes was, als de mannen van Neuchâtel dit wilden doen voorkomen, indien wij ten minste letterlijk opvatten wat Calvijn zegt: "Hoe onze opvolgers zich zullen gedragen, schreef hij op 4 Augustus aan Farel, daarover zullen wij uit hun eerste daden kunnen oordelen. Door hun prikkelbaar karakter maken ze elke schijn van vrede onmogelijk, en schijnen te geloven dat het beste wat ze doen kunnen, is, in het openbaar en in afzonderlijke kringen de achting

die men ons toedraagt, als met de tanden te verscheuren en ons zo hatelijk mogelijk te maken."

Calvijn vooral is zeer gestreng, misschien al te gestreng ten opzichte van de Genèefse leraars. Toch is er enige waarheid in de laatste trek van de schildering, die hij daarvan aan Bullinger geeft: "Beide, zegt hij, zijn zeer onwetend, en als ze de mond opendoen, dan is het om wartaal te spreken; hetgeen hen evenwel niet belet een onbeschaamde hoogmoed aan de dag te leggen."
De woorden van Calvijn zijn enigszins heftig; dit is ongetwijfeld te verklaren uit zijn nog zo verse smart. Later drukte hij zich met veel meer gematigdheid uit. Zijn aanhangers te Genève deden hetzelfde. Terwijl de meest wijzen nog zwegen, spaarden de heftigsten hun tegenstanders niet. De beide partijen waren zeer kwaad gezind tegenover elkaar, en sommigen van hen ontzagen zich niet in hun daden en in hun woorden.
De losbandige mensen onder de vijanden van de Hervormers "juichten over de verjaagde leraars, beledigden de dienstknechten Gods, belachten het Evangelie, gingen zich te buiten in onreinheid, dans, spel en dronkenschap. Men hoorde van niets anders spreken dan van maskerades, lichtvaardige dingen en buitensporigheden, en de godsdienstoefeningen liepen uit op een versmaden van de Hervorming."
Aan de andere kant spaarden de levendigste aanhangers van Calvijn en Farel de wereldlijke en geestelijke leidslieden niet, onder wier bestuur deze dingen geschiedden. Ze noemden de nieuwe leraars wolven en de overheid onrechtvaardige. Na afloop van de prediking lieten ze murmureringen horen, en in hun ontevredenheid spaarden ze de ongunstige beoordeling niet. "Het Evangelie, dat thans gepredikt wordt, zei J. Richard, na de afloop van een godsdienstoefening, is het Evangelie van Twintig dagen."
Hij twijfelde er niet aan of na verloop van die tijd zouden de nieuwe leraars weggezonden zijn; hij werd daarom gevangen gezet. "De tegenwoordige syndici, zei een ander, zijn alleen goed om de ontuchtige mannen en vrouwen in de stad terug te brengen." Om dat woord werd hij de stad uitgezet en wel voor een jaar. "De mis wordt in Genève gezongen, zeiden velen, de mensen, die het Evangelie lief hebben, worden uit de stad gejaagd." Die beschuldigingen werden in Zwitserland verbreid, en verontrustten zeer de vrienden van de Hervorming.

Niemand was gevoeliger voor deze verwijtingen dan de leraars, want ze gevoelden dat die klachten op hen neerkwamen. Op 17 September verschenen ze allen, de twee Genèefse en de twee vreemdelingen, in de raad. "Lasteraars, zeiden zij, zaaien in de cantons woorden, die grotendeels strekken tot nadeel van het Evangelie." Ze verzochten dat het aan twee van hun vergund werd op reis te gaan om de lasteringen te weerleggen, die de eer van de stad aanrandden. Hun verzoek werd toegestaan. Marcourt en Morand vertrokken naar Bern en verschenen in de vergadering, van de leraars, waar Kunz niet in gebreke kon blijven hen te ondersteunen. Er werd dan ook werkelijk in die bijeenkomst uitgesproken, "dat ze die zich verzetten tegen de personen die de bediening in Genève aanvaard hadden, erger waren dan boosdoeners, verraders en Joden."
De Berner predikers deelden deze verklaring mee aan de raad, die zich vergenoegde met ie besluiten, dat als zich te Bern eerrovers van Genève voordeden, ze bij de overheid van die stad moesten aangebracht worden. De wereldlijke overheid was klaarblijkelijk minder hartstochtelijk dan de geestelijke. Het schijnt zelfs, dat de Raad van Bern geen volkomen geloof hechtte aan de meedeling van de Genèefse leraars,

want hij zond dadelijk daarop een uit zijn midden, om met eigen ogen te ion, welke de was toestand van de kerk van Genève was.
De klachten zowel te Genève als elders aangeheven waren ge. grond, dit blijkt uit de acten der overheid zelf, die hoewel de hervormers vijandig, begreep dat haar eer eisehte, dat de wanorde niet goedgekeurd werd. Het is beslist, waar, "dat men des nachts langs de straat wandelde, schreeuwende en gemene liederen zingende dat "spelen, onkuisheid bedrijven, in kroegen lopen en zuipen," bij velen, gezien werd, want een besluit van 19 Juli verbood dit alles op boete van 60 stuivers voor de eerste maal, en daar het, kwaad voortduurde, werden andere dergelijke besluiten, opnieuw genomen op 20e Augustus en 22e October.
Het is zeker, dat, zoals er in Zwitserland gezegd werd, burgers de mis gingen bijwonen, want volgens de onverdraagzame gewoonten van die tijd werd hun gelast "de stad te ontruimen." de Raden toonden evenzeer tegen de vrijheid van godsdienst gekant te zijn als Calvijn dit zou zijn geweest; ze deden zelfs nog meer dan hij zou gedaan hebben; ze gaven op 20 Augustus bevel aan de priesters, die nog op Geneefsehen grond waren, de prediking te gaan bijwonen als ze daar wilden blijven wonen.

Calvijn gaf in Straatsburg nauwkeurig acht op alles wat er in Genève voorviel. Hij vernam, dat een zeker getal personen getrouw Weven op de weg, die ze onder zijn leiding hadden ingeslagen. Sommigen van zijn aanhangers schreeuwden enigszins hard, maar de meesten leidden een stil leven, en de meest beslisten onder deze toonden hun tegenstand alleen daardoor, dat ze niet deelnamen aan een godsdienstoefening, die ze meenden in strijd te zijn met de beginselen van het Evangelie. In de eerste maanden van zijn verbanning was Calvijn niet met hen in briefwisseling geweest; hij wilde de beschuldiging ontlopen, als zou hij trachten hen over te halen. Maar hij gevoelde levendig, dat de verdrukkingen van zijn vrienden te Genève voortkwamen uit hun slordigheid in het betrachten van Gods woord, en dat het middel om daarin, verandering te brengen was zich voor God te verootmoedigen, en te verwachten dat hij daarin verandering bracht.
De genegenheid evenwel, die hij hun nog altijd toedroeg, liet hem niet toe zich langer in te houden, en op 1 October schreef hij hun een eenvoudigen, edelen en Christelijke brief, merkwaardig door de geest van vrede, wijsheid, liefde en verhevenheid, die daarin doorstraalt. Hij richtte die niet aan al de inwoners van Genève, maar aan hen, die in hun hart het zaad van Gods woord hadden ontvangen, en die nog onder de indruk verkeerden van de slag, die de verbanning van hun leraar op hen gemaakt had. noemt hen zijn broeders, die het overblijfsel van de verstrooiing van de Kerk van Genève zijn.
Hij wijst hen op de liefde, die hij hun toedraagt. "Ik kan niet nalaten u te schrijven, zegt hij, om u de genegenheid te betuigen, die ik u nog altijd toedraag. Ons geweten is goed verzekerd voor God, dat wij door zijn roeping eenmaal met u zijn verenigd geweest, en geen menselijke macht is in staat zulk een band te verbreken." Hij nodigt hen uit zichzelf en hun lijden voorbij te zien, en zelfs de vijandschap van hun tegenstanders te vergeten. "Als wij ons bezighouden, zegt hij, met tegen de mensen te vechten, en alleen denken aan wraak en aan vergoeding van de schade die ze ons toebrengen, is het te betwijfelen of wij ze kunnen overwinnen, maar dan is het zeker dat wij door de duivel zullen overwonnen worden. Maar als wij integendeel de lagen van die geestelijken vijand. weerstand te bieden, moeten wij niet vrezen de bovenhand te zullen behouden. Ontdoet u van elke kwade gezindheid, en laat u alleen leiden door de ijver Gods, bezield door zijn Geest en de regel van zijn woord."

Calvijn gaat verder. Hij toont streng te zijn tegenover zijn vrienden. "Het valt gemakkelijk u te rechtvaardigen voor de mensen, zegt hij hun, maar uw geweten zal zich bezwaard gevoelen tegenover God." Hij doet zelf wat hij van andere verlangt. "Ik twijfel er niet aan, zegt hij, dat God ons vernederd heeft, om ons te wijzen op onze onwetendheid, onze onvoorzichtigheid en andere gebreken, die ik, wat mij betreft, goed gevoeld heb, en die het mij niet moeilijk valt voor de kerk te belijden. Evenwel, voegt hij er bij, hebben wij onze bediening getrouw behartigd. De Heer zal onze onschuld aan het licht doen treden als de morgenster en onze gerechtigheid doen schijnen als de zon." Maar het is er hem vooral om te doen de gelovigen in Genève te troosten. "Wordt niet ontmoedigd, omdat het de Heere behaagd heeft u voor een tijd te vernederen; want de nederige verheft Hij uit het stof, de arme uit de drek. Hij geeft manna van de blijdschap aan hen, die in droefheid zijn; Hij schenkt het licht weer aan degenen, die in duisternis gezeten zijn, en zelfs wekt Hij leven bij hen die gezeten zijn in de schaduw des doods. Versterkt u dan en verdraagt geduldig de tuchtiging van zijn hand, totdat Hij u zijn genade schenke. Wijsheid en Christelijke liefde zijn alleszins het kenmerk van dit schrijven. Het is waarlijk een herder, die, hier spreekt.

Calvijn was zo ver van streng te zijn, hetgeen hem gewoonlijk verweten wordt, dat hij in dezelfde maand aan Farel schreef: "Als wij in een kerk de bediening des woords en de sacramenten vinden, dan is het beter daarvan niet te scheiden. Zelfs bestaat er geen reden om dit te doen als enige leerstellingen er niet zuiver verkondigd worden, want er is ternauwernood een kerk te vinden; die niet enige overblijfsels van haar oude onwetendheid heeft behouden. Het is ons genoeg als de leer, waarop de kerk gegrond is, er haar plaats heeft en gehandhaafd wordt." Calvijn hield staande, dat er grond en levenswaarheden waren, die nodig zijn tot zaligheid, maar hij erkende dat er nog andere zijn, waaromtrent men verschillen kon.
Farel schreef ook aan de Christenen te Genève; hij deed dit zelfs vroeger dan Calvijn, in Juni, in Augustus en later in November. Hij wilde "Zo ver zijn, dat hij niets van de vreselijke losbandigheid en verstrooiing van die kerk horen kon." Hij tracht "de moeite en arbeid, die hij voor die stad gehad heeft, uit zijn hart te bannen; want niets kwetst het hart zozeer als de ondankbaarheid, dan te zien dat kwaad. Voor goed wordt vergolden. Haat voor liefde, dood en verwarring in plaats van het leven en de eer, die men bevorderd heeft." Bij wil "bidden voor die stad, en haar aanbevelen bij allen, die haar enige hulp kunnen verlenen." En toch kan hij het oog niet afwenden van de ongelukkigen toestand, waarin zijn vrienden en al de gelovigen van Genève verkeren, nu ze beroofd zijn van hun leraars en hun vijanden zien triomferen. Hij neemt een hartelijk deel in hun smart; dat is zijn enige beproeving. "Het zou mij al te goed gaan, schrijft hij hun, indien het u niet zo kwalijk ging." Maar tevens vermaant hij hen tot Christelijke liefde en geeft zelf blijken daarvan. "Voedt volstrekt geen wraakzucht, zegt hij tot zijn oude gemeenteleden, noch een zweem van bitterheid, noch toorn in uw hart. Klaagt niet luide over deze of die, maar laat een ieder klagen over zichzelf; neemt al de schuld op u, en spreekt niets dan goed van de andere. Laat de heilige wil Gods uw regel zijn, en niet de arme mens (natuurlijke mens) en hetgeen in hem is."
Hij aarzelt zelfs niet zijn vrienden te berispen. "Gij grote en kleinen, mannen en vrouwen, werpt u ootmoedig neer voor God, met grote aandrang en genegenheid, bidt Hem om genade en smeekt Hem, dat Hij zijn toorn van u afwende. Ja laten wij ons neerwerpen in droefheid en tranen, in vasten en bidden, zoals de Koning van Ninevé en zijn volk deden. Roept, weent, verheft uw stem; laat uw geroep uit de diepte van deze vreselijke ramp tot de oren van God doordringen." Zo spraken Farel en Calvijn.

VIJFTIENDE HOOFDSTUK.
Straatsburg en Genève.
(Einde van l538-1539.)

Niettegenstaande de droefheid, die de herinnering aan de doorgestane worstelingen bij hem veroorzaakte, gevoelde Calvijn zich te Straatsburg op zijn gemak. Die stad, waar de invloed van Duitsland, Zwitserland en Frankrijk samenliep, werd na Wittenberg als de belangrijkste voor de Hervorming beschouwd. Ze werd het Antiochië van die tijd genoemd. Het is bekend wat Antiochië in de tijd van de apostelen was. Sommigen zelfs noemden haar later het nieuwe Jeruzalem, en dat wel gedeeltelijk omdat ze "hem herbergde, die aan het Calvinisme zijn naam gegeven heeft."
Reeds toen Calvijn er aankwam, had ze in haar midden beroemde mannen, zoals Capito, Bucer, Hedion, Niger, Matthias Zell en nog andere, die als kostelijke en lichtende sterren in die kerk schitterden. "Welk een dank zijn wij u verschuldigd, schreven ze aan Farel, dat gij ons Calvijn afgestaan hebt!"
Hij was voor hen een schat. Zelf genoot hij veel van hun omgang, en het verblijf daar zou heilzaam voor hem zijn. Niet alleen was de toegenegenheid van Straatsburg een genezing voor de wonden, die de vijandschap van Genève hem geslagen had, maar ook zijn geest zou daar een nieuwe ontwikkeling ontvangen. De kleine stad aan de oevers van de Leman was een eng platform, waarop men zich niet gemakkelijk bewegen kon.
Maar toen Calvijn te Straatsburg kwam, zette hij de voe4op de uitgestrekte Germaanse bodem, die zoveel beroemde mannen droeg, waar zoveel diepe denkbeelden aan het licht traden, waar de Hervorming reeds zoveel gevechten geleverd en zoveel overwinningen behaald had. Wel werden er ook tegenstrijdige leringen aangetroffen, maar daarmee moest men bekend worden.
Overigens was Straatsburg de plaats, waar de leerstellingen in evenwicht zouden worden gebracht, en waar de arbeid werd verricht, die ten doel had de tegenstrijdige punten in overeenstemming te brengen. Calvijn zou te Genève de dienst hebben kunnen doen van een opmerker, die met een verrekijker iets dat op een verren afstand geschiedt, tracht te onderscheiden. Maar thans was hij midden in het gevecht, leerde het sterke en zwakke kennen, en werd een van de strijders, of ten minste een van de onderhandelaars. Zijn gezichtseinder breidde zich uit, zijn verstand werd in dit uitgestrekt gebied ruimer, zijn denkbeelden ontwikkelden zich, rijpten en bewogen zich met meer vrijheid. Hij zou onder invloeden verkeren, die hij te Genève niet zou hebben aangetroffen, en die er toe zouden bijdragen om hem tot een groot theoloog te maken. Met een oogop, slag de ganse uitgestrektheid van het rijk Gods overziende, maakte hij zich gemeenzaam met de onderdelen van dat rijk. De winden, die uit zoveel verschillende streken waaiden, brachten hem nieuwe tijdingen aan. Wel zouden er soms hevige stormvlagen zijn, waartegen zelfs de sterksten niet bestand zouden blijken, maar dikwijls ook een zuivere en verlevendigende lucht, die geschikt was zijn Christelijke geestkracht te heiligen.

De Godgeleerde en Christelijke kring, die hij te Straatsburg aantrof, was hem in meer dan één opzicht goedgezind. Hij was evenals de leraars van die stad overtuigd, dat men niet bij geringe verschillen moest blijven staan, maar het Christendom beschouwen in zijn grote feiten, zijn grote leerstukken, het nieuwe leven dat het doet geboren worden, in dat grote geheel, waarover al de Hervormers het eens waren. Allen die op dezelfde rots, Jezus Christus, stonden, het ze dat ze een weinig aanzienlijker of

geringer waren, moesten volgens zijn mening elkaar de hand reiken. Calvijn en de Godgeleerden van Straatsburg hadden een afkeer van de theologische spitsvondigheden en de scholastieke opsomming van woorden, waarin de was leer des Evangelies en inzonderheid van liet Avondmaal werd uitgedoofd.
"Kan ik wezenlijk geloven, dat ik in het heilig Avondmaal het lichaam en het bloed des Heeren substantialiter, essentialiter, realiter, naturaliter, praesentialiter, localiter, corporaliter, quantitative, qualitative, ubiqualiter, carnaliler ontvang? Het is de duivel, die ons uit de hel al die woorden gebracht heeft. Christus heeft eenvoudig gezegd: *Dit is mijn lichaam.* Waren al die ongerijmde benamingen noodzakdijk geweest. " dan zou Hij ze zekerlijk gebruikt hebben." Calvijn vond, oven als Zell, de schrijver van bovengenoemde uitdrukking, in die verzameling van bijvoeglijke naamwoorden veel geraas en gezwets. Toch was er een onderscheid tussen de leraars van Straatsburg en die valt Genève. Bucer en Capito wilden verenigen door middel van inschikkelijkeid, misschien door dubbelzinnige uitdrukkingen. De arend van Genève die boven hen zweefde, riep de Christenen op tot het koesteren van een zelfde gedachte in het beschouwen van de een en dezelfde zon, en in het zich hechten aan een en dezelfde waarheid.

Een niet minder grote blijdschap wachtte Calvijn te Straatsburg. Wat hem te Genève zoveel angst had berokkend was die staatskerk, die volkskerk, die misvormde gemeente, die het ganse volk opnam, gelovigen en ongelovigen, rechtvaardigen en losbandigen. In plaats daarvan vond hij te Straatsburg Christenen, die verbannen waren om hun geloof, als goud door de beproeving gelouterd, en die om Christus wil alles hadden verlaten, hun gerechtigheid en hun leven. De massa van de zogenoemde Christenen hadden hem te Genève als het was bedwelmd; nu te Straatsburg bevond hij zich onder broeders en zusters, bijna allen uit zijn vaderland, Frankrijk afkomstig. Hij kon nu ademhalen. De door de apostelen verlangde Evangelische orde heerste in zijn kerk. Hij hield bijeenkomsten met zijn ouderlingen en diakenen tot onderzoek van de Schrift en tot gebed; en enige van zijn gemeenteleden, aan, wie God gaven geschonken had, konden weldra bij afwezigheid van hun leraar hem vervangen en hun broeders stichten.
Het eerste Avondmaal werd gehouden in September en elke maand herhaald. Welk een onderscheid voor Calvijn tussen die maaltijd, waarbij te Genève zekere mensen aanzaten, die zich aan dronkenschap, spel en twist te buiten gingen, gemene liederen zongen, en die niettemin moesten toegelaten worden tot de gemeenschap aan het lichaam en bloed des Verlossers, en dat broederlijk Avondmaal te Straatsburg, dat gehouden werd met vrome Christenen, vervolgden om van de gerechtigheid wil, wier namen geschreven waren in. De hemel, en die met vromen eerbied naderde tot de Heere, als leden van zijn gezin!
Calvijn wijdde alle zorg aan de leiding van de zielen. Waren er Christenen, die geen voldoende kennis hadden van de leer van de zaligheid, dan onderwees hij ze; waren er wier geweten ontrust was, die ter neergebogen en beangst waren, dan troostte hij ze en richtte ze op; waren er die zich van de weg van de gerechtigheid af keerden, dan vermaande hij hen. Hij ontmoette ook wel enige tegenstand, vooral van de kant van de meer jeugdige, maar hij hield vol.
Terwijl hij op zuiverheid in geloof en wandel aandrong, verzette hij zich tegen de tirannie, die door de priesters in de oorbiecht uitgeoefend werd, en verklaarde dat niemand het recht had om het geweten van zijn broeders aan banden te leggen. Hij zag dan ook zijn kudde onder zijn leiding van dag tot dag toenemen.
"Daar, zegt Raemond, werd de eerste kerk gesticht, om te dienen tot model voor de

andere."
Het begin daarvan werd door een merkwaardige bekering gekenmerkt. Hermann van Luik, die te Genève met Calvijn getwist had, werd door hem tot bekering gebracht, en voegde zich bij zijn kerk. Hij nam de leerstukken aan, die Calvijn in de Heilige Schrift vond, over de vrijen wil, de Godheid en mensheid van Christus, de wedergeboorte, de doop; alleen omtrent de verkiezing aarzelde hij. Calvijn behaalde nog andere overwinningen

Calvijn was niet alleen herder, hij was ook doctor. In het begin van het jaar 1539 drong Capito, die verbaasd was over zijn gaven met betrekking tot het theologisch onderwijs, er bij hem op aan, de betrekking van doctor bij die van herder te voegen. Ofschoon dit hem tegenstond, omdat hij de moeilijkheid van die betrekking inzag, gaf hij toe. Dagelijks predikte hij in de St. Nicolaaskerk, waar hij de studenten van de hogeschool onderwijs gaf. De uitlegging van de Schrift was voor hem de basis van de theologische wetenschap, en hij koos ter uitlegging twee van de rijkste boeken uit van het nieuwe Testament: het Evangelie van Johannes en de Brief aan de Romeinen. Hij had tot regel aangenomen de mening van de heiligen schrijver op te sporen, en die bloot te leggen met een gemakkelijke "kortheid, die niets duisters overliet," en tot dat einde "deed hij moeite om zijn stijl te matigen en af te passen." In zijn oog was de brief aan de Romeinen "een sleutel tot recht verstand van de ganse Schrift."
Zelfs leraars woonden zijn lessen bij en openbaarden een grote bewondering. Hij was niet tevreden met te gelijk herder en hoogleraar te zijn, hij arbeidde ook ijverig in zijn studeerkamer. Hij zag zijn Institutie nog eens over, en maakte die tot een tweede druk gereed. Hij gaf een andere vorm aan zijn catechismus; hij schreef een verhandeling over het Avondmaal, en zond daarvan een exemplaar aan Luther.
Evenals Zwingli beschouwde Calvijn het brood en de wijn als tekenen, als onderpanden dat Christus aan de gelovige zijn gekruisigd lichaam, zijn vergoten bloed geeft, dat wil zeggen hem de verzoenende kracht van zijn dood meedeelt; hij leerde dat de gelovige het lichaam en het bloed ontvangt door het geloof, dat de mond van de ziel is, en niet door de mond van het lichaam.
Maar hij verschilde met de Hervormer van Zürich daarin, dat hij in het Avondmaal ook een verborgene eenheid met de verheerlijkten persoon van Christus zag: "Terecht zegt hij, wordt het brood lichaam genoemd, daar het niet slechts het lichaam voerstelt (représente) maar het ons ook aanbiedt (présence) Wij moeten dus waarlijk in het Avondmaal het lichaam en bloed van Jezus Christus ontvangen, dewijl de Heer ons daarin de gemeenschap van beide voorstelt. Als God ons niet anders gaf dan brood en wijn, en de geestelijke waarheid achterwege liet, zou Hij die verborgenheid dan niet met valse kentekenen hebben ingesteld? Dat verbond geschiedt aan onze zijde door het geloof, en aan de zijde Gods door geheimzinnige en wonderbare kracht; de Geest Gods is de band van deze meedeling; daarom wordt ze geestelijk genoemd.
Toen Luther begon, scheen hij te zeggen, dat het brood het lichaam van Christus was. Oecolampadius en Zwingli schenen in het Avondmaal niets over te laten dan de blote tekenen zonder hun geestelijke zelfstandigheid. Alzo heeft Luther van zijn kant gedwaald, Zwingli en Oecolampadius van hun kant. Laat ons evenwel. niet de genade voorbijzien, die de Heer hun allen geschonken heeft, en het goede dat Hij door middel van hen ons heeft toebedeeld.

Luther erkende dat de leer van Calvijn verder ging dan die van Zwingli, en drukte de blijdschap uit, die hij daardoor ondervond. Reeds in October 1539 schreef de Saksische Hervormer aan Bucer: "Groet, eerbiedig Jean Calvijn, wiens boek ik met

een bijzonder genoegen gelezen heb."
Daar het geschrift over het Avondmaal eerst in 1541 verscheen, was er toen sprake van de Institutie, waarin de leer van het Avondmaal reeds is uiteengezet. Toen de Hervormer van Duitsland het kleine geschrift las, dat wij zo even noemden, zei hij: "O, als de Zwitsers zo deden, dan zouden wij in vrede zijn, in plaats van in twist."

Behalve, al zijn werkzaamheden, woonde Calvijn ook de theologische besprekingen bij, die aan de hogescholen gebruikelijk waren, waar ze zelfs onder zijn leiding plaats hadden; hij had besprekingen met Rooms katholieke leraars, waarbij hij de beginselen van de Evangelische Godgeleerdheid verdedigde, en hij kreeg zulk een vermaardheid, dat een groot aantal studenten en zelfs geleerde mannen uit Frankrijk naar Straatsburg kwamen om hem te horen.
De man, die reeds zulk een belangrijke plaats bekleedde, verkeerde evenwel in de nederigste staat. De armoede kwam bij andere beproevingen. Van de uitgevers van zijn geschriften ontving hij slechts een zeer middelmatige vergoeding voor het recht van schrijven. Hij meende niets aan de Staat, noch zelfs aan de kerk te moeten vragen, ofschoon hij niet zou geweigerd hebben, wat hem vrij willig zou zijn aangeboden. Hij leefde toen van een kleine som, het erfdeel zijns vaders, en van de verkoop van zijn bibliotheek of verschillende andere voorwerpen; maar dit was volstrekt niet voldoende, en soms zat hij zeer in verlegenheid met het betalen van de huur van zijn woning.
Hij schreef aan Farel: "Ik moet op mijn eigen kosten leven, indien ik niet mijn broeders tot last zal zijn, en thans ben ik zo ontbloot, dal ik geen stuiver bezit. Het valt mij dus niet zo gemakkelijk voor mijn gezondheid zorg te dragen, zoals gij mij dit met zoveel belangstelling aanraadt: "Calvijn ontving later een tractement maar te gering om in zijn nederige behoeften te voorzien.
Ter zelfde tijd dat Calvijn nieuwe vrienden te Straatsburg kreeg" verloor hij sommige ouden en meest beminden. Wij zagen reeds zijn smart bij het vernemen van de dood van Courault. In het begin van Januari 1539 ontving hij een brief van Jirancesca Bucyronia, echtgenote van de geneesheer Sinapi, onderwijzer van de kinderen van de hertogin van Ferrara, waarin hem bericht werd, dat Olivetanus, zijn neef, een van de eerste Evangelisten van Genève, de vertaler van de Fransen bijbel, in die stad overleden was.
Hetgeen de smart van Calvijn moest vermeerderen was het gerucht, dat zijn vriend te Rome zijnde, daar het vergift had ontvangen, waaraan hij stierf. Dit was een veronderstelling, waarmee destijds een verklaring, van de plotselinge sterfgevallen werd gegeven. Het was echter niet waarschijnlijk. Calvijn spreekt er niet over; hij vergenoegt zich met Olivetanus onze vriend te noemen, en voegt er bij, dat de rechtmatige droefheid die hij ondervindt, zijn vrienden moet dringen hem te verontschuldigen, dat zijn brieven kort en verward tevens zijn. Weinige mensen hebben zoveel vrienden gehad als Calvijn; zijn vriendschap was niet een gewone; altijd bevond men dat ze diep en onomkoopbaar was.

Er was evenwel een andere soort van genegenheid, die toen de gedachte van Calvijn vervulde: hij geloofde dat ze die van Christus een nieuwe leven hebben ontvangen, geroepen zijn om degenen die dezelfde genade ontvangen hebben te beminnen, zegt hij, "met die eigenaardige toegenegenheid, met die natuurlijke geneigdheid, waarmee de ouders elkaar lief hebben." Het was, evenwel geen uitsluitende (exclusieve) liefde die hij eiste. "Terwijl de Heere ons beveelt te beginnen met de gelovigen lief te hebben, geeft Hij er ons als het was les in om alle mensen zonder uitzondering lief te

hebben."
Maar de eendracht, de eensgezindheid tussen de kinderen Gods onderling was hem een grote behoefte des harten. Op 12 Maart 1539 schreef hij aan Bullinger: "Satan, die er op uit is het koningrijk van Christus te verderven, zaait tweedracht onder ons. Laat ons dus hartelijk eensgezind zijn, en laat het alzo zijn met al de kerken. Ik druk u met genoegen aan mijn hart."

Deze hartelijke liefde belette Calvijn niet ontembare moed aan de dag te leggen. Capito was geneigd de zaken van de donkere zijde op te vatten; sombere gedachten zweefden dikwijls rondom hem en maakten zich van zijn verbeelding meester. Tevergeefs trachtte zijn geloof die duisternissen te verlichten, en somber verdriet was dikwijls op zijn gelaat te lezen. Op zekere dag beweerde hij voor God en de mensen dat de kerk verloren was, indien er niet spoedig hulp kwam opdagen. En ziende dat de toestand niet beter werd, bad hij God om te sterven.
Zo was het niet met Calvijn. "O, zei hij, de Heer zal ons zegenen al zou ook alles ons tegen zijn. Laat ons dus alle middelen beproeven, en als wij er geen vinden, die krachtig genoeg zijn, laat ons dan toch volhouden, zoolang er een ademtocht in ons is. Het was die onoverwinnelijke standvastigheid, die Calvijn tot de grote Hervormer maakte.
Het geloof van Calvijn zou hem niet teleurstellen. Slechts weinige stemmen hadden zich te Genève in de algemenen Raad op 26 Mei 1538 ten zijn gunste laten horen. De minderheid, die aan de Hervorming vasthield, had zich eerst teruggetrokken en stil gehouden; de heftigste mannen, die niet altijd de wijste zijn, hadden alleen gesproken; maar allengs kwamen de bekwaamsten en meest invloedrijken voor de dag, ze verstonden elkaar, verenigden zich en gingen ook zo handelen. De regeringspartij telde dit niet veel, en daar *meester Guillaume*, zoals Farel genoemd werd, in de ooggin van het volk het hoofd van de Evangelischen was, noemde men ze schouder ophalend, *de Guillemijnen*, en dacht er zelfs in de verte niet aan, dat ze ooit weer de bovenhand konden verkrijgen. De raad, die weinig om de persoonlijke vrijheid gaf, minder misschien dan Calvijn en Farel, beval dat alle hoofden van huisgezinnen des Zondags de predicatie moesten bijwonen. Dit geschiedde vooral met het oog op de vrienden van de Hervormers en hun weigering, om de leraars te horen, die in hun plaats waren aangesteld, en die om zich bij de overheid bemind te maken, openlijk hun voorgangers afkeurden.

Farel en Calvijn hadden te Genève niet alleen de kerk gesticht, maar ook de school, waarin enige van hun beste vrienden, Saurin en Mathurin Cordier de voornaamste meesters waren. Deze inrichting bleef natuurlijk getrouw aan haar stichters, en uit de houding van de regering tegenover haar blijkt, dat ze haar beschouwde als beslist in tegenspraak met haar inzichten en denkbeelden. De Raad duldde niet, dat zijn ondergeschikten zich vijandig toonden tegen de richting, welke hij aan de kerkelijke zaken wilde geven. Daar hij echter misschien bevreesd was deze inrichting in verwarring te brengen, besloot hij vooreerst de hoofden te sparen, maar hun een les te geven door ijverig een paar van hun ondermeesters te vervolgen.
Eynard en Gaspard werden die ten gevolge op 10 September voor de Raad gedagvaard, die hen beschuldigde dat ze openlijk hun af keuring over de predikers te kennen gaven, en hun vroeg waar ze op Pasen en Pinksteren aan het Avondmaal geweest waren.
Ze antwoordden dat ze nergens aan het Avondmaal geweest waren, omdat. Paulus beveelt, dat een ieder ziek zelf beproeft, en dat ze bevonden hadden niet in de

vereisten toestand te verkeren. Ze hadden ongetwijfeld het brood en de wijn, die de gemeenschap zijn aan het lichaam en bloed des Zaligmakers, niet willen ontvangen uit de hand van leraars, die ze daartoe niet waardig achtten.
De Raad beval hun, binnen drie dagen de stad te verlaten, en na alzo met zijn tuchtmiddelen de geringe ondermeesters gestraft te hebben, wachtte hij het Kerstfeest af.

Toen was het erger. Veel vreemdelingen, vooral uitgewekenen, namen geen deel aan het Avondmaal. Ze werden veroordeeld de stad te ontruimen; slechts tien dagen werden hun vergund, om hun zaken in orde te brengen. De raadsheren en andere inwoners van Genève, die zich aan dezelfde misdaad hadden schuldig gemaakt, werden genoodzaakt zich te verontschuldigen en te beloven "van nu voortaan te leven overeenkomstig de loop van zaken in de stad."
Dit geschiedde niet zonder hevige onenigheden, en ten gevolge van een twist, die op straat plaats had, in de nacht van 30 December 1538, werd een man gedood en velen gewond. De meest verbitterden van de tegenstrevers, die hun houding meenden te rechtvaardigen met de aangestelde leraars aan te vallen, noemden hen ongelovigen, bedervers van de Schrift, pausgezinden, die het volk wilden misleiden. De arme leraars, die waarlijk niet in staat waren de door de Raad verbannen uitstekende leraars te vervangen.
Maar die over het algemeen trachtten zoveel goed te doen als hun zedelijke en verstandelijke gaven hen daartoe in staat stelden, hadden daarover veel verdriet, brachten hun beklag in bij de raad, en verzochten ontslagen te worden, om voor meer bekwame mannen plaats te maken. "Die verwijtingen, zeiden zij, kunnen wij niet verdragen." De Raad gaf hun te kennen, dat hij hen wilde behouden, en hen met hun beschuldigers zou verzoenen.

Na die tweede uitoefening van tucht, of liever te gelijkertijd, ging de Raad tot een derde, nog ernstigere, over. In hun oog was de school altijd een soort van vesting, waarin het Calvinisme zich verschanst had, met het doel om de aanvallen van de tegenstanders af te slaan. De overheid besloot de bestuurders in de gelegenheid te stellen zich uit te spreken, en als ze tegenstand boden, hen weg te jagen. Vereniging met de leraars, die voor Farel en Calvijn in de plaats waren gekomen, met hen het Avondmaal te bedienen, de daad verrichten, die deze grote leraars geweigerd hadden, ziedaar de eis, welke gedaan werd aan Saunier, rector van de school, en aan drie regenten, Mathurin Oordier, Vautier en Vindos.
Het zou reeds veel voor hen geweest zijn aan het Avondmaal deel te nemen, maar te behoren tot hen, die het bedienden, na al de geschillen, die daarover hadden plaats gehad, zou dit niet "ergernis geven" aan velen en partij kiezen tegen eerwaardige mannen, wier afwezigheid ze betreurden? Die vier onderwijzers verklaarden dus in de raad, dat hun geweten hun verbood te doen wat van hen geëist werd.
De overheid had moeten begrijpen, dat die daad niet tot de bevoegdheid van die mannen behoorde, en dat hij door de bekwame mannen, die aan het hoofd van de school stonden, te verwijderen, misschien de zaak te gronde zou richten. Maar Richardet en zijn vrienden gingen willekeurig te werk; ze duldden niet dat ze tegengestaan werden, en gaven daags na het Kerstfeest de rectoren en de drie bestuurders van de school bevel, Genève binnen drie dagen te verlaten.
Saunier was ontsteld. Hij had een vrij aanzienlijk getal huisgenoten; veel jongelieden uit aanzienlijke fami.1iën van Basel, Bern, Zürich, Bienne en andere steden woonden bij hem in, en hij had een ziekelijke kleindochter, die hij in de winter vervoeren moest.

De volgende dag 27e December verscheen hij voor de Raad van de Tweehonderd, wees op de zo even genoemde omstandigheden, bracht in herinnering dat hij het burgerrecht bezat, en betoogde dat de school, die voor de kinderen van Genève zo nodig was, door het genomen besluit zou kunnen te niet gaan. Eindelijk, dat hij in zulk een korte tijd zijn zaken niet in orde kon brengen. Het laatste punt alleen vond in de grote Raad gehoor; hij bevestigde het besluit van de kleinen raad, maar vergunde de bestuurders van de school veertien dagen, om daaraan gevolg te geven. Ze moesten vertrekken.
Saunier en zijn ambtgenoten sloegen dezelfde weg in, die Calvijn en Farel gegaan waren. Mathurin Cordier, die door de beroemden Robert Etienne met het Evangelie was bekend geworden, die zijn leven wijdde "om de jeugd op te leiden tot godsvrucht, goede zeden, een sierlijken en zuiveren stijl, en liefde tot de letterkunde," die belangrijke geschriften vervaardigd heeft, een van die ouderwetse zielen, heeft men gezegd, die hun eigenbelang altijd aan het algemeen belang opofferen, was een onherstelbaar verlies.
De Raad trachtte voor zulke mannen opvolgers te vinden; maar hij moest erkennen, dat dit geen gemakkelijke zaak was. De eerste kandidaat, die zich aanbood, werd geweigerd, omdat hij een Duitser was; en de tweede, Cl. Viguier, sloeg sommige van zijn leerlingen ten bloede toe.
De Republikeinse overheid van 1538 stelde de onderwerping aan willekeurige bevelen boven de was belangen van de scholen en van het volk. Calvijn scheen het door Saunier genomen besluit te betreuren; hij verzocht Farel alles te doen wat in zijn vermogen was, om te beletten dat de verdeeldheid en de verwarring zich verder uitbreidden, en om bij de broeders te bewerken, dat ze niet meer weigerden zich aan de door de Raad ingevoerde gebruiken te onderwerpen.

Dit gedaan zijnde, ging de Raad een andere veldtocht ondernemen. Onder de aanhangers van Calvijn en van de Hervorming waren veel uitstekende mannen, die ook tot onderwerping moesten gebracht worden; de strengheid; waarmee de geleerden waren behandeld geworden, kon die burgers overhalen om voor de overwinnaars te bukken. Twee oude syndici vooral, A. Porral en Cl. Pertemps, die meer zagen op de treurige omstandigheden, welke voortgevloeid waren uit de wijze waarop de regering het Avondmaal had beschouwd, dan op het Avondmaal zelf, hadden er nog niet toe kunnen besluiten om schuldige daden (Zoals het verbannen van hun geliefde leraars) goed te keuren, door deel te nemen aan de ceremoniën, die door hun vrienden veroordeeld waren. Ze hadden wel de brief van Calvijn ontvangen, waarin hij hun verzocht alleen de ijver Gods te hebben, gematigd door zijn geest en bestuurd door zijn woord; maar toen het Kerstfeest naderde en het Avondmaal met ongezuurd brood zou worden gehouden, hadden ze geaarzeld omtrent hetgeen hun te doen stond, en in de twijfel daaromtrent, waren ze teruggebleven.
De Raad was niet geneigd om deze gewetenszaak op gene inschikkelijke wijze te behandelen. Toen dan ook Porral op 9 Januari 1536 voor de Raad verscheen, en hem gevraagd werd, of hij zich wilde schikken naar de verordeningen met betrekking tot het Avondmaal, antwoordde hij eerst op een enigszins ontwijkende manier, en toen hij uitgenodigd werd zich duidelijker te verklaren, antwoordde hij zonder in de kwestie van de verordeningen te treden: "Als het Gode behaagt, ben ik bereid Avondmaal te houden, nadat ik mijzelf beproefd heb." Pertemps sprak in dezelfde geest.

De vrienden van Calvijn wisten dat de Hervormer bedroefd was over de wanorde, die te Genève heerste, en de stad in de treurigste toestand bracht. "Niets is er, dat mij meer

droefheid veroorzaakt, schreef hij aan zijn vrienden, dan de twisten en onenigheden, die gij hebt met de leraars, die ons zijn opgevolgd. Er is nauwelijks enige hoop op verbetering daar, waar twist en tweedracht is. Laat daarom uw gemoed en uw hart zich van de mensen afwenden, en zich alleen hechten aan de Zaligmaker."
Calvijn keurde het niet goed, dat zijn vrienden niet aan het Avondmaal deelnamen, omdat daarbij ongezuurd brood gebruikt werd, en hij waarschuwde hen ernstig om die onverschillige zaak de vrede niet te verstoren.

De Raad bleef daarbij niet. Er waren nog enige aanzienlijke burgers, van wie hij zich graag wilde ontdoen. Claude Savoye, voormalig eerste syndicus, die getoond had zoveel liefde te hebben voor Genève en zelfs zoveel heldenmoed, was een vriend der, Hervormers, en had de Raad berispt; op 6 September 1538 werd hij op grond van onbeduidende beschuldigingen in de gevangenis gezet. Hij weigerde antwoord te geven aan overheidspersonen, die hij voor, persoonlijke vijanden hield.
De Raad beraadslaagde er over, of die grote burger niet op de pijnbank zou gebracht worden; maar daar dit denkbeeld achtbare mannen tegen de borst stuitte, stelde de raad, die niet anders dan ongegronde vermoedens tegen hem wist in te brengen, zich tevreden met hem uit al zijn betrekkingen te ontslaan, hem al zijn rechten te ontnemen en hem stadarrest te geven. Savoye ontsnapte, ging naar Bern, en gaf van daar aan de syndici bericht, dat hij afstand deed van het burgerrecht van Genève.
Jean Goulaz, die in 1532 op al de muren van de stad de grote vergiffenis van Jezus Christus had aangeplakt, in tegenstelling met de aflaten van den. paus, gaf de Raad te kennen, dat hij ook afstand deed van het burgerrecht, verzocht dat men hem van zijn eed wilde ontslaan, ging heen, en vond het, terwijl de Raad over zijn verzoek beraadslaagde, voorzichtiger het grondgebied te verlaten.
Toen de Raad dit vernam, werd hij nagezet, en op de brug van Arve ingehaald. Ook hij werd gevangen gezet. Michel Rozet zegt met betrekking tot die verschillende vervolgingen: "Kortom, ze die de leraars verbannen hadden, lieten geen gelegenheid voorbijgaan, om hun aanhangers geheel en al uit te roeien."

Er was echter enige verbetering in de regering gekomen. Toen op 9 Februari 1539 de algemene vergadering van het volk opgeroepen werd om de syndici voor dat jaar te kiezen, werd geen der burgers gekozen, die een rol gespeeld hadden in de verbanning van Calvijn en zijn vrienden.
De nieuwe overheidspersonen behoorden tot het juiste midden, en zelfs een hunner, Antoine Chiccand, was aan de Hervormer gehecht. Het minst beduidende gedeelte van het volk echter scheen die verandering niet te bespeuren, en gaf zelfs op een zonderlinge manier zijn vreugde over de benoeming van de nieuwe overheidspersonen te kennen.
Het was Vastenavond (Pasen viel dit jaar op 6 April), en ofschoon men te Genève niet meer gediend was van de godsdienst des pausdoms, was deze klasse van de bevolking toch nog gehecht aan de feesten en vermakelijkheden. Deze waren talrijk, kluchtig, onbetamelijk zelfs. "Er waren losbandigheden, snakerijen, schandelijke liedere, dansen, godslasteringen. Men ging naakt door de stad met tambourijns en fluiten," zegt een tijdgenoot.
Waren die ongeregeldheden gedeeltelijk te wijten aan de reactie van het Rooms Katholicisme, die toen ontstond? Hoe dit ook zij, de leraars klaagden daarover in de raad, en deze gaf bevel een onderzoek in te stellen tegen degenen, die des nachts langs de straten liepen zonder enig kledingstuk aan te hebben.
Uit dit onderzoek bleek, dat "zij, die dit gedaan hadden, allen jong waren, en uit

jeugdige dartelheid hadden gehandeld."
De Raad richtte een vermaning tot de misdadigers, en enige vrouwen die "dansende gezongen hadden" de liederen konden wel niet zeer stichtelijk geweest zijn werden een dag gevangen gezet en daarna door de syndicus ernstig vermaand.
Drie dagen later vaardigde de Raad een verordening uit, waarbij voorgeschreven werd "des Zondags vromelijk Gods woord te horen, en zich daarnaar te gedragen, niet te vloeken of te zweren, niet met goud of zilver te spelen;" en verboden na negen uur zonder kaars door de stad te gaan; te dansen anders dan op bruiloften, schandelijke liederen te zingen, zich verkleden, gemaskerd te zijn of snakerijen uit te voeren,"

Op het ogenblik dat overheidspersonen, die beter jegens Calvijn gezind waren, tot de regering van de Republiek geroepen werden, werd er aan de andere kant een deur geopend, die de Hervormer een nieuwe wereld opende, en wel Duitsland, zijn leraars en zijn vorsten.
Tijdens de keizer aan de oevers van de Rijn vertoefde, riep hij menigvuldige en belangrijke vergaderingen bijeen, die door de vorsten in persoon óf door hun gezanten werden bijgewoond, en waarin de diepzinnigste vraagstukken van de Godgeleerdheid behandeld werden met dezelfde ijver als waarmee staatkundigen, tot een eongres verenigd, de belangen van hun regeringen bespreken.
Van het jaar 1535 tot 1539 had het Protestantisme meer vaste voet gekregen; het had talrijke veroveringen behaald in het noorden van Duitsland, en scheen op het punt te staan om de overwinning te behalen. De Roomsen begonnen de moed te verliezen en met het oog op de elkaar opvolgende vergaderingen, waarin ze de Protestanten verzochten zich met hen te komen verstaan, zou men gezegd hebben het is een verzwakt leger, dat niet anders dan gunstige voorwaarden vraagt om zijn vlag te strijken.
Calvijn sloeg met zijn doordringend oog die verbazende beweging gade. In zijn brieven wees hij er voortdurend op, dat daar niet slechts sprake was van één kerk (Genève) maar van al de kerken. Soms dacht hij de zegepraal van het Evangelie in Europa reeds te zien, en dan weerom werd hij zeer ontmoedigd. Er had een strijd bij hem plaats. Zijn natuurlijke beschroomdheid hield hem terug om in de Duitse vergaderingen te verschijnen; maar zijn geloof en zijn ijver voor God maakten hem verlangend om daaraan deel te nemen.

Daar Karel V vrede gesloten had met François I had hij tegen de maand Februari 1539 te Frankfurt een vergadering bijeengeroepen van Evangelische en Roomse Godgeleerden, die moesten trachten het met elkaar eens te worden. Wij hebben ons hier niet bezig te houden met het werk van de Duitse vergaderingen, die door Calvijn werden bijgewoond, maar alleen met hetgeen hem persoonlijk aangaat. toen afgevaardigden van Straatsburg naar Frankfurt waren vertrokken, was de jonge Franse leraar niet met hen meegegaan, maar had alleen Bucer de zaak van de vervolgde Protestanten sterk aanbevolen.
Maar toen hij daarop een brief ontving van Bucer, waarin deze hem berichtte dat het hem onmogelijk was iets voor zijn geloofsgenoten te doen, en te gelijkertijd vernam dat Melanchton de vergaderingen bijwoonde, kreeg de geestelijke ij ver bij hem de overhand over zijn natuurlijke beschroomdheid. Een levendig verlangen ontstond er bij hem om naar Frankfurt te gaan, en met de vriend van Luther over de godsdienst en de zaak van de Kerk te spreken. In alle haast begaf hij zich de volgende dag op reis. Te Frankfurt kwam hij in aanraking met enige van de uitstekende personen van de Hervorming, onder andere de vrome Johan Frederik, keurvorst van Saksen, de jonge

Maurits van Saksen, die later zo geducht werd voor Karel V, de beroemde landgraaf Fillip van Hessen, de hertog van Lunenburg en veel andere vorsten, wier kennismaking de jeugdige Hervormer niet onverschillig kon zijn. Veel van die jonge vorsten waren vergezeld van een groot getal ruiters en voetknechten, die allen vol moed schenen te zijn, om het Evangelie te verdedigen. Calvijn gaf in uitvoerige brieven aan Farel verslag van alles wat hij zag en dacht. Hij maakte zich een zeer juist denkbeeld van het Protestantse vraagstuk in Duitsland, van de gezindheid van de vorsten, van de staatkunde van Karel V en van de verschillende behandelde onderwerpen. Maar er was daar een man, die hij meer zocht dan al de vorsten samen.

Wat vooral het verblijf van Calvijn te Frankfurt kenmerkt, waren "de gesprekken, die hij met Melanchton over veel zaken had." veel van de meest invloedrijke mannen van de Hervorming in Zwitserland en Frankrijk waren niet in het reine omtrent de gevoelens van die beroemden leraar. Calvijn wenste daarvan met zekerheid getuigenis te kunnen afleggen. Het grote denkbeeld van de Fransen leraar was de overeenstemming tussen al de Evangelische Christenen onderling. Hij was overtuigd dat deze nodig was, niet alleen om te gehoorzamen aan het bevel van Jezus Christus, maar ook om de zaak des Evangelies te doen zegevieren. Vereniging niet alleen van de verschillende partijen in Duitsland, maar ook van Duitsland en Zwitserland. En nu kwam het hem voor dat Melanchton de meest geschikte persoon was, om de eenheid onder de Protestanten te bewerken.
Nauwelijks hadden die twee grote leraars elkaar ontmoet en op de hartelijkste wijze verwelkomd, of Calvijn begon over deze kwestie. Hij had Melanchton enige artikelen meegedeeld, waarin zijn gevoelen over het Avondmaal uiteengezet was, op zodanige wijze dat de verdeeldheid daar. over kon ophouden.
"Er bestaat geen reden voor ons om daarover te twisten, zei Melanchton onmiddellijk, ik neem uw artikelen aan."
Dit was een grote blijdschap voor Calvijn, ze werd echter weldra verstoord. "Maar, ging de vriend van Luther voort, ik moet u belijden, dat wij enige personen hebben, die iets meer stoffelijks verlangen, en dat met zoveel hardnekkigheid, om niet te zeggen willekeur, dat ik lange tijd aan enig gevaar heb blootgestaan, omdat ze wel weten dat ik in dit opzicht met hen verschil. Ik geloof niet dat men tot een besliste overeenstemming daarin komen kan. Maar ik wens dat men zich aan de tegenwoordige eendracht houde, zoals ze is, totdat de Heer ons allen brenge tot de eenheid inde waarheid."
Calvijn, die volkomen voldaan was, schreef aan Farel: "Laat er volstrekt geen twijfel meer aangaande hem bij u overblijven. Maar beschouw hem als iemand, die het geheel met ons eens is." Farel en Calvijn vonden in Melanchton een belangrijken bondgenoot.

Er was nog iets anders, waarover Calvijn het gevoelen van Melanchton wenste te weten, namelijk de tucht.
In dit opzicht werd hij niet geheel voldaan. Nauwelijks had ik dit punt genoemd, of Melanchton begon evenals de andere, zegt Calvijn, zijn leedwezen te betuigen dat ze in de kerk niet bestond.
Calvijn antwoordde: "Het is gemakkelijker de ellendigen toestand van de Kerk in dit opzicht te betreuren dan daarin verandering te brengen. En toch, hoeveel voorbeelden zijn er niet, die ons moeten opwekken om een geneesmiddel tegen dit kwaad te zoeken. Nog niet lang geleden is een rechtvaardig en geleerd man, die het niet over zich kon verkrijgen de ondeugd. Te dulden, op een smadelijke wijze uit Ulm verjaagd,

terwijl zijn ambtgenoten hem de vererendste aanbevelingen gaven. De berichten, die uit Augsburg komen, zijn niet beter. Er zal nog een tijd komen, dat men er een spel van zal maken om de leraar af te zetten en te verbannen."
"Wij verkeren in zulk een storm, zei Melanchton, dat wij niet beter kunnen doen dan voor een korte tijd aan de tegenwinden toe te geven. Wij mogen hopen dat als de uitwendige vijanden ons wat meer met rust zullen laten, wij meer ons bezig zullen kunnen houden met geneesmiddelen aan te wenden tegen de inwendige kwalen."

Die gesprekken van Calvijn en Melanchton hadden voor beiden veel aantrekkelijks. Het is ligt te begrijpen van welk een belang die wisseling van gedachten was tussen twee van de uitstekendste geesten van die tijd. Hun woord was eenvoudig, diep natuurlijk; ze luisterden goed, ze antwoordden goed.
Calvijn sprak met grote vrijmoedigheid, ofschoon zonder eigendunk. De ceremoniën bij de godsdienstoefening in de Lutherse kerken, het zingen in het Latijn, de beelden en andere even betreurenswaardige dingen, behoorden tot die onderwerpen, welke hem zeer ter harte gingen.
"Ik moet u oprecht bekennen, zei hij tot Melanchton, dat die overdaad van ceremoniën mij niet bevalt, het komt mij voor, dat de vormen, die gij behouden hebt, niet veel verschillen van het Jodendom."
Toen Calvijn zijn redenen had uiteengezet, zei Melanchton: "Ik wil niet over dit onderwerp met u twisten. Ik erken, dat er bij ons teveel van die onredelijke of ten minste zekerlijk overbodige gebruiken zijn. Maar het was nodig dit toe te geven aan de kanonisten, die in dit opzicht zeer hardnekkig zijn. Overigens is er geen plaats in Saksen, die daarvan meer overladen is dan Wittenberg; en zelfs daar zal men allengs veel van die voerraadje besnoeien. Overigens keurt Luther evenzeer de ceremoniën af, die hij genoodzaakt geweest is te behouden, als uw karigheid in dit opzicht."

Calvijn dit gesprek aan Farel meedelende, voegt er bij: "Bucer kan niet dulden, dat wij om die kleine uitwendige dingen ons van Luther zouden scheiden, en ik geloof ook, dat het geen wettige redenen zijn om scheuring te maken."
Calvijn kreeg uit al die gesprekken de overtuiging van de grote oprechtheid van Melanchton, en hij wenste een ieder, die daaraan twijfelde, in die overtuiging te doen delen.
Hendrik VIII wenste toen dat een nieuwe gezantschap tot hem gezonden werd, en dat Melanchton daarvan lid uitmaakte. De vorsten waren niet geneigd om die zending aan deze leraar toe te vertrouwen, omdat ze vreesden, dat hij door gebrek aan standvastigheid van karakter de koning misschien dingen zou kunnen toegeven, die noodlottig waren. Calvijn liet zich daarover openlijk aan Melanchton uit.
"Ik bezweer u op de plechtigste wijze, antwoordde deze, dat die vrees ongegrond is."
"Ik vertrouw hem niet minder als Bucer, schreef Calvijn aan Farel, wanneer het er op aan komt te onderhandelen met degenen, die verlangen met enige toegevendheid behandeld te worden. Bucer is met zulk een grote ijver bezield voor de uitbreiding van het Evangelie, dat hij voldaan met de belangrijkste dingen verkregen te hebben, misschien soms wat al te gemakkelijk gezind is om die toe te geven, welke hij als zeer ondergeschikt beschouwt, en die toch wel van gewicht zijn."
Overigens was de mening van Calvijn over Hendrik VIII gevestigd, en verborg hij haar niet: "Die vorst, zei hij, is nauwelijks halfwijs. Hij verbiedt de priesters en bisschoppen te trouwen niet alleen door hen van de bediening te beroven, maar ook nog door strenge kastijdingen. Hij behoudt de dagelijkse mis en de zeven sacramenten. Hij heeft alzo een verminkt, half verscheurd Evangelie, en een kerk, die

nog vol is van veel beuzelachtigheden. Hij heeft onlangs een nieuwe edict uitgevaardigd, waarin hij tracht het volk van het lezen van de bijbel af te houden; en om u te tonen, dat dit geen dwaasheid is, maar hij de zaken zeer ernstig opvat, heeft hij onlangs een rechtvaardig en geleerd man laten verbranden, omdat hij de vleselijke tegenwoordigheid van Christus in het brood ontkent."
Calvijn zei later: "Het ergste is, dat de koning niets verdraagt dan wat hij door zijn eigen gezag heeft bekrachtigd. Zo zal het gebeuren, dat Christus hun tot niets nut zal zijn, ten ze dat de koning het zal gelieven te vergunnen. De Heer zal zulk een aanmatiging bezoeken met een merkwaardige kastijding."

Er werd te Frankfurt besloten, dat er in de zomer een nieuwe vergadering zou gehouden worden. Melanchton had kort na zijn aankomst in die stad in de droom een groot schilderstuk gezien, waarop Christus aan het kruis was afgebeeld, rondom Hem zielen in het wit gekleed. De keurvorsten van het rijk met de tekenen van hun waardigheid bekleed, naderde achtereenvolgens. Na hen kwam een ezel met een linnen koorkleed, die aan een touw de keizer en de paus voortsleepte, alsof hij ze naar die vergadering van de gelukzaligen wilde trekken.
"Ik denk, zei Miconyus, toen te Frankfurt, dat het de Germaanse ezel is, waarop de keizer en paus tot dus ver gereden hebben, en die ze ellendig hebben geplaagd."
De goede Melanchton was zeer bezig met de gedachte om al de Duitse vorsten, zelfs de paus tot Christus te brengen; en het schijnt, dat hij, zeer nederig zijnde, zichzelf in zijn droom onder de gedaante van een ezel voorgesteld had. Luther in zijn antwoord denkt, dat hier sprake is van een ezel met twee poten.
Hoe het zij, de vergadering van Frankfurt schijnt niemand aan de voet van het kruis gebracht te hebben, vooral niet de paus of de keizer; er zou meer dan een touw nodig zijn geweest om hen daarheen te trekken. Calvijn wachtte het einde van de samenspreking niet af, om naar Straatsburg terug te keren.

ZESTIENDE HOOFDSTUK.
Betrekking van Calvijn met Sadolet.
(1539.)

Rome evenwel bleef niet vreemd aan hetgeen te Genève voorviel. Er was tussen het pausdom en de Hervorming een wederkerige werking, waardoor ze onophoudelijk bewogen werden. De terugwerking van het katholicisme begon, en niet tevreden met tegenstand te bieden, begon het aan te vallen. De aanhangers van de paus, die nog vrij talrijk in Genève waren, lieten aan de bisschop De la Baume weten wat er in de stad voorviel, en deze, die zoals alle afgezette vorsten, verwachtte onmiddellijk die bisschoppelijke zetel weer in te nemen, waarvan de herinnering meer liefelijks dan bitters opleverde, trad in overleg met de paus.
Deze gaf aan La Baume de kardinaalshoed, in de hoop dat die waardigheid een lokaas zou zijn, dat de inwoners van Genève zou overhalen zich opnieuw onder de staf van hun bisschop te scharen; daarop nodigde hij de prelaten, die het dichtst bij Genève woonden, uit, de zaak van hun ambtgenoot ter hand te nemen. De bisschoppen van Lyon, Besançon, Lausanne, Vienne, Turijn, Langres en Carpentras kwamen met die van Genève in eerstgenoemde stad bijeen.
"Daar die kudde, zei zij, thans beroofd was van haar leraars, mannen die zo uitnemend waren, moet er van de gelegenheid gebruik worden gemaakt, haar aan de Hervorming te ontrukken."

Veel katholieken in Genève waren uitgeweken naar Lyon, en spaarden niets om de herstelling van de prelaat te bewerken. Pierre De la Baume vroeg aan zijn ambtgenoten "het terugbekomen van zijn diocese."
De kardinaal de Tournon, de beruchte vervolger van de Waldensen en invoerder van de Jezuiten in Frankrijk, destijds aartsbisschop van Lyon, was voorzitter van de vergadering, en kon alzo voldoening geven aan de hartstocht, die hem altijd aandreef om de Calvinisten te kwellen. Jean Philippe, de voornaamste bewerker van Calvijns verbanning, had in de kerk te Lyon een ontmoeting met Tournon, en beraadslaagde met hem. De zaak was misschien tot geweld overgeslagen, maar er was daar een man van een ander karakter dan de aartsbisschop, het was de kardinaal Sadolet, die als bisschop van Carpentras, een stad in Dauphiné, in de nabijheid van Savoye, door die nabijheid zich meer bijzonder scheen te moeten inlaten met Genève. Hij was bevriend met Bembo, secretaris van paus Leo X, was een groot liefhebber van de klassieke wijsbegeerte en kunsten, en had een grote welsprekendheid, zegt Beza, maar die hij gebruikte om het ware licht uit te blussen.
Hij betreurde het zeer, dat de Hervorming de boventoon scheen te verkrijgen. Hij was evenwel van een meer liberalen geest dan dit gewoonlijk bij de aanhangers van de paus het geval is. Hij was van mening, dat de inwoners van Genève niet behandeld moesten werden op een meesterachtige toon, met de dogmatische bewijsvoeringen van de school, of de onverdraagzaamheid van de inquisiteurs, maar liever met aangename vormen.
Sadolet kreeg dus in last een schrijven te richten aan de inwoners van Genève,. waarin hij hen op zachtmoedige wijze moest uitnodigen in de schoot van de Kerk terug te keren. Dat de kunstgrepen en de pogingen van de paus, van terug bisschop De la Baume, van de kardinaal de Tournon en zijn ambtgenoten op het schrijven van een brief uitliepen, was een weinig mager. Ook hier was het: de berg heeft een muis gebaard.

Maar waarschijnlijk werd de onmogelijkheid ingezien om iets beters te doen. De kardinaal-bisschop hoopte de inwoners van Genève te winnen door "met vleitaal en schone woorden hen van Jezus Christus af te trekken, en door de leraars te verachten, van welke God zich bediend had om de stad te heroveren."
Op 26 Maart werd zijn gezant Jean Durand, van Carpentras, in de zaal toegelaten, en legde de brief over van zijn bisschop aan zijn welbeminde broeders de syndici, raadsheren en burgers van Genève. Er werd daarin geen woord gesproken van de vergadering te Lyon.
"Het heeft de Heilige Geest en mij goedgedacht u te schrijven. De reden daarvan is dat ik, te Carpentras zijnde, over u berichten gehoord heb, die voor een gedeelte mij droefheid veroorzaakten, en voor een gedeelte mij hoop gaven."
Daar hij zeer goed wist dat men door vleitaal verleiden kan, spreekt hij over Genève de schoonste lof. "Ik heb de adel van uw stad lief, de orde en de vorm van uw Republiek, de uitnemendheid van de burgers, en vooral die zo voortreffelijke humaniteit, welke ze tegenover alle vreemde personen en volken aan de dag legt."
Maar tegenover deze vleitaal haast hij zich een minder schone schildering van de Hervormers te plaatsen. "Zekere listige mannen, vijanden van de Christelijke eenheid en vrede, hebben in uw stad het zaad van de tweedracht gezaaid. Aan de een kant hoorde ik het wenen, zuchten en kermen van onze heilige kerk. Aan de andere kant wist ik dat zulke verkondigers van nieuwigheden niet alleen verpestend zijn voor de zielen, maar ook grotendeels verderfelijk voor de openbare en bijzondere zaken."

Daarop legt hij een bijna Evangelische belijdenis af. Hij roemt het woord van God, dat, zo zegt hij "het gemoed niet met moeilijke beweringen verstrikt, maar dat als een hemelse gezindheid des harten er bij komt zich met tederheid aan ons verstand bekend maakt."
Hij roemt het werk van Christus, "die onze zaligheid heeft willen zijn, door de dood des vleses te sterven, en daarna weer een onsterfelijk leven aan te nemen."
Hij roemt zelfs de rechtvaardigmaking door het geloof, het enkele geloof, dat in al de Roomse schriften vervloekt werd. "De eeuwige zaligheid, zegt hij; wordt alleen de onze door het enkele geloof in God en in Jezus Christus. Als ik zeg door het enkele geloof, dan bedoel ik daar niet mee, dat de liefde en de plicht des Christens daarom nagelaten worden."

Sadolet was ongetwijfeld oprecht in zijn belijdenissen. Hij behoorde, zoals bekend is, tot de kleine groep, die enigszins overhelde naar het Evangelie, en door de paus destijds geduld werd, omdat hij de hoop koesterde dat deze de Protestanten tot hem zouden terug brengen. Maar hij kon zeer goed weten" dat de leer van de Hervormers, wel ver van de plicht en de liefde na te laten, deze bevestigde, mogelijk en zelfs noodzakelijk maakte.
Na aldus, zoals hij meende, zijn hoorders gewonnen te hebben, begon de kardinaal-bisschop de strijd. "Daar het verloren gaan van de ziel, zegt hij, voor de mens de verderfelijkste zaak is, moet het onze grootste naarstigheid uitmaken, daarop acht te geven. Te midden van de golven op de zee onzes levens hebben wij een middel nodig, waardoor wij beveiligd worden om op de klippen te stopten en het vaartuig te doen schipbreuk lijden. Dat doet de katholieke kerk sinds vijftienhonderd jaren, terwijl die listige mannen eerst sinds vijf en twintig jaren iets nieuws tegen het eeuwigdurend gezag van de Kerk hebben ingevoerd."
Hij had nu een ogenblik van schone welsprekendheid, dat evenwel van waarheid en degelijkheid ontbloot was. "Zie hier het punt, zegt hij, ziehier de tweeledige weg, waarvan het een pad op het leven en het andere op de eeuwigen dood uitloopt. Een ieder komt langs zijn weg voor de hoogstn Rechter, de katholieken en de protestanten, om daar hun zaak te bepleiten."
De katholieken komen er goed af; maar als de beurt komt aan de Evangelischen, is het geheel anders. Sadolet wacht zich wel om de eenvoudige gelovigen te doen verschijnen, en brengt alleen voor de rechterstoel "een van de bewerkers van die verdeeldheid," en zonder dat hij Luther of Calvijn noemt, is het duidelijk, dat hij een van hen laat optreden, waarschijnlijk de laatste. "Stoutmoedigheid hebbende om te spreken, begint de Hervormer aldus: O hoogste God, toen ik gezien heb dat de zeden van de geestelijken bijna overal bedorven waren, is mijn toorn billijk tegen hen ontstoken, en toen ik er ook aan dacht dat ik zoveel tijd versleten had aan de studie van de Godgeleerdheid en van de menselijke wetenschappen, en toch,niet in de kerk de rang had, die mijn bemoeienis verdienden, terwijl andere, minder dan ik, in eer en voorrechten verheven werden, heb ik het grootste gedeelte des volks overgehaald om de decreten van de Kerk te verachten; heb ik beweerd, dat de bisschoppen van Rome valselijk zich de titel van stedehouder van Christus hadden aangematigd; en door deze beweging van leer en verstand vermaardheid bij de volken verkregen hebbende, heb ik veel oproer en verdeeldheid in. De kerk veroorzaakt."

Nadat Sadolet alzo de Hervormer sprekende heeft ingevoerd, richt hij zich opnieuw tot de mannen van Genève en zegt hun:
"Wat zal het dan zijn, broeders, die ik met mij verenigd wens te zien?" De uitslag van

deze dubbele verschijning is onvermijdelijk; en de bewerker van al dat kwaad, "die zich grondt op zijn werken, de algemene vergadering van de bisschoppen veracht, de enige bruid van Christus in verdeeldheid brengt, en de rok des Heeren verscheurt, kan niet anders dan eeuwig zijn ellende betreuren en zijn tanden knersen."
Dien ten gevolge waarschuwt de kardinaal-bisschop zijn broeders te Genève, om "na alle nevelen van dwaling weggenomen te hebben, in de eenheid van onze heilige moeder de kerk te blijven."

De redenering van Sadolet was in haar grondslag onjuist. Hij had de Hervorming van de zestiende eeuw verward met de zogenoemde hervormingen van de vorige eeuwen. Die vrij talrijke pogingen waren gericht tegen de zeden van de geestelijkheid en de misbruiken in de kerk, zonder dat de leer daarbij ter sprake kwam; ze mislukten dan ook.
Maar de was Hervorming tastte de valse leer van Rome aan, om die van het Evangelie daarvoor in de plaats te stellen, "zij vatte dus de koe bij de hoornen," zoals Luther zegt, en wierp haar neer. Liberale katholieken hebben zich verbeeld, dat indien men in het begin evenals Sadolet was te werk gegaan, het met de hervorming geheel anders zou gegaan zijn. Maar ze bedriegen zich evenals de bisschop van Carpentras, die doordat hij een persoon die in de lucht hing, tot mikpunt voor zijn aanvallen koos, niets anders deed dan de lucht slaan.

Toen de Raad deze brief had horen lezen, nam hij zeer graag de lofrede op Genève aan, bedankte beleefd de gezant van de kardinaal, en gaf hem in last te zeggen, dat er later een meer breedvoerig antwoord zou gegeven werden." Dat was nodig, want de aanhangers van de paus in Genève verhieven de zendbrief van de kardinaal tot in de wolken, en trachtten hem overal te verspreiden.
Maar er was niemand die hem kon beantwoorden; de door de regering aangestelde leraars waren niet sterk genoeg om met Sado let te strijden. Morand zelfs, die door de Raad hiertoe werd uitgenodigd, was daartoe niet bekwaam. Al degenen, die op de een of andere wijze aan de Hervorming vasthielden, waren er over verschrikt, omdat ze begrepen dat een stilzwijgen in zulk een staat van zaken zekerlijk Genève grotelijks kwaad zou doen.

Het was 26 Maart, toen de brief, waarin Sadolet de inwoners van Genève uitnodigde de Hervorming te verlaten, aan de Raad was overgelegd; de volgende dag besloot dit lichaam, dat het antwoord ter gelegener tijd en plaats zou gegeven worden; en de 2Sste verschenen in hun vergadering veel burgers, waarvan een, Francois Chamois uit aller naam verzocht, dat de geloofsbelijdenis van de Hervorming, die in de St. Pieterskerk op 29 Juli 1537 beëdigd was geworden, terug werd genomen uit de handen van de ouden officiële secretaris, omdat ze in strijd was met de vrije rechten des volks; en dat ze zelf ontslagen werden van de eed, die ze op die belijdenis hadden afgelegd. Er is zulk een innig en duidelijk verband tussen de brief van Sadolet en de daad van deze burgers, dat het moeilijk valt om te geloven, dat de brief van de bisschop met het verzoek van Chamois,en zijn vrienden niets te maken had.
De door de Raad verleende audiëntie aan de gezant van de kardinaal en het verzoek, dat hij overlegde, was een zaak van teveel belang dan dat het gerucht daarvan zich niet spoedig zou verbreiden in een stad, waar men altijd zo gereed was om te vragen: "Wat is er gebeurd? Wat is er nieuws? Wat wordt er gedaan?"
Het kan zijn dat er onder de burgers, die Chamois vergezelden, ook waren, die niet tot de katholieke partij behoorden, en alleen van deze gelegenheid gebruik maakten, om

zich te ontdoen van een geloofsbelijdenis, die hun tot last was; maar het kan niemand verwonderen, dat Roomse schrijvers in het verzoek van Chamois een gevolg hebben gezien van de stap van Sadolet. Michel Rozet, zoon van Claude, zegt niet zonder reden in zijn kroniek, dat het geschiedde een dag nadat de brief van de kardinaal te Genève was aangekomen, dat de burgers protest tegen de artikelen inleverden. Hij voegt er zelfs bij: "Men werd gewaarschuwd, dat de vijanden gewapend volk gereed maakten, en ze in verstandhouding stonden met sommigen in de stad."

Die poging bleef niet zonder gevolg. Claude Rozet was de man, in wiens handen de burgers op 26 Juli de eed hadden afgelegd, en bij wie het oorspronkelijk afschrift van de beroemde artikelen berustte; de Raad gaf hem bevel het stuk af te leveren. Hoe ernstig deze zaak ook was, zo kan men nochtans niet zeggen dat met de geloofsartikelen ook het geloof in die artikelen overgeleverd werd; velen hadden dit geloof nimmer gehad, en ze die het gehad hadden, behielden het. Toch was het overgeven van de fundamentele acte van de Evangelische Hervorming stellig een belangrijke stap naar Rome.

Weldra werd het duidelijk wat men te denken had van de Christelijke liefde, de toegenegenheid vervuld van dubbele barmhartigheid en medelijden, waarvan Sadolet de verzekering had gegeven. In de maand, die volgde op het overleggen van de brief van Sadolet, begaf een aanzienlijk inwoner van Genève, Curtet geheten, slotvoogd van Chaumont, op de berg van Yuache, zich naar Annecy, dat daarvan niet ver verwijderd, was; en op 17 April in zijn logement vertoevende, sprak hij daar met het landvolk over God en zijn Evangelie.
Onder de aanwezigen was ook Montchenu, die teleurgesteld omdat het hem niet gelukt was Genève aan François I over te leveren, daardoor veel bitterheid had behouden, en uit haat tegen de Hervorming Curtet aanklaagde en de geestelijkheid tegen hem opzette; genoeg: de slotvoogd werd levend verbrand.

Een andere inwoner van Genève, Jean Lambert, broeder van de raadsheer, zat sinds enige tijd om dezelfde reden in de gevangenis te Savoye. Een week na de terechtstelling van Curtet was het plein van Chambery gevuld met een talrijke menigte van die mensen, die graag het treurig schouwspel van een gewelddadige dood willen zien.
Tegen drie ure werd Lambert voorgebracht; hij was een fris en sterk jongmens; hij werd heen en weer geleid, opdat het volk hem goed zou kunnen zien. "Het is een van die schijnheiligen van Genève," zei men als hij voorbij ging, en andere dergelijke redenen. Hij werd gebracht voor het kasteel, waar de brandstapel was opgericht. De pastoor wilde dat hij een belijdenis aflegde, maar Lambert deed zijn mond niet open. "Doorsteek zijn tong als hij niet spreken wil," riep de vertoornde provoost op barbaarse toon de scherprechter toe. De priesters, die hun slachtoffer omringden, wilden hem noodzaken het Ave Maria op te zeggen, maar de martelaar weigerde dit, en zich tot de *Vader, die in de hemelen is* wendende, sprak hij met luide stem het gebed des Heeren. Hierover werden de pastoors en monniken vertoornd; ze riepen de toeschouwers toe: "Bidt niet voor die vervloekte Christen, want hij is met al de duivelen verdoemd."
"Lambert stierf, zegt een van de rapporten, om het geloof in God en zonder dat hem een proces was aangedaan." Zo liefelijk als de woorden van Sadolet waren, zo hard waren de daden van zijn geloofsgenoten.

Calvijn kon aangaande de brief van de bisschop van Carpentras niet onkundig blijven; een leraar van Bern, Sulzer, had hem die werkelijk in de maand April gebracht. De Hervormer las hem, en zijn eerste indruk schijnt de vraag geweest te zijn, of het wel de moeite waard was daarop te antwoorden; maar daar hij begreep dat die brief veel kwaad aan Genève doen kon, en al de beledigingen, die hij ondergaan had, vergat, gaf hij toe aan de aandrang van zijn vrienden te Straatsburg, en zette zich aan het werk. "Dat zal een zaak van zes dagen zijn," schreef hij aan Farel. De brief draagt de dagtekening van I. September 1539.
Hij is belangrijk, zowel door het licht, dat daarin geworpen wordt op het karakter en het werk van Calvijn, als omdat daaruit blijkt hoe de slag, die Rome toen de Hervorming toebracht, werd afgeweerd. Die brief was, dit mag gezegd worden, een krachtige stem, die Genève tot het was Evangelie terugbracht.
Tweeërlei gevoelen wordt daarin ten opzichte van Sadolet openbaar. Daar Calvijn spreekt tot een van de beroemdste en meest verlichte mannen van het katholicisme, richt hij zich tot hem met eerbied en zelfs met lof, maar verbergt ook niet de verontwaardiging, die zijn aanval hem inboezemt.

> De brief is oorspronkelijk geschreven in het Latijn. Zie Calvin. Opp. V, p. 314-416. Calvijn vertaalde hem in het Frans in 1540. Uitgave van Genève 1860.

"Uw uitnemende leer, zegt hij in de aanvang, uw wonderbare bevalligheid in het spreken maakt u terecht waardig, dat u grote achting en bewondering wordt toegedragen door de was beoefenaars van de letteren, en het mishaagt mij wonderbaarlijk, dat ik door deze aanklacht uw goeden naam moet kwetsen. Ik zou dit nooit hebben ondernomen, indien ik er niet toe was genoodzaakt. Bij niemand kan het opkomen, dat de zaak door mij kan worden nagelaten zonder grote lafhartigheid en verachting van mijn leraarsambt.
Gij hebt onlangs een brief geschreven aan de Raad en het volk van Genève, en daar gij van geen ruwheid wilde gebruik maken tegenover degenen, die gij in het belang uwer zaak nodig hat, hebt gij getracht met zachte woorden hen te misleiden. Daarop zijt gij op een onstuimige wijze en als in snelle vaart komen aanstormen tegen hen, die volgens uw zeggen, door drogredenen die arme stad in onrust gebracht hebben.
Ik wens dat gij, Sadolet, weet dat ik een van degenen ben, van wie gij spreekt. Welnu, laat ik goor het tegenwoordige ontslagen zijn van het beheer van de Kerk van Genève, dat belet mij niet haar een vaderlijke liefde toe te dragen.
Maar gij, Sadolet, gij vreemdeling, die tot nu toe niet de minste kennis hebt van het volk van Genève, gij beweert plotseling voor hen een zonderlinge liefde en welwillendheid te hebben, waarvan evenwel geen vrucht, gezien werd. Gij die in de leer geweest zijt aan het hof van Rome, die kraam van alle list en bedrog, die zelfs als op de armen van paus Clemens gedragen zijt, en tot kardinaal gemaakt, gij hebt voorzeker veel vlekken, die u verdacht maken. De plicht van de herders is om de zachtmoedige zielen rechtstreeks te leiden tot Christus; maar uw voornaamste doel is hen terug te brengen onder de macht van de paus.
Daar gij ons verdacht wilt maken, beschuldigt gij ons ten onrechte (want gij weet het tegendeel), dat wij slechts voldoening hebben willen geven aan onze eerzucht en aan onze gierigheid. Waarlijk, indien ik mijn voordeel op het oog had gehad, dan zou ik mij nooit van uw factie hebben gescheiden. En wie zou Farel zo iets durven verwijten, hij die van een edele afkomst, de hulp van niemand nodig had. Was niet de kortste weg om tot rijkdom en eer te komen, het van het begin af aannemen van de

voorwaarden, die gij ons gesteld hebt? Met welke sommen zou uw paus toen het stilzwijgen van velen niet gekocht hebben, en nog heden kopen? Hebben wij niet verzocht, dat nadat aan de leraars gegeven was wat hun overeenkomstig hun staat toekwam, de kerkelijke schatten, welke door die verkwisters verslonden worden, aan de armen werden uitgedeeld zoals dit in de eerste Christelijke gemeente geschiedde? Wij hebben aan niets anders gedacht dan om het rijk Gods te doen toenemen door onze kleinheid en geringheid, en het tegendeel te willen beweren is iets, dat zeer slecht past voor Sadolet, een man van zo hoge achting en wetenschap, voorzichtigheid en deftigheid.
De mannen van Genève hebben zich aan de poel van dwaling onttrokken, waarin ze gedompeld waren, en zijn teruggekeerd tot de leer des Evangelies; en dat noemt gij de waarheid van God verlaten! ze hebben zich aan de pauselijke onderwerping en tirannie onttrokken, om een betere kerkelijke inrichting te hebben, en gij zegt dat dit een wezenlijke scheiding van de kerk is! Waarlijk, Sadolet, ik zal u in uw net vangen. Waar is bij u het woord Gods, dat het kenmerk van de was kerk is? Als iemand tot de kudde Gods behoort, dan moet hij tot de strijd worden toegerust. De vijand is nabij, hij komt nader, hij vecht, en het is zelfs een vijand, die goed gewapend is, en wie geen menselijke macht weerstand kan bieden. Welke wapenen zal die arme Christen hebben om niet verslagen te worden? Niet anders dan het woord van God. De ziel, die van het woord Gods beroofd is, wordt geheel ongewapend overgegeven aan de duivel, opdat hij haar dode. De eerste onderneming van de vijand zal dus daarin bestaan, dat hij de strijder het zwaard van Jezus Christus ontneemt. De paus, evenals de verlichten, beroemt er zich hoogmoedig op, dat hij de Geest bezit. Maar de Heilige Geest wordt smaadheid aangedaan, wanneer Hij van het woord gescheiden wordt.
Wij houden ons meer aan de oudheid dan gij, dat is u bekend, o Sadolet, en wij begeren niets anders dan de oude gedaante van de Kerk hersteld te zien, die door de paus en zijn factie verscheurd en bijna verwoest is. En zonder te spreken van de staat, waarin de kerk verkeerde door de apostelen, (Die ook wij nochtans moeten willen) zie eens wat deze was bij de Grieken ten tijde van Chrysostomus en Basilius bij de Latijnen ten tijde van Cyprianus, Ambrosius en Augustinus, en sla dan eens het oog op de puinhopen, die alleen bij u overblijven.
Gij zult zulk een even groot onderscheid ontwaren als tussen de kerk, die onder David bloeide, en die welke tot allerlei bijgeloof was vervallen onder Zedekia. Noemt gij hem een vijand van de oudheid, die vol van ijver voor de oude godsvrucht, de dingen, die thans bedorven zijn, in hun oorspronkelijke luister wil herstellen? Met welk recht worden wij beschuldigd de oude tucht te hebben omgekeerd, door hen, die haar zelf hebben afgeschaft?
Gij spreekt over de rechtvaardigmaking door het geloof. Maar dit stuk, dat het voornaamste in onze godsdienst is, is door u uit de gedachte van de mensen uitgewist. Gij beweert, dat wij geen rekening houden met de goede werken; als gij mijn Catechismus inzag, zou gij reeds bij de eerste woorden u gewonnen geven en zwijgen. Wel ontkennen wij, dat ze enige waarde hebben in de rechtvaardiging van de mens, nee zelfs niet de waarde van een hoofdhaar, want de Schrift geeft ons geen andere hoop dan op de goedheid van God alleen. Maar als wij de heerschappij van de werken in de rechtvaardigmaking van de mens ontkennen, dan kennen wij daaraan de heerschappij toe in het leven van de rechtvaardigen, want Christus is gekomen om een volk te scheppen dat ijverig is in goede werken."

Wij slaan de schone bladzijden over, waarin Calvijn spreekt over het Avondmaal, de biecht, het aanroepen van de heiligen, het vagevuur, het leraarsambt, de kerk, en gaan

over tot die plaats, waar hij er op wijst, dat Sadolet hem en zijn broeders gedagvaard heeft als schuldigen voor de rechterstoel van God. Hij neemt die uitdaging aan.

"Laat ons, zegt hij, onze oren opendoen voor dat bazuingeschal, dat door de as zelfs van de doden uit de diepte van hun graven gehoord wordt. En niet alleen in zijn eigen naam, ook namens al de Hervormers zegt Calvijn tot God:
Heere! ik heb mij altijd wat de beschuldigingen, waarmee ik op aarde verdrukt werd, betreft, op Uw rechterstoel beroepen, en met hetzelfde vertrouwen verschijn ik thans voor U, wetende dat in uw oordelen de waarheid heerst. Ze hebben mij van zeer zware misdaden en van ketterij beschuldigd. Maar wat heb ik gedaan? Ziende dat zij, zich niet aan uw woord storende, het onkundig volk bedrogen, en ik weet niet door welke dwaasheden de spot met hen dreven, heb ik mij tegen hun instellingen durven verzetten. Uw Christus werd wel als God aangebeden, maar Hem werd bijna geen eer gegeven; want beroofd van zijn kracht en macht was Hij verscholen onder de troep heiligen, evenals ieder gewoon mens. Niemand was er die op zijn gerechtigheid alleen steunde, en als er iemand was, die uw goedheid en de gerechtigheid van Uw Zoon deelachtig was, zodat hij een besliste verwachting had aangaande Zijn zaligheid, dan was dit, zeiden zij, een vermetele verwaandheid en een dwaze aanmatiging. Toen hebt Gij, o Heere! Uw woord mij voorgehouden als een fakkel, om mij te doen zien hoe verderfelijk die dingen zijn, en hebt Gij mijn hart aangeraakt, opdat ik ze verfoeien zou.
Zij hebben mij van scheurmakerij beschuldigd. Maar moet hij voor een verrader gehouden werden, die wanneer hij ziet dat de soldaten hun gelederen verlaten, en hun overste, het gevecht, de eed die ze hebben afgelegd, vergeten, verstrooid, uiteengejaagd, hier en daar zwervende, de banier opheft, hen terugroept en in orde schaart? Om hen van zulk een dwaling terug te brengen, heb ik niet een vreemd vaandel laten wapperen, maar die edele banier die wij nodig hebben te volgen, indien wij onder het getal van uw volk willen opgenomen worden. Maar zij, die deze soldaten in geregelde orde moesten houden, en ze integendeel tot dwaling hebben gebracht, hebben de hand aan mij geslagen, en de strijd is. Zozeer ontvlamd, dat de eenheid daardoor verbroken is. Maar aan wie ligt de schuld? Het staat thans aan U, o Heere! dit te zeggen en uit te spreken.
Indien ik begeerd had in vrede te leven met hen, die zich beroemden de voornaamsten in de kerk te zijn, dan zou ik die vrede hebben moeten kopen voor de verloochening van de waarheid. Ik heb gemeend mij te moeten blootstellen aan alle gevaren van de wereld, liever dan in zulk een afschuwelijke overeenkomst toe te stemmen. Maar ik wist dat wanneer ik met zulke heren in strijd was, ik niet in onmin was met uw kerk. Uw Zoon, uw apostelen, hadden voorspeld, dat er onder hen, die zich voor herders zouden uitgeven, verscheurende wolven zouden zijn. Moest ik hun dan de hand reiken? De profeten waren geen scheurmakers, omdat ze in.»strijd waren met de priesters. Ook ik, door hun voorbeeld gesterkt, heb zozeer volhard, dat noch hun bedreigingen, noch hun aan»klachten mij enigszins hebben verwonderd.
Daaruit zijn beroeringen ontstaan; maar daar deze niet door mij verwekt zijn, moeten ze mij niet geweten worden. Het is U bekend, Heere! dat ik niets anders gezocht heb, dan dat, door Uw Woord alle twist gestild werd. Gij weet, dat ik niet geweigerd heb, zelfs met gevaar van mijn leven, dat de vrede in de kerk hersteld werd. Maar wat deden onze tegenstanders? Namen ze niet plotseling en woedend hun toevlucht tot het vuur, de galg en het zwaard? Wekten ze niet de mensen uit elke stand tot dezelfde woede op? Hetgeen ten gevolge gehad heeft, dat zulk een strijd ontbrand is. En hoe men daarover ook denke, ik ben vrij van alle vrees, dewijl wij staan voor Uw

rechterstoel, waar de rechtvaardigheid gepaard gaat met de waarheid."

Daarop verhaalt Calvijn zijn bekering. Dit is een belangrijk gedeelte van zijn verdediging; wij kunnen dit niet achterwege laten. Het is wederom de hoogste Rechter, die hij aanspreekt.

Calvijn voert hier de een of andere Hervormde, die voor de hoogste vierschaar verschijnt, sprekende in: Neque iis, qui praedicatione nostra edocti ad eamdem nobiscum causaal accesserint, deerit quod pro se loquantur quando haec cuigue parate erit defensio: Ego et. etc. Maar er valt niet aan te twijfelen, dat hij zijn eigen geschiedenis verhaalt.

"Wat mij betreft, Heere, ik heb het Christelijk geloof beleden zoals ik het van mijn jeugd af geleerd had." …
"Destijds waren er slechts weinige mensen, aan wie de studie van die Goddelijke en geheimzinnige wijsbegeerte was toevertrouwd, en bij hen moesten de godspraken daarvan gezocht worden. Maar zij hadden mij niet onderwezen, noch aangaande uw Godheid, noch aangaande een zekere hope van de zaligheid, noch aangaande de verplichting van een Christelijk leven. Om uw barmhartigheid te verkrijgen, wezen ze op geen ander middel dan om met goede werken voor onze zonden te voldoen en de gedachtenis daarvan uit te wissen. Ze zeiden dat Gij een gestreng Rechter waart, die de ongerechtigheid zwaar straft; ze toonden aan hoe vreselijk uw blik moest zijn, en bevalen dat men zich tot uw heiligen moest wenden, opdat Gij door hun voorspraak gunstig jegens ons gestemd zou worden.
Maar toen ik al deze dingen volbracht had, en ofschoon ik er enigszins vertrouwen in stelde, was het er ver van af, dat ik een stil en gerust geweten had. Telkens wanneer ik tot mij zelf inkeerde, of mijn hart tot U ophief, werd ik door zulk een vreeslijke schrik overvallen, dat geen louteringen of voldoeningen mij daarvan konden bevrijden. Hoe meer ik mij zelf van nabij beschouwde, hoe scherper de prikkels waren waarmee mijn geweten gekweld werd; er was geen verlichting of troost voor mij.
Daar er niets beters mij voorkwam, ging ik op de ingeslagen weg voort, totdat een geheel andere vorm van leer zich voordeed, niet om ons van de Christelijke belijdenis af te brengen, maar om haar terug te brengen tot haar eigen bron, en haar in haar zuiverheid, ontdaan van alle onreinheid, te herstellen. Door die nieuwigheid gekwetst, wilde ik er het oor niet aan lenen, en ik beken, dat ik in het begin er dapper tegenstand aan geboden heb. Een zaak vooral was er, die mij belette die mensen te geloven, en dat was de eerbied voor de kerk.
Maar nadat ik het soms had toegestaan dat ik onderwezen werd, kwam ik tot de erkenning, dat de vrees, als zou de majesteit van de kerk tekort gedaan worden, ijdel was. Die mensen toonden aan, dat er een groot onderscheid is tussen het verlaten van de kerk en het verbeteren van de ondeugden, waarmee ze besmet is, en dat wanneer ze vrijuit spraken tegen de paus van Rome, die voor den stedehouder van Christus en het hoofd van de Kerk gehouden werd, zij dit deden, omdat die titels niet anders waren dan ijdele verschrikkingen, waardoor de gelovigen hun ogen niet moesten laten verblinden; dat de paus zich tot die hoge waardigheid eerst ver heven heeft toen de onwetendheid de wereld als in een diepe slaap gedompeld had; dat hij op eigen gezag en eigenwillig zichzelf gekozen had, en dat men in genen dele de tirannie moest dulden, waarmee hij het volk verdrukte, indien wij wilden dat het rijk van Christus ongeschonden onder ons bleef heersen; dat toen die vorstelijke oppermacht ontstond, de was orde van de Kerk geheel verloren ging, de sleutels (kerkelijke macht)

schandelijk misbruikt, de Christelijke vrijheid beperkt en het rijk van Christus geheel omvergeworpen werd.
Daar ik begon in te zien in welk een modderpoel van dwalingen ik mij gewenteld en met hoeveel vlekken ik mij onteerd had, hevig ontsteld en verslagen bij het zien van de ellende, waarin ik gestort kas, en door de bekendheid met de eeuwige dood, die mij wachtte, veroordeelde ik met tranen en zuchten mijn vroegere levenswijze, en oordeelde ik dat niets zo noodzakelijk voor mij was, als mij tot de Uwe terug te trekken. Wat blijft mij arm en ellendig mens, dus anders tot mijn verdediging over te doen dan een nederig smeken, mij niet toe te rekenen mijn zo afgrijselijk verlaten en verwijderen van Uw woord, waarvan Gij mij eenmaal door Uw wonderbare goedheid verlost hebt."

Na zijn pleidooi voor de rechter geëindigd te hebben, keert Calvijn tot Sadolet terug, en zegt hij:
"En nu, als gij dit goedvindt, vergelijk dan deze redevoering met die, welke gij in de mond gelegd hebt van de man, wiens verdediging alleen om deze spil draait, dat hij voortdurend de godsdienst heeft aangehangen, die hem zijn voorouders en voorgangers overgeleverd hebben. Zijn zaligheid loopt groot gevaar, zonder enige twijfel, want om dezelfde reden zouden de Joden, de Turken en de Sarracenen het oordeel Gods ontkomen. De rechtbank zal alsdan niet gezeten zijn om het gezag van de mensen goed te keuren, maar om de waarheid Gods te handhaven. Uw leraars zullen dan niet naar believen stellingen hebben, om daarop zonder gevaar hun valse diamanten te verkopen en door hun bedriegerijen en uitvindsels de gewetens te misleiden. Ze blijven wat zij zijn, en zullen vallen in het oordeel Gods, die zich richt, niet naar de gunst des volks, maar naar zijn onkreukbare rechtvaardigheid.
Hoewel gij ons in uw gehele brief zeer onbeleefd behandelt, beschuldigt gij ons in de laatste zinsnede met open mond van de snoodste aller misdaden, namelijk dat wij de bruid van Jezus Christus verstrooien en verdelen. Hoe! zou de bruid van Jezus Christus verscheurd worden door hen, die haar als een reine maagd Christus wensen voor te stellen, en die ziende dat ze door veel smetten bedorven is, tot het heldhaftig geloof terugroepen? Was de zuiverheid van de Kerk niet verloren gegaan door vreemde leringen, onteerd door talloze bijgelovigheden, bevlekt door het aanbidden van de beelden? Ja wel, omdat wij niet geduld hebben dat het heilige rustaltaar en het bruiloftsvertrek van Christus zozeer door u verontreinigd werden, beschuldigt men ons zijn bruid ontleed te hebben. Aan die ver scheuring hebt gij u schuldig gemaakt, en niet alleen jegens de kerk, maar ook jegens Jezus Christus zelf, die gij op een ellendige wijze hebt in stukken gesneden. Waar is de gezondheid van Christus, als de roem van zijn gerechtigheid, van zijn heiligheid, van zijn wijsheid elders is heengebracht?
Ik erken, dat sinds het Evangelie opnieuw verschenen is, er grote twisten, ontbrand zijn. Maar hiervan moet de schuld niet aan de onze gegeven worden. Wij verlangen een vrede, waaronder het rijk van Christus zal bloeien, maar gij zijt van oordeel, dat al wat voor Christus gewonnen wordt, voor u verloren is.
Geve de Heer, Sadolet, dat gij en de uw eenmaal begrijpen moogt, dat er geen andere band is in de kerk, dan Christus onze Heer, die ons trekt uit de verstrooiing der wereld, om ons te brengen in de gemeen schap van zijn lichaam, opdat wij door zijn Geest in één gedachte verenigd zijn!"
Uit Straatsburg de eerste dag van September 1539.

Deze brief werd overal verspreid waar de grote kwestie van de dag besproken werd, en maakte een diepe indruk. Hij kenmerkte zich door een bewegelijkheid, standvastigheid en openhartigheid, die men niet gewoon was in de geschriften van de Roomse leraars te ontmoeten.
Luther was er zeer over verblijd, en liet kort na de verschijning Calvijn "eerbiedig" groeten.
Te gelijkertijd getroffen over de Roomse verwaandheid van Sadolet, voegde hij er een weinig boos bij: "Ik zou wel wensen dat Sadolet geloven kon, dat God de Schepper van de mensen is zelfs buiten Italië."
Hij gaf zijn blijdschap daarover te kennen, dat God mannen verwekte als Calvijn, en wei ver van hem te houden voor een tegenstander, zag hij in hem een leraar, die voort zou zetten wat hij zelf tegen de Antichrist begonnen was, en met Gods hulp zou ten einde brengen.

Maar vooral in Genève maakte de brief van Calvijn een diepe indruk. De achting, die hij Sadolet bewezen had, pleitte in zijn voordeel, en de welsprekendheid, die hij aan de dag legde, die gave van de ziel welke hij bezat, maakte dat hij de gemoederen won. Er was in zijn gedachten en in zijn uitdrukkingen een innig verband met de gezindheid van een groot aantal van zijn lezers. Men kon overigens de twee brieven niet lezen zonder te erkennen, dat de jonge Evangelische leraar de Roomse kardinaal geslagen had. Daarbij, was de zaak, waarvoor Calvijn de strijd voerde, niet de zaak van Genève? Was de nederlaag van Sadolet en daardoor van zijn lastgevers, de paus en de vergadering van Lyon, niet de grootste dienst, die aan de Republiek kon bewezen worden? En eindelijk had die man, welke men weggejaagd had, niet met een vaderlijke liefde gesproken van de stad, die hem verbannen had? Zei hij niet in zijn brief: "Ik kan mijn hart niet aftrekken van de kerk van Genève, noch haar minder lief hebben en waard achten dan mijn eigen ziel. Welk een onverstand, ik bid u, zou het zijn, om geen acht te slaan op de ondergang van degenen, voor wier bescherming dag en nacht gewaakt moet worden."

Sadolet zelf kon niet ontkennen, dat hij een hevige slag gekregen had, en durfde niet weer te antwoorden. Daar de veldheer zich had laten verslaan, ging de staf van het leger op de vlucht; er werd niet meer gesproken van de vergadering van Lyon, en de bisschop De la Baume verdween weldra van het wereldtoneel. In dezelfde tijd dat Calvijn Sadolet beantwoordde, schreef hij aan Neuchâtel, aan Lausanne en aan Genève. Hij riep de bewoners van de stad op om zich tot God te bekeren, de kwaden te verdragen, vrede te hebben met hun leraars, en vooral vermaande hij hen God aan te roepen. Genève werd sterker in haar liefde voor een zaak, die zo goed verdedigd was geworden tegen de aanvallen van een van de vermaardste redenaars van die tijd, en de poorten van die stad, welke voor de Hervormer gesloten waren, begonnen weer open te gaan.

Calvijn had in die tijd met een andere Roomsen leraar van veel minder waarde dan Sadolet te doen gehad, namelijk met Caroli. Die man is niet waard dat men zich veel met hem bezig houdt. Daar hij noch bij de paus, noch bij de kardinaal de Tóurnon in gunst kon komen, deed hij weer een sprong en wendde zich opnieuw tot de Hervormers. Farel nam hem met veel zachtmoedigheid op, geloofde zijn beloften en verzoende zich met hem.
Caroli kwam te Straatsburg. Bucer, even toegevend als Farel, verzocht evenwel Calvijn om al de misslagen van de gelukzoeker bloot te leggen; de Hervormer

antwoordde dat hij dit niet deed, omdat hij van oordeel was, dat dit tot niets leiden zou; maar hij nodigde de hoogmoedige leraar uit, om hartelijk en oprecht te erkennen dat hij gezondigd had. In plaats daarvan werd Calvijn een geschrift ter hand gesteld, waarin Caroli zeide, "dat hij zich op het oordeel Gods beriep omtrent de beledigingen, waaraan men zich jegens hem schuldig gemaakt had, en die. hem gedrongen hadden de Evangelische kerk te verlaten."
De Hervormer was daarover verontwaardigd. "Dit bracht mijn gal zo in beweging, zei hij, dat ik die met bitterheid uitstortte. Ik verklaarde dat ik liever wilde sterven dan zulk een papier tekenen."
Hij gaf evenwel een weinig toe aan zijn vrienden, en verklaarde dat hij de zaak met meer zorg zou onderzoeken, voordat hij een beslist antwoord gaf. Nauwelijks was hij in zijn woning teruggekeerd, of hij werd door een buitengewone ziektetoestand overvallen.
"Ik kon geen troost vinden, zei hij tot Farel, dan in zuchten en tranen, en wat mij het meest bedroefde was, dat gij het waart, die mij al dat kwaad veroorzaakt had. Gij had hem niet opnieuw in onze gemeenschap moeten opnemen, voordat hij plechtig zijn schuld beleed en verklaarde zich daarvan te bekeren. Maar nu gij hem opgenomen hebt, belet nu ten minste dat uw lieden hem beledigen.
Spoedig even wel erkenden de vrienden van Calvijn te Straatsburg en Farel zelf, dat ze al te toegevend waren geweest.
Toen Caroli zag dat de kerken van Neuchâtel en Straatsburg hem weigerden wat hij hun vroeg, begaf hij zich naar Metz, en schreef van daar een brief aan Calvijn, waarin hij aanbood zich met hem te verzoenen, indien hij hem een betrekking wilde bezorgen; hij scheen hem te willen bevreesd maken met ijdele uittartingen en heftige verwijtingen.
Calvijn vroeg hem hoe hij er toe gekomen was, om tegenover de tegenstanders van Christus te Metz, er zich op te beroepen bereid te zijn om de Hervormer en zijn vrienden van ketterij te beschuldigen. Hij voegde erbij, dat hij hem de kerk niet kon geven, die hij vroeg, vooreerst omdat hij er geen tot zijn beschikking had, en ten andere omdat hij dit niet kon doen zoolang ze het niet eens waren wat de leer betreft. Wend u met ernst tot de Heere, zei hij hem, en dan zult gij tot ons kunnen terugkeren met die vriendschap en broederlijke eendracht, welke Farel en ik in dat geval gereed zijn u te bewijzen."

Caroli volgde die zo welwillende raad niet op. Hij ging weer naar Rome, waar hij van gebrek, en zoals men zegt, aan een schandelijke ziekte in een hospitaal stierf.

ZEVENTIENDE HOOFDSTUK.
Het katholicisme in Genève. Huwelijk van Calvijn te Straatsburg.
(Einde van 1539-1540.)

De gevolgen van de brief van Calvijn aan kardinaal Sadolet en misschien een weinig van zijn bemoeiingen met Caroli openbaarden zich weldra. Van die tijd af hadden de katholieken weinig hoop de overhand in Genève weer te bekomen. Sommigen onder hen hadden zich dit vroeger verbeeld.
"In deze tijd, zegt de kroniekschrijver Rozet, slaken de priesters hun hoornen op, de mis lezende." Hadden priesters, die naar de kloosters van Savoye geweken waren, zoals men gemeend heeft, bevel ontvangen om weerom naar het grond, gebied van de Republiek terug te keren, om daar de Roomse godsdienst te herstellen? Het is wel

mogelijk; maar uit hetgeen Rozet zegt, blijkt dat priesters, die in de stad of op het land gebleven waren, toen begonnen te werk te gaan tegen het verbod van de raad, en de mis te lezen. De overheid besloot zich te verzetten tegen die oprakeling van het katholicisme, en, waarschijnlijk was dit gedeelte lijk een gevolg van de brief van Calvijn. Die waarlijk werkzame priesters waren wel gering in getal, maar de Raad nam een algemenen maatregel, en beval dat de Roomse, geestelijken, die zich op zijn grondgebied bevonden, op 23 December 1539 in zijn vergadering zouden verschijnen. Hij voegde er bij, dat al degenen, die zouden beweren dat de mis goed is, en in een bijeenkomst met de predikers die bewering niet zouden kunnen volhouden, zouden heengezonden worden daar waar de mis gezongen wordt.
"De rust en veiligheid van de staat, zegt een geschiedschrijver, gedoogden niet dat er een andere godsdienst werd geduld dan die, welke er door de Evangelische Hervorming was ingevoerd."

Drie en dertig priesters kwamen zeer verschikt aan het stadhuis, en deden hun leer weinig eer aan; de overtuiging dat zij, indien ze de Mis voor goed verklaarden, verbannen zouden worden, bracht er hen ongetwijfeld toe om tegen haar ongunstig gezind te zijn.
Ze werden hoofd voor hoofd opgeroepen, en ziehier hun antwoord.
Thomas Genoud! riep de secretaris. De priester antwoordde: *De Mis is slecht;* en acht van zijn medebroeders gaven zuiver en eenvoudig. hetzelfde antwoord.
Anderen verklaarden zich ook tegen dit gedeelte van de godsdienstoefening, maar voegden er enige woorden bij.
Ami Messier werd opgeroepen; deze zei: "Ik wil met mijn heren (de leden van de raad) leven en sterven; ik heb niet gestudeerd, maar ik geloof dat de mis slecht is.
Jean Cottand "Zij deugt niets."
Guillaume Telles: "Ik geloofde er nooit aan."
De Propositi: "De mis is goed als de heren haar goedvinden, en slecht als de heren haar slecht vinden. Overigens, ik ben geen geestelijke, en ten slotte. Ze is slecht."
Geen groter eerbied kon de overheid bewezen worden.
Don Amisi en zijn broeder: zoals de heren goed vinden." Dat was zo inschikkelijk mogelijk.
Pastoor Ramel: "Zij is slecht; anders was ik niet gehuwd."
Claude de Lolme: "Slecht."
Jean Hugonier: "Ik zou niet gehuwd zijn als ik dacht dat ze goed was."
Guillaume Marchand en Maurice De la Rue: "De mis deugt niet, evenmin als ze die haar willen handhaven."
Louis Bernard en Th. Gollier: "Slecht."
Sommigen gaven hun afkeuring met scherper woorden te kennen: Jacques l' Hoste: "Ik wenste dat ze naar de duivel vare, want dat is ze waard."
Jean Louis Nicolas: "Zij is afschuwelijk."
Jean Sorel: ze is een afschuw voor de ganse wereld en slecht."
Andere waren er niet zo los van, en niet zo gereed om hun oud geloof zonder verlegenheid en goedsmoeds prijs te geven.
Guillaume Maniglier zeide: "Niet goed en niet kwaad."
Rodel Villanel sprak: "In gemoede, ik kan er niet over oordelen; maar ik houd haar voor datgene, waarvoor mijn heren haar houden."
Jean Folland: "Ik ben een dom en onwetend mens in die zaken; daar de geleerde mensen hierover verschillen, kan ik er niet over oordelen."
Thomas Vandel: "Ik weet het niet."

Pierre Bothy: "Ach, ik kan niet zeggen of ze goed of kwaad is; maar ik heb haar niet meer gelezen sinds ze verboden is geworden."
Antoine Alliod had enig voorbehoud, en dat was niet kwaad: "Ik zie er van af behalve het Pater en het Credo, het epistel en het Evangelie."
Etienne de la Maison-Neuve alleen sprak een Christelijk woord: "De mis moet wel slecht zijn, want Jezus Christus heeft de ware verzoening tot stand gebracht."
Een enkele weigerde volstrekt de mis te veroordelen, en dit deed hij nog voorzichtig. Pierre Papaz zeide: "Ik heb nooit gezegd dat zij slecht is."

Die verklaringen waren vreemdsoortig, en de raad, die meende met weerspannige geestelijken te doen te zullen hebben, stond buitengewoon verbaasd over hun woorden. Het was een was ommekeer. Men vergelijke eens al die priesters, zonder geloof, zonder karakter, met de zo edele en moedige Hervormers, en men zal, lichtelijk begrijpen wie de overwinning toekwam.
Er was nauwelijks een van die geestelijken, Papaz, van wiep men vermoeden kon dat hij het katholicisme had willen herstellen. Wel is waar tien van degenen, die gedagvaard waren, verschenen niet; waarschijnlijk degenen die oorzaak waren, geweest van de dagvaarding voor de raad. Deze verlieten ongetwijfeld dadelijk het grondgebied, zonder dat het hun bevolen werd.

Er was evenwel een man, die een meer eerbiedwaardig karakter toonde te bezitten; maar dat was een leek. Op de banken zelf van de raad, waarvan hij lid was, zat toen "een pausgezinde van groot gezag en naam" zegt Rozet; het was de oude syndicus Balard. Daar de voorzitter wilde te werk gaan zonder aanzien des persoons, nodigde hij ook hem uit te verklaren of de mis goed dan wel slecht was.
"Als ik, Balard, antwoordde hij, zekerlijk wist dat de mis goed of slecht was, zou ik mij niet laten dringen om het te zeggen; maar daar ik het niet met zekerheid weet, moet ik niet lichtvaardig oordelen, en moet gij mij niet raden dit te doen. Ik blijf volkomen geloven al de artikelen van ons geloof, zoals de stad ze gelooft. Ik wil dat mijn lichaam verenigd ze met het lichaam van de stad, zoals dit een eerlijk burger betaamt. Gij vraagt mij of de mis goed of slecht is; ik antwoord dat ik geloof in de Heilige Geest, in de heilige algemene kerk, en zoals ze gelooft, geloof ik ook."
Dit antwoord, dat Balard op schrift gaf, voldeed de Raad niet, die opnieuw verlangde. dat hij zou zeggen of de mis al dan niet slecht was.
"Ik wil leven overeenkomstig het Evangelie, antwoordde hij, geloven in de Heilige Geest en in de algemene kerk, en ik kan niet antwoorden op hetgeen ik niet weet."
Dit antwoord veroorzaakte een grote beweging. De raadsheren waren gekrenkt en verontwaardigd, omdat een van hun leden hardnekkig weigerde een verklaring af te leggen, die zelfs door priesters afgelegd was, en twijfelde aan hetgeen de Raad goedvond.
Er werd besloten dat Balard uit de Raad zou gejaagd, en hij, en zijn familie genoodzaakt worden binnen tien dagen de stad en zijn bezittingen te verlaten. De bode bracht hem dit bevel. Balard verscheen de volgende dag voor de Raad van de Tweehonderd, dewijl het besluit door dit lichaam moest bekrachtigd worden.
Het vonnis had enige uitwerking op hem gehad; hij zeide: "Daar het de wil van de beide raden is, dat ik zal zeggen dat de mis slecht is, zo zeg ik dat de mis slecht Daarop voegde hij er, bij, als om zijn geweten te bevredigen: "En ik ben nog slechter, daar ik stoutmoedig veroordeel wat ik niet weet. Daarom roep ik God ook aan om ontferming, en verloochen ik de Satan en al zijn werken."

In de grond van de zaak werd door het tweede woord van Balard het eerste herroepen, dewijl hij er bijvoegde dat hij niet wist wat hij zo even had beweerd. Het antwoord was enigszins dubbelzinnig. Maar men kon niet anders dan bewogen worden, toen de eerlijke syndicus die kreet van ontferming slaakte.

De volgende dag, de 26ste, moest Balard opnieuw verschijnen; hij legde de wapenen neer en zei toen eenvoudig en duidelijk dat de mis slecht was. Daarop nam hij weer zijn plaats als raadsheer in. Hij deed dus evenals de priesters, alleen na verscheiden malen vooraf te hebben herhaald, dat hij niet kon verklaren wat hij thans wel verklaarde.
Men zal voorzeker geneigd zijn hem te verontschuldigen, wanneer men in het oog houdt, dat het staatkundig, belang deze verklaring eiste; maar de waarheid is te kostbaar om haar aan staatkundige belangen op te offeren.

Naarmate de zaak van het katholicisme daalde, rees die van de Hervormer. Zijn vrienden schreven hem reeds in de maand Maart 1640, dat hij thans te Genève kon terugkomen. Maar hij beefde bij de gedachte om zich opnieuw op die onstuimige zee te wagen. "Liever sterf ik honderd malen elders, schreef hij aan Farel, dan dat ik ga bukken onder dat kruis, waaronder ik elke dag duizend maal zou moeten sterven. Verzet u met alle macht tegen de voornemens van hen, die trachten zullen mij naar Genève terug te brengen."

Twee maanden later gebruikte Virét, die vurig verlangde te zien dat Calvijn het werk weer opvatte, waarvan hij al het belang gevoelde, een list om hem daartoe over te halen. Hij openbaarde ongerustheid over de gezondheidstoestand van zijn vriend, die werkelijk lijdende was, en gekweld werd door hevige schele hoofdpijn, en bezwoer hem naar Genève te komen, waar de lucht zeer geschikt was om hem te versterken. "Ik heb mij niet kunnen onthouden te glimlachen, antwoordde hem Calvijn, toen ik deze woorden in uw brief las. Gij wilt dat ik naar Genève zal gaan om mij gezond te gevoelen; waarom zegt gij niet liever: "Hang u aan de galg op. Beter toch is het eens voor altijd om te komen, dan opnieuw in die plaats te zijn waar ik onophoudelijk op de pijnbank zou gebracht worden. Als gij, mijn waarde Virét, het wel met mij meent, ik bid u, doe mij dan nooit meer zulk een voorstel."

Het moet gezegd worden, dat Calvijn zich met geheel andere dingen bezig hield; hij was negen en twintig jaar oud, en dacht er aan om te trouwen.
Zijn uitwendig voorkomen liet te wensen over. Zijn dienstmaagd was een dwaze, driftige vrouw; altijd gereed om beledigingen uit te spreken, en die noch haar meester spaarde noch degenen, die hem kwamen bezoeken.
Op zekere dag sprak ze de broeder van Calvijn op zulk een onbeschofte toon aan, dat Antoine, die dit niet kon verdragen, zonder toornig te worden, stil het huis verliet, maar verklaarde, dat hij er nooit weer zou terugkomen, zoolang die vrouw er was.
Calvijn was daarover zeer bedroefd, en toen de dienstmaagd meesteres dit zag, zei zij: "Welnu dan ga ik ook heen!" en deed het.

Men heeft gemeend, dat het de aard van Calvijn was, om liever vriendschappelijke omgang te hebben met broeders als Farel, Virét, Grynée, Beza en andere, dan gemeenschap in het huwelijk. Had hij de ongehuwde staat (het celibaat) bestreden, hij had zich niet gehaast om te trouwen, en daarop beroemde hij zich, zeggende: "Mij zal men niet beschuldigen dat ik Rome heb aangevallen, zoals de Grieken Troye hebben

belegerd, om een vrouw te hebben."
Toch terwijl hij begeerde te huwen, had hij voor alles die woorden van de eerste bladzijden des Bijbels voor ogen: *Het is niet goed dat de mens alleen zij: Ik zal kon een hulpe maken, die als tegenover hem zij.*
Hij verlangde, dit zei hij zelf, bevrijd te worden van die kleine zorgvuldigheden des levens, ten einde beter te kunnen arbeiden in de dienst des Heren.
Zijn vrienden schijnen zelfs toen meer bezig geweest te zijn dan hij om voor hem een echtgenote te zoeken, en hun doel schijnt geweest te zijn, om hem daardoor te ontlasten van de bemoeiingen met het huishouden, waarin hij zo weinig zin had. Maar uit alles wat wij weten omtrent de gevoelens van Calvijn en van zijn vrouw blijkt, dat hij in het huwelijk iets veel meer verhevener zag dan het huiselijk beheer. "Het is iets tegennatuurlijks, zeide hij, dat iemand zijn vrouw niet lief heeft, want God heeft het huwelijk bevolen, opdat die twee één zouden zijn — één persoon hetgeen voorwaar door geen ander verbond geschieden kan. Als Mozes zegt, dat de mens zijn vader en zijn moeder zal verlaten en zijn vrouw aanhangen, dan toont hij daarmee aan, dat de mens het huwelijk boven elke andere vereniging de voorkeur moet geven, als zijnde de heiligste van alle." (

Men heeft gezegd dat Calvijn een huwelijk uit berekening heeft aangegaan. Dit komt mij twijfelachtig voor, ten minste uit alles blijkt, dat toen hij eenmaal gehuwd was, hij een ware genegenheid voor zijn vrouw had. Hij had een verheven verstand, een groot vernuft, maar ook die huiselijke liefde, die genegenheid des harten, die de grote man vormen.
Reeds in Februari 1539 wensten de vrienden van Calvijn te Straatsburg dat hij zich in het huwelijk begaf. Hij zelf schreef aan Farel, dat de echtgenote kort na Pasen zou aankomen, en drukte zijn begeerte uit, dat hij gaarne zou zien dat Farel dit huwelijk inzegende.
Dit huwelijk had niet plaats. Zou het geweest zijn, omdat Calvijn in deze onbekende echtgenote niet de hoedanigheid aantrof, die hij zocht? Dit wordt waarschijnlijk daardoor, dat toen twee of drie maanden later de hartstochtelijke en vurige Farel, nog ongehuwd hoewel hij veel ouder was dan zijn vriend, hem een ander voorstel deed, de jonge leraar hem de hoedanigheden opnoemde, die hij bij een vrouw verlangde: "Ik behoor niet, zei hij hem, tot die dwaze verliefden, die wanneer zij eenmaal door de schoonheid van hun aanstaande verleid zijn, tegelijkertijd haar gebreken omhelzen. De enige schoonheid, die mij in een vrouw bekoort, is de eerbare schaamte, onderworpenheid, zedigheid, spaarzaamheid, geduld , gezindheid om belang te stellen in de gezondheid van haar man. Als gij meent, dat degene, over wie gij spreekt, die hoedanigheden bezit, zet dan de zaak door, maar als gij dat niet gelooft, laat er dan geen sprake meer van zijn."
Werkelijk werd er niet meer van gesproken.

Onder de kennissen van Calvijn te Straatsburg was een rijk man, een Duits edelman, een zeer vroom mens, die voor Calvijn de levendigste belangstelling koesterde en hem voor een groot man hield. Hij vatte het voornemen op hem met zijn zuster te verbinden en zijn vrouw, die ook de hoogste achting voor den hervormer koesterde, ondersteunde haar man met alle kracht.
De jonge dame was, zeide hij zelf, boven zijnen stand, en vele anderen zouden zulk een vleiend aanbod niet afgeslagen hebben. Maar de schone huwelijksgift verleidde de hervormer niet, die toch zo arm was. Juist het schitterende dat er in deze partij was, hield hem terug. De jonge persoon, die waarschijnlijk niet vroom was, zoals haar

broeder, was meer getroffen door het geringe voorkomen van Calvijn dan door zijn hoge hoedanigheden, en was niet zeer gewillig om aan het verlangen van haar broeder gevolg te geven.
Dit bemerkte Calvijn; hij vreesde dat de adellijke jonkvrouw niet gemakkelijk haar rang en stand zou vergeten. Ook op een ander punt was hij zeer gevoelig. De rijke jufvrouw kende geen Frans. Daarin zag hij een middel om te ontkomen zonder de broeder en de schoonzuster te kwetsen, en zeide tot de broeder, die hem scheen te dwingen hare hand te vragen, dat hij voor alles verlangde dat de jonge dame zich verbond om de Franse taal te leren. Deze vroeg tijd om daarover te denken. De zaak mislukte, en Calvijn, die zeer verlangde een einde te maken aan het aanzoek van de broeder, dacht aan een andere persoon, die zeer geprezen werd, maar wier hoedanigheden niet schijnen beantwoord te hebben aan haaar goede naam.
Calvijn wilde beslist trouwen, maar met een Christelijke vrouw. Hij dacht er dikwijls aan. Toen hij eens op een reis, die hij naar Duitsland deed voor godsdienstzaken, met enige vrienden aan tafel zat, waaronder ook Melanchton, was de jonge Franse leraar dromerig en afgetrokken. "Onze Theoloog, zeide de vriend van Luther, denkt zeker aan trouwen."
De moeielijkheid, die hij had om de vrouw te vinden die hij verlangde, doet hem eer aan, en daaruit blijkt hoezeer hij gesteld was op zedelijke hoedanigheden. Toch was hij er over bedroefd en beangst; hij vroeg zichzelven af, of het niet beter was elke gedachte aan een huwelijk op te geven. Die man, wie men gewoon is zulk een dor en hard hart toe te dichten, toont ons door zijn angst, die weldra door een grote blijdschap gevolgd werd, welke schatten van ware gevoelens en tedere genegenheid hij in zijn hart had. Maar juist toen hij bijna wanhoopte, vond hij wat hij begeerde.

Er was toen te Straatsburg een vrome, ernstige en deugdzame vrouw, die in afzondering leefde, geëerd door allen die haar kenden, en vooral door Bucer, — een uitgelezen vrouw, zegt Theodorus de Beza. Zij was geboortig uit Luik, en heette Ideletta van Buren. Lambert van Buren, waarschijnlijk een van hare bloedverwanten, was in 1533 uit Luik gebannen met zes andere burgers, omdat zij het Evangelie beleden.
Het is bekend dat dit een der steden van de Nederlanden is, waar de opwekking het krachtigst was geweest. Ideletta was weduwe. Haar echtgenoot Jean Storder had behoord tot degenen, die zichzelven spirituelen noemden. Bucer, naar het schijnt, had Calvijn in dit huisgezin ingeleid, ongetwijfeld met het doel om Storder beter in te lichten. Calvijn had met hem innige gesprekken gehad, en de Belg was door de hervormer tot het ware Evangelie bekeerd geworden. Met Ideletta had dit waarschijnlijk in dezelfde tijd plaats gehad. Hetzelfde gebeurde met vele van hun goloofsgenHij had het geluk een groot getal van hen, die van alle kanten hem toegevoerd werden tot het geloof te brengen, en onder andere een ouden abt, Paul Volse geheten, wie Erasmus in 1518 zijn Christelijke ridder had opgedragen, en die leraar was te Straatsburg.

Ideletta wijdde aan haar kinderen al de zorgen van de tederste moeder, en vertroostte tevens al degenen,die in droefheid verkeerden. Calvijn had in haar een innig geloof opgemerkt, een zelfopofferende liefde en een Christelijke moed, die haar in staat stelden al de gevaren te trotseren, waaraan ze zich toen door haar belijden van Jezus Christus blootstelde.
Die uitstekende vrouw, zoals Theodorus de Beza haar noemt, was juist die, welke Calvijn nodig had. Ongelukkig ontbrak haar iets dat Calvijn ook ontbrak, namelijk

gezondheid. Maar de ziel van Ideletta was gezond, en de Hervormer vroeg om haar hand.

Het huwelijk werd met een zekere plechtigheid in het laatst van Augustus 1540, gesloten. De vrienden van Calvijn, en deze waren talrijk, betoonden hem hun deelneming; zelfs kwamen er afgevaardigden van Neuchâtel om het huwelijk bij te wonen. De vrienden, die de nieuwe echtgenoot in Frankrijk had, namen ook deel in die gebeurtenis.
"De tijding van uw huwelijk, schreef hem een van zijn oude medeleerlingen aan de hogeschool van Bourges, is ons zeer aangenaam geweest, Daar gij naar uw verlangen een rechtschapene en vrome vrouw gevonden hebt, versierd met de deugden, aan welke gij zoveel waarde hecht, hopen wij dat die verbintenis voor u een bron van geluk moge zijn."
Zo was het ook. Reeds bij de aanvang van de verbintenis gevoelde Calvijn zich gelukkig in het bezit van een trouw gezellin, die met hem de Heere diende, hem lief had en hem het leven liefelijk en aangenaam trachtte te maken.
Dat geluk, hetwelk Calvijn toen smaakte, verschafte Ideletta hem tot het einde toe. Telkens gevoelde hij meer de waarde van de schat, die God hem had toevertrouwd. Hij noemde Ideletta, "de uitstekende gezellin mijns levens, de altijd getrouw hulpe in mijn bediening."
"Nooit, voegde hij er bij, heeft ze de minste hindernis daarin veroorzaakt."
Haar grootmoedigheid van ziel vervulde hem met bewondering. Hij begreep toen wat de Bijbel zegt, *dat de kloeke vrouw de kroon haars heren is, dat die een vrouw gevonden heeft, een goede zaak gevonden heeft, en een welgevallen heeft getrokken van de Heere.*

Käthe von Bora en Ideletta van Buren, de echtgenoten van de twee grote Hervormers, uitnemende vrouwen, wier namen overeenkomen, kwamen niet overeen wat haar persoon en karakter aangaat; en er was ook een kennelijk onderscheid in de wijze, waarop haar echtgenoten over haar spraken.
In de brieven, die Luther aan zijn vrienden schreef, spreekt hij dikwijls van Catharina, dikwijls wel is waar met schalksheid. *Mijnheer* Kathe noemt hij haar soms. Calvijn daarentegen spreekt bijna niet van Ideletta. Men kan wel zeggen, dat Calvijn in zijn brieven evenals in zijn leven, altijd beheerst werd door een hoge gedachte, waarvoor alle andere gedachten wijken moesten: het werk Gods, de eer van Jezus Christus, ziedaar het doel zijns levens. Zijn persoon, zijn huiselijke omstandigheden worden in de schaduw gesteld door Jezus Christus, die Zon van de gerechtigheid, in wiens beschouwing hij zich verlustigt en Die hij hogelijk verheft.

Maar er is nog iets anders dat dit verschijnsel verklaart; wat hij het meest in Ideletta waardeerde was "de verborgen mens des harten, het onverderfelijk versiersel van een zachtmoedigen en stillen geest," haar zedigheid.
"Niets is er dat de vrouwen meer betaamt dan een zachtmoedigen en stillen geest, zei hij; wij weten welk een van die een stoutmoedige en hardnekkige vrouw is, die uit hoogmoed, bevalligheid en dartelheid zich wil vertonen. Gelukkig is de vrouw, wier bekleedsel is de zedigheid, die niet hier en daar langs de straat zwiert, maar het huis bewaart; uit liefde welke ze voor haar man en haar kinderen heeft."

Calvijn, die gelukkig was en de zedigheid, die hij in Ideletta aantrof, eerbiedigde, wilde evenmin over haar spreken in zijn brieven als haar zien zwieren langs de straat.

Gelukkig met die Christelijke verbintenis en de kring van werkzaamheid, die hij in Straatsburg en in Duitsland vond, dacht Calvijn er minder dan ooit aan, om naar Genève terug te keren. En werkelijk werden zijn betrekkingen met Duitsland menigvuldiger.
In Juni 1540 had er, overeenkomstig hetgeen te Frankfort besloten was, een nieuwe vergadering plaats te Hagenau (in de Elzas), waar de leraars van de beide partijen een goede bepaling moesten zoeken. De Protestantse vorsten, te laat opgeroepen, waren er niet; maar hun gezanten en hun theologen kwamen.
Calvijn ging er heen, "bij wijze van tijdverdrijf," zei hij, om zich eens te verzetten. Het verblijdde hem te zien,.dat de Protestantse leraars "samen goed verenigd waren:" Er hadden veel beraadslagingen plaats over de wijze, waarop enige tucht in de kerk zou ingevoerd worden. Dit geschiedde waarschijnlijk op aandrang van Calvijn.
"Dit zal, zei hij, de belangrijkste zaak zijn die wij voor heden te doen hebben." Luther, Melanchton, andere leraars en zelfs de vorsten waren niet tegenwoordig; er werd niets gedaan, "maar een ieder beloofde te bewerken dat er in elke bijeenkomst op gelet werd."
Cruciger, ambtgenoot van Luther en van Melanchton, die te Hagenau was, verwonderde zich over de kennis en de werkzaamheid van Calvijn. En werkelijk, niets van hetgeen in het belang was van de zaak des Evangelies ontging hem; hij doorgrondde duidelijk de overwegingen van de staatkunde.
"Onze tegenstanders, zei hij, willen hun aanhang vermeerderen, en de onze verminderen; maar God zal die kans omkeren. De onze zoeken het rijk van Christus uit te breiden, en zullen geenszins bukken. Sommige katholieken willen niets liever dan oorlog, en de paus heeft 300.000 dukaten laten aanbieden, om die te beginnen. De keizer, zo meent hij, zou niets liever wensen dan de kracht van Duitsland te verbreken, om liet land gemakkelijk te bedwingen. Maar aan de andere kant is de keizer zozeer in zaken gewikkeld, dat hij de oorlog niet durft beginnen; terwijl aan de andere kant al de keurvorsten de zaken op een minnelijke wijze willen schikken."

Terwijl Calvijn over de paus niet zeer tevreden is, is dit wol het geval met de aartsbisschoppen. Dit is opmerkelijk genoeg om aangehaald te worden. "De aartsbisschoppen van Mainz en Trier hebben de vrijheid en de vrede van het land lief, en denken dat het daarmee gedaan zou zijn als de keizer ons tot onderwerping gebracht had." Hieruit blijkt, dat Calvijn een eerlijk gemoed had, en een mens was zonder vooroordelen. "De aartsbisschop van Keulen is niet van de ergsten, zegt hij, want hij houdt het er voor dat de kerk Hervormd moet worden, en ziet wel dat wij in de waarheid vooruit zijn.

ACHTTIENDE HOOFDSTUK.
Genève. Onenigheid en strengheid.
(1540.)

In dezelfde tijd dat de naam van Calvijn naar buiten meer beroemd werd, werd het oordeel, in Genève geveld over de mannen, die hem genoodzaakt hadden die stad te verlaten, elke dag ongunstiger, en weldra was de openbare mening geheel en al tegen hen. *De tijd was gekomen,* zegt Theodorus de Beza, *door de Heere bepaald om zich over de kerk van Genève te ontfermen.*

Toen in 1536 de Berners de troepen van Savoye hadden teruggedrongen en de onafhankelijkheid van Genève verzekerd, had er een onderhandeling plaats gehad van

die beide Staten over vijf of zes dorpen, die aan het klooster van St. Victor behoorden, waarvan Bonivard de laatste prior was geweest. Genève had de soevereiniteit geëist, en aan Bern de rechten van oude gebruiken toegestaan, die aan Savoye toebehoord hadden. Dit traktaat was niet duidelijk; de Berners eisten voorrechten die de Geneefsen hun betwistten. die ten gevolge zond de Raad van Genève op 6 Maart 1539 Ami de Chapeaurouge, J. Lullin en J. G. Monathon, alle drie tegenstanders van Calvijn, naar Bern.
De twee eerste waren zelfs syndici geweest in 1538, en hadden alzo medegewerkt aan de verbanning van de Hervormers. Ze moesten de kwestie uitmaken, maar "zonder de vrijheden van de stad en het tractaat van 1536 te krenken."
De afgevaardigden tekenden te Bern op 30 Maart een tractaat van een en twintig artikelen, "waarvan de meesten schandelijk waren voor de Geneefsen, en hen beroofden van hun rechten op die gronden," zegt de syndicus Gautier, die overigens in zijn verhaal toont zeer gematigd te zijn.
Artikel 1 van het tractaat luidde dan ook: "Aan ons van Bern komt toe het hoge beheer, de soevereiniteit geheten, over de mensen en de goederen."
De drie mannen uit Genève waren veel minder bekwame staatkundigen dan de Berners; hun misslag wijten wij liever aan hun staatkundige onbekwaamheid dan aan verraad.
Op 3 April te Genève teruggekomen, berichtten ze eenvoudig aan de raad, dat ze goed geslaagd waren, en dat de gesloten overeenkomst binnenkort van Bern zou worden aangebracht."
Het is vreemd, dat die gevolmachtigden niet alleen het tractaat niet aanboden, maar zelfs niet mondeling de inhoud daarvan meedeelden.
"Daar ze de spot hadden gedreven, zegt Gautier, met de orders die ze ontvangen hadden, vreesden ze zich geheel te gronde te zullen richten als ze een nauwkeurig verslag gaven van hun zending, en hoopten, door de zaak te verschuiven, het misdadige van hun gedrag uit te wissen."

Ze telden onder de leden van de Raad veel van hun bloedverwanten en vrienden; ze werden op hun woord geloofd. Die drie raadsheren, ondertekenaars van de artikelen werden daarom Articulanten genoemd, en het volk veranderde dit woord in een ander, dat bijna dezelfde klank had en noemde hen Artickauts (artisjokken), welke benaming gegeven werd aan de gehele partij, die Calvijn vijandig was en toen het roer in handen had.
Ongeveer twee maanden later gebeurde het dat een schout van Berne (De Thiez) een man van de tot St. Victor behorende gronden op de pijnbank liet brengen. De Raad van Genève leverde daarover beklag in, en de schout rechtvaardigde zich dadelijk met een beroep op het met Bern gesloten tractaat. De overheid van Genève, die daarmee zelfs niet bekend was, zond Monathon om het te halen; deze bracht het mede, maar in het Hoogduits.

Het stuk werd teruggezonden om in het Frans te worden vertaald, en toen de artikelen eindelijk in de Raad gelezen werden, "murmureerden er velen, zeggende dat het grootste gedeelte van die punten in strijd waren met de rechten van de stad." De drie afgevaardigden rechtvaardigden zich met de bewering, dat dit geschrift niet dat was, hetwelk ze getekend hadden. Ze werden geloofd. De Raad verklaarde, dat hij dit geschrift niet aannam, en besloot dat de drie Articulanten weer naar Bern zouden terugkeren, om verklaringen te vragen. Maar tevergeefs bezwoeren de beide raden Lullin, en bevalen hem zelfs te vertrekken, hij verklaarde liever de stad te willen

verlaten dan zich naar Bern te laten afvaardigen. Hij had bijzondere redenen om zich met die zending niet in te laten.
Drie andere aanzienlijken werden de Chapeaurouge en Monathon toegevoegd. De twee articulanten gaven de Berners te kennen, dat ze de artikelen niet gehoord hadden zoals ze hier waren opgesteld; maar de Berners antwoordden, dat dit het echte tractaat was, en dat ze de Raad van Genève zouden laten dagvaarden voor de rechters, die belast waren met het onderzoek van de moeilijkheden tussen de beide steden, om hem te laten veroordelen tot het tekenen en verzegelen van het tractaat.
Lambert, een afgevaardigde, die met de Chapeaurouge en Monathon naar Bern was gegaan, vernam in een gesprek met mensen uit de stad, dat toen de artikelen werden opgesteld, Jean Lullin ze in het Hoog-Duits had toegestemd, en ze aan zijn metgezellen had overgegeven zonder hun daarvan in het Frans de inhoud te zeggen, waaruit men besluiten moest, dat Jean Lullin, de enigste van de drie, die Hoog-Duits verstond, schuld aan de zaak had; de twee andere, dit moet erkend worden, waren evenwel schuldig aan een onbegrijpelijke lichtzinnigheid.

Op 6 April brachten de afgevaardigden rapport uit aan de raad.
De Berners, die van hun zaak zeker waren, gingen voort met hun soevereine macht uit te oefenen en hadden er vermaak in om de Genèefse op verschillende wijze te plagen; ze legden daarbij zelfs enige wreedheid aan de dag. Twee moordenaars, beboerende tot St. Victor, door de overheid van Genève veroordeeld zijnde om onthoofd te worden, veranderde de schout van Bern deze straf in die van het rad, en zond aan Genève de nota van de beul, om die te betalen. De murmurering tegen de regeringspartij nam dag aan dag toe. Er werd gezegd, dat het te Bern gesloten tractaat een verraad was. Zou dezelfde partij, die de godsdienst te gronde had laten gaan door Farel en Calvijn te verbannen, nu nog de staat verderven door zijn kostbaarste rechten op te offeren? Sommigen zelfs gingen nog verder.
Bonnet, lid van de Tweehonderd, riep uit: "De Raad wil de stad aan de heren van Bern overleveren."
Voor dit onbedachte woord werd hij in de gevangenis geworpen. Maar de gemoederen werden daardoor nog meer verbitterd. Veel leden van de Tweehonderd, waaronder Cl. Bonna, verklaarden aan die Raad op,25 Augustus 1.539, dat ze nooit zouden toelaten, dat op de te Bern opgestelde artikelen het zegel van de Republiek zou gezet worden. liet gold hier de eer van Genève op te houden, haar voorrang en de rechtvaardigheid van haar zaak, misschien haar bestaan.
De vrienden van Calvijn verklaarden dat de machtige stad Bern hun stad niet met voeten vertreden zou. De oppositie tegen de regering was zó sterk geworden, dat in deze zitting van 25 Augustus, al de leden van de Tweehonderd eenparig uitriepen: "Wij willen die artikelen niet nakomen, aangezien ze tegen onze vrijheid, tegen onze rechten en goede gewoonten gekant zijn."

De Berners over de aanhoudende weigeringen van Genève wrevelig en toornig geworden, verklaarden in het begin van Januari 1540, dat daar ze een authentiek stuk hadden, ze hun bondgenoten van Genève dagvaardden tegen de 29ste van die maand te Lausanne, om daar hun zaak te laten beslechte door rechters, twee uit iedere stad. Genève benoemde de 2lsten, De la Rive en Gr erbel om met vijf andere naar Lausanne te gaan, en de 25sten verwierp dealgemene Raad het tractaat, verbood de afgevaardigden in een rechterijjke uitspraak te berusten, en beval hun aan de Berners te zeggen, dat het volk liever de stad in brand zou steken, dan de artikelen aannemen. De zaak werd ernstiger. Bern was onbuigzaam. De 26sten, des avonds ten 9 ure komt

een man van Genève, Beguin geheten, in grote haast van Lausanne met belangrijke tijdingen te Genève aan. De algemene raad, de volgende dag bijeengekomen, is daarover zeer ontsteld; hij laat de drie articulanten gevangen nemen, en Beguin wordt in last gegeven de Berners dit te berichten. Maar deze geven bevel aan hun rechters om te pleiten, en de Genèefse worden bij verstek veroordeeld het tractaat te tekenen en de kosten te betalen.
Eindelijk had men te Genève begrepen van welk een ernstige aard de zaak was. De zelfde dag, waarop het vonnis te Lausanne was uitgesproken, 27 Januari, had de algemene Raad plotseling door het gelui van de grote klok ten een ure 's nachts bijeengeroepen, besloten dat zijn afgevaardigden als rechters zitting zouden nemen; maar toen dit bericht aankwam, was het vonnis reeds uitgesproken. Men had het zonder de mannen van Genève afgedaan.

De verslagenheid te Genève was groot. Zondag 1 Februari werd er besloten dat er aan alle twisten een einde gemaakt zou werden; de burgers reikten elkaar allen de hand. De Chapeaurouge, Lullin, Monathon werden onder borgstelling losgelaten, en Jean Philippe tot kapitein generaal benoemd. Die inwendige vrede, door de oorlog, waarmee men van buiten bedreigd werd, veroorzaakt, werd plechtig gevierd door een processie van het volk, met trommelslag door de ganse stad.
De leraars verzochten dat er een dag bepaald werd, waarop de eendracht godsdienstig gevierd en bevestigd werd. Maar die eendracht was niet in de harten aanwezig.
"Men hoorde evenwel voortdurend spreken van verschillende vechterijen in de stad," zegt Rozet, en de zoon van de kapitein generaal doodde zelfs een burger. De meest hartstochtelijken, het gevaar ziende, waarin ze door het verraad of de lichtzinnigheid van de articulanten verkeerden, riepen uit: "Hun hoofd moeten ze verliezen, ze moeten alle drie in een koffer gepakt en naar Bern gezonden worden."

"De Heere ging Zijn oordelen over Genève uitstorten, zegt een geschiedschrijver uit die tijd, door uitdrukkelijk hen te straffen, die als syndici oorzaak geweest waren van de verbanning van Farel en Calvijn.
De raadsheer de Watteville, van Diesbach en van Graffenried, afgevaardigden van Bern, gaven op 16 April aan de Tweehonderd te kennen, dat Bern niet anders dan Genève genoegen wilde doen, en zonder te blijven staan bij het te Lausanne uitgesproken vonnis, aanbood de zaak opnieuw in behandeling te nemen.
De algemene Raad vergaderde op 26 April, om over deze zaak een beslissing te nemen, maar er was geen mogelijkheid om het eens te worden. Die niet te beslechten twisten met Bern (er waren jaren nodig om de kwestie tot een einde te brengen) hadden de toorn van de mannen van Genève opgewekt tegen de articulanten, die er de oorzaak van waren. Men hield ze voor schuldiger dan wel wezenlijk het geval was.
De vergadering was zeer opgewonden; groepen vormden zich, die in toorn uitbarstten. "De verraders moeten aan het recht overgeleverd worden!" werd er geschreeuwd.
Er werd verlangd, dat voordat er verder werd beraadslaagd, die afgevaardigden opnieuw gevangen gezet werden. De drie schuldigen waren zelf in de Raad tegenwoordig. De kapitein generaal Jean Philippe ging tot hen en fluisterde hen in het oor, dat ze dadelijk moesten heengaan en vluchten.
De kleine Raad gaf bevel dat ze onmiddellijk naar de kerker moesten gebracht worden. Ze hadden de verbintenis getekend, om te verschijnen zodra ze opgeroepen werden; maar door schrik bevangen, verkleedden ze zich en verlieten overhaast de stad, alzo hun woord verbrekende. Toen de luitenant kwam om hen gevangen te nemen, waren ze verdwenen.

Dadelijk werd daarvan bericht gegeven aan de algemenen raad. "Laat hen met trompetgeschal uitgedaagd worden," zei een burger, en het zegel op hun huis worden gezet."
"Ja, ja, riep het volk, laat dat geschieden!"
Toen de vergadering des volks uiteengegaan was, vergaderde de burgers voor het stadhuis, om met groot geschreeuw te vragen dat het recht zijn loop zou hebben. De omroeper liep de straten door, en riep de drie afgevaardigden op, om binnen drie uren te verschijnen, bij gebreke waarvan ze onmiddellijk zouden veroordeeld worden.
Toen de Berners hun verwondering te kennen hadden gegeven, dat deze oproeping geschied was zonder hun voorkennis, werd hun geantwoord: "Als wij draalden om het besluit van de algemenen Raad ten uitvoer te brengen, zou het volk ons aanvallen."

De algemene verbittering ging tegelijker tijd over op de leraars, die voor Farel en Calvijn in de plaats waren gekomen. Die mannen werden daarover zeer ontsteld; ze verschenen op 30 April voor de raad, wezen op de verwijtingen die hun gedaan werden, en vroegen hun ontslag. Nadat men zich van de Hervormers had afgewend, wierp men zich op hen. "In die tijd, zegt Rozet, liep er een arme vreemde vrouw door de straten, schreeuwende: *"Wat God bewaart is wel bewaard!"*
Daar de drie vluchtelingen drie achtereenvolgende dagen met trompetgeschal waren uitgedaagd geworden, en niet waren opgekomen, legde de procureur generaal hun beschuldiging over, uit vier en zeventig punten bestaande; twee en dertig getuigen legden hun verklaringen af, en op 5 Juni werden de Chapeaurouge, Lullin en Monathon als valsaards en opstandelingen, die veel kwaad aan de staat veroorzaakt hadden en nog konden veroorzaken, bij verstek veroordeeld om onthoofd te worden,
De doodstraf werd in de zestiende eeuw lichtelijk toegepast; maar de beschuldigden waren gevlucht, en tussen de veroordeling en de uitoefening van de straf lag een grote schrede.

De partij evenwel, die jegens de drie articulanten goed gezind en tegen de Hervormers was, bestond nog altijd te Genève, en had zelfs tot hoofd een bekwaam man, de kapitein generaal Jean Philippe, die in 1538 syndicus was, met Jean Lullin en Ami de Chapeaurouge. Die drie mannen hadden met de heftige Richardet, zoals wij gezien hebben, Farel en Calvijn laten verbannen; en nadat ze veel kwaad aan de kerk hadden gedaan, hadden ze ook weldra de staat in de vreselijkste verwarring gebracht.
Jean Philippe zou door zijn geweldenarijen de onlusten in de stad nog vermeerderen. "Hij was rijk, maar gierig, zegt Bonivard, maar zeer mild jegens zijn metgezellen, vooral de krijgsknechten, die dan ook veel van hem hielden. Moedig wanneer het op uitvoering aankwam, was hij onbedreven in ondernemingen, en vreesde evenzeer zijn persoon als zijn beurs in de waagschaal te stellen. Onvoorzichtig en schaamteloos, lichtgelovig en traag om zich te laten overtuigen; zodra de een of andere onder hen, die hij voor een gevecht goedkeurde, hem enige meedeling deed, geloofde hij hem, en net was niet gemakkelijk om hem van het tegendeel te overtuigen, omdat hij de bekwaamheid niet bezat om een goede reden te beoordelen, waardoor hij veel verkeerde dingen deed."

Ziedaar de man, die aan het hoofd stond van de partij, die na in Genève de opperheerschappij uitgeoefend te hebben, zulk een ernstige nederlaag leed. Jean Philippe kon niet zonder spijt zien dat zijn ambtgenoten veroordeeld waren, en begreep dat de val van zijn gehele partij daarvan het gevolg zou zijn, indien het hem niet gelukte de volksstroom tegen te houden, die thans een hem tegengestelden loop

nam. Ontevreden en knorrig op hen, die Lullin en de Chapeaurouge genoodzaakt hadden de vlucht te nemen, was hij aan de hevigste angsten ten prooi. "Na het vonnis, zegt weerom Bonivard, spanden Philippe en zijn aanhangers samen, en wachtten op een gelegenheid om zich te wreken en de drie in hun eer te herstellen; hun partij hield ten spijt van de andere, gastmalen op de openbare plaatsen. Nadat het alzo veel gedonderd had, moest het regenen, hagelen, ja zelfs bliksemen, om verandering in het weer te brengen. Weldra brak het onweer dan ook los.

Er werd toen te Genève een verschijnsel waargenomen, dat bijna bij alle volken voorkomt: de overwinnaars raakten verdeeld.
De partij die in 1538 de Hervormers had verbannen, bleef niet meer een; de vurigsten wilden hun overwinning ten top voeren; de voorzichtigsten daarentegen vertraagden hun schreden en brachten de gemoederen tot kalmte. De vurige kinderen van Genève zagen met spijt dat de hoofdlieden onder welke ze gestreden hadden, ter dood veroordeeld en voortvluchtig waren.
Daags na de uitspraak van het vonnis, Zondag 16 Juni, waren veel bewoners van Genève, volgens gewoonte, bijeengekomen in de vlakte van Plainpalais, nabij de poort van de stad, en schoten daar met de boog. Enige hunner, Jean Philippe en zijn vrienden ziende aankomen, riepen hun toe: "Arlickants! Dat was, zoals men zich herinneren zal, de naam, die het volk aan de articulanten gaf.
Dit kleine woord deed veel kwaad. "De tong, zegt Calvijn, sleept de mens door een overstroming mee, zoals wilde en ongetemde paarden een wagen met zulk een kracht en snelheid medeslepen, dat het niet mogelijk is hem tegen te houden."
Dit gebeurde toen te Genève. Die bijnaam verbitterde de kapitein generaal en hij zwoer daarover wraak te zullen nemen. "Wij zijn met ons drie honderd, die eenmaal zullen opstaan en die Evangelischen en Lutheranen zo de voet zullen lichten, dat het heugen zal."
Dit is hem toegedicht, hij heeft dit later ontkend. Toen de kapitein generaal van Plainpalais terugkwam, ging hij met enige van zijn vrienden het avondeten gebruiken in het logement de Engel, terwijl andere van zijn aanhangers op zijn kosten aten en dronken in het logement de Snoek. Enige van hen ontmoetten, toen ze het logement verlaten hadden, op de brug over de Rhône, burgers van de tegenovergestelde partij. "Zij hadden geen andere twist dan met woorden, zegt Bonivard, behalve Jean Philippe, die een hellebaard greep, en als een krankzinnige, zonder er op letten wie voor of tegen hem was, links en rechts sloeg en er twee of drie kwetste."
Daarop gaat de driftige partijman de Rhône over, om naar St. Gervaas te gaan, waar de meesten van zijn bekende waren; hij roept ze op, en vergadert ze. Een ernstige daad voor een kapitein generaal; hij gaat met hen de brug over naar het plein van La Fusterie, en vindt daar een groot aantal tegenstanders.

De worsteling neemt een aanvang; Jean Philippe slaat er weerom op in. "Met de punt van zijn hellebaard geeft hij een zekere Jean d' Abères een steek in de borst, zegt Bonivard, zodat deze weggedragen moest worden."
Een zekere Jean de Lesclefs geeft met zijn partizaan Ami Perrin een slag op het hoofd; "een burger, zegt Bonivard, die er veel van hield om prachtig uitgedost te zijn en er een goed leven van te hebben, en die in deze tijd behoorde tot de partij van de brave lieden, Claude de Genève, vriend van Perrin, schoot op de Lesclefs een pistool af, waarvan de kogel in zijn hart doordrong, en hem dood deed ter aarde storten.
De teruggestoten kapitein generaal verschanste zich met zijn aanhangers in zijn woning, die van daar uit hun vuurroeren afschoten.

De syndicus Philippin, die het oproer wilde stillen, werd door hen gewond, en de dienstknecht van een van de hun, die uit het venster keek, werd ook getroffen. Men heeft het er algemeen voor gehouden, dat de kapitein generaal een samenzwering gesmeed had om de regering, die zijn vrienden veroordeeld had, omver te werpen. Het is moeilijk daarover te oordoelen; men mag evenwel veronderstellen, dat er eerder een opstand was dan een samenzwering.

's Avonds van die zelfde dag, ten negen ure, riep de Raad de Tweehonderd bijeen, en gaf bevel de poorten van de stad te bewaken, om de schuldigen te beletten de vlucht te nemen. De volgende morgen ten vijf ure hield de Raad van de Tweehonderd een vergadering, en gaf bevel dat de burgers gewapend voor het stadhuis moesten opkomen, om zijn besluiten met sterke hand uit te voeren, en vaardigde de justitie af naar de woning van de kapitein generaal, om hem en allen die bij hem zouden zijn, gevangen te nemen.
Maar Jean Philippe, die begreep dat, wanneer een opperbevelhebber van de militie in Genève openlijk en gewapend tegen de regering in opstand kwam, dit een zeer ernstige zaak was, had zijn huis verlaten, was over de daken ge vlucht, en was gekomen in een logement, waarvan een broeder van Lullin eigenaar was.
Toen de afgezondenen van de Raad hem niet te huis of ergens elders vonden, werd er bij trompetgeschal in de stad afgekondigd, dat indien iemand wist waar hij was, men het moest te kennen geven. De overheid vernam, men weet niet door wie, dat de kapitein generaal in het logement verborgen was.
"Toen begaf zich een ieder daarheen, zegt Bonivard; Philippe werd gezocht van de kelder af tot op de zolder toe, en eindelijk werd hij in de stal onder een hoop hooi gevonden. Dadelijk werd hij naar de syndici gebracht, die hem aan de deur opwachtten, hem door hun schildwachten lieten grijpen en naar de gevangenis brengen. Dit geschiedde met grote moeite, want de schildwachten met hun hellebaarden en de syndici met hun stokken, waren bijna niet in staat het volk te beletten hem onder hun handen te doden.
Men kan hier een voorbeeld in zien, voegt de gevangene van Chillon erbij, van het vertrouwen, dat men kan stellen op een volk.

De getuigen werden gehoord, en Jean Philippe onderging een verhoor over de misdaden, die hem ten laste gelegd werden. De feiten werden bevestigd en hij beleed ze. De gehele stad was bewogen. Het volk riep luide om gerechtigheid en zei dat ze de moordenaars zouden straffen als de rechtbanken het niet deden; de predikers zelf vermaanden God te bidden en gerechtigheid uit te oefenen."
Een aandoenlijk en vreselijk schouwspel deed de algemene ontroering nog toenemen. Daar Jean d Abères aan zijn wonden bezweken was, "liet zijn vrouw het lijk van haar man op een bank voor het stadhuis neerleggen, terwijl ze wenende en de handen opheffende, onophoudelijk riep: *Gerechtigheid! gerechtigheid! Gerechtigheid!"*
Haar kinderen stonden bij haar, evenals ze wenende en schreeuwende. Een lijk, en dat van een echtgenoot en vader, omringd van allen, die de overledene lief hadden, heeft altijd op het hart een groot vermogen.
De procureur generaal legde de acte van beschuldiging over; ze behelsde, dat Jean Philippe "altijd bekend had gestaan als een oproerig man, die gewoon was alle bewegelijke mensen tot zich te trekken, dat hij ze laatstleden Zondag had bijeengebracht, en de wapenen tegen de stad Genève had opgevat; dat hij om zijn verlangen; namelijk de mensen te doden, ten uitvoer te brengen, gewapend volk in zijn huis had genomen; dat hij een moedwillige moordenaar en doodslager was, wiens

handen met bloed bevlekt waren; dat hij uit de overvloed zijns harten de volgende of dergelijke woorden had uitgesproken: "Ik zal zoveel mensen doden dal ik er zat van ben."
De procureur generaal eiste dat de Raad onmiddellijk uitspraak deed "als over vermetele en oproerige zaken, vreselijke ondernemingen en op de wijze zoals men bij gevallen van gekwetste majesteit te werk gaat."
Het vonnis werd uitgesproken door de syndicus Etienne de Chapeaurouge, de neef van een van de vluchtelingen. Philippe werd veroordeeld, "om het hoofd van de romp te verliezen, zodat de ziel van het lichaam gescheiden werd."
Het vonnis werd dezelfde dag voltrokken.
Nadat de Chapeaurouge het vonnis had uitgesproken, verliet hij de Raad met nog een of twee andere.

Alzo waren van de vier syndici, die de verbanning van Farel en Calvijn hadden uitgesproken, twee als valsaarden en oproerlingen ter dood veroordeeld; de derde was als opstandeling en moordenaar gevonnist, en nu bleef nog de vierde, Richardet, over. Hij had geweld met spot verenigd, en bij gelegenheid van de verbanning van Calvijn tot hem gezegd: "De poorten van de stad zijn wijd genoeg."
Daar hij met het oproer van Jean Philippe ingestemd had, werd hij bevreesd en wilde vluchten. Wijl hij de poorten van de stad niet wilde uitgaan, hoe wijd ze dan ook waren, uit vrees van herkend en aangehouden te worden, "ontsnapte hij door een venster, dat op de muren van de stad uitzag, zegt Rozet, viel neer, omdat hij zwaar was, en leefde niet lang meer."
"Daar hij, zegt Gautier, zeer dik was, brak het koord, en dit had een kneuzing ten gevolge, waaraan hij kort daarna overleed.

Men kan moeilijk ongevoelig blijven als men ziet welk lot die vier mannen weervoer. De Grieken hadden een godin uitgedacht, die bestemd was om de onbeschaamde voorspoed omver te werpen en de misdaad te straffen. Ze noemden haar Nemesis, en stelden haar voor, door de lucht vliegende, omringd van slangen, voorzien van fakkels, en een vreselijke wraak uitoefenende.
Het is niet mogelijk, zegt Rozet, het besliste oordeel Gods voorbij te zien over de vier syndici van het jaar 1538, die door het volk gekozen, als tegenstanders van de godsdienst en van de beëdigde Hervorming, de leraars verbannen en hun begunstigers kwalijk behandeld hadden.

Twee jaren later, in de maand Juni, werden alle vier door het volk zelf om hun misdaden verworpen en ten onder gebracht. De geschiedenis levert ternauwernood een treffender voorbeeld op van de waarheid van de rechtvaardige vergelding Gods.
Evenwel was er naar onze overtuiging bij de articulanten lichtzinnigheid en bekwaamheid, maar geen trouweloosheid. En aan de andere kant is het billijk, om de vrienden van Farel en Calvijn geen schandelijke daden toe te dichten, waaraan ze geheel en al onschuldig zijn.

Men heeft beweerd, dat twee dagen na de voltrekking van het vonnis aan Jean Philippe, de vroomsten "openlijk hun zegepraal op het stadhuis met een blij gastmaal vierden."
Er zouden geloofwaardige getuigen nodig zijn, om zulk een feit te bevestigen, dat zozeer geschikt is om elk eerlijk gemoed met afschuw en verontwaardiging te vervullen. Maar er is geen enkel bewijs daarvoor voorhanden. Het oordeel van de

tijdgenoten evenwel, wij kunnen dit niet ontkennen, is strenger geweest dan het onze: "Nadat die mannen, zegt Theodorus de Beza, als laag schuim verworpen waren, begon de stad weer naar haar Calvijn en Farel te vragen."
Alles scheen samen te lopen om hen terug te brengen. Daar er plaatsen waren opengevallen in de raad, door de slagen die gevallen warm; werden er mannen benoemd, die de Hervorming gunstig waren, en deze hadden nu de meerderheid. Het Goddelijk verstand van Calvijn had voorspeld dat de heerschappij van zijn tegenstanders van korte duur zou zijn; zijn woord werd vervuld.

De wegen Gods zijn diep en wonderbaar. Twee jaren vroeger scheen het werk van de Hervormer in Genève verhinderd te zijn. Zijn zegevierende vijanden staken het hoofd op in de algemenen raad, hun macht scheen onoverwinnelijk te zijn, en de burgers, die in kleinen getale ten gunste van de verbannen leraars durfden spreken, werden bedreigd, vervolgd en genoodzaakt zich in de stilte terug te trekken en hun vaderland te verlaten.
De Hervormers dwaalden als bannelingen rond in de kantons van Zwitserland, en wisten niet waar ze een schuilplaats vinden zouden. Maar de tijden waren veranderd en de toestanden gewijzigd. De verbanners vallen onder de last van hun misdrijven, en worden op hun beurt verbannen. Genève is de onverstandige leiders moede en verwerpt ze.
Weldra ziet de stad in dat ze de zich ophopende gevaren niet langer het hoofd kan bieden, en zal nu de mannen, die ze als vijanden van de vrijheid verjaagd had, als bevrijders terugroepen en ontvangen.
Calvijn van zijn zijde heeft in zijn ballingschap niet de zwakheid, maar de kracht gevonden. God heeft hem op een uitgebreider. Terrein gebracht, waar zijn gezicht-einder ruimer is geworden. Zijn denkbeelden zijn meer verheven, zijn gemoed is meer beslist en zuiver geworden. Hij heeft Duitsland bezocht, hij heeft in de grote vergaderingen daar een rol, en wel niet de minste gespeeld; hij heeft omgang gehad met Melanchton, hij heeft een band geknoopt tussen de Duitse Hervorming en die van de Zwitserse cantons en van Frankrijk.
De verschillen tussen de twee grote bewegingen zijn bijgelegd, de gemeenschap van geest is versterkt. Een wederkerige invloed is op de beide partijen uitgeoefend. Calvijn is op zijn post teruggekeerd, groter, sterker, meer zichzelf meester, niet minder standvastig en niet minder beslist, om zijn werk opnieuw op te vatten en het tot een goed einde te brengen.

SLOT

Tweede Geneefse periode

Tijdens zijn ballingschap volgde Calvijn de ontwikkelingen in Genève nauwgezet. Toen Jacopo Sadoleto, een rooms-katholieke kardinaal, een brief schreef aan het gemeentebestuur met de bedoeling de stad terug te brengen tot de moederkerk, veranderde de houding van de stad ten gunste van Calvijn. Opnieuw was het Farel die er bij hem op aandrong om naar Genève te komen. Toen een aantal aanhangers van Calvijn in de gemeenteraad gekozen waren, werd Calvijn in 1540 weer uitgenodigd terug te keren naar Genève. Na onderhandelingen over de voorwaarden keerde hij in 1541 terug. Er werd hem een woning ter beschikking gesteld in een straat die tegenwoordig "rue de Calvin" wordt genoemd.

In 1541 werd Calvijn opnieuw predikant in Genève. In zijn prediking pakte hij de draad weer op, op het punt waar hij was gebeleven. Ook begint hij direct met het uitwerken van een nieuwe kerkorde. Vluchtelingen vanuit heel Europa kwamen naar Calvijn om advies.
Op basis van het nieuwe testament werd door Calvijn een viertal ambten voor het kerkelijk leven ingesteld:
Doctoren, belast met het onderwijzen van studenten theologie en de opleiding tot predikanten;
Predikanten, belast met het preken, de toediening van de sacramenten (Doop en Avondmaal), het onderwijzen en terechtwijzen van mensen;
Ouderlingen, belast met de handhaving van de kerkelijke tucht;
Diakenen, belast met de zorg van de armen (diakonie).

In 1559 stichtte Calvijn in Genève een academie om predikanten op te leiden. Theodorus Beza werd de eerste rector. Calvijn doceerde zelf ook. De studenten kwamen uit heel Europa om te studeren, waarna zij naar hun thuisland terugkeerden om te prediken. Zo hebben bijvoorbeeld John Knox, Filips van Marnix van St. Aldegonde en Caspar Olevianus Calvijns leer over grote delen van Europa verspreid.
In 1562 verscheen een psalmbundel (bekend als de Geneefse psalmen), geschikt om gezongen te worden tijdens de eredienst. Het was een vervolg op zijn eerste opzet uit Straatsburg. I
n Genève had hij dit werk overgedragen aan Clément Marot en Beza, terwijl Guillaume Franc, Claude Goudimel, Louis Bourgeois en Maitre Pierre de muziek componeerden. Calvijns ijver voor het maken van een psalmbundel kwam voort uit zijn wens om, ook voor het kerklied, alleen van de Bijbel uit te gaan.

Calvijn bleef tot aan zijn dood in 1564 in Genève.